

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLIMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK
UNİVERSİTETİ

Abatbay Da'wletov, Ma'denbay Da'wletov,
Ma'mbetkerim Qudaybergenov

HA'ZIRGİ QARAQALPAQ A'DEBİY TİLİ

MORFEMİKA. MORFONOLOGİYA.
SO'Z JASALIW. MORFOLOGİYA

Universitettin' ha'm pedagogikalıq instituttın' qaraqalpaq filologiyası
fakulteti talabaları ushın sabaqlıq

*O'zbekstan Respublikası Joqarı ha'm orta arnawlı bilimlendiriw
ministrliğı ta'repinen tastıyqlang'an*

NO'KIS
«BİLİM»
2010

81.2
Д-59

A. Da'wletov, M. Da'wletov, M. Qudaybergenov
Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Morfemika. Morfonologiya.
So'z jasalw. Morfologiya. No'kis, «Bilim», 2010, 252 b.

Juwaplı redaktor: **akademik Abatbay Da'wletov**

Pikir bildiriwshiler:

A'jiniyaz atındag'ı No'kis ma'mleketlik pedagogikahq institutınn'
qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Shamshetdin Abdinazimov — *filologiya limlerinin' doktori, professor*

Oraqbay Sayymbetov — *filologiya ilimlerinin' kandidan, dotsent*

ISBN 978-9943-327-13-9

© «Bilim» baspası, 2010

SO'Z BASI

Qaraqalpaqstanda joqarı oqıw ornı ha'm onda qaraqalpaq tili ham a'debiyatı qa'nigeligi ashılıwdan baslap-aq ayrıqsha qa'nigelik pa'n retinde «Ha'zirgi qaraqalpaq tili» oqıtılıp keldi. Bul pa'n fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis tarawlarına bolinip, u'sh jil dawamında, 1-6-semestrlerde oqıtılatus'ın edi. Morfemika, morfonologiya, so'z jasalıw tarawları jan'adan engizildi. Solay etip, 1-kursta «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili»nin' fonetika, leksikologiya tarawları, ekinshi kursta morfemika, morfonologiya, so'z jasalıw, morfologiya tarawları, u'shinshi kursta sintaksis ha'm punktuatsiya tarawları o'tiletug'ın boldı. Usılardı ko'zde tutup, bul sabaqlıqqa morfologiyadan usqarı morfemika, morfonologiya, so'z jasalıw tarawları jan'adan kirgizildi.

«Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili»nin' bunday tarawlarg'a bo'linip, usınday izbe-izlikte oqıtılıwına sol pa'n tarawlarının' mazmunlıq jaqtan u'ziliksiz baylanısı tiykar boladı. Sonday-aq pa'n tarawlarının' bunday izbe-izlikte o'tiliwinin' durılıg'ın ko'p jilhq oqıtıw ta'jiriybeleri de tastıyıqlaydı.

«Ha'zirgi qaraqalpaq tili» (Morfologiya), Universitetin' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, («Qaraqalpaqstan», 1981) kitabı usı waqıtqa shekem talabalarg'a oqıw quralı xızmetin atqarıp kelgen edi. Onnan berli biraz waqıt o'tti. Til biliminde ko'plegen jan'alıqlar boldı. Atalg'an sabaqlıqta «So'z jasalıw» tarawı «Morfologiyanın'» ishinde qaraldı. Al, «Morfemika», «Morfonologiya» tarawları uluwma joq edi. Basqa ko'pshilik bo'limleri de til biliminin' son'g'ı jan'alıqları tiykarında talapqa say pu'tkiley qayta jazıwdı talap etti. Sonlıqtan da bul sabaqlıq jan'a avtorlar ja'ma'a'ti ta'repinen joqarı oqıw orınlarının' aldına qoyıl'gan ha'zirgi talaplarg'a muwapıq qayta tayarlandı.

Son'g'ı da'wirde til bilimi qa'nigeleri ta'repinen bir qansha jumslar islendi: arnawlı monografiyalar, kandidatlıq, doktorlıq dissertatsiyalıq miynetler tayarlandı. Ko'plegen ilimiy maqalalar ja'riyalandı. A'sirese, morfologiya tarawı boyınsha biraz ilimiy izertlew jumsları islendi. So'z jasalıw, morfonologiya ha'm morfemika tarawları boyınsha da monografiya ha'm ilimiy maqalalar janq ko'rđi, dissertatsiyalar jaqlandı. Degen menen, bul tarawlar boyınsha ja'riyalang'an miynetler birgelki emes. Biraz bo'limler boyınsha sabaqlıqta paydalanıw'ga jaraytug'ın mag'luwmatlar jetkilikli bolsa, al, sabaqlıqtın' ayırım bo'limlerin jazıw

ushun onday mag'luwmatlar jeterli emes. Sonliqtan da ayırım temalardı bayanlawda kemshilikler ketiwi mu'mkin. Bul jag'day sabaqlıqtı ele de jetilistiriwde keleshekke so'zsiz esapqa alınıwı tiyis.

Sabaqlıq oqıw bag'darlamasına sa'ykes du'zilgenlikten, onda ha'r bir grammatikalıq kategoriya, ha'r bir so'z shaqabı haqqında so'z etilgende olardıń izertleniw tariyxı jo'ninde derlik aytilmaydı.

Bul sabaqlıq Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' qaraqalpaq til bilimi kafedrası professor-oqıtıwshılarının' ko'p jilliq oqıtıw ta'jiriyberlerin' tiykarında jazıldı. Sonday-aq ayırım avtorlardın' ilimiy miynetleri sabaqlıqqa beyimlestirilip, qayta islenilip usınılıp otır. Sabaqlıqtın' qurılısın du'ziwde ha'm mazmunın bayanlawda o'zbek, qazaq, tatar, bashqurt ha'm basqa da tu'rkiy tillerinde ja'riyalang'an sa'ykes sabaqlıqlar esapqa alındı.

Sabaqlıqtın' jeke bo'limleri ha'm tarawları to'mendegi avtorlar ta'repinen jazıldı: Kirisiw, Atlıq — A.Da'wletov; Morfemika, Morfonologiya, So'z jasalıw — M. Qudaybergenov; Atlıqtın' jasalıwı — A.Da'wletov, A'. Orazımbetov; Kelbetlik, Kelbetliktin' jasalıwı — O. Dospanov, A'.Orazımbetov; Morfologiyag'a kirisiw, Sanlıq, Almasıq, Ko'mekshi so'z shaqabı — A. Da'wletov, M. Da'wletov; Feyil, Feyildin' jasalıwı, Ra'wish, Ra'wishtin' jasalıwı, Bayanlawıshlıq so'z shaqabı, Modal so'z shaqabı, Tan'laq, Eliklewish so'z — M.Da'wletov.

Sabaqlıqtı jazıw'ga bir neshe avtorlardın' qatnasıwına baylanısh ayırım terminlerdi qollanıwda, ha'r tu'rli so'z shaqaplarında ushırasatug'ın birgelki yamasa usas ma'selelerge birdey ko'zqarastın' bolıwında, stillik jaqtan kitaptın' basınan aqırına shekem bayanlaw birgelkiliginin' saqlanıwında ha'm t.b. jag'daylarda qa'te-kemshiliklerdin' bolıwı mu'mkin. Kitaptın' juwaplı redaktori bul jag'daylardı esapqa aldı. Sonda da, bunday u'ken jumıstı jazıwda qa'te-kemshiliklerdin' jiberiliwi ta'biyiy halat. Sabaqlıqtı jetilistiriw, tolıqtırıw boyınsha qalıs pikir ayıp, o'zlerinin' ken'eslerin beretug'ın kitap oqıwshılarg'a avtorlar ja'ma'a'tı aldın ala minnetdarshılıq bildiredi.

Qolın'ızdag'ı bul sabaqlıq Qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinin' 5220100 shifrlı «filologiya (qaraqalpaq filologiyası)» ha'm No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutınin' 5141100 shifrlı «qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı» boyınsha bakalavryat ta'lim bag'darınun' talabalarına arnalg'an. Sonday-aq bul sabaqlıqtan akademiyalıq letsey ha'm ka'sip-o'ner kolledjlerinin', orta mekteplerdin' qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı mug'allimleri qosımsha qural retinde paydalanıwı mu'mkin.

KİRİSİW

Til og'ada quramalı qubılıs bolıp, tolıg'ıraq ha'm teren'irek u'yreniw ushın onı ha'r tu'rli aspektlerde izertlew talap etiledi. Sonlıqtan til qubılısları til biliminin' ha'r tu'rli tarawlarında u'yreniledi. Tildin' ma'nili birliklerinin' biri bolg'an so'zler tek leksikologiyanın' g'ana izertlew obiektisi bolıp qoymastan, sonın' menen birge belgili da'rejede so'z jasalıwdın' da, morfologiyanın' da, morfemikanın' da, morfonologiyanın' da, sintaksistın' de izertlew obiektisi boladı. Biraq bul tarawlardıń ha'r birinde so'zler belgili bir aspektte izertlenedi. Til birlikleri ha'm basqa da tillik qubılıslar haqqında ha'r ta'repleme tolıq ha'm teren' mag'luwmatlarg'a iye bolıw ushın ha'r bir tarawda belgili bir aspekt oraylıq orında boladı. A'lбетте, ol tarawlardıń ha'r birinde so'zden de basqa til birlikleri ayrıqsha ha'm arnawlı tu'rde u'yreniledi.

Til biliminin' fonetika tarawında dara turg'anda ma'ni an'latpaytug'ın, biraq ma'ni an'latatug'ın basqa barlıq til birliklerinin' ju'zege shig'ıwın ta'miyinleytug'ın tildin' materiallıq ta'repi bolg'an til sesleri izertlense, al, til biliminin' basqa barlıq tarawlarında tildin' ma'ni an'latıwshı birlikleri (morfema, so'z, so'z dizbegi, ga'p) semantikalıq, semantikalıq-strukturalıq aspektlerde u'yreniledi. Leksikalıq birlik retinde so'zler zatlardı, qubılıslardı, mug'dardı, ko'lemdi, ha'reketti ha'm t.b. jeke halında atap ko'rsetedi. So'zler so'yew quralı xızmetin atqarıwı ushın belgili bir tutas oy-pikirdi bildiriw maqsetinde olar o'z ara u'ylesimli qarım-qatnasqa tu'sip, ga'p quraydı. So'z ha'm so'z dizbeklerinen du'ziletug'ın ga'p tamamlang'an oydı bildiretug'ın iri til birligi bolıp tabıladı.

Seslik du'ziliske, leksikalıq ma'nige iye bolg'an so'zler so'yewde grammatikanın' qaramag'ına o'tiw menen ha'r tu'rli o'zgerislerge ushırıp, belgili bir za'ru'rli formag'a enip, beyimlesip, onnan da u'lkenirek bolg'an til birliklerin (so'z dizbegin, ga'plerdı) payda etiwge qatnasadı. Solay etip, tildegi so'zlerdin' qurılısı, tu'rli o'zgerislerge ushırarıwı jag'ınan uluwmalıq belgilerine qaray toparlarg'a (so'z shaqaplarına) bo'liniwı, so'z dizbegi menen ga'p ha'm olardıń qurılısı menen tu'rleri grammatikada izertlenedi. Grammatika da'slep eki tarawg'a — morfologiya ha'm sintaksis tarawlarına bo'linip u'yreniletug'ın edi. Son'g'ı da'wirde morfologiyadan so'z jasalıw o'z aldınan til biliminin' ayrıqsha bir tarawı sıpatında bo'lek qaralatu'g'ın boldı. Al ha'zirgi da'wirde morfemika ha'm morfonologiya ayrıqsha tarawları retinde u'yreniletug'ın boldı. Solay etip, bu'gu'ngi tu'sinik

boyınsha grammatikanın' ayrıqsha bir tarawı bolıp sanalatug'ın morfologiyadan so'z jasalıw ha'm morfemika, sonday-aq morfologiya ha'm fonologiyanın' aralıg'ınan morfonologiya tarawları bo'linip shıg'ıp, til biliminin' ayrıqsha tarawları sıpatında u'yreniletug'ın bolıp otır.

Grammatikanın' en' u'iken bir tarawı morfologiya bolıp, onda so'z qurılısı, so'zlerdin' grammatikalıq ma'nisi ha'm grammatikalıq forması, so'zlerdin' toparlarg'a (so'z shaqaplarına) bo'liniwi u'yreniledi. Ma'nili so'z shaqapları — atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ra'wish, ko'mekshi so'zler — tirkewish, da'neker, janapay, sonday-aq bayanlawishlıq so'z shaqabı, modal so'zler, tan'laq ha'm eliklewishler o'z aldına so'z shaqapları retinde morfologiyada u'yreniledi.

So'z jasalıw til biliminin' ayrıqsha bir tarawı bolıp, onda jan'a so'zlerdin' do'reliwi, so'z jasalıw usılları u'yreniledi. So'zler tiykarınan birigiw, qosılıw, jalg'anıw jolları menen, sonday-aq morfologiyalıq jaqtan o'zgermesten, jan'a ma'ni do'retiw arqalı jasaladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde affiksastiya, so'z qosılıw, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik usıllar arqalı so'zler jasaladı. Bulardın' ortasında en' o'nimli so'z jasaw usılı bolıp affiksastiya usılı esaplanadı.

Morfemika -so'zlerdin' ma'nili bo'lekleri bolg'an morfemalardı, so'zlerdin' morfologiyalıq qurılısın izertleytug'ın ilim. Bunda ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' morfemalıq qurılısına, morfema tu'sinigine ha'm tu'rlerine, morfemalar arasındag'ı semantika-strukturalıq qatnaslarg'a ha'm morfemalar qurılısındag'ı tariyxıy o'zgerislerge sıpatlama beriledi.

Morfemikanın' til biliminin' ayrıqsha bir tarawı sıpatında qa'liplesiwı morfema tu'siniginin' payda bolıwı menen baylanıslı. Morfema tu'sinigi ha'm ataması İ.A.Boduen de Kurtene ta'repinen ilimge kiritiliwine qaramastan, ol birden qollanılp kete bermedi. So'zdi en' tiykarğ'ı til birligi sıpatında qarawg'a baylanıslı morfemag'a itibar az boldı. Tek XX a'sirdin' 40-jıllarınan baslap tilge semantika-strukturalıq ko'zqarastan qarawg'a baylanıslı morfemika til biliminin' bir tarawı sıpatında qa'liplese basladı. Tu'rkologiyada morfemika ma'seleleri 1970-jıllardan baslap u'yrenildi ha'm 1980-jıllardan baslap sabaqlıqlar menen grammatikalarda o'z aldına bo'lek taraw sıpatında morfemika berile basladı. Sabaqlıqtı du'ziwde bul jan'alıqlar esapqa alınıp, morfemika o'z aldına ayrıqsha taraw sıpatında berildi. Usı waqıtqa shekem qaraqalpaq til biliminde morfemika ma'seleleri so'z jasalıw ha'm morfologiya tarawlarınin' ishinde berilip kelgen edi. 1994-jılı jariq ko'rgen «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası»nda da morfemika bo'lek taraw emes, al, so'z jasalıw tarawınin' ishinde berilgen edi.

Morfemika ma'selelerin bo'lip oqıtıw talabalardın' tildin' grammatikalıq qurılısın tolıq ha'm durns o'zlestiriwine, ilim tiykarların teren' iyelewine tiykar jaratadı. Usı maqsetti go'zlegen halda so'zler morfemalarg'a bo'linip tu'sindirildi, so'zlerdin' qunhsına morfemalıq tallaw islendi.

Morfologiya — morfologiyaliq qubislardi payda etetug'in fonemalardin' jumsaliv usillari haqqindagi ta'limat. Basqasha aytqanda, morfologiya fonologiyaliq birliklerdin' morfologiyaliq xizmet atqarivi ma'selelerin izertleytug'in til biliminin' taravi bolip, ol morfologiyag'a da, fonoloyag'a da ten'dey qatnashli boladi. Sabaqliqtin' «Morfologiya» babinda til biliminin' fonetika ha'm morfologiya tarawlarina ten'dey qatnashli bolgan, usi waqitqa shekem eki tarawda da u'yrenilip kiyatirgan yamasa eki tarawda da u'stirtin u'yrenilip kiyatirgan tillik qubislarg'a arnawli tu'rde sipatlama berildi.

Durisin aytiv kerek, morfonoogiya til biliminin' ayrig'sha bir taravi sipatinda ele toliq qalipespedi. Bul tarawdin' izertlew obiektleri, birlikleri ma'seleleri boyinsha ele de pikir talaslari ushirasadi. Sog'an qaramastan qaraqalpaq til biliminde morfonologiyaliq qubislardin' arnawli izertleniwi, qazaq, qirg'iz ha'm o'zbek til bilimlerinde de morfonologiyani izertlewge qizig'iwshiliqtin' ku'sheyiwi, en' baslisi, ilim jan'alıqlarin sabaqlıqqa kirgiziw maqsetinde qaraqalpaq tilinin' morfonologiyasi haqqında uluwma tu'sinikler berildi. Onda morfonologiyannin' birlikleri bolgan morfonema ha'm submorflarg'a sipatlama berildi. Seslerdin' almasiw sebepleri, olardin' ta'biyati tu'sindirildi. Ayırım so'zlerdin' qurılısında ushirasatug'in ma'nige iye emes yamasa baylanıstırıwshılıq, ku'sheytıwshilik ma'ni bildiretug'in bo'leklerdin' ushirasıwı anıq misallar ja'rdeminde ko'rsetildi.

Til biliminin' tarawlarinnin' ha'r birinin' o'zlerinin' izertlew obiektleri menen birlikleri bolıwı yamasa bir til birliginin' o'zi ha'r qıylı tarawlarda ha'r tu'rli aspektlerde u'yreniliwi mu'mkin. Ma'selen, so'z leksikologiyannin', morfema morfemikanın', fonema fonologiyannin', so'z dizbegi ha'm ga'p sintaksistin' izertlew obiekti boladı. Sonın' menen birge, so'z leksikologiyadan tısqari basqasha aspektte morfologiyannin' da, sintaksistin' de izertlew obiekti, morfema morfemikadan tısqari morfologiyannin' da, fonema fonologiyadan tısqari morfonologiyannin' da, so'z dizbegi sintaksisten tısqari leksikologiyannin' da izertlew obiekti bola aladı. Solay etip, til biliminin' tarawları ortasına pu'tkilley qatan' shegara qoyıp taslawg'a da, kerisinshe, olardı aralastırıp, biriktirip jiberiwge de bolmaydı. Bir tutas janlı so'ylew tilin tarawlarg'a bo'lip, ha'r tu'rli aspektlerde izertlewde og'ada quramalı bolgan tillik qubislardi u'yreniwdi jen'illestiriw, sonın' menen birge, izertlewdi teren'lestiriw ko'zde tutladı.

I TARAW

MORFEMİKA

Tayanış so'zler: *morfemika, morfema, morf, tu'bir morfema, affiks morfema, so'z jasawshı morfema, forma jasawshı morfema, sinonim affiks morfema, omonim affiks morfema, ko'p manili affiks morfema, nol forma, sin'isiw, jılısw, dekorrelyatsiya.*

§1. Morfemika – morfema haqqında ilim. Morfemika – so'zlerdin' en' kishi ma'nili bo'lekleri bolg'an morfema, onn' tu'rleri, ma'nileri, xızmetleri, o'z ara baylanısı haqqındag'ı ilim. Morfemika tarawının' payda bolıwı morfema tu'sinigi menen baylanışlı. Morfema tu'sinigi menen atamasın ilimge kirgizgen rus-polyak ilimpazı – İ.A. Boduen de Kurtene boladı. Onın' pikirinshe, bul atamanı artıqsha dep esaplaw uluwmalastırıwshı «daraq» atamasın artıqsha dep esaplawdın' da'l o'zi bolıp, «emen», «qayın», «arsha» sıyaqlı jeke atamalar menen shekleniwge alıp keledi. Demek, morfema uluwmalastırıwshı sıpatqa iye til birligi bolıp, tu'bir menen qosımtalardı bir pu'tin birlikke ja'mlestiredi. Misal ushun tereklik, baliqshı, aqıllıq so'zlerin alıp qarayıq. Bundag'ı birinshi so'z eki morfemalı (terek-lik), ekinshi so'z de eki morfemalı (baliq-shı), al, u'shinshi so'z u'sh morfemalı (aqıl-lı-lıq).

Ko'pshilik a'debiyatlarda morfema ataması morf atamasının' ornında da qollanılıp kiyatır. Haqiqatında, so'zdin' en' kishi ma'nili bo'lekleri-bular morflar. Morflar tu'rli variantlarg'a, so'zdin' quramında qollanılıg'anda ha'r qıylı seslik o'zgerislerge iye boladı. Ma'selen, ma, me, ba, be, pa, pe altı tu'rli ko'riniske iye. Bular morfemika iliminde morfın' variantları dep ataladı. Morflar forması ha'm seslik qurılısı jag'ınan o'zgerislerge de ushırawı mu'mkin. Ma'selen, ek tu'bir morfemasına dawıslı sestem baslang'an qosımta qosılğ'anda tu'birdegi u'nsiz *k* dawıssız u'nli *g* dawıssızına aylanadı: ek-egin. Ko'mekshi morfemalarda da usınday seslik o'zgerisler ushırasadı. Misalı: *doshq-doshıg'ı, ku'ndelik-ku'ndeligi, bashq-bashıg'ı* ha'm t.b. Bular morfın' variantları dep ataladı. Morfeması morfın' ren'kileri menen morfın' variantlarının' uluwma ataması. Biraq ta joqarıda aytqanıımızday, morf atamasının', onn' ren'kilerinin' ha'm variantlarının' ataması ornına a'debiyatlarda ko'birek morfema ataması qollanılıp ju'r.

Morfema – sestem keyin turatug'in semantika - morfologiyahq birlik. Ol payda bolg'annan baslap birden qollanılıp kete bergen joq. So'zdi en' tiykarg'ı til birligi sıpatında qaraw na'tiyjesinde morfemanın' tildegi ornına onsha a'hmiyet berilmedi. Tek XX a'sirdin' 40-jullarınan baslap tilge semantika-strukturalıq ko'zqarastan qaraw sebepli morfemika til biliminin' ayrıqsha bir tarawı ekenligi ayılıp, onn' birligi bolg'an morfemanın' ta'biyatın anıqlawg'a itibar berildi. 1970-jullardan baslap morfemanı

u'yreniwge ayırıqsha dıqqat ku'sheydi. Tilekke qarsı, qaraqalpaq til biliminde morfemika ma'seleleri ele arawlı izertlengen joq.

So'zlerdin' qurılısındag'ı barlıq morfemalar birdey ma'ni an'latpaydı. Olardın' birewleri leksikalıq ma'ni an'latsa, ekinshileri tek grammatikalıq ma'ni an'latıw menen sheklenedi. Usı o'zgesheligine qaray morfemalar eki tu'rge bo'linedi: tu'bir morfemalar ha'm affiks morfemalar.

Tu'bir morfemalar menen affiks morfemalar arasındag'ı tiykarğ'ı o'zgeshelik olardın' ma'nisinde bolıp, tu'bir morfemalar leksikalıq ma'ni, al, affiks morfemalar grammatikalıq ma'ni an'latadı. Ekinshiden, tu'bir morfemalar qollanıw boyınsha erkin bolıp, olar bo'lek turıp ta, ko'mekshi morfemalardı qabıllap ta qollanıladı. Al affiks morfemalar bo'lek turıp qollanılmaydı, tek tu'bir morfemalar menen kelip so'z jasaw, forma jasaw yamasa so'z o'zgeriw sıyaqlı grammatikalıq xızmetlerdi atqaradı.

So'zlerdi morfemalarg'a ajratqanda morfemalar arasındag'ı semantikalıq baylanıstı esapqa alıw kerek. Ma'selen, baltıqshılıq so'zi u'sh morfemadan ibarat: *baltıq-shı-lıq*. Al *adamgershilik* so'zi eki morfemadan ibarat: *adam-gershilik*. Sebebi, bul so'zdi *adam-ger-shi-lik* sıyaqlı morfemalarg'a ajratıwğ'a bolmaydı. O'ytkeni, *adamger* ha'm *adamgershi*, — degen so'zler joq. Morfema bul ma'ni an'latıwshı en' kishi til birliги bolg'anlıqtan, so'zdin' joqarıda keltirilgen bo'lekleri morfema bola almaydı. Ekinshiden, so'zdi morfemalarg'a ajratqanda onın' qurılısındag'ı ha'r bir morfemanı basqa so'zlerde ha'm tilde tayar halında ushırasatug'ın morfemalar menen salıstırıw za'ru'r. Ma'selen, *aqıllı, aqılsız, aqılgo'y* so'zlerin salıstırğ'anda, olardın' barlıg'ında aqıl morfeması tu'bir morfema bolıp esaplanadı. Aqıllı so'zinin' qurılısındag'ı -lı morfeması ju'rekli, hu'jdanlı, arlı ha'm t.b. so'zlerde, aqılsız so'zinin' qurılısındag'ı -sız morfeması oysız, uyatsız, arsız ha'm t.b. so'zlerde, aqılgo'y so'zinin' qurılısındag'ı -go'y morfeması zamanago'y, arzago'y, da'mego'y ha'm t.b. so'zlerde ushırasadı. Bular ko'rsetilgen morfemalardı qaraqalpaq tilinde ayırıqsha morfemalar sıpatında qarawımızğ'a tiykar boladı.

Uluyıma aytqanda, morfemika so'zlerdin' qurılısındag'ı en' kishi ma'nili bo'lekler bolg'an morfemalar haqqında til biliminin' ayırıqsha bir tarawı bolıp esaplanadı. Solay etip, morfemika tarawı - morfemalar ha'm olardın' tu'rleri haqqındag'ı ilim.

§2. Tu'bir morfemalar. Bo'lek turıp yamasa affiks morfemalardı qabıl etip qollanılatus'ın, so'zdin' qurılısında leksikalıq ma'ni an'latatus'ın morfemalar tu'bir morfemalar bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili agglutinativ tiller qatarına kiredi. Usıg'an baylanış tu'bir morfemalarg'a affiks morfemalar jalg'ang'anda tu'bir morfemalardın' seslik du'zilisinde fonetikalıq o'zgerisler aytarlıqtay bolmaydı. Usıg'an baylanış tu'bir morfema menen affiks morfemanı ajratıw flektiv tillerge sahstırğ'anda an'sat. Ma'selen, *baltıq-shı-lıq, bala-lar, ar-sız-lıq, bil-im-len-dir-iw* ha'm t.b.

Bo'leklerge bo'linbeytug'in tu'bir so'z benen tu'bir morfemalar bir qiyli ko'riniske iye, sirtqi forması jag'nan og'ada usas boladı. Usig'an baylanıslı ayırım izertlewshiler ekewin bir tu'sinik retinde qarap, olardı tu'bir so'z dep ataydı. Morfema tu'sinigin tek qosımtalarg'a qollanıw kerekligi tuwralı, yag'nıy, grammatikalıq ma'ni an'latatug'in so'z bo'leklerin g'ana morfema dep ataw haqqında pikirler ushurasadı.

Morfemalar biri ekinshisi menen tig'ız baylanıslı boladı. Ko'p morfemalı so'zlerdin' qurılısındag'ı tu'bir morfema tu'sinigi affiks morfemag'a salıstırg'anda payda boladı. Ha'r qanday so'z affiks morfemalardı qabil etse, ol sol so'zdin' bir bo'legi sıpatında qaraladı. So'zler sıyaqlı tu'bir morfemalarda erkinlik bolmaydı. So'z benen tu'bir morfemalar ma'nisi boyınsha da ten' emes. Sebebi, so'z leksika-grammatikalıq kategoriyalardı (yag'nıy so'z shaqapların) payda etedi, belgili bir ga'p ag'zasi xızmetin atqaradı. Al, tu'bir morfemalardıń ma'nisi sheklengen boladı. So'z basqa so'z shaqabına, tu'bir basqa so'z shaqabına ta'n bolıwı mu'mkin. Ma'selen, gu'rek, elek so'zlerin alıp qarasaq, olar atlıq so'z shaqabına, olardıń tu'birleri (gu're, ele) feyil so'z shaqabına ta'n bolıp esaplanadı.

Tu'bir menen tiykar tu'sinikleri de birdey emes. Tu'bir so'zlerdi bunnan arı qaray ma'nili bo'leklerge bo'liwge bolmaydı. Olardı tek fonetikalıq jaqtan buwınlarg'a ha'm jeke seslerge ajıratıw mu'mkin. Al tiykar degenimiz so'z jasaw yamasa forma jasawg'a sebepshi bolg'an, leksikalıq ma'ni an'latıwshı so'z bo'legi. Ma'selen, baliqshılıq so'zinin' jasalıwı ushın tiykar bolg'an baliqshı so'zi, al baliqshı so'zinin' jasalıwı ushın tiykar — baliq. Demek, tiykar xızmetinde do'rendi so'z de, tu'bir so'z de kele aladı. Eger tiykarlar jan'a leksikalıq ma'nige iye so'zlerdin' jasalıwına tiykar bolsa, ol so'z jasaw tiykarı dep ataladı. Al tiykarlar jan'a forma jasaw tiykarı xızmetin atqarsa, ol forma jasaw tiykarı bolıp esaplanadı. Ma'selen, baliqshı ha'm baliqlar so'zlerinde da'slepki (baliqshı) so'zindegi baliq so'zi jan'a so'z jasaw xızmetin, al son'g'ı (baliqlar) so'zinde baliq so'zi forma jasaw xızmetin atqarıp tur.

Tiykar tu'sinigi tu'bir tu'siniginen o'zinin' do'rendi halda bolıwı menen de ajıraladı. Al tu'birlerdi do'rendi yamasa do'rendi emes dep qarawg'a bolmaydı. Qospa so'zler bunin' ayqın misalı bola aladı. Taxtako'pirde salı mol boldı, degen ga'pte Taxtako'pir bir tiykar xızmetin atqarıp tur. Biraq onun' eki tu'bırden jasalg'anı anıq. Birikken qospa so'z sıpatında ol bir do'rendi tiykar xızmetin atqaradı.

Uluwma aytqanda, so'z tiykarı so'zdin' qurılısında ayrıqsha bo'lek bolıp, ol leksikalıq ma'ni an'latadı. Qaraqalpaq tilinde tiykar xızmetin tu'bir, do'rendi, qospa so'zler atqara beredi.

Qaraqalpaq tilindegi tu'bir morfemalar affiks morfemalardan tek ma'nisi ha'm qollanıwı boyınsha emes, al seslik du'zilisi jag'nan da ajıraladı. Prof. N.A.Baskakov tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq

tilinde tu'bir morfemalar seslik du'zilisi ha'm buwin qurılısı boyınsha «dawıssız + dawıslı + dawıssız» qurılısına iye bolg'anın, son' onun' o'zgeriwi ha'm rawajlanıwı arqalı tu'bir morfemalardıń' basqa da tu'rлеринин' qa'lipleskenin ko'rsetedı.¹

Tu'rkiy tillerde tu'bir morfemalardıń' qurılısı dawıslı, dawıssız + dawıslı, dawıslı+dawıssız bolg'an dep esaplaytug'ın ilimpazlar da bar.² Biraq, ko'pshilik izertlewshiler o'z miynetlerinde N.A.Baskakovtın' pikirin maqullaydı.

Qaraqalpaq tili ushın tu'bir morfemalardıń' bir buwinlı bolıp keliwi ertede bolg'an qubılıs. Lekin, tildin' tariyxiy rawajlanıwı barısında ko'p buwinlı so'zler de payda bolg'an. Qaraqalpaq tilinde eki ha'm onnan da ko'p buwinlı tu'bir morfemalar eki tu'rli jol menen payda boladı: birinshiden, tildin' tariyxiy rawajlanıwı dawamında tu'bir morfema menen affiks morfemalardıń' shegarasınıń' o'zgeriwi, olardıń' bir-birine sin'isip ketiwi, morfemalardıń' jılısıwı arqalı. Bug'an morfemalar qurılısında ushırasatug'ın sin'isiw ha'm jılısıw qubılısları misal bola aladı. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi semir, semiz, jaq, jay, qızıl, jasıl, bilezik, toqsan ha'm tag'ı basqa so'zler sin'isiw qubılısına ushırap, ko'p buwinlı tu'bir morfemalardıń' payda bolıwına alıp kelgen. Al ol, bul, dos, qas so'zlerine jılısıw qubılısı ta'sir etken. Ekinshiden, basqa tillerden tu'bir halındaǵı ko'p buwinlı tu'bir morfemalardı o'zlestiriw arqalı: mug'allım, qa'lem, kitap, ba'ha'r, da'rwaza, traktor, taburetka, romantizm ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bir buwinlı tu'bir morfemalardıń' seslik du'zilisi to'mendegishe:

1. Bir dawıslıdan ibarat tu'bir morfemalar. Bunday morfemalardıń' sanı az. Tek *a, o, a'* sesleri tan'laq ma'nisinde kele aladı. *A, —dedi ol awırg'anına shıday almay (Sh.S.). O, man'layımda parlap jang'an shoq juldızım (O'.X.).*

2. Dawıslı + dawıssızdan ibarat bir buwinlı tu'bir morfemalar: *ol, al, aq, ur, er, o'sh* ha'm t.b. Bunday seslik du'ziliske iye tu'bir morfemalar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ko'p.

3. Dawıssız+dawıslıdan ibarat bir buwinlı tu'bir morfemalardan ibarat bir buwinlı tu'bir morfemalar sanı boyınsha az: *ma', je, de.*

4. Dawıssız + dawıslı + dawıssız tu'rindegi bir buwinlı tu'bir morfemalar: *taw, nan, qan, may, bur, tur, ju'r* ha'm t.b.

5. Dawıslı + dawıssız + dawıssız tu'rindegi bir buwinlı tu'bir morfemalar: *o'rt, erk, ant, ayt* ha'm t.b. Ayırım dawıslı + dawıssız + dawıssız tu'rindegi buwinlardıń' eki buwinlı morfemalarg'a aylanıp ketiwi ushırasadı. Misal: *aldı, artı, u'sti* ha'm t.b.

¹ Басқаров Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984, 422-430-беттер

6. Dawıssız + dawıslı, dawıssız + dawıssız tu'rindegi bir buwinlı tu'bir morfemalar: to'rt, qant, tu'rt, murt ha'm t.b.

7. Dawıssız + dawıssız + dawıslı + dawıssız tu'rindegi bir buwinlı tu'bir morfemalar: stol, shkaf, xlor, krem ha'm t.b. Demek, bul tu'rdegi bir buwinlı tu'bir morfemalar rus tili ha'm rus tili arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen morfemalar bolıp esaplanadı.

8. Dawıssız + dawıslı + dawıssız + dawıssız + dawıssız tu'rindegi bir buwinlı tu'bir morfemalar: punkt, tekst, tembr ha'm t.b. Bul tu'rdegi bir buwinlı tu'bir morfemalar da qaraqalpaq tiline basqa tillerden o'zlestirilgen.

Bir buwinlı tu'bir morfemalarğa polisemiya, omonimiya qubılısları ta'n boladı. A'sirese, dawıssız + dawıslı + dawıssız tu'rindegi bir buwinlı tu'bir morfemaların' ishinde bas, ko'z, ayaq, qulaq, bel, bet, ju'z ha'm t.b. so'zler bug'an misal boladı.

Ayırım tu'bir morfemalarğa affiks morfemalar jalğ'ang'anda keyinli ta'sir na'tiyjesinde tu'birde seslik o'zgerisler boladı. Misalı: tarağ-tarağ'ı, gu'rek-gu'regi, ju'rek-ju'regi ha'm t.b. Ayırım tu'bir morfemalardag'ı seslik o'zgerisler tildin' tariyxıy rawajlanıw barısında qa'liplesken. Misalı: kewil-ko'n'il, samal-shamal ha'm t.b. Tariyxıy rawajlanıwlar barısında tu'bir morfemalar menen ko'mekshi morfemalar bir-birine sin'isip, morfemalar sheğarası o'zgeriwi yamasa morfemalar quramındag'ı ayırım sesler tu'sip qalıwı, jan'a seslerdin' payda bolıwı na'tiyjesinde olardıń buwin qurılısında o'zgerisler bolıwı mu'mkin. Bular ha'zirgi tu'bir ha'm tariyxıy tu'bir tu'siniklerin keltirip shığ'aradı. Ma'selen, ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi ju'rek, pıshqı, jamğ'ır, ko'mpek, o'tmish, sho'mish morfemaların tallap qarag'anımızda olardıń da'wirler dawamında o'zgerislerge ushırağ'anın ko'riwge boladı. Bul morfemalar ha'zirgi tu'bir sıpatında bahalanadı. Olardıń da'slepki tu'birleri etimologiyalıq so'zliklerde ko'rsetiliwınshe ju'r, ja(eg'), ko'm, ot, sho'm bolğ'an.

Ayırım morfemaların' tariyxıy yamasa ha'zirgi tu'bir ekenligin etimologiyalıq tallaw arqalı anıqlaw qıyın. Bunday jag'dayda olardı sahistiriw arqalı anıqlaw mu'mkin. Ma'selen, ko'z-ko'r, ajrat-ayır, balta-balg'a, qızıl-qızar ha'm t.b. Bul so'zlerdegi ayırım bo'leklerdin' bir-birine usaslıg'ı, ma'nilik jaqtan baylanısı olardıń bir tu'birden, do'rendi so'z ekenin tastıyıqlaydı. Ma'selen, qarın so'zin alıp qarayıq. Onın' qurılısındag'ı -in bo'legi ayrıqsha morfema sıpatında da qollanıladı: egin, to'gin, jawın ha'm t.b. Al ayırım so'zlerde olar tu'bir morfema qurılısına sin'ip ketken jag'dayda ushırasadı: jelin, qawın.

Usılardı sahistira otırıp qarın so'zindegi -in bo'legi tiykarında affiks morfema ekenin bilemiz. Bunday so'zlerdi ko'plep keltiriwge boladı. Ma'selen, terek, sırg'a, qabırg'a, eshki, ko'pir ha'm t.b. Bular ha'zirgi tilde bir morfemalı so'zlerge aylang'an.

Qaraqalpaq tilinde basqa tillerden, atap aytqanda, arab-parsı tillerinen, rus tilinen ha'm rus tili arqalı basqa tillerden o'zlestirilgen so'zler ko'p. Ma'selen, televidenie, miyman, oramal, respublika, na'ka's ha'm t.b. Olardı qaraqalpaq tilinde morfemalarg'a bo'liwge bolmaydı, biraq, olar o'z to'rkin tillerinde morfemalarg'a ajratıladı. Biy, na, na' prefiksleri qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerine jalg'ana almaydı. Sonlıqtan olardı qaraqalpaq tilinin' prefiksleri sıpatında qaray almaymız. Olar tek bir topar so'zler menen kirgen: biyaqıl, namaqul, biya'dep, na'ma'rt, t.b. siyaqlı so'zlerde jumsaladı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde jag'imlı, barg'ısı, aldın, jıldam, ilg'ar ha'm t.b. tu'birler de bar. Olardıń eki morfemadan turatug'ını anıq sezilip turadı, biraq olardı ha'zirgi qaraqalpaq tilinde morfemalarg'a bo'liwge bolmaydı. Bunday tu'birlerdegi morfemalar bir-birine sin'isip ketken.

§ 3. Affiks morfemalar. Affiks morfemalar tu'bir morfemalardan bir qatar o'zgesheliklerge iye. Birinshiden, tu'bir morfemalar leksikalıq-semantikalıq ma'ni bildiredi, al affiks morfemalar tek grammatikalıq ma'nige iye boladı. Ma'selen, oqıwshı degen so'zdi alıp qarayıq. Bul so'z u'sh morfemadan ibarat: oqı-w-shı. Birinshi morfema (oqı) tu'bir morfema. Ol sanamızda ha'reket ma'nisin payda etedi. Bul onın' materiallıq ma'nisi bolıp tabıladı. Al ekinshi (w) ha'm u'shinshi (shı) morfemalar materiallıq ma'nige iye bolmaydı. Olar tek so'z qurılısında kelip tu'bir morfemag'a ha'r qıylı grammatikalıq ma'niler qosadı. Ekinshiden, affiks morfemalardıń tu'bir morfemalardan o'zgesheligi — olardıń qollanılıw mu'mkinshiliginde. Tu'bir morfemalar bo'lek turıp ta, so'z qurılısında affiks morfemalar menen qosılıp ta qollanıla aladı. Al affiks morfemalar jeke halda qollanılmaydı, tek so'z qurılısında tu'bir morfemalar menen qollanıladı. Usılardan juwmaq shıg'arıp, affiks morfema degende jeke turıp qollanıla almaytug'ın, leksikalıq ma'nige iye emes, tu'bir morfemalarg'a qosılıp onın' leksika-grammatikalıq o'zgeshelikleri menen baylanıslı bolg'an ha'r qıylı ma'nilerdi bildiriwge xızmet etetug'ın morfemalardı tu'sinemiz.

Affiks morfemalar til biliminde affiksler dep te ataladı. Olar ma'nisi menen xızmeti jag'ınan ha'r qıylı bolıp keledi. Ayırım affiksler tu'bir morfemalarg'a jalg'anıp, olardıń leksikalıq ma'nisin o'zgetedi. Ma'selen, aqıl-lı, bil-gish, siz-g'ish, qaraqalpaq-sha, balıq-shı so'zlerindeki -lı, -gish, -g'ish, -sha, -shı affiksleri jan'a so'z jasaw xızmetin atqarıp tur. Al kelgen, qızıl-ıraq, bar-g'ay, bu'k-le siyaqlı so'zlerdegi -gen, -ıraq, -g'ay, -le affiksleri forma jasaw, kitab-ım, keldi-k, kitap-tın' siyaqlı so'zlerdegi -ım, -k, -tın' affiksleri so'z o'zgetiw xızmetin atqarıp tur.

Qaraqalpaq tilindeki affiks morfemalardı so'z jasawshı affiks morfemalar, forma jasawshı affiks morfemalar ha'm so'z o'zgetiwshı affiks morfemalar dep u'sh toparg'a bo'lip u'yreniw teoriyalıq jaqtan da, a'meliy

jaqтан da duris boladı. Sebebi, affiks morfemalardıń u'sh tu'ri arasında ma'nilik jaqтан da, xızmeti jag'ınan da ayırmashılıqlar bar. Sonda biz affiks morfemalardıń tu'rlerin duris ha'm ha'r ta'repleme teren' u'yreniwge mu'mkinshilik alamız.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar so'zlerdin' qurılısındaǵı ornına qaray suffiks, postfiks, prefiks (yamasa pristavka), jalǵ'aw sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi. Suffiks degenimiz tu'bir morfemag'a tikkeley jalǵ'ang'an so'z jasawshı affiksler. Ma'selen, baliqshı, aqıllı, qaraqalpaqsha, birle sıyaqlı so'zlerde -shı, -lı, -sha, -le morfemaları suffiks xızmetin atqarıp tur. Al postfiks degenimiz so'z o'zgertiwshı affikslerden son' jalǵ'ang'an so'z jasawshı affiksler bolıp esaplanadı. Ma'selen, u'ydegi, qaladag'ı, qaharmanlarsha so'zlerindegi -gi, -g'ı, -sha affiksleri tu'bir morfemalarg'a so'z o'zgertiwshı affikslerden keyin jalǵ'anıp tur. Biraq qaraqalpaq tilinde postfikslerdin' sanı sheklengen. Tek -g'ı/-gi, -qı/-ki, -sha/-she affiksleri postfiks xızmetinde jumsala aladı.

Qazaq ilimpazı A. Junisbekov affiks morfemalarg'a ayrıqsha itibar berip, «buwınnan kishi morfema bolmaydı» degen pikirdi ortag'a qoydı. Eger onın' pikirin basshılıqqa alsaq, qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardıń dawıssız fonemadan ibarat variantların morfema dep sanawg'a bolmaydı. Ma'selen, -ım, -im, -m tartım affikslerinin' variantları bolsa, solardan m variantı aldında dawıslı kelgende g'ana (um, u'm,em,t.b.) affiks morfema dep qaralmawı kerek. Solay etip, affiks morfemalardıń tek dawıssızdan turatug'ın variantı bolmaydı. Bul ko'zqarastan qarasaq, biz ha'zir ayırım so'zlerdi morfemag'a qa'te ajratıp ju'rgen bolamız. Ma'selen, elek, gu'rek so'zlerin ele-k, gu're-k ha'm inim, julawıq so'zlerin ini-m, jila-wıq dep ajratamız. Usınnan affiks morfemalardıń dawıssızdan ibarat variantı payda boladı. Biraq, tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qara-qalpaq tilinde dawıslı fonemalar qabatlasıp qatar jumsalmaytug'ının ha'm dawıslı fonemalar qatara qabatlasıp kelgen jag'dayda da olardıń alding'ısının' tu'sip qalıwın esapqa alsaq, ma'sele anıq boladı. Sonda ele+ek = el(e)ek, gu're+ek = gu'r(e)ek, ini+im = in(i)im, jila+awıq = jil(a)awıq bolıp morfemalarg'a ajıraladı.¹

Qatar kelgen dawıslı fonemalardıń alding'ısı yamasa son'g'sı tu'sip qalatug'ının to'mendegi til faktleri tastıyqlaydı: jeti + ew = jetew, altı + aw = altaw, qara + o'zek = qaro'zek keledi + eken = keledeken ha'm t.b.

So'zlerdin' qurılısında birde affiks, birde ma'nili so'z sıpatında jumsalatug'ın elementler de boladı. Ma'selen, Berdaqtanıw, ruxsatnama, su'txor, Sa'nemjan, Barlıqbay ha'm t.b. so'zlerdin' qurılısındaǵı tanıw, nama, xor, jan, bay bo'lekler affiks xızmetinde jumsalıp tur. Olar o'z aldına dara ma'nili so'zler retinde de jumsala aladı. Bunday birde affiks,

¹ Bul haqqında ken'irek qaran'ız: A.Da'wletov. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 2005, 39-44 b.b.

birde ma'nili so'z sipatında jumsalatuğ'in til elementleri affiksoidlar dep ataladi.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardıń tu'bir morfemalarg'a jalğ'anıp keliwinin' o'zine ta'n nızamlılığ'ı bar. Birinshi gezekte tu'bir morfemag'a so'z jasawshı morfemalar jalğ'anadı. Eger olar ekew yamasa onnan da ko'p bolsa izbe-iz jalğ'ana beredi. So'z jasawshı morfemalardan son' forma jasawshı morfemalar jalğ'anadı. Onnan keyin so'z o'zgeriwshi morfemalar jalğ'anadı. Eger so'z o'zgeriwshi morfemalar ha'r qiyli bolsa, da'slep ko'plik, onnan keyin seplik affiksleri jalğ'anadı. Ma'selen, balıqshılarımızdansız, pillekeshlerimiz, qaraqalpaqstanlılardanbız ha'm t.b. Biraq ayırım tuwısqanlıqtı bildiriwshi so'zlerge ko'mekshi morfemalardıń jalğ'anıwında ko'rsetilgen nızamlılıq buzılıwı mu'mkin: apamlarda, u'kemlerden ha'm t.b. Bul tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında qa'liplesken nızamlılıq bolıp tabıladı.

§ 4. So'z jasawshı morfemalar. Tu'bir so'zge yamasa tiykarlarg'a qosılıp, olardan jan'a leksikalıq ma'nige iye bolğ'an so'zlerdi jasawshı morfemalar so'z jasawshı morfemalar dep ataladı. Ma'selen, awıllıq, alma, bilgish, qaraqalpaqsha, aqla so'zlerindegi -lıq, -ma, -gish, -sha, -la qosımtaları so'z jasawshı morfemalar bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı morfemalar sanı boyınsha og'ada ko'p. Olardıń so'z jasaw ma'nileri de ken' ha'm ha'r qiyli tu'bir yamasa tiykarlarg'a qosılıp, jan'a so'zlerdi jasay aladı. So'z jasawshı morfemalar birinshi gezekte qanday so'z shaqabına ta'n so'zlerdi jasawına qaray toparlarg'a bo'linedi. Qaraqalpaq tilinde to'rt so'z shaqabı o'zlerinin' so'z jasawshı affiks morfemalarına iye: 1) atlıq jasawshı morfemalar; 2) kelbetlik jasawshı morfemalar; 3) feyil jasawshı morfemalar; 4) ra'wish jasawshı morfemalar.

Qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshı morfemalardıń so'z jasaw uqıplılığ'in u'yrenip qarag'anımızda, olardı u'sh toparg'a bo'lip u'yreniw haqıyqatlıqqa sa'ykes keledi. O'ytkeni, olardıń jan'a so'zlerdi jasaw qa'siyeti u'sh tu'rli boladı. Ma'selen, atlıq jasawshı -shı/-shi, -stan, -g'ay morfemaların alıp qarayıq. Qaraqalpaq tilindegi -shı/-shi morfeması atlıqlardan ha'm atawısh feyillerden ha'r qiyli ma'nidegi do'rendi atlıqlardı ko'plep jasaydı: padashı, su'wretshi, traktorshı, du'kanshı, staxanovshı, moynaqshı, oqıwshı, oqıtıwshı ha'm t.b. Al -stan qosımtası tiykarınan millet ha'm xalıq atamalarına jalğ'anıp, orın ma'nisin bildiriwshi do'rendi atlıqlardı jasaydı: Qaraqalpaqstan, O'zbekstan, Tu'rkmenstan ha'm t.b. Bul morfemanı kem o'nimli so'z jasawshı morfema sipatında qarag'an durıs, sebebi olar tek atlıqtan atlıq jasawshı ha'm tek bir so'z jasaw ma'nisin (orınlıq ma'ni) jasawshı morfema bolıp esaplanadı. Al -g'ay qosımtası tek sanawlı atlıq so'zlerge qosılıp do'rendi atlıq jasaydı: qudag'ay=qudag'ay. Sonlıqtan bunday affikslerdi o'nimsiz so'z jasawshı

affikslar dep ataw mu'mkin. Solay da, qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshı affikslardin' ele ha'r ta'repleme izertlenbewine baylanıslı bul sabaqlıqta qosımtalar buring'ısınsha eki tu'rge – o'nimli ha'm o'nimsiz affikslerge bo'linip u'yrenildi.

So'z jasawshı morfemalardin' tag'ı bir o'zgesheligi, olar belgili bir so'z shaqabına ta'n bolg'an so'zge qosılıp, sa'ykes so'z shaqabına ta'n jan'a tiykar jasawı mu'mkin. Ma'selen, atlıq jasawshı morfema atlıqqa qosılıp jan'a ma'nidegi atlıqtı jasaydı. Bul ishki jasalıw dep ataladı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde -shı/-shı morfeması atlıqtan atlıq jasaydı: balıq-balıqshı, su'wret-su'wretshı, -stan affiksi de atlıqtan atlıq jasaydı: qaraqalpaq-Qaraqalpaqstan, o'zbek-O'zbekstan, -sha/-she morfeması ra'wishten ra'wish jasaydı: bu'gin-bu'ginshe, bıyıl-bıyılsha ha'm t.b.

Sonın' menen so'z jasawshı morfemalar bir so'z shaqabına ta'n tiykarlardan ekinshi so'z shaqabına ta'n jan'a so'zlerdi jasaydı. Bul sırtqı jasalıw dep ataladı. Qaraqalpaq tilindegi ko'pshilik so'z jasawshı morfemalarg'a sırtqı jasalıw qa'siyeti ta'n boladı. Ma'selen, ushqır (feyilden kelbetlik), serpeli (feyilden kelbetlik), tezlet (ra'wishten feyil), qaraqalpaqsha (atlıqtan ra'wish) ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinde atlıqlardin' ha'm feyillerdin' jasalıwında eliklewishler ha'm tan'laqlar da so'z jasaw tiykarı xızmetinde kele aladı, yag'nıy, atlıq ha'm feyil jasawshı ayırım so'z jasawshı morfemalar eliklewish ha'm tan'laqlardan atlıq ha'm feyillerdi jasay aladı. Ma'selen, tarsıldı, shıjıq, tısırta, jabırta, barla, way-wayla ha'm t.b.

§ 5. Forma jasawshı morfemalar. Joqarıda aytıp o'tkenimizdey, forma jasawshı morfemalar birde so'z jasawshı, birde so'z o'zgertiwshı morfemalar sıpatında da qarastırılıp kiyatır. Olardı affiks morfemalardin' ayrıqsha bir tu'ri sıpatında u'yrengen maqul. Forma jasawshı morfemalar haqqında ha'r qıylı ko'zqaraslardın' bolıwı affiks morfemalardin' arasındag'ı sinonimiya, omonimiya, ko'p ma'nilik qubılısları menen baylanıslı. Ma'selen, qaraqalpaq tilindegi -lar/-ler morfeması baslawısh penen bayanlawıshı baylanıstırıw ushın xızmet etedi ha'm sonlıqtan ol so'z o'zgertiwshı morfema qatarına kiredi. Biraq -lar/-ler morfeması barlıq waqta da baslawısh penen bayanlawısh arasında sintaksislik xızmet atqarmaydı. Ko'plegen ilimpazlardın' tastıyıqlag'anınday, -lar/-ler morfeması ko'p funksionallı morfema bolıp esaplanadı. Ol tek so'z o'zgertiwshı morfema g'ana emes, al, forma jasawshı morfema xızmetin de atqaradı. Ma'selen, men kitap satıp aldım, degen ga'ptegi kitap so'zin ko'plikke qoyıp, men kitaplar satıp aldım, degen jag'dayda da -lar morfeması sintaksislik xızmet atqarıp turg'an joq. Demek, bul jerde ol forma jasawshı morfema xızmetinde kelip tur. Al -lar/-ler morfeması almasıqlarg'a jalg'ang'anda sintaksislik xızmet atqarıp, so'z o'zgertiwshı morfema boladı. Ma'selen, Bizler bardıq. Olar keldi ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilinde ayırım affiks morfemalar birde so'z jasawshı, birde forma jasawshı morfema bolıwı mu'mkin. Ma'selen, *-la/-le* morfemasi qaraqalpaq tilinde feyilden basqa so'z shaqaplarına jalg'anıp, do'rendi feyillerdi jasaydı: u'shle, tayaqla, barla, ha'remle, ko'ple ha'm t.b. Bul so'zlerde *-la/-le* so'z jasawshı morfema xızmetin atqarıp tur. Al ol feyil so'zlerge jalg'ang'anda forma jasawshı morfema xızmetin atqaradı: bu'kle, sabala, u'ykele, qarmala, sıypala ha'm t.b.

Solay etip, so'zlerge qosılıp erkeletiw, kishireytiw, hu'rmetlew, shegaralaw, arttırıw, kemitiw, ku'sheyttiriw, gu'man, shama ha'm t.b. grammatikalıq ma'nilerdi bildiretug'in affiks morfemalar forma jasawshı morfemalar bolıp esaplanadı. Forma jasawshı morfemalar so'zdin' leksikalıq ma'nisine qosımsha tu'r beredi. Olar paradigma du'zbeydi.

Qaraqalpaq tilindegi forma jasawshı morfemalarg'a atlıqtın' kishireytiwshı *-sha/-she*, *-shıq/-shik*, *-shaq/-shek*, *-alaq*, *-laq* morfemaları, erkeletiwshı *-tay* morfemasi, hu'rmet, sıylasıqtı bildiriwshı *-jan* morfemaları kiredi. Ma'selen, kitapsha, gilemshe, maydansha, o'gizshe, to'beshek, qılshıq, inishek, qulinshaq, tayinshaq, shaqalaq, qızalaq, botalaq, taylaq, qoshantay, bo'ketay, ag'ay, apay, ag'ajan, jen'gejan ha'm t.b. Forma jasawshı morfemalardıń qanday ma'ni jasap turg'anı kontekstke baylanıshı boladı. Ma'selen, *-jan* morfemasi hu'rmet, sıylasıq ma'nisin, sonday-aq, erkeletiw ha'm hu'rmetlew ma'nilerin bildiriwı mu'mkin. Qol ushın'dı bermeysen' be, jen'gejan (xalıq qosıg'ı). Turag'oyson'—o, Artıqjan, sa'ske bolıp ketti g'oy (K.A.).

Keltirilgen misallardag'ı birinshi ga'pte *-jan* morfemasi hu'rmet, sıylasıq ma'nisin, ekinshi ga'pte erkeletiw ma'nisin bildiriw tur.

Forma jasawshı morfemalarg'a kelbetliktin' ha'm ra'wishtin' da'reje formaların jasawshı *-g'ish/-gish*, *-ildir*, *-law/-lew*, *-is*, *-g'ilt*, *-g'iltım* sıyaqlı morfemaları kiredi. Olar belgilerdin' artıqlıq, kemlik ma'nilerin bildiredi. Mısqı, qızg'ish, ko'gis, ko'gildir, qızıllaw, qızg'ilt, qızg'iltım ha'm t.b.

Sanlıqlardıń *-(i)nshı/-(i)nshi*, *-lanshı/-lenshi*, *-aw/-ew*, *-lag'an/-legeri*, *-lap/-lep* morfemaları da forma jasawshı morfemalar bolıp, olar shamalıq, retlik, uluwmalastırıp sıyaqlı ma'nilerdi jasaydı: onınshı, jetilenshi, jigirmalanshi, besew, onlag'an, otızlap ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi feyillerdin' forma jasawshı morfemaları ko'p. Bug'an feyildin' bolımsız tu'rin jasawshı *-ma/-me*, *-ba/-be*, *-pa/-pe*, meyil kategoriyasınıń *-(a)yın/-(e)yin*, *-(a)yıq/-(e)yik*, *-g'ay/-gey*, *-qay/-key*, *-g'ı/-gi*, *-qı/-ki*, *-sa/-se*, *-maqshı/-mekshi*, *-baqshı/-bekshi*, *-paqshı/-pekshi* morfemaları, tu'r kategoriyasınıń *-la/-le*, *-ala*, *-(i)stır/=(i)stir*, *-g'ıla/-gile*, *-qıla/-kile*, *-g'ishla/-gishle*, *-qishla/-kishle*, *-mala/-mele*, *-bala/-bele*, *-pala/-pele*, *-(i)n'qıra/-(i)n'kire*, *-(im)sıra/-(im)sire*, da'reje kategoriyasınıń *-ın/-in*, *n*, *-ıl/-il*, *l*, *-ıs/ıs*, *-dır/-dir*, *-tır/-tir*, *-qız/-kiz*,

-g'iz/-giz, -it/-it, t, -set, -dar, -qar/-ker, -g'ar/-ger, -qir/-kir, -g'ir/-gir, -ar/-er, -ir/-ir morfemaları kiredi. Sonday-aq kelbetlik feyil, hal feyil, atawish feyildin' formaları da forma jasawshı morfemalar qatarına kiredi.

Qaraqalpaq tilindeki eliklewish so'zlerde de forma jasawshı morfemalar ushırasadı. Ma'selen, taqır-tuqur, degende -ır/-ur morfemaları forma jasaw xızmetin atqarıp tur.

So'z o'zgeriwshi morfemalarg'a athıqtın' seplik, tartım ha'm betlik jalg'awları, feyildin' bet-san formaları kiredi. Olar o'zleri jalg'ang'an so'zin ga'p ishindeki basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'siredi. So'z o'zgeriwshi morfemalar ayırım miynetlerde so'z tu'rlawshı ataması menen de ataladı. Olar morfologiya tarawında u'yreniliwine baylanıshı bul orında so'z o'zgeriwshi morfemalarg'a toqtalmaydı.

§ 6. Affiks morfemalardıń seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı. Qaraqalpaq tilindeki affiks morfemalar seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı boyınsha ha'r qıylı. Ayırım affiks morfemalar tek bir fonemadan turadı. Ayırım affiks morfemalardıń tek dawıssız fonemadan ibarat variantları morfema xızmetin atqara almaydı. Al dawıshı fonemalardıń ishinde a, e, ı, i fonemaları ha'r qıylı affiks morfema xızmetin atqaradı. Ma'selen, a foneması apam-a, ag'am-a ha'm t.b. so'zlerde so'z o'zgeriwshi, san-a, qan-a ha'm t.b. so'zlerde so'z jasawshı, bar-a, tur-a ha'm t.b. so'zlerde forma jasawshı affiks morfema xızmetin atqaradı. E, ı, i fonemaları da a foneması sıyaqlı xızmet atqaradı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde eki fonemalı dawıshlı+dawıssız ha'm dawıssız+dawıshı tu'rindeki affiks morfemalar og'ada ko'p. Olar ashıq ha'm tuyıq buwınlardı qurap, ha'r qıylı affiks morfema xızmetinde jumsaladı. Al, u'sh fonemalı affiks morfemalar: 1) dawıssız+ +dawıshı+dawıssız; 2) dawıshlı+dawıssız+dawıshlı; 3) dawıssız+dawıssız+ dawıshlı tu'rinde ushırasadı. Olardıń ishinde qamaw buwın tu'rindeki affiks morfemalar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ko'p ushırasadı. Al, keyingi eki tu'ri siyrek ushırasadı: al-ası, ber-esi, mo'n'-ire, atası-nda ha'm t.b.

U'sh fonemalı affiks morfemalar bir buwınlı ha'm eki buwınlı bolıp keledi.

To'rt fonemalı affiks morfemalar da eki buwınlı bolıp, seslik du'zilisi boyınsha to'mendegi toparlarg'a bo'lip ko'rsetiwge boladı:

1. *BABA* -nama, -xana, -malı/-meli ha'm t.b.
2. *ABAB* - alaq, ıraq/-irek, awıq/ -ewik ha'm t.b.
3. *ABBA* - ıldı/-ildi, ılda/-ilde ha'm t.b.
4. *BABB* -g'ilt.
5. *BBAB* - stan, -ltım ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindeki to'rt fonemalı affiks morfemaları eki buwınlı turadı, olardıń da'slepki eki tu'ri o'nimli, al, son'gı u'shewi siyrek ushıra-

sadı. To'rt fonemalı affiks morfemalar eki affikstin' birigiwinen, affiksoidlardan ibarat.

Qaraqalpaq tilinde bes, altı fonemadan ibarat affiks morfemalar da ushurasadı. Olar eki, ayırımları u'sh affikstin' qosalanıwınan jasalg'an. Ma'selen, feyildin' qospa funksiional formaları: -g'anlıqtan, -g'ansha, -mag'a ha'm t.b.

Uluwma aytqanda, affiks morfemalar seslik du'zilisi ha'm buwın qurılısı boyınsha tu'bir morfemalarg'a usas bolıwı menen bir qatarda, o'zine ta'n o'zgesheliklerge de iye boladı.

§ 7. Sinonim affiks morfemalar. Seslik du'zilisi boyınsha ha'r qıylı, al ma'nileri boyınsha bir-birine jaqın so'z jasawshı, forma jasawshı ha'm so'z o'zgeriwshı affiks morfemalar sinonim affiks morfemalar dep ataladı. Ma'selen, kelbetlik jasawshı -g'ır/-gir -qır/-kir affiksi menen -g'ısh/-gish, -qısh/-kish affiksleri sinonim boladı: bilgir-bilgish, tapqır-tapqısh h.t.b.

Affiks morfemalar sinonim bolıwı ushin olar birdey xızmet atqarıwı kerek, yag'nıy, so'z jasawshı affiks morfema menen so'z jasawshı affiks morfema, forma jasawshı affiks morfema menen forma jasawshı affiks morfemalar o'z ara sinonim bola aladı. Sonday-aq olar qa'legen so'z shaqabına qosılıp, sinonim bola almaydı, al kerisinshe, birdey so'z shaqaplarına tiyisli so'zlerge qosılıp sinonim bola aladı.

Qaraqalpaq tilindegi so'z jasawshı affiks morfemalar arasında sinonimiya qubılıs, jiyi ushırasadı. Athıq jasawshı morfemalar arasında: -shı/-shi affiksi menen -ker/-ger affiksleri. Ma'selen, sebepshi-sebepker, xızmetshi-xızmetker ha'm t.b., kelbetlik jasawshı -lı/-li affiksi menen -qar/-ker, -ger affiksi, -sız/-siz affiksi menen biy, na prefiksi, -malı/-meli affiksi menen -g'ısh/-gish affiksi, -awıq/-ewik affiksi menen -ag'an/-egen affiksi ha'm t.b. Ma'selen, ayıplı-ayıpker, mezgilsiz-biymezglil, aynımalı-aynıg'ısh, qabawıq-qabag'an ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi forma jasawshı affiksler arasında da sinonimiya qubılısı ushırasadı. Ma'selen, athıqtın' subektiv baha formaları bolg'an y affiksi menen jan affiksi. Ma'selen, ag'ay-ag'ajan, jen'gey-jen'gejan, kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' da'reje formaları -ıraq/-irek affiksi menen -law/-lew affiksi. Ma'selen, qızılraq-qızılraw, ag'ıraq-aqlaw, ko'birek-ko'plew ha'm t.b. Qaraqalpaq tilinde, a'sirese, feyildin' betlik emes formaları, yag'nıy, kelbetlik feyil, hal feyil ha'm atawısh feyil formaları arasında sinonimiya qubılısı ko'birek ushırasadı. Ma'selen, kelbetlik feyildin' -tug'in affiksi menen (a/e)r, -(a/e), -y+jaq, -maqshı/-mekshı affiksleri, hal feyildin' -ıp/-ip affiksi menen a, e, y affiksleri, -g'alı/-geli affiksi menen -g'annan/-gennen affiksi, -maqta/-mekte affiksi menen -ıwda/-ıwde affiksleri, atawısh feyildin' -maq/-mek affiksi menen -ıw/-ıw affiksi ha'm t.b. Bug'an misal retinde baratug'in-barajaq (adam), banp-

bara (aytti), barg'ali-barg'annan (berli), barmaqta, barıwda, barmaq-barıw h.t.b.

Qaraqalpaq tilindegi so'z o'zgeriwshi affiksler arasında sinonimiya qubılısı seplik formalarında da ushırasadı. Ma'selen, baris sepligi menen orın sepligi arasında, iyelik sepligi menen shıg'ıs sepligi arasında, iyelik sepligi menen baris sepligi arasında ha'm t.b. Ma'selen, partag'a-partada (otırdım), nandı-nannan (jedim), mekteptin'-mektepke (baslıq), oqıwshılar-dın'-oqıwshılardan (biri) ha'm t.b.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalar arasında sinonimiya qubılısı to'mendegi jollar arqalı payda bolg'an. Birinshiden, basqa tillerden affikslardin' o'zlestiriliwi na'tiyjesinde. Ma'selen, atlıq jasawshı -shı/-shi affiksi menen -ker/-ger affikslerinin' sinonim bolıwı bunnı' ayqın musalı bola aladı. Ekinshiden, affiks morfemalardin' ma'nilik jaqtan o'zgerislerge ushırawı na'tiyjesinde. Bug'an seplik formalarınnı' bir-biri menen sinonim bolıwın ko'rsetiwge boladı. Seplikler tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında tu'rli o'zgerislerge ushırag'an. U'shinshiden, qospa affiks morfemalar na'tiyjesinde. Bunda eki yamasa u'sh affiks qospalanıw dara, jay affiks penen, sonday-aq olar o'z ara sinonim boladı. Bug'an misal retinde kelbetlik feyil, hal feyil, atawısh feyil formalarınnı' sinonim bolıwın ko'rsetiw mu'mkin.

Tu'bir morfemalardag'ı sinonimiya qubılısı sıyaqlı sinonim affiks morfemalar da ba'rhamma birinin' ornına ekinshisi qollanıla bermeydi. Olar da ma'nilik jaqtan o'z ara jaqın bolg'anı menen, belgili da'rejede o'zine ta'n o'zgesheliklerge de iye boladı.

§ 8. Omonim affiks morfemalar. Seslik du'zilisi birdey, al ma'nileri ha'r qıylı morfemalar omonim morfemalar dep ataladı. Tu'bir morfemalarda omonimiya qubılısı leksikologiya tarawında omonim so'zler sıpatında u'yreniledi. Tu'bir morfemalar sıyaqlı affiks morfemalarda da tosattan bir formada sa'ykes kelip qalıwınan ha'm affikslardin' semantikalıq rawajlanıwı na'tiyjesinde omonimiya qubılısı kelip shıg'adı. Ma'selen, -ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe affiks morfemasın alıp qarayıq. Ol ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyilden atlıq jasawshı affiks xızmetinde (alma, tartpa, qarma ha'm t.b.), feyilden kelbetlik jasawshı affiks xızmetinde (oyma (jag'a), qarama (el), ezbe (adam) ha'm t.b.), feyildin' bolımsız tu'rin jasawshı affiks xızmetinde (aytpa, kelme, barma ha'm t.b.) jumсалıp, omonim affiks morfema boladı.

Omonimiya qubılısı ko'pshilik affiks morfemag'a ta'n. Bir affikstin' o'zi birneshe omonimlik ma'ni an'latadı. Ma'selen, -sha/-she affiksi to'mendegidey omonimlik ma'nilerde jumсалadı:

Atlıqlardan ra'wish jasawshı affiks: qaraqalpaqsha, russha, frantsuzsha.
Kishireytiw ma'nili atlıq jasawshı affiks: kitapsha, belshe, ko'rpeshe ha'm t.b.

Kelbetlikten atlıq jasawshı affiks: qızılsha.

Ra'wishten ra'wish jasawshı affiks: bu'ginshe, ha'zirshe ha'm t.b.

Jınıshq ma'ni bildiriwshı affiks: qudasha ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde affiks morfemlar arasında omonimiya qubılısı to'mendegishe ko'rinedi:

I. So'z jasawshı ha'm so'z jasawshı affiks morfemalar. Mısalı: 1. Qara qumandı tutqısh penen usladı (feyilden atlıq jasawshı affiks morfema). 2. Jolbars - jurtqısh haywan (feyilden kelbetlik jasawshı affiks). 3. Ol barıp turg'an hiyleker adam (atlıqtan kelbetlik jasawshı affiks). 4. Zer qa'dirin *zeger* biler (atlıqtan atlıq jasawshı affiks).

Ayırım affiks morfemalar bir so'z shaqabına ta'n, biraq, tu'rli so'z jasaw ma'nilerine iye so'zlerdi de jasaydı. Ma'selen, atlıqtın' so'z jasawshı -shı/-shı affiksi balıqshı, padashı, su'wretshı ha'm t.b. so'zlerde belgili bir ka'sip penen shug'ıllanıwshı adam ma'nisindegi atlıqtı, al xalqabadshı, moynaqshı ha'm t.b. so'zlerde belgili bir orında jasawshı adam ma'nisindegi atlıq so'zlerdi jasap tur. Bular da so'z jasawshı affikstin' omonimlik sıpatın ko'rsetedi.

II. So'z jasawshı ha'm forma jasawshı omonim affiks morfemalar. Bunda bir affiks birde so'z jasaw, birde forma jasaw xızmetin atqaradı. Ma'selen:

1. Ol *kitapsha* satıp aldı (kishireytiwshı ma'nili atlıq jasawshı affiks). 2. Ol *inglisshe* so'yley aladı (atlıqtan ra'wish jasawshı affiks). 3. Ol jazda jayın *shifrladı* (atlıqtan feyil jasawshı affiks). 4. Azat qag'azdı *bu'kle*di (feyilden feyil formasın jasawshı affiks) ha'm t.b.

III. So'z jasawshı ha'm so'z o'zgeritiwshı omonim affiks morfemalar. Bunda seslik du'zilisi birdey affiks morfema birde so'z jasawshı, birde so'z o'zgeritiwshı affiks morfema xızmetin atqaradı: 1. *Bag'man* gu'llerge suw quydı (atlıqtan atlıq jasawshı affiks). 2. Men oqıwǵ'a *baraman* (feyildin' bet-san ma'nisin bildiriwshı affiksi). 3. Sonnan *salpıdaq ku'shik* boldı (feyilden kelbetlik jasawshı affiks). 4. Tashkentke *bardıq* (feyildin' bet-san ma'nisin jasawshı affiks).

IV. Forma jasawshı ha'm so'z o'zgeritiwshı affiks morfemalar. Ma'selen: 1. *Shrag'im*, elge alıp qaytarsan' (forma jasawshı affiks). 2. *Kitabım* u'yde qalıp qoyıptı (so'z o'zgeritiwshı affiks).

V. Forma jasawshı ha'm forma jasawshı affiks morfemalar: Ma'selen, 1. *Inishek*, atın'ız kim (kishireytiw ma'nisin jasawshı affiks). 2. *Qulunshag'im*, — dedi apası (erkeletiw ma'nisin jasawshı affiks).

VI. So'z o'zgeritiwshı affiks morfemalar. Mısalı: Onn' *mashınası* bar. Bunda mashına so'zi affiksi san ma'nisin de, tartım ma'nisin de ten'dey bildirip tur. Demek, bir affiks eki tu'rli ma'ni an'latadı.

§ 9. **Ko'p ma'nili affiks morfemalar.** Til biliminde tu'rkiy tillerdegi affiks morfemalar bir ma'nili, bul olardıń baslı o'zgesheligi degen pikir ken'eyen jayǵ'an. Degen menen tu'rkiy tillerdegi ko'mekshı morfemalardıń

da ko'pshiligi birden ziyat ma'ni an'latatug'inlig'in ko'riwge boladi. Ma'selen, kelbetlik jasawshı -lı/-li affiksinin' tiykarg'tı so'z jasaw semantikasi belgige iye bolıw, belginin' bar ekenini bildiriwi bolıp tabıladı. Saqallı, paltolı, ko'zildirikli ha'm t.b. so'zlerde -lı/-li affiksi belgige iye bolıw ma'nisin jasap tur. Al suwlı, da'nli, miyweli ha'm t.b. so'zlerde, belginin' ko'pshiligin, artıqlıg'in bildiriwshi kelbetliklerdi jasap tur. Demek, so'zlerdegi sıyaqlı ko'mekshi morfemalarg'a da ko'p ma'nilik qubılısı ta'n.

Qaraqalpaq tilindegi affiks morfemalardıń ishinde ko'binese so'z jasawshı affiksler ko'p ma'nilik sıpatqa iye. Athıq jasawshı -shı/-shi affiksi adam ma'nisindegi atlıqlardı jasaydı. Ma'selen, balıqshı, padashı, etikshi, tariyxshı ha'm t.b. Biraq ha'rbir konkret jag'dayda ol tu'rli-tu'rli adam ma'nisindegi atlıqlar da jasaydı. Ma'selen, balıqshı ha'm padashı so'zlerinde ka'sip penen shug'ıllanıwshı adam ma'nisin jasasa, ma'sla'ha'tshi so'zinde basqa birewlerge ken'es beriwshi adam ma'nisin bildirip tur.

Feyil jasawshı en' o'nimli affiksi -la/-le bolıp esaplanadı. Bul affiks ushın ta'n bolg'an tiykarg'tı so'z jasaw ma'nisi - is-ha'reket. Biraq onıń jasaytug'in ha'reket ma'nisi bir-birinen o'zgeshelikke iye boladı. Ma'selen, vintle, gipsle degende tu'bir morfema bildirip birna'rseni iske asırıwdı bildirse, qıytaqla. ha'remle so'zlerinde tu'bir morfemalardan an'latıl'g'an na'rseni islewdi bildirip tur.

Qaraqalpaq tilindegi forma jasawshı affikslerge de ko'p ma'nilik qubılısı ta'n. Athıqtın' forma jasawshı -sha/-she affiksi kishireytiw, erkeletiw sıyaqlı ma'nilerdi bildiredi. Ma'selen, qızsha, kitapsha, belshe ha'm t.b. Feyildin' meyil, da'reje, ma'ha'l formaları da ko'p ma'nili forma jasawshı affiksler qatarına kiredi. Qaraqalpaq tilinde -lar/-ler affiksi predmetlerdin' ko'pligin bildiredi. Kitaplar, qa'lemler, da'pterler. Al xalıqlar, millletler degende de olardıń tu'rlerinin' ko'pligin bildirip tur.

So'z o'zgertiwshi affikslerge kiretug'in ko'plik, seplik, tartım, betlik formaları da birden ziyat ma'ni an'latıp, ko'p ma'nili ko'mekshi morfemalar sıpatında xızmet etedi. Baris sepliginin' -g'a/-ge, -qa/-ke affiksleri tiykarınan ha'rekettin' bir obiektke bag'darın bildiredi. Ma'selen, u'ye kiriw, oqıw'g'a barıw ha'm t.b. Al ja'miyetke payda, tumaw'g'a em degende predmettin' nege arnalg'anın bildirip tur.

10. Nol forma. So'z leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerdin' birliginen turadı. So'zdin' leksikalıq ma'nisi onıń tiykarı, so'zdi basqa so'zlerden ayırıp turatug'in reestrlik so'zlik ma'nisi bolıp tabıladı. Al grammatikalıq ma'nisi — so'zdin' basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'siwi na'tiyjesinde payda bolatug'in uluwmalasqan, abstrakt ma'ni. So'z ga'pte basqa so'zler menen qarım-qatnasqa tu'siwi ushın belgili bir formada turıwı kerek. So'zdin' grammatikalıq forması — bul onıń grammatikalıq ma'nisi.

Qaraqalpaq tilinde ayırım so'zler ga'p ishinde basqa so'zler menen grammatikalıq baylanısqa tu'skende heshqanday qosımtalardı yamasa ko'mekshi so'zlerdi qabil etpeydi. Sırttan qarag'anda ol tu'bir formadag'ı so'zge usaydı. Ha'zirgi til iliminde heshqanday qosımtalarsız yamasa ko'mekshi so'zlerdin' ja'rdemisiz so'zlerdin' grammatikalıq ma'ni bildiriwin ayırım izertlewshiler nol forma arqalı grammatikalıq ma'ninin' an'latılıwı dep esaplasa, ekinshi bir izertlewshiler nol formanin' abstrakt tu'sinik ekenin, bul tu'sinikti tildin' grammatikalıq sistemasına kirgizbew kerekligin aytağı. Grammatikalıq nol forma tu'sinigi til haqqındag'ı ilimge en' da'slep F. Fortunatov ta'repinen kirgizildi.

Arnavlı ko'rsetkishisi bolmay-aq ga'pte qollanılg'an so'zdin' grammatikalıq ma'ni an'latıwın nol forma arqalı grammatikalıq ma'ninin' bildiriwi dep aytağı. Qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerde ma'nili so'z shaqaplarına kiretug'in so'zler heshbir ko'rsetkishsiz tu'bir formada turıp belgili bir leksikalıq ma'ni bildiredi. Sonın' na'tiyjesinde ol uluwma grammatikalıq ma'nige iye boladı, sebebi so'zdin' uluwma grammatikalıq ma'nisi onın' leksikalıq ma'nisi tiykarında payda boladı. Sol ushın so'zler belgili ortaқ belgileri arqalı toparlarg'a bo'linedi. Mısalı, ko'k, aq, sarı, qara, t.b.so'zler leksikalıq ma'nisi jag'ınan bir-birine jaqınlıg'ı joq, ha'tte qarama-qarsı (aq-qara). Al olardıń leksikalıq ma'nisi tiykarında qa'liplesken uluwmalıq grammatikalıq ma'nisinde ortaқ belgi bar: zattın' belgisin bildiredi. Bul so'zler grammatikalıq jaqtan bir leksika-grammatikalıq topardı kelbetlikti quraydı.

So'z, joqanda aytilg'anday, leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'niledin' birliginen turadı. Tu'bir so'zlerde leksikalıq ma'ni bolıp, grammatikalıq ma'ni bolmaydı, degen juwmaq shıqpawı kerek. Biraq, tu'bir so'zde grammatikalıq ma'ninin' bolıwı onı nol formada tur dep esaplawg'a tiykar bolmaydı. Sebebi tu'birdin' formasına ta'n ayrıqsha xızmet, sintaksislik qarım-qatnas bola bermeydi ha'm ol so'ylew barısında payda bolatug'in forma emes. Al grammatikalıq formalar so'ylew barısında ga'pte qollanılatug'in so'ylew birlikleri bolıp esaplanadı. Demek, nol formada bolıw ushın so'z ga'pte belgili bir xızmet atqarıp, basqa so'z benen qarım-qatnasqa tu'siwi, tu'bir bildiretug'in uluwma grammatikalıq ma'niden basqa ma'ni bildiriwi kerek. Mısalı, Azat qaladan keldi. Bunda *Azat* so'zi nol formadag'ı morfema bolıp, ol ataw sepliginde tur. Ol ga'pte baslawısh xızmetin atqarıp, ga'ptegi keldi so'zi menen grammatikalıq baylanısqa tu'sedi. Demek, ol jeke turg'andag'ı Azat so'zi menen salıstırg'anda grammatikalıq o'zgesheliklerge iye. Bunı onın' ga'pte nol formada qollanıwı keltirip shig'arg'an. Qaladan so'zi eki morfemalı: qala-dan. Da'slepki morfema tu'bir morfema, son'g'ısı affiks morfema bolıp, seplik ma'nin bildirip tur. Keldi so'zi de eki morfemalı: kel-di. Kel-tu'bir morfema, -di - affiks morfema bolıp, ol ma'ha'l ma'nisin an'latıp tur.

Bug'an qosımsha keldi so'zinen bet-san ma'nisi de bildiriledi. Biraq so'zde onday grammatikalıq ma'ni arawlı ko'rsetkishsiz iske asqan. Demek, bul jerde de nol forma grammatikalıq ma'ni bildirip tur.

Nol forma tu'birge sa'ykes kelgeni menen so'z tu'biri grammatikalıq nol forma bola almaydı, ol tek grammatikalıq forma jasawg'a tiykar boladı. Grammatikalıq nol forma bolıw ushın ol tu'bir so'zden o'zgeshe grammatikalıq ma'ni bildirip, belgili bir topardag'ı tu'rleniw sistemasının' bir tu'ri sanalıwı, so'ylew protsesinde sintaksislik xızmet atqarıwı kerek. Sonlıqtan grammatikalardag'ı «atlıqtın' dara tu'ri», «kelbetliktin' jay da'rejesi» degen jeke grammatikalıq forma retinde berilip ju'rgen atamaların' o'zi durıs emes. Sebebi olar belgili bir grammatikalıq kategoriyanın' o'zine ta'n grammatikalıq nol forması bar bir tu'ri bola almaydı. Nol forma paradigmalıq sıpatqa iye grammatikalıq tu'rleniw sistemasında, formaları bar, so'z o'zgeriwshilik belgige iye grammatikalıq kategoriya shen'berinde boladı. Nol formanın' belgileri basqa grammatikalıq formalar menen usashg'ı paradigmalıq sistemadag'ı oppozitsiyalar ha'm olar arasındag'ı birlikler arqalı anıqlanadı.

Uluwma aytqanda, nol forma grammatikalıq ma'ni an'latıwdın' bir tu'ri bolıp esaplanadı. Ga'pte heshqanday qosımtasız yamasa ko'mekshi so'zlerdin' ja'rdemisiz basqa so'z benen qarım-qatnasqa tu'setug'in so'zdi nol formadag'ı morfema sıpatında qarawg'a tolıq tiykar bar. Qaraqalpaq til biliminde ayırım miynetlerde bul haqqında uluwma pikir ushırasqanı menen ol ele arawlı izertlenbey kiyatırg'an edi. Bul jag'day basqa grammatikalıq kategoriyalardıń, ma'selen, ataw sepliginin', san kategoriya-sının', bet-san kategoriya-sının' u'shinshi betinin', sonday-aq seslerdin' almasıwının' ta'biyatın tolıq ashıp beriwge kesent beretug'im edi.

§ 11. Morfemalar qurılısındag'ı tariyxıy o'zgerisler. Til tariyxıy rawajlanıwshı qubılıs bolg'anlıqtan so'zlerdin' morfemalıq qurılısında ha'r qıylı o'zgerisler bolıp otırıwı ta'biyiy hal. So'zlerdin' morfemalıq qurılısındag'ı tariyxıy o'zgerislerge sin'isiw, jılısiw ha'm dekorrelyatsiya qubılısları kiredi. Bul qubılıslardıń payda bolıwı morfemaların' uzaq waqıtlar dawamında bir-biri menen qatar jumsalıwı, ma'nilerinde ha'm seslik du'zilisinde o'zgerislerdin' bolıwı, qollanıw o'nimliginin' artıwı yamasa kemeyiwine baylanıslı.

Sin'isiw degende burın morfemalarg'a ajralatug'in so'zlerdin' endi ajıralmaytug'in bir tu'bir morfemag'a aylanıwı tu'siniledi. Bul qubılıs tu'bir ha'm affiks morfema arasında, affiks morfema menen affiks morfema arasında ha'm eki tu'bir morfema arasında boladı. Ma'selen, tu'bir menen affiks morfema arasındag'ı sin'isiw qubılısına to'mendegi misallardı keltiriw mu'mkin: ko'r-ko'z, semiz-semir, uzaq-uzay, jay-jaz ha'm t.b. Bularda ko'r ha'm ko'z so'zlerinin' tu'biri ko', semiz ha'm semir so'zlerinin' tu'biri semi, uzaq ha'm uzay so'zlerinin' tu'biri uza, jay ha'm jaz so'zlerinin'

tu' biri ja bolg'an. Tariyxıy rawajlanıwlar barısında affiksler tu' birge sin'ip, olar ajıralmastay bir tu' bir so'zge aylang'an. Solay da ayırım kontekstlerde keltirilgen jubaylas so'zlerdin' biri ekinshisinin' ornuna sinonim sıpatında qollanıluwı mu'mkin. Ku'n uzardı-uzaydı, dasturxan jaydı-jazdı, t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde eki ha'm onnan da ko'p affiks morfemalardın' sin'isiw qubılısı na'tiyjesinde qospa affiksler payda bolıwı mu'mkin. Ma'selen, shılıq-shilik, gershilik, impaz affikslerin alıp qarayıq. Bular ayırım so'zlerdin' qurılısında morfemalarg'a ajratılса, ayırım so'zlerdin' qurılısında bir pu'tin morfema sıpatında qatnasadı: balıq-shı-lıq – diyqan-shılıq, bag'-man-shılıq – adam-gershilik, ilim-paz – jen'-impaz ha'm t.b.

Eki tu' bir morfemanın' sin'isiw qubılısı na'tiyjesinde bir so'zge aylanıwına birikken so'zler misal boladı: shegara (shek ara), bilezik (bilek ju'zik), Moynaq (moynı aq), Xalqabad (xalqı abad), seksen (segiz on) ha'm t.b. Sin'isiw qubılısı qaraqalpaq tilinde a'dewir o'nimli ushrasadı. Bul keltirilgen misallar tu'rkiy tillerde, sonın' ishinde qaraqalpaq tilinde ertede so'zler bir buwınlı bolg'an, degen pikirdin' durılıg'ın, sin'isiw qubılısı ko'p buwınlı so'zlerdin' payda bolıwının' bir jolı ekenin ko'rsetedi.

Jılısıw qubılısı degende morfemalar shegarasında qabatlasqan seslerdin' bir morfemadan ekinshi morfemag'a o'tip ketip, qayta bo'liniw qubılısın tu'sinemiz. Misalı, dos so'zi qaraqalpaq tiline parsı tilinen o'zlesken. Bul so'zdin' da'slepki tu'ri (parsı tilinde) do'st bolg'an. O'zbek tiline do'st tu'ri saqlang'an. Qaraqalpaq tilinde eki u'nsiz qabatlasıp jumsalmawına baylanıslı t sesi tu'sirilip qaldırılğ'an. Bul so'z tartımlang'anda jılısıw qubılısı ju'z berip, affiks morfema quramında o'zgeris boladı: dos-tı. Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi ses, qas so'zleri de jılısıw qubılısına misal bola aladı.

Dekorrelıyatsiya qubılısı degende ayırım morfemalardın' ma'nilerinin' o'zgeriwi tu'siniledi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bul qubılısqa misal etip ken'islik seplikleri affikslerin ko'rsetiw mu'mkin. Seplik affiksleri tiykarınan so'z o'zgeriwshilik xızmet atqaradı. Bul affiksler bir qatar atawısh so'zler menen tariyxıy rawajlanıwlar barısında birge qollanılıp, so'z jasawshılıq xızmetke ko'ship, qosılğ'an so'zi menen ajıralmaytug'ın bir so'zge aylang'an. Misalı, zorg'a, birge, yadın, ilajsızdan, birde ha'm t.b. so'zlerde ken'islik seplik formaları tu'bir morfemalarg'a turaqlasılıp, ra'wishke o'tken.

3

Sorawlar

1. Morfemika tarawı ne ushın payda boldı?
2. Morfemanın' til birligi sıpatında tiykarıg'ı o'zgesheliklerin anıqlan'.
3. Morf ha'm morfema tu'siniklerine anıqlama berin'.
4. Affiksler arasında sinonimiya, omonimiya, ko'p ma'nilik qubılısların anıqlan', olarg'a misallar keltirin'.

5. Ko'rkem slug'armalardan, so'zliklerden so'z jasawshı, forma jasawshı ha'm so'z o'zgeriwshı affikslerge misallar keltirin'.
6. Nol forma haqqında qanday pikirdesiz? Tuwısqan tu'rkiy tiller misalları tiykarında bul ma'selege baylanışlı jazılğ'an miynetlerden kotspekt jazın'.
7. Sin'isiw, jıhsıw ha'm dekorrelyatsiya qubılıslarına baylanışlı misallar jıynan'.
8. Morfemika ma'selelerine baylanışlı internetten materiallar jıynan'.

A'debiyatlar

Кудайбергенов М. Карақалпақ тилиниң морфемикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2001.

Кудайбергенов М. Карақалпақ тилиниң морфонологиясы. Тошкент, «Зар қалам», 2006.

Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. М. , «Наука» 1977.

Мергенбаев Е. Түркий тиллерде сөз өзгертиў системасы. Нөкис, «Билим», 1994.

Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.

Тожиёв Е. Ўзбек тили морфемикаси. Тошкент, 1992.

Ҳазирги Қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994.

Тожиёв А. Ҳазирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, «Ўқитувчи», 1990.

Ҳазирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.

II TARAW

MORFONOLOGIYA

Tayanish so'zler: *Morfonologiya, morfonema, submorf, seslerdin' almasiwi, morfonema ha'm morfema, fonetika, fonologiya, morfemika, morfologiya, fono morfologiya, model, dawishi seslerdin' almasiwi, dawissiz seslerdin' almasiwi.*

§ 12. Morfonologiya haqqinda tu'sinik. Til quramali qubilis bolg'anliqtan omi izertleytug'in til bilimi de tarawlarg'a bo'linip u'yreniledi. Sonda g'ana til haqqinda teren' bilim aliwg'a boladi. Ha'zirgi da'wirde jeke tiller fonetika, leksikologiya, morfologiya, so'z jasaliw, sintaksis, stilistika, dialektologiya, terminologiya ha'm t.b. tarawlarg'a bo'linip u'yreniledi.

Til biliminin' rawajlanıwı son'g'ı da'wirlerde atalg'an tarawların' aralıq ma'selelerin izertleytug'in yamasa eki tarawg'a ten'dey qatnaslı bolg'an jan'a tarawların' payda bolıwına alıp keldi. Ma'selen, paralingvistika, etnolingvistika, morfosintaksis, morfonologiya ha'm t.b.

Morfonologiya – morfologiya ha'm fonologiya atamalarının' birigiwinen kelip shıqqan til biliminin' en' ja's tarawların' biri. Ol XX a'sirdin' 30-jıllarında payda boldi. Morfonologiya ilim sıpatında payda bolg'ang'a deyin onin' izertlew obiektine kiretug'in ma'seleler morfologiya ha'm fonetika tarawlarında u'yrenilip keldi.

Morfonologiya – bul fonetika menen morfologiya tarawları arasındag'ı eki tarawg'a ten'dey qatnaslı bolg'an til biliminin' tarawı. Ol morfemalar quramındag'ı seslerdin' almasıwın, orın almasıwın, jan'adan seslerdin' payda bolıwın, tu'sip qalıwın ha'm t.b. ma'selelerdi izertleydi. Morfonologiya morfemalardıń fonologiyalıq o'zgeshelikleri haqqındag'ı, bunday o'zgesheliklerdi tek fonetikalıq yamasa tek morfologiyalıq nızamlar menen tu'sindiriwge kelmeytug'in, al olardıń qosındısı arqalı tu'sindiriwge bolatug'in tillik qubılıslar haqqındag'ı ilim.

Morfonologiya terminin en' da'slep qollang'an N.S.Trubetskoy boldi. Onin' teoriyası u'sh bo'limnen turadı: morfemalardıń fonologiyalıq strukturası haqqında teoriya, morfemalardıń birigiwinde payda bolatug'in kombinatorlıq seslik o'zgerisler teoriyası ha'm morfologiyalıq funktsiya atqaratug'in seslerdin' almasıw teoriyası.

Ha'r bir tildin' morfemaları o'zine ta'n fonologiyalıq du'ziliske iye. Sonlıqtan morfonologiya boyınsha jazılg'an miynetlerde morfonologiyanın' fonologiyalıq tiykari sıpatında morfemalardıń du'zilisi u'yrenilgen. Qaraqalpaq tilinin' morfemaları da o'zine ta'n fonologiyalıq du'ziliske iye. Morfemika tarawında bul haqqında tu'sinik berildi. Sonlıqtan, og'an toqtatılmaıyadı.

Ekinshi teoriya, yag'niy morfemalar birigiwinde payda bolatug'in kombinatorliq seslik o'zgerislerdin' til biliminin' qaysi tarawinda u'yreniliw kerakligi haqqında ilimpazlardın' pikirleri ha'r qiyh. Bir topar ilimpazlar olardı fonetika tarawında, ekinshi topar ilimpazlar olardı morfonologiya tarawında u'yreniw kerakligin aytadı. Kombinatorliq seslik o'zgerisler fonetika tarawında artikulyatsiyalıq ha'm akustikalıq ta'repten, al morfonologiya tarawında olar qollanılıwı, payda bolıw sebepleri ta'repinen u'yreniledi.

Morfologiyalıq xızmet atqaratug'in seslerdin' tariyxıy almasıwları haqqında teoriya ko'pshilik ilimpazlar ta'repinen ayrıqsha taraw bolg'an morfonologiya tarawında u'yreniliw kerakligi ta'n alıng'an.

§ 13. Morfonologiyanın' birlikleri. Tu'rkologiyada morfonologiya ma'seleleri menen shug'illanıwshı barlıq ilimpazlar morfonema tu'sinigin bir morfema qurılısında bir-biri menen almasatug'in fonemalar sıpatında qollanadı. Bug'an tiykar bar. Qa'legen eki fonema bir morfema qurılısında bir-birinin' ornına almasıp jumsala bermeydi, al olardin' almasıwı tu'rli tariyxıy ha'm fonetikalıq jag'daylardan kelip shug'adı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bir morfema qurılısında fonemalardin' almasıwının' uluwma modelleri to'mendegishe ushırasadı: 1. Fonema-Fonema (a-a', ı-i, u-u', a-e, e-o', a-ı, e-i, o-u, u-ı, o-a, b-p, d-t, sh-s ha'm t.b.). Mısallardan ko'rinip turg'anınday bul model tek bir tipke kiretug'in, yag'niy tek dawıslı menen dawıslı, dawıssız benen dawıssız fonemalar arasında boladı. 2. Ø-Fonema: (dos-dostı, dize-dizerle ha'm t.b.). Bul morfemalar birigiwinde fonemalar arttırılıwın bildiredi. 3. Fonema- Ø (xalıq-xalıq, murın-murını ha'm t.b.). Bul model morfemalar birigiwinde fonemalardin' tu'sip qalıwın bildiredi. 4. Fonemalar kompleksi – Fonema (qap-qara, qıp-qızıl ha'm t.b.). Bul model bir so'zdin' intensiv formada ta'kirarlanıwınan jasaladı. Onda da'slepki sın'arında bir neshe fonemalar tu'sip qalıp, onun' ornına P foneması almasıp qollanıladı. 5. Fonemalar kompleksi- Ø (alıp jiber-ap jiber, bolıp qaldı-bop qaldı ha'm t.b.). Bul model ko'birek janlı so'ylew tilinde morfemalar birikkende bir neshe fonemalardin' tu'sip qalıwın bildiredi. 6. Fonemalar kompleksi – Fonemalar kompleksi (wh-hw, kp/qp-pk/pq, yq-qy, pr/rp, bg/gb ha'm t.b.) Bul model metáteza qubılısı na'tiyjesinde payda boladı. 7. Fonema-Fonema-Fonema (b-p-m, b-p-w, n-d-t ha'm t.b.). Bul model u'sh fonemanın' almasıwınan du'zilgen ayırım qosımta ha'm ko'mekshi so'zlerdin' variantlarında ushırasadı. 8. Fonema-Fonema-Fonema-Fonema (k-g, q-g', k/q-g/g', -w-y). Bul model ayırım morfemalardin' variantlarında ushırasadı.

Morfonologiyanın' morfonemadan basqa onnan da joqarı birliqi bar ekeni belgili. Ayırım so'zlerdin' qurılısında o'z betinshe ma'nige iye emes yamasa o'zinin' tiykarı ma'nisinen pu'tkilley basqa tek qosımsha ma'ni

bildiretug'in bo'lekler de bar. Olardi submorflar dep ataw til biliminde qabil etilgen.

Submorf termini eki so'zden – latinsha Sub – bizin'she «to'men», grekshe morphe – bizin'she «forma» so'zlerinen qa'liplesken bolip, «morftan to'men» degen ma'ni an'latadi. Ayırım fonemalardin' so'ylewdegi bir ko'rinisi morf bolsa, ol tu'rli sebeplerge baylanishi tariyxii rawajlanıwlar barısında o'zgerislerge ushirawı, o'zine ta'n bolg'an ma'ni ha'm xizmetti atqara almawı mu'mkin, yag'miy ayırım morflardin' ma'nisi ha'm xizmeti o'zgerse, ekinshileri uluwma morf xizmetin atqara almawı, biraq olar o'zinin' sırtqı formasın toliq da'rejede saqlawı mu'mkin. Ma'nisi ha'm xizmeti boyınsha morftan to'men, al forması boyınsha morfqa sa'ykes keletug'in ayırım so'zlerdin' qurılısında ushirasatug'in bo'leklerdi submorf ataması menen ataw maqsetke muwapıq keledi. Qaraqalpaq tilinde to'mendegidey submorflar bar:

1. Qaraqalpaq tilinde ma (me, ba, be, pa, pe) qosımtası ha'r qiyli xizmet atqaratug'in omonimlik sıpatqa iye grammatikalıq forma bolip esaplanadı. Ol feyil tiykarlarınan atlıq jasawshı xizmetin atqaradı: *tartpa*, ko'rgizbe, jarma ha'm t.b.; bolımlı feyillerge qosılıp olardin' bolımsız tu'rlerin payda etetug'in forma jasawshı qosımta xizmetin atqaradı; kel- kelme, bar-barma, ayt-aytpa ha'm t.b.; soraw janapayı xizmetinde qollanıladı: *bara ma? kele me? kelip pe? ha'm t.b.*

Al sonsha-sonshama, bunsha-bunshama, onsha-onshama ha'm t.b. so'zlerde *ma formasının'* qanday xizmet atqaratug'inlig'i konteksten belgili boladı. Sahıstırın': sonsha jerden meni izlep kelipti – sonshama jerden meni izlep kelipti; bunsha nege keshikti eken – bunshama nege keshikti eken; onsha sharshamadım–onshama sharshamadım. Bul misallarda ma forması ra'wish tiykarlarına qosılg'an. Qosılg'an so'zine onin' beretug'in ma'nisi shamalı, tek azi-kem ku'sheytıwshi ma'ni beriwı seziledi. Sonlıqtan qaraqalpaq tilinde sonsha-sonshama, bunsha-bunshama, onsha-onshama formaları ten'dey jumsalıp kiyatır. Demek, ma (me, ba, be, pa, pe) forması bunday so'zlerdin' qurılısında o'zinin' tiykarı xizmetin atqarmay, tek submorf boladı.

2. Qaraqalpaq tilinde sı (si) III bet tartım jalg'awı bolip, ol o'zi jalg'ang'an atlıq yamasa atlıqlasqan so'zdin' bildirgen zatınin' so'ylewshı menen tin'lawshıdan basqa betke tiyisli ekenin bildiredi. Ma'selen, apası, inisi, kitabı ha'm t.b. Biraq ko'bisi, qaysısı so'zlerinin' qurılısında sı (si) qosımtası o'zinin' bul xizmetin atqara almaydı. Misallar keltireyik: oqıwshılardin' ko'bi keldi – oqıwshılardin' ko'bisi keldi. Senin' kitabın' qaysı? –Senin' kitabın' qaysısı? Bul misallarda sı (si) formasının' submorf bolıwına pleonizm qubılısı sebepshi bolg'an. Sebebi *ko'bi* so'zindegi ekinshi morfemı da tartım jalg'awı ha'm *qaysı* so'zinin' de tu'biri *qay* bolip, birdey

jalg'awlar bir so'zge izbe-iz jalg'ang'an. Bul jalg'day *st* (*si*) formasının o'zine ta'n xizmetti atqara almawina sebepshi boladi.

3. Lı (li) qosimtası tiykarinan atawish so'zlerden kelbetlik jasaydı: aqılı, atlı, janlı ha'm t.b. Bul qosimta ayırım kelbetliklerge qosilg'anda onın so'zge beretug'in ma'nisi shamalı: qızıqlı, ziyanlı, ersili ha'm t.b. Bulardı ga'pte keltirip ko'reyik: qızıq kitap – qızıqlı kitap; densawlıqqa ziyān sho'p – densawlıqqa ziyānlı sho'p, ersi waqıya – ersili waqıya.

Demek, bul mısallarda lı (li) qosimtasının kelbetlik so'zlerge beretug'in ayırıqsha ma'nisi joq. Olar bunday so'zdin' qurılısında submorf boladi.

4. Qaraqalpaq tilinde is (is) qosimtası da omonimlik sıpatqa iye. Ol so'z jasawshı ha'm da'reje qosimtası xizmetin atqaradı: tartıs, jirtıs, aparıs, aytıs ha'm t.b. Bul qosimta ayırım atawish so'zlerge qosilg'anda so'zdin' ma'nisine ta'sir jasay almaydı. Ma'selen, ma'ni-ma'nis, ken'-ken'is, do'n'-do'n'is ha'm t.b. Demek, bunday so'zlerdin' qurılısında is (is) qosimtası submorf boladi.

5. Qaraqalpaq tilinde g'arrıshılıq, hayyarshılıq, paxtashılıq ha'm t.b. so'zlerdin' g'arrılıq, hayyarlıq, paxtalıq sin'arları da ten'dey qollanıladı. Bunnan qospa qosimtalardın' payda bolıwı tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında ayırım morfemalardın' o'zgerislerge ushırap, o'zinin' da'slepki ma'nilerin joytıp submorfqa aylang'an degen juwmaq shig'arıwıga boladı. Bul qospa qosimtalardın' payda bolıwının' bir jolı bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde ayırım so'zlerdin' qurılısında bir qatar morfemalardın' turaqlasıp ajıralmaytug'in bir tu'bir morfemag'a aylanıwı da ushırasadı. Ma'selen, ayg'abag'ar, ku'ndelik, estelik so'zlerindeki g'a, de, te qosimtalardıń ko'rsetiwge boladı. Sonday-aq ken'islik seplikleri jalg'awlarınin' bir qatar atawish so'zlerge qosılıp, olarg'a sin'isip ketiwi de tilde ma'lim qubılıslardıń biri. Bulardıń submorfıardan o'zine ta'n o'zgeshelikleri bolıp, olar ha'zirgi tilde ajıralmaytug'in bir tu'bir morfemag'a aylang'an. Al submorfıar so'z qurılısında o'z aldına morfema sıpatında ajıraladı da, biraq ma'nisi boyınsha morfema talabına juwap bermeydi. Biz ko'rip o'tken ayırım so'zlerdin' qurılısında g'i bo'lekler sırtqı forması boyınsha morfemag'a usag'anı menen so'zdin' qurılısında jan'a ma'ni yamasa jan'a forma jasay almaydı, sintaksislik xizmet te atqarmaydı.

So'z qurılısında ushırasatug'in ayırım submorfıar morfemalardı bir-biri menen baylanıstırıwshılıq xizmet atqaradı. Olardıń to'mendegidey tu'rleri ushırasadı:

1. Qaraqalpaq tilinde im (im) qosimtası omonimlik sıpatqa iye. Ol tartım jalg'awı ha'm atlıq jasawshı qosimta xizmetin atqaradı. Ma'selen, kitabım, bilim, inim, qısım ha'm t.b. Al qıdırımpaz, jen'impaz, unamlı so'zlerinde im (im) qosimtası qanday xizmet atqaradı? Paz qosimtası qıdır ha'm jen' feyillerine tikkeley qosıla almaydı. Eki morfemanı baylanıstırıw

ushin olardin' arasına im (im) qosımtası qosılǵ'an. Qaraqalpaq tilinde qıdırım, jen'im so'zleri joq. Unamlı so'zinde de li qosımtası una feyiline tikkeley qosıla almaydı ha'm sonlıqtan olardı baylanıstırıw ushin m qollanılǵ'an. Demek, bul so'zlerdin' qurılısında baylanıstırıwshılıq xızmet atqaratug'ın submorflar bar.

2. Qospa affiks dep qarastırılıp kiyatırǵ'an in'qı (in'qi), imsıra (imsire) qosımtalarınin' quramındag'ı in' (in'), im (im) qosımtaları da usınday baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı. Ma'selen, shig'in'qı, ko'terin'ki, tu'sin'ki, ku'limsire, jilamsıra ha'm t.b. Qaraqalpaq tilinde in' (in'), im (im) bo'leklerinin' baylanıstırıwshılıq xızmeti qı (ki), sıra (sire) qosımtalarınin' feyil so'zlerge qosılıwında payda boladı. Al olar atawısh so'zlerge baylanıstırıwshı bo'leklersiz-aq qosıla beredi: tu'ski, keshki, azang'ı, an'qawsıra, jo'gisire ha'm t.b.

3. Sonday-aq malı (meli, balı, beli, palı, peli) qosımtalarındag'ı ma (me, ba, be, pa, pe) bo'legi de kelbetlik jasawshı li (li) qosımtası feyil so'zlerge tikkeley qosıla almawına baylanıslı olardin' aralıǵ'ında baylanıstırıwshı submorf sıpatında payda bolǵ'an. Qaraqalpaq tilinde ta'kirar so'zlerdin' jasalıwında da ma (me, ba, be, pa, pe) bo'lekleri qatnasadı: u'yme-u'y, ko'sheme-ko'she, atpa-at ha'm t.b.

Solay etip qaraqalpaq tilinde bir qatar affiks morfemalar ayırım so'zlerdin' qurılısında submorf boladı. Olar o'zlerine ta'n bolǵ'an ma'ni ha'm xızmetten ayırılıp, so'zge azı-kem ku'sheytiwshilik ma'ni beredi yamasa morfemalardı bir-biri menen baylanıstırıw ushin xızmet etedi.

Endi tu'bir morfemalar da submorf bola ma?-degen soraw payda bolıwı ta'biyiy. Qa'liplesken tu'sinikler boyınsha qısqarg'an tiykarlardı tu'bir submorflar dep esaplaw mu'mkin. Sebebi ayırım so'zlerdi morfemalarg'a ajratqanda tu'birde qısqarıw ju'z berip tek forması boyınsha morfemag'a usap, al ma'nisi boyınsha pu'tkilley o'zgerip yamasa uluwma ma'ni an'latpaydı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde qızıl kelbetligine salıstırıw da'rejesinin' g'ish, g'ilt qosımtaları qosılǵ'anda tu'birde qısqarıw ju'z beredi ha'm ol qız formasına iye boladı. Usı qısqarg'an bo'lek tu'bir submorf bolıp esaplanadı: qızıl+g'ish=qızg'ish. Sarı kelbetligi de salıstırıw da'rejesinin' joqanda keltirilgen qosımtalardı qosılǵ'anda ol sarı formasına iye boladı.

Sorawlar

1. Morfonologiya tarawının' payda bolıw sebepleri haqqında o'z pikirin'izdi bildirin'.

2. Morfonema qanday birlik? Til birligi bolıw ushin qanday o'lishemler qabıl etilgen?

3. Ho'zirgi qaraqalpaq tilinde qanday dawısh ha'm dawıssız sesler almasatug'ınig'ın anıqlan'.

4. Qanday qosimtalardın` submorf xızmetinde jumsalatinın anıqlap, olarg'a mısallar keltirin'.
5. Morfonologiyag'a baylanıslı internetten materiallar jıynan'.

A'debiyatlar

- Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
- Айғабылов А. Қазақ тилинің морфонологиясы. Алматы, «Санат», 1995.
- Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, «Bilim», 2005.
- Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. Тошкент, «Зар қалам», 2006.
- Морфонология. — Қазақ грамматикасы. Астана, 2002, 145-190-бетлер.
- Мирзағұлов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.

III TARAW

SO'Z JASALIW

Tayamış so'zler: *So'z jasalıw, do'rendi so'zler, qospa so'zler, so'z jasaw bazası, so'z jasaw formantı, so'z jasaw ma'nisi, so'z jasaw tipi, so'z jasaw usılları, affiksatsiya, so'z qosılıw, birikpegen qospa so'zler, jup so'zler, birikken so'zler, qısqarg'an qospa so'zler, ta'kirar so'zler, leksika-semantikalıq usıl, substantivatsiya, adektivatsiya, pronominalizatsiya, adverbializatsiya, deleksikalizatsiya, leksika-sintaksislik usıl.*

§ 14. So'z jasalıw- til biliminin' ayrıqsha tarawı. So'z jasalıw til haqqında iliminin' ayrıqsha, o'z aldına bo'lek tarawı bolıp, onda so'zlerdin' jasalıwın, jan'a so'z jasawdın' nızamlılıqların, usılların, quralların u'yreniledi. Ol til biliminin' ayrıqsha tarawı sıpatında tu'rkiy tillerde o'tken a'sirdin' 50-60-jıllarında qa'liplese basladı. Sog'an shekem so'z jasalıw tarawınun' u'yrenetug'in ma'seleleri morfologiyada qaralatug'in edi. Qaraqalpaq til biliminde N.A.Baskakovtın' 1952-jılı jarıq ko'rgen «Каракалпакский язык» kitabında, A.Bekbergenovtın' 1979-jılı jarıq ko'rgen «Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasalıwı» kitabında so'z jasalıwdın' til biliminin' ayrıqsha tarawı ekeni qaraqalpaq tili materialları tiykarında belgilep berildi. 1990-jıllardan baslap qaraqalpaq til biliminde so'z jasalıw o'z aldına taraw sıpatında qa'liplese basladı. Bunın' ayqın misalı sıpatında 1994-jılı jarıq ko'rgen «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya» miynetin ko'rsetiw mu'mkin. Sonday-aq mektepler ushın arnalg'an qaraqalpaq tili boyınsha sabaqlıqlarda da so'z jasalıw tarawı o'z aldına berille basladı.

Til – ja'miyetlik qubılıs. Ja'miyetlik qubılıstag'ı ma'deniy, siyasiy, ekonomikalıq ha'm t.b. o'zgerisler menen jan'alıqlar tilde, birinshi gezekte onın' so'zlik quramında o'z ko'rinishin tabadı. So'zlik quramdag'ı burın jedel qollanılıp kiyatırg'an bir topar so'zler ja'miyet talaplarına baylanışlı go'nere paslawı, ha'tte qollanıwdan shug'ıp ta qalıwı mu'mkin. Bug'an kersinshe onda jan'a tu'siniklerdi bildiriwi ushın jan'adan so'zler payda bolıp otıradı, bir topar so'zlerdin' ma'nilerinde o'zgerisler bolıp, olar jan'a tu'siniklerdi bildiredi. Bul protses tilde mudamı bolıp otıradı. So'zlik quramnın' bunday jan'a so'zler menen tolig'ıp barıwı basqa da barlıq tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de tiykarınan eki jol menen iske asadı: birinshiden, tilde burınnan bar so'zlerden ha'r qıylı so'z jasaw usıllarınun' ja'rdeminde, ekinshiden, jan'a tu'siniklerdi an'latıw ushın basqa tillerden so'zler o'zlestiriw arqalı.

So'z jasalıw tarawınun' izertlew birtigi – tilde burınnan bar so'zlerden tildin' shki nızamlılıqlarına sa'ykes jasalg'an jan'a ma'nidegi do'rendi so'zler. Do'rendi so'z degende qanday da bir so'z jasaw usılınun'

ja'rdemide jasalg'an jan'a leksikalıq ma'ni bildiretug'm birlikti tu'sinemiz. Ma'selen, balıqshı, birle, qaraqalpaqsha ha'm t.b. so'zler affiksler menen jasalg'an jan'a ma'nidegi do'rendi so'zler bolsa, Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti, BMSH, tasbaqa, dos-dushpan ha'm t.b. so'zler so'z qosılıw usılı menen jasalg'an jan'a ma'nidegi qospa so'zler. Sonday-aq do'rendi so'zler bulardan basqa da usıllar ja'rdemide jasaladı. So'z jasalıw tarawı usınday do'rendi so'zlerdin' qalay, qanday usıllar ha'm qurallar menen jasalıwın, do'rendi so'zlerdin' so'z shaqaplarına qatnasın tekseretug'in til biliminin' tarawı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinin' bay so'zlik quramı birden qa'liplesken joq, al tariyxıy rawajlanıwlar dawamında a'ste-a'ste tolig'ıp bardı. Tildin' so'zlik quramınun' u'zliksiz rawajlanıwı o'zi xızmet etip atırg'an ja'miyettin' rawajlanıw da'rejesine ha'm tildi qollanıwshılardın' ruwxıy du'nyasına, bilim da'rejesine baylanıslı boladı. Ja'miyettin' rawajlanıwı, adam sanasınun' o'siwine baylanıslı o'mirde jan'a zatlar menen tu'sinikler payda boladı. Bul protsess olardı ataw za'ru'rligin payda etedi. Na'tiyjede jan'a so'zler jasaladı yamasa basqa tillerden so'zler o'zlestiriledi. Qaraqalpaq tili so'zlik quramınun' bayıwı menen rawajlanıwında tiykarg'ı xızmetti so'z jasaw sisteması atqaradı. Qaraqalpaq tilinin' qa'liplesken so'z jasaw sisteması arqalı tilimizde jan'a so'zler o'nimli jasalıp, so'zlik quramımız bayıp otradı.

So'zlik quramınun' jan'a do'rendi so'zler menen tolig'ıw jolları, jan'a so'z jasaw usılları, jan'a so'zlerdi jasawshı qurallar so'z jasalıw tarawında u'yreniletug'in tiykarg'ı ma'seleler bolıp esaplanadı.

§ 15. So'z jasalıw tarawınun' til biliminin' basqa tarawları menen baylanısı. So'z jasalıw tarawı til biliminin' basqa tarawları menen tıg'ız baylanıslı. Birinshi gezekte ol leksikologiya menen izertlew obiektinin' bir bolıwına baylanıslı o'z ara qatnasta boladı. Leksikologiyada da, so'z jasalıwda da u'yreniletug'in til birliği – so'z, biraq so'zdi ha'r taraw o'zinshe u'yrenedi. Leksikologiyada so'zlik quramdag'ı barlıq so'zlerdin' ma'nileri, qollanıw o'zgeshelikleri, til stillerine qatnası ha'm t.b. ta'repleri, al so'z jasalıwda tek do'rendi so'zlerdin' jasalıw o'zgeshelikleri izertlenedi. Al so'zlik quramınun' rawajlanıw jollarının' tiykarg'ı jolı so'z jasaw ekenin esapqa alsaq bul eki taraw arasında tıg'ız baylanıs, bir-biri menen baylanıstın' bar ekeni anıq boladı.

So'z jasalıw tarawınun' morfologiyadan bo'linip shıg'ıwınun' o'zi olardın' bir-biri menen tıg'ız baylanısın tastıyıqlaydı. Do'rendi so'zlerdin' affiksleri menen jasalıwı, affiksler arasında bir xızmetten ekinshi xızmetke ko'shiw qubılısı, so'z jasawshı affikslerdin' so'z shaqapları menen baylanıslı bolıwı, yag'niy do'rendi so'zdzin' belgili bir so'z shaqabına kiriwi eki taraw arasında ajralmas baylanıstı ko'rsetedi. Solay da morfologiya so'zdi o'zinde izertleytug'in grammatikalıq ma'nilerdi bildiriwi ta'repinen izertlenedi.

So'z jasaliwdın' sintaksis tarawı menen baylanısı qospa so'zler menen sintaksislik so'z dizbekleri arasındag'ı baylanıstan kelip shıg'adı. Qospa so'zler sintaksislik so'z dizbekleri sın'arlarının' uzaq waqıtlar dawamında birge qollanıwınan payda boladı, sebebi qa'legen eki so'z so'z qosılıw usılı menen jan'a qospa so'zdi payda etpeydi. Ma'selen, *Xojeli* — izafet usulında baylanısqa so'z dizbeginen, *tasbaqa* — jupkerlesiw usulında baylanısqa so'z dizbeginen ha'm t.b. payda bolg'an so'zler. Ayırım birlikler birde qospa so'z, birde so'z dizbegi boladı: *aqsaqal* (qospa so'z) — *aq saqal* (so'z dizbegi), *bu'gin* (qospa so'z) — *bul ku'n* (so'z dizbegi) ha'm t.b.

§ 16. So'z jasaw bazası ha'm so'z jasaw formantı. Do'rendi so'zdin' qurılısında so'z jasaw bazası ha'm so'z jasaw formantı tiykarg'ı orındı iyeleydi. So'z jasaw bazası degende jan'a do'rendi so'zdin' jasalıwına sebep bolg'an tiykardı tu'sinemiz. Ma'selen, baliqshı so'zinin' so'z jasaw bazası xızmetin baliq so'zi, an'shılıq so'zinin' so'z jasaw xızmetin an'shı so'zi atqaradı. Demek, bulardan ma'lim bolg'anınday, tiykarg'ı tu'sinigi so'z jasalıw tarawında so'z jasaw bazası xızmetin atqaradı. Qaraqalpaq tilinde so'z jasaw bazası xızmetin jay ha'm qospa so'zler, so'zdin' tiykarg'ı, birneshe so'zlerdin' yamasa tiykarlardın' dizbekleri atqara aladı: awıl-lıq, egis-lik, on ku'n-lik, taxtako'pir-li ha'm t.b.

So'z jasaw formantı degende so'z jasaw bazasınan do'rendi so'zdin' qanday quraldın' ja'rdeminde jasalg'anı tu'siniledi, yag'nıy formant — bul qural. Ma'selen, pada-shı, pal-ker, aqıl-li, is-le sıyaqlı so'zlerde so'z jasaw formantı xızmetin suffiksler, al awıl-da-g'ı, ma'rtler-she, Tashkente-gi sıyaqlı so'zlerde postfiksler, ayt-is, tu'n-er, bas-qar sıyaqlı so'zlerde forma jasawshı affiksler atqarıp tur.

§ 17. So'z jasaw ma'nisi ha'm so'z jasaw tipi. Do'rendi so'zlerge baylanısı tu'siniklerdin' ja'ne biri so'z jasaw ma'nisi ha'm so'z jasaw tipi tu'sinikleri bolıp, olar do'rendi so'zdin' do'retiwshi so'zge semantikalıq qatnasınan kelip shıg'adı. So'z jasaw ma'nisine tu'sinik beriw ushın ker affiksi menen jasalg'an shıpaker do'rendi so'zin alıp qarayıq. Bunda shıpa so'zine ker affiksi qosılıp, do'rendi so'z belgili bir ka'sip penen shug'ıllanıwshı adam degen tu'sinikti an'latadı. Demek, bunnan ma'lim bolg'anınday, do'rendi so'z leksikalıq, grammatikalıq ha'm so'z jasaw ma'nilerine iye boladı. Joqarıda keltirilgen shıpaker so'zinin' leksikalıq ma'nisi — zathıq ma'ni, grammatikalıq ma'nisi — atlıq, birlik san, ataw sepligi formasında turıwı, al so'z jasaw ma'nisi — belgili bir ka'sip penen shug'ıllanıwı adam degendi bildiriwi bolıp esaplanadı.

Bir so'z jasaw formantı menen jasalg'an do'rendi so'z tek bir so'z jasaw ma'nisine iye emes, al eki yamasa bir neshe ma'nilerdi bildire aladı. Bul so'z jasaw tipleri tu'sinigin payda etedi. Ma'selen, qaraqalpaq tilindegi atlıq jasawshı maq-mek (maq-bek, paq-pek) affiksleri menen jasalg'an

do'rendi so'zlerdin' so'z jasaw tiplerin qarayiq. Do'rendi so'z bir so'z jasaw tipine kiriwi ushın bir so'z shaqabınan jasalıwı, birdey so'z jasaw ma'nisine iye bolıwı ha'm birdey so'z jasaw formantı menen jasalıwı kerek. Maq-mek affiksi menen jasalg'an do'rendi so'zler: oymaq, o'rmek, quymaq, shaqmaq, ilmek, jumbaq, ko'shpek, teppek, batpaq, soqpaq. Bular to'mendegidey so'z jasaw tiplerin du'zedi:

1. Qural, a'sbap atları: oymaq, o'rmek, ilmek.
2. Awqat atları: quymaq.
3. Oyin atları: jumbaq, ko'shpek, teppek.
4. Ta'biyat qubılısları atları: shaqmaq, soqpaq, batpaq.

Demek, keltirilgen do'rendi so'zler 4 so'z jasaw tipine qatnaslı boladı. Ko'pshilik do'rendi so'zler eki ha'm onnan da artıq so'z jasaw tiplerin payda etedi.

§ 18. So'z jasaw usılları. Ha'r qanday tildiın' so'zlik quramı mudamı rawajlanıp, bayıp otıradı. Bul protses eki tu'rli jol menen iske asadı: sırtqı ha'm ishki jollar. Tildin' rawajlanıwının' sırtqı joli degende basqa tillerden so'zlerdin' o'zlestiriliwi tu'siniledi. Xalıqlar arasındag'ı siyasiy, ma'deniy ha'm ekonomikalıq qatnasıqlar tiykarında bir tilden ekinshi tilge so'zlerdin' awısıwı barlıq tiller ushın ta'n uluwmalıq nızamlıqlardıń biri. Bunı qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramınan tolıq ko'riw mu'mkin. Ma'selen, o'tken a'sirdin' 20—jıllarınan baslap qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramına rus tili ha'm ol arqalı basqa tillerden ko'plep so'zler kirip kelgen bolsa, 1980—jıllardan baslap o'zbek tilinen ha'm tikkeley Evropa tillerinen so'zlerdin' kirip keliwi ushıraspaqta. O'z gezeginde qaraqalpaq tilinin' so'zleri de basqa tu'rkiy tillerge o'tpekte. Bul so'zlik quramınan rawajlanıwının' sırtqı joli bolıp, ol haqqında mag'luwmatlar til biliminen' leksikologiya tarawında berildi. Sonlıqtan bul jerde biz misallar keltirip otırıwdı maqul ko'rmedik.

Tildin' rawajlanıwının' ishki joli degende ha'r bir tildin' ishki mu'mkinshilikleri, nızamlıqlarına baylanıslı jan'a so'zlerdin' jasalıwı tu'siniledi. Bul jol tildin' so'zlik quramınan rawajlanıwının' tiykarı bolıp tabıladı. Do'rendi so'z tildin' ishki mu'mkinshiliklerine, nızamlıqlarına su'yenbey jasalmaydı. Tildin' ishki mu'mkinshilikleri tiykarında jan'a so'z jasaw da'wirler dawamında qa'liplesip, belgili bir sistemag'a tu'sken. Ma'selen, -shı/-shi qosımtası qaraqalpaq tilinde atlıq jasawshı o'nimli qosımta esaplanadı: baliq+shı = baliqshı, suw+shı = suwshı, pada+shı = padashı ha'm t.b. Biraq bul qosımta qa'legen atlıqqa qosılıp jan'a ma'nidegi atlıqtı jasamaydı. Bunnan so'z jasaw uzaq da'wirler dawamında qa'liplesedi, nızamlılıq sıpatında o'mir su'redi degen juwmaq shıg'adı.

Do'rendi so'zler tek bir u'lgı menen jasalmaydı, al olar belgili bir nızamlıqlarg'a tiykarlanıp tu'rli jollar arqalı ju'zege keledi. Til iliminde do'rendi so'zlerdin' jasaw jolları so'z jasaw usılları dep ataladı. So'z jasaw

usulları o'zlerinin' formaları, mazmuni ha'm o'nimliliği jag'ınan birdey emes, olardin' ha'r birinin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri bar.

Uluwma til biliminde, sonin' ishinde qaraqalpaq til biliminde de so'z jasaw usulların anıqlawda ha'r qıylı pikirler, ko'zqaraslar bar. Ma'selen, qaraqalpaq til biliminde N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde do'rendi so'zlerdin' u'sh usıl menen jasalatug'ının ko'rsetedi: leksikalıq usıl, morfologiyalıq usıl ha'm sintaksislik usıl (Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I (Части речи и словообразования. М., 1952, 170-bet). A.Qıdırbayev qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' morfologiyalıq ha'm sintaksislik usullar menen jasalatug'ının aytadı (Ha'zirgi qaraqalpaq tili. I, Morfologiya. No'kis, 1974, 17-bet). A.Bekbergenovtın' miynetlerinde so'z jasaw usulları bir neshe tu'rlerge bo'lip ko'rsetilgen. Ma'selen, so'z jasaw usulları boyınsha arnawlı maqalasında ha'm monografiyasında qaraqalpaq tilinde jan'a do'rendi so'zlerdin' morfologiyalıq, leksika-sintaksislik, morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq usullar menen jasalatug'ının ko'rsetedi (Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi tiykarg'ı so'z jasaw usulları. — «O'zIAQB Xabarshısı», 1976, №1, 68-73-betler; Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasalıwı. No'kis, 1979). Al akademiyalıq ilimiy grammatikada (bunda da so'z jasaw usulları A.Bekbergenov ta'repinen jazılğ'an) so'z jasaw usulları da'slep eki u'lken toparg'a ajratılğ'an: morfemalıq usıl ha'm morfemalıq emes usıl. Morfemalıq usılğ'a affiksatsiya, so'z qosılıwı, so'z qosılıwı ha'm affiksatsiya ha'm abbreviatsiya usulları, morfemalıq emes usılğ'a leksika-semantikalıq ha'm leksika-sintaksislik usullar kiritilgen (Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıwı ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 19-28-betler).

So'z jasaw usulları boyınsha qaraqalpaq til biliminde bulardan da basqa pikirler bar. Biz olardin' ha'mmesine toqtap otırmaymız. So'z jasalıw usılın belgileytug'ın baslı belgi so'z jasaw formantı bolıp esaplanadı. Do'rendi so'zler birdey formant arqalı jasalsa bir so'z jasaw usılına kiredi. So'z jasaw formantın esapqa alg'anımızda ha'zirgi qaraqalpaq tilinde to'mende birdey so'z jasaw usulları bar: affiksatsiya, so'z qosılıwı, so'z qosılıwı ha'm affiksatsiya, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik usullar.

§ 19. Affiksatsiya usılı. Bul usıl ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasawdin' en' o'nimli usılı bolıp, ol arqalı 4 so'z shaqabı jasalıwı mu'mkinshiliklerine iye: atlıqlar, kelbetlikler, ra'wishler ha'm feyiller. Bul keltirilgen ha'rbir so'z shaqabının' arnawlı so'z jasawshı qosımtaları bar. Tu'rkiy tillerdin' tariyxına qarag'anda da affiksatsiya usılı erte waqıtlardan baslap o'nimli usıl sıpatında ko'rinedi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı qosımtalardin' so'z jasaw ma'nileri ken'eyip, jan'a so'z jasaw tiplerin' ayda etpekte.

So'z jasawdın' affiksatsiya usılı degende tu'bir morfemag'a yamasa so'z tiykarına so'z jasawshı affikstin' qosılıp jan'a ma'nidegi so'zlerdin' jasalıwı tu'siniledi. Misalı, siz-g'ish, balıq-shı, adım-la, aqıl-lı, o'zbek-she ha'm t.b. so'zler tu'bir morfemalarg'a so'z jasawshı qosımtalar qosılıp jan'a ma'nidegi so'zler jasalg'an. Al balıqshı-lıq, oqıw-shı, kemis-lik ha'm t.b. so'zler so'z tiykarlarına so'z jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan jasalg'an.

Affiksatsiya usılı qaraqalpaq tilinde eki tu'rge bo'linedi: suffiksatsiya ha'm postfiksatsiya.

Suffiksatsiya usılında so'z jasaw formantı xızmetin suffiks atqaradı. Suffiks degen so'zdin' tu'birine yamasa so'zdin' tiykarına qosılıp jan'a so'z jasaytug'in qosımta. Misalı, qaraqalpaqsha, bilim, balıqshı so'zlerinde sha, im, shı qosımtaları tu'bir so'zlerge qosılǵ'an affiks bolsa, al kitapxanashı, o'nimsiz, aqılsızlıq so'zlerinde shı, siz, lıq qosımtaları tiykarlarga qosılǵ'an suffiks bolıp esaplanadı. Solay etip suffiks so'z tu'birlerine de, so'zdin' tiykarına da qosılıp jan'a ma'nidegi so'zdi jasay alatug'in qosımta bolıp esaplanadı.

Postfiksatsiya usılında da so'z jasaw formantı xızmetin so'z jasawshı qosımta atqaradı, biraq onda ol so'z jasawshı qosımta so'z tu'birine yamasa so'zdin' tiykarına qosılmaydı, al so'zdin' qurılısındag'ı so'zdin' o'zgeriwshı qosımtalardan son' qosılıp jan'a ma'nidegi so'zlerdi jasaydı. Misalı, qaharmanlarsha-qaharman (tu'bir) -lar (ko'plik) -sha, (ra'wish jasawshı qosımta), qaladag'ı - qala (tu'bir) - da (orn sepliginin' qosımtası) -g'ı (kelbetlik jasawshı qosımta), menin'she- men (tu'bir) - in' (seplik) - she (ra'wish jasalıwshı qosımta) ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z jasawshı formant xızmetinde suffiksler belgili xızmet atqaradı, al postfiksler sanı boyınsha sheklengen bolıp, olar tek bir qatar ra'wish ha'm kelbetliklerdi jasay aladı.

§ 20. So'z qosılıw usılı. So'z qosılıw usılında so'z jasaw formantı xızmetin ta'kirarlanıwshı bir so'z, eki ha'm onnan da artıq so'zler (tu'bir morfemalar) atqaradı. Bul usıl arqalı do'rendi so'zlerdin' bir tu'ri-qospa so'zler jasaladı. Qospa so'zler neshe so'zden turıwına qaramastan uluwma bir ma'ni an'latadı. Ma'selen, qazan-tabaq, asqabaq, tez-tez, O'zbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bo'limi, QMU, gelle-bas-sıyraq ha'm t.b.

Misallardan ko'rinip turg'anınday, qospa so'zler bir so'zdin' ta'kirarlanıwınan, sonday-aq eki ha'm onnan da artıq so'zlerdin' ha'r qıylı jollar menen baylanıwınan jasaladı. Olar tildin' tariyxıy rawajlanıwı barısında qa'liplesken ha'm ha'zir tilde tayar o'nim retinde qollanıladı.

Qospa so'zler jan'a ma'nidegi do'rendi so'zler me? Bul ele tartıshı ma'selelerdin' biri. Qospa so'zlerde jan'a leksikalıq ma'nige qarag'anda uluwmalastırw, ko'plik, jıyñaqlaw sıyaqlı grammatikalıq ma'niler basımırmaq

boladı, yag'niy bul qospa so'zlerdi jan'a formasi sıpatında qarawg'a sebepshi boladı. Solay da til biliminde qospa so'zlerdi ko'birek do'rendi so'zler sıpatında qaraw da'stu'rge aynalg'an. Usı ko'zqaras basshılıqqa alınıp, bul sabaqlıqta da qospa so'zler jan'a so'z sıpatında u'yrenildi.

Qospa so'zler ma'nileri, sırtqı formalari ha'm quramı jag'inan a'piwayı so'zge de, so'z dizbeklerine de ha'm frazeologiyalıq so'z dizbeklerine de jaqın. Ma'selen, so'z benen qospa so'zdi salıstırayıq: shıbın-su'yir shıbın. Bunda eki so'z de bir ma'ni an'latadı, ga'pte (shıbın da, su'yir shıbın da) bir ag'za xızmetin atqaradı. Ayırmashılıg'ı qospa so'z (su'yir shıbın) tu'sinikti bir qansha ken'irek anıqlaydı.

Qospa so'z benen so'z dizbegin salıstırayıq: aqsaqal-aq saqal. Qospa so'zdin' quramında g'ı komponentler arasında sintaksislik baylanıs sezilmeydi, sebebi tariyxıy rawajlanıwlar barısında sintaksislik baylanıs gu'n'girtlesip, olar bir so'zge aylang'an, ga'pte tek bir ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Al so'z dizbeginde eki ha'm onnan da artıq ma'nili so'zler belgili bir sintaksislik baylanısta du'ziledi, onın' komponentlerinin' ha'r biri o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlaydı, ga'ptin' ha'r qıylı ag'zaları xızmetin atqaradı.

Qospa so'z benen frazeologiyalıq so'z dizbegi formasi boyınsha usas bildiriletug'in ma'nileri boyınsha bir-birinen ajıraladı: qospa so'zler nominativlik funktsiyada qollanıladı, al frazeologiyalıq so'z dizbekleri nominativlik funktsiya u'stinde idiomalasıp, ekspressivlik xızmet atqaradı. Mısalg'a salıstırın': Qoy qırıl g'an qala (qospa so'z), ko'zdi ashıp jumg'ansha (frazeologiyalıq so'z dizbegi).

Solay etip, qospa so'zler – bir so'zdin' ta'kirarlanıwınan, sonday-aq eki ha'm onnan da artıq so'zlerdin' qosılıwınan du'zilip, komponentlerinin' jeke ma'nilerinen biraz o'zgeshe ma'nige iye bolg'an, so'ylewde bir pa't penen aytilip, ga'pte bir ag'zanın' xızmetin atqaratug'in so'zler. Bir qatar qospa so'zlerdin' birigiwshi komponentleri fonetikalıq o'zgerislerge ushıraydı: qol qap-qolg'ap. bul ku'n-bu'gin, xalqı abad-Xalqabad ha'm t.b.

QOSPA SO'ZLER

Qospa so'zler sırtqı formasi, komponentlerinin' tu'ri ha'm qosılıw da'rejesine qaray 5 tu'rge bo'linedi: 1) sostavlı so'zler; 2) jup so'zler; 3) ta'kirar so'zler; 4) birikken so'zler; 5) qısqarg'an so'zler.

§21. Sostavlı so'zler. Sostavlı so'zler keminde eki so'zdin' o'z ara baylanısının' bir qansha gu'n'girtlenip, turaqlı orıng'a iye bolg'an ha'm uluwma bir tu'sinikti an'latatug'in so'zler bolıp tabıladı. Sostavlı so'zlerdin' quramında g'ı so'zlerdin' orınların almastırıw g'a yamasa aralarına basqa so'z qosıw g'a bolmaydı. Ma'selen, «tu'ye tawıq» qospa so'zindegi sin'arların' onın almastırıp «tawıq tu'ye» dew mu'mkin emes yamasa «su'yir

shibin» qospa so'zinin' sin'arlari arasina so'z qosip «su'yir aq shibin» dew mu'mkin emes.

Sostavli so'zler neshe so'zden turwina qaramastan bir so'z shaqabina qatnasli boladi ha'm ga'pte bir ga'p ag'zanin' xizmetin atqaradi. Qaraqalpaqstan Respublikasi O'zbekstannin' arqa bo'leginde jaylasqan (atliq, baslawish). Ol bir jola kelip ketken edi (ra'wish, pisiqlawish). Aq quba kelinshek ortag'a shiqti (kelbetlik, aniqlawish).

Sostavli so'zler leksikalik birlik retinde bir ma'ni bildirse de komponentleri o'zlerinin' jeke ma'nilerinen pu'tkilley alislap ketpeydi. Olar tilde qanday da bir jan'a ha'm quramali ug'imdi an'latiw ushin payda boladi. Olar da'slep erkin so'z dizbegi tu'rinde du'zilip, waqitlar o'tiwi menen quramindag'i komponentler turaqlilqqa iye boladi ha'm sostavli so'z bolip qa'liplesedi.

Sostavli so'zler de dara leksikalik birlikler siyaqli belgili bir so'z shaqabina qatnasli boladi ha'm sol so'z shaqabina ta'n o'zgesheliklerdi qabil etedi.

Sostavli atliqlar eki yamasa bir neshe so'zlerdin' dizbeginen turip, uluwma bir tu'siniktin' atamasin bildiredi: Orta Aziya, til ilimi, Ilimler Akademiyasi, qara shibin, suw shigin, qara tal ha'm t.b.

Sostavli kelbetlikler predmetlerdin' qospali belgilerin bildiredi: toni ala, badam qabaq, is jaqpas, basi bos, ko'rse qizar, alip satar ha'm t.b.

Sostavli sanliqlar keminde eki sanliq so'zdin' dizbeginen du'ziledi: on bir, qinq bes, eki min' jети, ekiden bir, to'rttin' biri, bir kem qinq ha'm t.b.

Sostavli almasiqlar: heshkim, birna'rse, a'lleqanday, ha'rqanday, ha'rqashan, t.b.

Sostavli feyiller: juwap beriw, hayran boliw, ko'zge su'rtiw, alg'is aytiw, tayaq jew ha'm t.b.

Sostavli ra'wishler: bir maydan, azannan keshke shekem, ku'ni keshe, ha'p zamatta, tan' ala gewgimde ha'm t.b.

Til — ja'miyetlik qubilis. Ja'miyetlik turmistasg'i o'zgerisler, rawajlanıwlar en' da'slep so'zlik quramda o'z ko'rinislerin tabadi. O'zbekstannin' ha'm onin' quramindag'i Qaraqalpaqstannin' o'z g'a'rezsizligine erisiwi na'tiyjesinde ekonomikada, ma'deniyatta, ilim ha'm texnikada u'lken rawajlanıwlar boldi. Bul o'z gezeginde so'zlik quramda jan'a tu'siniklerdi an'latiw ushin jan'a so'zlerdin', sonin' ishinde sostavli so'zlerdin' payda bolıwına sebepshi boldi: qurılıs banki, Prezidentlik basqarıw, rayonlıq ha'kimiyat, test jumısı, aktsionerlik ja'miyet, kolledjler basqarması ha'm t.b.

§ 22. Jup so'zler. Qaraqalpaq tilinde jup so'zler eki, geyde u'sh so'zdin' juplasıwınan jasaladı: qazan-tabaq, gelle-bas-sıyraq, bir-eki-u'sh, qatın-bala-shag'a ha'm t.b. Olar semantikasi boyınsha o'z ara ma'nilik

qatnastag'ı, morfologiyalıq jaqтан birgelikli so'zlerdin' sintaksislik jaqтан bag'ımbay baylanısqan, fonetikalıq ıqshamlasıwınan jasalatug'ın leksikalıq birlikler. Qa'legen so'z jup so'zdin' sın'arı bola bermegenindey, qa'legen eki so'zdin' dizbeklesip keliwi jup so'zdi payda ete almaydı. So'zlerdin' juplasıwı ushin, birinshiden, jup so'z sın'arlarının' ekewi de bir-birine ma'nilik qatnasta, semantikalıq jaqтан sa'ykesleniwi kerek, ekinshiden, jup so'z sın'arları semantika-fonetikalıq jaqтан ıqshamlasıwı kerek, u'shinshiden, morfologiyalıq jaqтан birgelikli, sintaksislik ten' huquqlı bolıwı, grammatikalıq jaqтан sa'ykesleniwi kerek. Qa'legen eki so'z juplasa bermeydi, olardıń juplasıwında semantikalıq jaqтан to'mendegiler bayqaladı.

1. Bizdi qorshap turg'an ortalıqtag'ı qubılıslar, ha'reketler, zatlar o'zlerinin' jeke o'zgeshelikleri menen birge uluwma belgileri boyınsha bir toparg'a kirip, bir atama tu'sinigine iye boladı. Ma'selen, qazan, tabaq, qasıq, pıshaq, vilka, kepkir (xojalıq buyımları), bas, ko'z, qulaq, erin, ju'z, murın (adam ag'zaları), arpa, biyday, ju'weri, ma'sh, tarı, salı (eginler toparı) ha'm t.b. Bunday toparlar til iliminde korrelyativ so'zler dep ataladı, al qaraqalpaqsha olardı sıbaylas so'zler dep ataw mu'mkin.

Sıbaylas (korrelyativ) so'zlerdin' juplasıwı ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimli qubılıs: qazan-tabaq, ko'z-qulaq, arpa-biyday, ata-ana, bu'gin-erten', bes-altı, keli-kelsap ha'm t.b. Bul keltirilgen jup so'z komponentleri bir-biri menen semantikalıq jaqтан sıbaylas bolıp, bir toparg'a kiredi.

Bir sıbaylas (korrelyativ) toparg'a kiretug'ın so'zlerdin' barlıg'ı bir-biri menen juplasa bermeydi. Ma'selen, shıbın, shirkey, qurt, qumırısqa so'zleri sıbaylas so'zler bolıp, onda shıbın menen shirkey, qurt penen qumırısqa jup so'z du'ze aladı, al shıbın menen qurt yamasa qumırısqa menen shirkey so'zleri jup so'z du'ze almaydı.

2. So'zlik quramda ma'nileri bir-birine jaqın sinonimlerden' jup so'zlerdin' du'ziwi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimli ushırasadı. Bunday jup so'zler ja'mlew, uluwmalastırıw ma'nilerin an'latadı: ar-namıs, ku'sh-quwat, sın-sımbat, daw-ja'njel ha'm t.b. Qa'legen sinonim eki so'zden jup so'z jasala bermeydi, al ku'ndelikli so'ylewde bir-birinin' ma'nisin tolıqtırıw maqsetinde qollanilatug'ın, semantikalıq ma'nisi, aytıw'ga ıqshamlılıg'ı sa'ykes kelgenleri juplasadı: shiyrin-sheker, jaqın-juwıq, tamırtanı, anda-sanda ha'm t.b.

3. Qaraqalpaq tilinde ma'nileri bir-birine antonim so'zlerdin' juplasıwı da o'nimli ushırasadı: dos-dushpan, ashshı-dushshı, u'lken-kishi, ertelikesh, jaqsı-jaman. Qa'legen eki antonim so'z juplasa bermeydi, olarda da ma'nilik o'zgesheligi qollanıw o'risi, aytıw ıqshamlılıg'ı sa'ykes keletug'ınlıg'ı juplasadı.

Jup soʻzler morfologiyahq jaqtan da birgelikli boladi, yagʻniy jup soʻz komponentlerininʼ ekewi de (geyde uʻshewi) birdey soʻz shaqabina qatnash boladi: ar-namis (atliq-atliq), koʻterilip-basilip (feyl), erteli-kesh (raʻwish-raʻwish), bes-alti (sanliq) haʻm t.b. Olardinʼ dara komponentlerininʼ qurilisi dara tuʻbir soʻzlerden (ot-shoʻp, aqil-oy), doʻrendi soʻzlerden (als-beris, jyin-terim, oyli-baʻlentli), birikken soʻzlerden (oyaq-buyaq, oʻytip-buʻytip, arjaq-berjaq).

Haʻzirgi qaraqalpaq tilindegi jup soʻz komponentlerininʼ uʻnlesiw rifma, alliteratsiya, assonans, dissonans formasında ushırasadı. Bul qubılıslar jup soʻzlerdinʼ aytiliw iqshamlılıgʻın taʻmiyinleydi. Maʻselen, aʻke-sheshe, oʻken-ketken, juʻris-turis jup soʻzlerinde rifma, jaʻbir-japa, qaʻde-qaʻwmet, saz-saʻwbet jup soʻzlerinde alliteratsiya, taw-tas, ashıq-aydin, ibir-jibir jup soʻzlerinde assonans haʻm dissonans qubılısları koʻrinedi.

Jup soʻz komponentleri oʻzlerininʼ turaqlı ornına iye. Tariyxıy rawajlanıwlar barısında jup soʻz komponentleri oʻzlerininʼ semantikalıq maʻnisine, jumsalıw oʻrisine, aytiwgʻa iqshamlılıgʻına haʻm fonetikalıq saʻykesleniwine qaray ornalasqan. Jup soʻz komponentlerininʼ ornalasıw taʻrtibin uʻyrenip qaragʻanda olardinʼ toʻmendegidey oʻzgeshelikleri bayqaladı: birinshiden, soʻylewde jedel qollanilatugʻın soʻz birinshi komponent boladı (ata-baba, saz-saʻwbet, mereke-meylis), ekinshiden, maʻnileri haʻm jumsalıwı jagʻınan tenʼdey bolgʻanda orn taʻrtip erkin boladı (jaqsı-jaman, jaman-jaqsı, qısı-jazı, jazı-qısı, qaygʻı-gʻam, gʻam-qaygʻı), uʻshinshiden, taʻbiyatınan izli-izinen keletugʻın haʻreketlerdi, qubılıslardı bildiretugʻın soʻzler sol izbe-izlik tiykarında ornalasadı (bir-eki, ayında-jilında, barıp-kelip), toʻrtinshiden, aytilıwı jenʼil soʻz aytilıwı qıym soʻzden burın keledi (toy-tamasha, saw-salamat, atı-joʻni).

Komponentlerininʼ semantikasına qaray jup soʻzler 3 tuʻrge boʻlinedi: 1. Eki komponenti de leksikalıq maʻnige iye jup soʻzler: aqil-oy, jaman-jaqsı, gaʻp-soʻz; 2. Bir komponenti leksikalıq maʻnige iye bolmagʻan jup soʻzler: emin-erkin, waʻs-wayran, qonʻsı-qoba, joʻn-josaq. 3. Eki komponenti de maʻnige iye bolmagʻan jup soʻzler: ara-tura, menʼ-zenʼ, laʻm-lim.

Jup soʻzler oʻzlerininʼ bildiriletugʻın maʻnilerine qaray uluwmalas-tırwshı maʻnidegi jup soʻzler (bet-awızı, el-xalıq), kuʻsheytiwishi maʻnidegi jup soʻzler (azıp-tozıp, aman-saw) haʻm idiomalıq maʻnidegi jup soʻzler (ushti-kuʻydi, kuʻyip-pisip) bolıp boʻlinedi.

§ 23. Taʻkirar soʻzler. Taʻkirar soʻzler qospa soʻzlerdinʼ ayrıqsha bir tuʻri bolıp esaplanadı. Bir qatar aʻdebiyatlarda olar jup soʻzler sipatında uʻyrenilgeni menen taʻkirar soʻzlerdinʼ bir soʻzdinʼ taʻkirarlanıwınan jasalıwı (tez-tez, koʻp-koʻp, talay-talay), maʻnisi boyınsha koʻplik,

ku'sheytiw, dawamlılıq ma'nilerin an'latıwı qospa so'zdin' ayrıqsha bir tu'ri sıpatında qarawg'a tiykar jaratadı.

Ta'kirar so'zler jasalıw o'zgesheliklerine, komponentlerinin' ma'nisine ha'm formalarına qaray komponentleri birdey ta'kirar so'zler(qalta-qalta, tonna-tonna, tez-tez), komponentleri birdey emes ta'kirar so'zler (ko'zbe-ko'z, tarsa-tas, bostan-bosqa), komponentleri uyqasqan qospa so'zler (nanpan, qant-pant, shay-pay), kelbetlik ha'm ra'wishlerdin' intensiv formaları (qap-qara, tap-taza, ep-erte) bolıp bo'linedi.

§ 24. Birikken so'zler. Birikken so'zler eki ha'm onnan da artıq so'zlerdin' tig'iz birigiwinen payda bolıp, jay so'zler sıyaqlı bir pa't penen aytiladı. Birikken so'zler so'z dizbeklerinen qospa so'z jasalıwının' en' joqarı ha'm son'g'ı basqışı bolıp esaplanadı. Olardin' ko'pshiliginin' komponentleri birigiw paytında fonetikalıq o'zgerislerge ushuraydı: bu'gin (bul ku'n), qarlıg'ash (qara ala qus), Xojeli (xoja eli), qolq'ap (qol qap) ha'm t.b.

Birikken qospa so'zler ko'birek ha'r qıylı sintaksislik baylanıstag'ı so'z dizbeklerinin' uzaq waqıtlar dawamında turaqlı tu'rde birge qollanıwı na'tıyjesinde payda boladı: belbew, Xojeli, qolq'ap(izafet), ayg'abag'ar, atqaminer, betashar (basqarıw) ha'm t.b. Sonday-aq bir qatar birikken so'zler jup so'zlerden ag'ayin (ag'a-ini), a'wmeser (awma-eser), ta'kirar so'zlerden tiqtıq (tıq-tıq qus), saqsaq (saq-saq tıshqan), mijmij (mij-mij adam), so'z dizbeklerine affikslerdin' qosılıwınan alawızlıq (ala awız), besjilliq (bes jil), xalıqaralıq (xalıq ara) payda bolqan.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde birikken so'zlerdin' so'z shaqaplarına qatnası tu'rlişe: altaqta, ornıbasar, atqosshı (birikken atlıqlar), jalan'bas, gu'dibuzar, qaqpas (birikken kelbetlikler), bazıbir, geypara, heshteme (birikken almasıqlar), biraz, arman, berman (birikken ra'wishler), o'yt, a'kel, apar (birikken feyiller) ha'm t.b.

§ 25. Qısqarg'an qospa so'zler. Qaraqalpaq tilinin' so'zlik quramında adam atlarınan basqa mekeme, sho'lkem, oqıw orınlarınin' atların qısqartıp qollanıw o'tken a'sirdin' 20 – jıllarınan baslandı. Sog'an shekem qaraqalpaq janlı so'ylew tilinde adam atların qısqartıp qollanıw ushırasadı: Ma'ke, Sa'ke, Ayeke, Sha'ke ha'm t.b.

O'tken a'sirdin' 20 – jıllarınan baslap ja'miyetlik turmıstag'ı o'zgerisler, jan'a sho'lkemlerdin' payda bolıwına, a'debiy til normalarının' jetilisiwine baylanıslı tildegi u'nemlew qubılısınin' bir ko'rınisi sıpatında qısqarg'an qospa so'zler payda boldı.

U'nemlew qubılısınin' bul ko'rınisi birneshe so'zlerden du'zilgen atamalardı aytıwda ha'm jazıwda qolaylıq tuwdıradı. Qısqarg'an qospa so'zler – sostavlı so'zlerdin' belgili bir ta'rtipte qısqarıwınan payda boladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zlerdi qısqartıp qollanıwdın' to'mendegidey u'lgileri bar:

1. Rus tilindegi turısında o'zgerissiz aling'an qısqarg'an qospa so'zler: GAI, ZAGS, SPID, t.b.

2. Qaraqalpaq tiline kalka usılı menen awdarılıp aling'an qısqarg'an qospa so'zler: BMSH, pedinstitut, QMU, t.b.

3. Aralas qısqarg'an qospa so'zler. Bular ha'r qıylı formalarda qısqartıladı:

a) da'slepki ha'riplerin alıw jolı arqalı: AQSH, DFX, t.b.

b) birinshi buwınların alıw arqalı: profkom, filfak, t.b.

d) da'slepki so'zdin' birinshi buwının, qalg'anlarınin' tolıq so'zin alıw arqalı: medkolledj, pedinstitut, t.b.

e) da'slepki so'zdin' birinshi buwının, qalg'anlarınin' birinshi ha'riplerin alıw arqalı: O'ZR, rayONO, gorONO, t.b.

f) ha'r qıylı formada qısqartıw arqalı: Aralvodstroy, lavsan, t.b.

Sunday-aq qısqarg'an qospa so'zler qatarına sha'rtli tan'balardı kirgiziw mu'mkin: sm-santimetr, km-kilometr, t-tonna, t.b. Sonın' menen bir so'zdin' ha'm so'z dizbeginin' qısqarıwınan jasalg'an zam (zamiditel), stepka (stipendiya), basket (basketbol) sıyaqlı so'ylew tili ushın ta'n bolg'an so'zlerdi de qısqarg'an qospa so'zlerdin' bir tu'ri sıpatında qarawg'a boladı.

§ 26. Leksika-semantikalıq usıl. Til biliminde leksika-semantikalıq usıl transpozitsiya usılı dep te ataladı. Bul usıl boyınsha so'z o'zinin' sırtqı formasın o'zgeritpey-aq basqa so'z shaqabına o'tip ketedi ha'm sol so'z shaqabınin' leksika-semantikalıq ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerin qabil etedi. Mısalı, jaman (kelbetlik) – jaman menen joldas bolma(bunda «jaman» atlıq), saylandı (feyil) – saylandı komanda (bunda «saylandı» kelbetlik), bir (sanlıq) – bir waqıya ayttı(bunda «bir» almasıq), t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ma'nili so'z shaqapları arasında ayırım so'zler leksika-semantikalıq usıl menen atlıqqa, kelbetlikke, almasıqqa ha'm ra'wishke o'te aladı. Basqa so'z shaqaplarınin' atlıqqa o'tiwi substantivatsiya, kelbetlikke o'tiwi adektivatsiya, almasıqqa o'tiwi pronominalizatsiya, ra'wishke o'tiwi adverbializatsiya qubılısı dep ataladı. Sonın' menen ma'nili so'zlerdin' ko'mekshi so'zlerge aylanıwı da tilde bolatug'ın qubılıslardıń biri bolıp, onı deleksikalizatsiya qubılısı dep ataydı. Ma'selen, qaraqalpaq tilinde taman, qaray, ko're, t.b. so'zler tirkewishke o'tiwi ushırasadı.

§ 27. Leksika-sintaksislik usıl . Bul usılda so'z jasaw formantı xızmetin so'z dizbegi atqaradı. Ayırım so'z dizbekleri belgili bir ma'nige iye boladı ha'm bir tu'sinikti an'latadı. Mısalı: oramasam o'lgeymen, takside tanustım, samolyotta salbrıag'an, Jemidin' ko'z jası (materiallardın' atları), Qızketken (jer ataması), Satıbaldı, Ulbosın (adam atları), t.b. Mısallardan ko'rinip turg'anunday, bul usıl menen ma'nili so'z dizbegi menen ko'mekshi so'z, frazeologiyalıq so'z dizbegi jan'a ma'nidegi do'rendi so'zlerdi payda etedi.

A'debiyatlar

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. Фонетика и морфология. часть первая (части речи и словообразование). М., 1952.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалуы. Нөкіс, 1979.
3. Нажимов А. Қарақалпақ тилинде жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкіс, 1979.
4. Хожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. Тошкент «Ўқитувчи», 1989.
5. Хәзирги Қарақалпақ тили. Морфология. Нөкіс, 1981.
6. Хәзирги карақалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. Нөкіс, 1994.

SO'Z SHAQAPLARININ' JASALIWI

Tayanish so'zler: *So'z shaqabi, do'rendi so'z, atliq, atliq jasawshi qosimta, o'nimli affiks, o'nimsiz affiks, qospa atliq, subiektiv baha beriwshi forma, jup atliq, ta'kirar atliq, birikken atliq, qisqarg'an atliq, kelbetlik, kelbetlik jasawshi affiks, jup kelbetlik, ta'kirar kelbetlik, birikken kelbetlik, feyil, qospa feyil, atawish tiykarli qospa feyil, feyil tiykarli qospa feyil, feyil jasawshi affiks, ra'wish, ra'wish jasawshi affiks, jup ra'wish, birikken ra'wish, ra'wishlesiw, abbreviyatsiya, fostiffiks, substantivatsiya, adektivatsiya, adverbializatsiya, pronominalizatsiya.*

ATLIQTIN' JASALIWI

So'zlik quramnin' a'dewir bo'legin atliq so'zler quraydi. Olardın' sanı boyınsha ko'p bolıwı atlıqlardıń tu'rli so'z jasaw usılları menen jasalıwına da baylanish. Atliq so'zlerdin' ko'pshilik bo'legin do'rendi atlıqlar quraydi. Do'rendi atlıqlardıń tiykarı qa'legen ma'nili so'z shaqapları, sonin' ishinde atliq so'zlerdin' o'zleri de bola beriwı mu'mkin.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde atlıqlar affiksatsiya, so'z qosılıwı, so'z qosılıwı ha'm affiksatsiya, leksika- semantikalıq ha'm leksika-sintaksislik usıllar menen jasaladı.

§ 28. Atliqtin' affiksatsiya usılı menen jasalıwı. So'z jasawdın' affiksatsiya usılı ju'da' ken' qollanilatug'in usıl bolıp esaplanadı. Bunda so'z jasawshı affikslerdin' qosılıwı arqalı atlıqlardan ha'm basqa so'z shaqaplarınan do'rendi atlıqlar jasaladı. Do'rendi atlıqlar jasalıw tiykarına qaray atawish tiykarlı do'rendi atlıqlar ha'm feyil tiykarlı do'rendi atlıqlar bolıp bo'linedi. Usıg'an qaray atlıq jasawshı affiksler atawish so'zlerden atlıq jasawshı affiksler ha'm feyil so'zlerden atlıq jasawshı affiksler dep ekige bo'linedi.

Atawish so'zlerden atlıq jasawshı affiksler. Olar atlıq so'zlerdi jasawshı xızmetine qaray o'nimli ha'm o'nimsiz bolıp ekige bo'linedi.

-*qi/-ki*, -*g'i/-gi* affiksi feyil tiykarlaridan ha'r qiyli ma'nilerdegi atliqlar jasaydi: burg'i, jon'g'i, shalg'i, kergi, uyqı, ku'liki, ashitqi, t.b.

-*qish/-kish*, -*g'ish/-gish* affiksi ja'rdemide qural-a'sbap, buyım atamaları jasaladı: sıızg'ish, qısqısh, tutqısh, qırg'ish, su'zıgısh, t.b.

-*ın/-in*, -*n* affiksi feyil tiykarından an'latılğ'an is-ha'reket negızinde payda bolğ'an zattın' atamaların jasaydı: egin, jıyın, jawın, to'gin, tu'yin, sawın, t.b.

-*ım/-im*, -*m* affiksi feyil tiykarından an'latılğ'an is-ha'reket na'tiyjesinde payda bolğ'an zattı an'latatug'ın atliqlar jasaydı: basım, bilim, dizim, jem, kelisim, o'rim, shaqırım, t.b.

-*ındı/-indi* affiksi is- ha'reket na'tiyjesinde payda bolğ'an zatların' atamasın jasaydı: juwındı, taslandı, kelgındı, t.b.

O'nimsiz affiksler:

-*wish/-wish* affiksi qural buyım atların bildiretug'ın atliqlar jasaydı: bılg'awısh, elewısh, tuyrewısh, t.b.

-*g'aq/-gek* affiksi ha'r qiyli qural buyım atamaların bildiredi: eskek, ilgek, piskek, t.b.

Bunnan basqa da o'nimsiz qollanılatus'ın bir qatar affiksler ha'r qiyli feyil formalarından tu'rlı ma'nidegi atlıq so'zlerdi jasaydı:

-*anaq/-naq* affiksi: shıg'anaq, shuqanaq;

-*daq* affiksi: quwırdaq;

-*mash* affiksi: quwırmash;

-*wıl* affiksi: qarawıl, shabıwıl;

-*mıq* affiksi: bılamıq;

-*n'* affiksi: qozg'alan', irin';

-*dıq* affiksi: qaldıq;

-*ası/-esi* affiksi: alası, beresi, shıg'ası;

-*mıs/-mis* affiksi: turmus, qılmıs;

-*a*, -*e* affiksi: ku'ye, jıra, jara.

§ 29. Atlıqtın' subiektiv baha beriwshi formaları. Atlıqtın' subiektiv baha (ma'ni) beriwshi formaları jan'a leksikalıq ma'nige iye so'z jasamaydı. So'z o'zgeriwshi affikslerdey o'zi jalğ'ang'an so'zlerdin' grammatikalıq ma'nisin o'zgerıpeydi ha'm basqa so'zler menen baylanıstırw xızmetin atqarmaydı.

Subiektiv baha beriwshi formalar tek atlıq so'zlerge jalğ'anıp, o'zleri jalğ'ang'an so'zden an'latılğ'an zatqa so'ylewshinin' subiektiv qatnasın bildiredi yaki sol zatqa kishireytiw ma'nisin beredi. Til biliminde bunday formalardı forma jasawshi affiksler qatarına jatqaradı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde subektiv baha beriwshi affiksler tiykarından kishireytiwshi ha'm erkeletiwshi ma'nilerdi bildiredi. Olar to'mendegiler:

-*sha/-she* affiksi ko'pshilik atlıq so'zlerge jalğ'anıp tu'bırden an'latılğ'an zatqa ku'shireytiwshi ma'ni beredi: kitapsha, ko'rpeshe, gilemshe,

qa'lenishe, na'lshe, belshe, maydansha, o'gizshe, jigitshe, t.b. Misali: *Dorbashasinan nan* sindirip, awzima bir tisleminan saldi (T.Q.). Sa' o'zin'izdi basip alin', jigitshe (K.A.).

-*shuq/-shik* affiksi ayırım atlıq so'zlerge jalg'anıp kishireytiw ma'nisin beredi: to'beshek, qapshuq, u'yinshik, t.b. Misali:

Jen'il ko'rdim qarbabanın' *qapshig'in*,
Ol ne qilsin joqtı jerden qaza ma? (İ.Yu.).

U'yrenshikli *to'beshigine aq tayag'in* shanıştı (T.Q.).

-*shaq/-shek* affiksi geypara atlıq so'zlerge jalg'anıp kishireytiw ma'nisin an'latadı: kelinshek, inishek, qulinshaq, t.b. Misali: Men kelinshek bolıp tu'sken zamanda, Keshte suw alıwg'a kelgende bunda (İ.Yu.).

-*alaq/-laq* affiksi siyrek qollanııp o'zleri jalg'ang'an atlıqtan an'latıl'g'an zatlar'g'a kishireytiw- erkeletiw ma'nilerin beredi: qızalaq, botalaq, qoshalaq, t.b. Misali: Qalay, qızalaq aman jetisti me? (İ.Yu.).

-*tay* affiksi ayırım janlı zatlardı bildiretug'in atlıqlar'g'a jalg'anıp erkeletiw ma'nisin bildiredi: bo'ketay, qoshantay, t.b. Misali: Jazıwshı A.Abdievtnin' balalar'g'a arnalg'an «Qızıl qoshantay» atlı gu'rriin'ler toplami baspadan shıqtı (Jetkinshek).

-*y* affiksi tuwısqanlıqtı bildiretug'in atlıqlardıńn' ayırımlarına jalg'anıp hu'rmetlew, sıpaylıq ma'nilerin bildiredi: ag'ay, apay, sheshey, babay, jen'gey, t.b. Misali: Jen'gey esikti ashıp ketken bolsa, apan' shamallap qalatug'in boldı-aw! (Sh.S.).

-*jan* affiksi tuwısqanlıqtı bildiretug'in atlıqlar'g'a jalg'anıp hu'rmetlew, sıpaylıq, erkeletiw ma'nilerin an'latadı: ag'ajan, apajan, anajan, jen'gejan, u'kejan, atajan, t.b. Menshikli adam atlarına jalg'anıp, erkeletiw ha'm hu'rmetlew ma'nilerin bildiredi: Ospanjan, Quralbayjan, Asqarbayjan, Seregu'ljan t.b.

Misali: *Allayarjan*, senbisen' kelgen,
Ba'rekella, ju'rsen' be aman? (İ.Yu.).

Man'layımdag'ı jalg'ız g'ana juldızım edi, g'arg'ay ko'rme, *sheshejan* (Sh.S.).

-*sımaq* affiksi kemsitiw, misqıllaw ma'nisin bildiredi: adamsımaq, shayırısmaq, jigitsımaq, u'ysımaq, ko'rpeshesımaq, t.b.

§ 30. Athıqtın' so'z qosılıw usılı menen jasalıwı.

Bul usıl arqalı eki yamasa birneshe so'zler qosılıp, birigip, jan'a leksikalıq ma'nige iye qospa athıqlar jasaladı. Olar quramı boyınsha quramlı (sostavlı) athıqlar, birikken athıqlar, jup athıqlar, ta'kirar athıqlar, qısqarg'an qospa athıqlar bolıp bo'linedi.

Quramlı (birikpegen) athıqlar. Eki yamasa onnanda ko'p so'zlerdin' dizbe'nen jasalıp, ma'nilik jaqtan birigip bir tu'sinikti an'latatug'in, ga'pte bir a'zamanın' xızmetin atqaratug'in athıqlar quramlı athıqlar delinedi.

Quramli atliqlardim' quramundag'i sin'arlarinin' birinshisi keyingisin aniqlap, tu'sindirip keledi. Olar arasindag'i ma'nilik qatnas ha'r tu'rli boladi.

a) Birinshi sin'ari ekinshi sin'arinun' belgisin bildirip keledi: aq quw, aq baliq, qara torg'ay, ko'k g'arg'a, sari may, t.b.;

b) birinshi sin'ari ekinshi sin'arinun' nege arnalg'anin ko'rsetedi: qoy qora, qol saat, ko'z a'ynek, bet oramal, t.b.;

d) birinshi sin'ari ekinshi sin'arinun' nenden islengenin, jinisin bildiredi: temir jol, temir qaziq, mis quman, qiz bala, t.b.;

e) birinshi sin'ari ekinshi sin'arinun' belgili bir ma'kang'a tiyisli ekenligin bildiredi: suw julan, qir julan, taw eshki, t.b.;

f) ekinshi sin'arinun' birinshi sin'arinan an'latilg'an zatqa usaslig'in bildiredi: oq julan, ay balta, jiyde japirraq, iyt baliq, qilish baliq, tu'ye taban, t.b.

Du'zilisi boyinsha quramli atliqlardim' to'mendegi tu'rleri ushurasadi:

Atliq+atliq: da'w ju'rek, qol tan'ba, ko'z baylawshu, is haqi, tas ko'mir, t.b.

Atliq+kelbetlik: qoli ashıq, ko'z ashıq, O'mirbek laqqı, Aldar ko'se, t.b.

Atliq+feyil: ish awırıw, bet ashar, ku'n ko'ris, is taslaw, t.b.

Kelbetlik+atliq: ala g'arg'a, su'yir shıbin, aq tal, aq altın, t.b.

Sanlıq+atliq: Qırıq qız, jeti qaraqshı, t.b.

Feyil+feyil: islep shıg'arıw, Barsa kelmes, alıp satar, t.b.

Quramli atliqlar sin'arlari ha'r qiyli grammatikalıq baylanıstagh'i so'z dizbeklerinen qa'liplesken boladi:

a) sin'arlari jupkerlesip baylanısqan atliqlar: aq quw, qara may, nawqan qurt, aq otaw, sari uwayım, tas kene, t.b. Misali: Menin' de *ko'z a'ynek* kiyiwime tuwra keldi (T.Q.);

b) sin'arlari izafetlik baylanıstagh'i atliqlar: qonaq ası, jer ju'zi, mal bazar, oqıw ornı, haywanat bag'ı, t.b. Misali:

Babalar ruwxı keshti oyımnan,

Mustaqillik maydanınan o'tkende (İ.Yu.).

Qaraqalpaqta qonaq asısın berip bolmay, jol bolsın soralmaydı (Sh.S.);

d) sin'arlari basqarıw usılında baylanısqan atliqlar: awız ashar, bet ashar, qol shappatlaw, bas ko'teriw, t.b. Misali: Bul menin' qosıg'ıma birinshi *qol shappatlaw* edi (T.Q.).

Birikken atliqlar. Birikken atliqlar ma'nili eki tu'bir yaki tiykardim' ma'nilik ha'm formatlıq jaqtan tig'ız birigiwinen jasaladi.

Olardın' quramundag'i sin'arlarinin' jeke leksikalıq ma'nisine qara-g'anda, birge qosılg'andag'i jan'a ma'nisi basım boladi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi birikken atliqlar sin'arlarinin' so'z shaqaplarına qatnasına, qaray ha'r qiyli bolıp keledi.

1. Eki atlıq jupkerlesip birigedi: belbew, jarg'anat, astaxta, atqulaq, qolg'ap, buzawbas, t.b. Mısalı: *Awilken 'este esap-kitap qılıp ko'rdi* (T.Q.).

Salmadan suw ag'ıp o'tti sıldırlap,
Atqulaqlar o'sek taqtı bildırlap (İ.Yu.).

Ayırım qospa atlıqlardıń sınırları izafetlik baylanısta keledi: *otag'ası, Xojeli*, t.b. Mısalı: *Xojeli finans texnikumı bizlerdi qabil etpedi* (T.Q.).

2. Kelbetlik ha'm atlıqtın' birigiwinen jasalg'an qospa atlıqlar: aqbas, alabug'a, aqsaqal, qaraqulaq, Porlitaw, Moynaq, Xalqabad, t.b. Mısalı: *Gezek aqsaqalg'a kelgen waqıtta ju'regi suw ete qaldı* (Sh.S.).

3. Sanlıq ha'm atlıqtın' birigiwinen jasalg'an 3ocpa atlıqlar: *besatar, qırqayaq, segizayaq, besbarmaq, besjap*, t.b. Mısalı: *Ishke besatarı menen kirgen eki jaraqılının' Sa'nkıbayı usı o'jirede qaldırıldı* (Sh.S.).

Besjap boyı balalıqtın' ma'kanı,
Tabanlarda bir soqpaqtın' tikenı (İ.Yu.).

4. Atlıq ha'm feyildin' birigiwinen jasalg'an qospa atlıqlar: orınbasar, elgezer, eshkiemer, joltosar, ku'nbatar, t.b. Mısalı: *Meyli, men jaqsı orınbasar tayarlamag'an-aq bolayın* (T.Q.).

5. Ayırım qospa atlıqlardıń sınırları basqarıw usılında baylanısqa boladı: *ayg'abag'ar, atqaminer*, t.b.

Birikken atlıqlardıń sınırları ko'pshilik jag'dayda fonetikalıq o'zgerislerge ushurap birigedi: *Xojeli (Xoja eli), belbew (bel baw), qolg'ap (qol qap), bilezik (bilek ju'zik), kespas (kespe as)*, t.b. Mısalı:

Kelini a'kelgen tilla bilezik,
Barmaqtan sheshildi periwza ju'zik (İ.Yu.).

Qıysıq jag'alı ukrain ko'yegin kiyip, belin jipek belbew menen buwıptı (Sh.S.).

Jup atlıqlar. Morfologiyalıq forması boyınsha birdey, eki yamasa onnan artıq atlıq so'zlerdin' sintaksislik jaqtan ten' baylanısınan du'zilip uluwmalastırıw, ja'mlew, jıynaqlaw ma'nilerin bildiretug'in atlıq so'zler jup atlıqlar delinedi. Juplastıwshı sınırları arasına defis qoyılıp jazıladı: *es-aqıl, ga'p- so'z, azıq-awqat, ko'rpe-to'sek, ashna-yar-dos*, t.b.

Juplastıwshı so'zler semantikalıq jaqtan o'z ara baylanıslı, jaqın bolıwı tiyis. Olar juplastıwshı sınırlarınin' ma'nilik qatnasıqlarına qaray ha'r tu'rli bolıp keledi.

1. Eki sınıarı da leksikalıq ma'nige iye bolg'an jup atlıqlar:

a) sınırları antonim so'zlerden boladı: *dos- dushpan, alıs- beris, kelim-ketim, g'arri-jas*, t.b. Mısalı:

Eldi qorg'aw mu'ddahası,
Tayar turg'an g'arri-jası (S.N.);

b) sin'arlari sinonim so'zlerden boladi: ar-namis, hal- jag'day, toy-mereke, aqil-huwsh, uwayim-qayg'i, t.b. Misali: Mal-hali da ko'p bay, *toy-mereke* de basqarip kete beredi (Sh.S.). Otryadtag'i balalardin' *oyin-da'lkeleri* de jaqpaydi (T.Q.);

d) sin'arlarinn' ma'nisi boyinsha jaqin bir - birine baylanisli zatlardi bildiretug'in so'zlerden boladi: qazan-tabaq, ju'rek-bawir, ko'l-da'rya, geshir-piyaz, qurt-qumursqa, qiz-kelinshek, t.b. Misali: Allanazar biybalal' *Ta'lim-ta'rbiya* jumislarinn' iz to'men (Sh.S.).

2. Sin'arlarinn' biri leksikalig ma'nige iye bolmag'an jup atliqlar: mayda-shu'yde, qon'si-qoba, xabar-atar, ba'le-ma'ter, kiyim-kenshek, pa'ndiw-na'siyat, t.b. Misali: Menin' tiriligimnen *jaqin-juwiqlarima*, xalquma qayg'urilm payda bar? (T.Q.). Bir-eki *qatin-bala-shag'a*, u'sh-to'rt er adam gu'wlep esikten kirip, turg'anlarga'alaqladi (Sh.S.).

3. Eki sin'ari da leksikalig ma'nige iye bolmag'an jup atliqlar: patti-satti, zaw-zadi, un'qil-shun'qil, t.b. Misali: Jaq, jaq, mag'an onday *paltay-shaltayin'* o'tpeydi (Sh.S.).

Bular awizeki tilge ta'n bolip, grammatikalig formasi boyinsha atliq esaplanadi.

Ta'kirar atliqlar. Ta'kirar atliqlar basqa atliqlardan ma'nisi ha'm grammatikalig baylanisi jag'inan o'zgeshelikke iye boladi. Olar bir g'ana atliq so'zdin' ta'kirarlaniwinnan jasalip, uluwmalastiriv, jiynaqlaw, ja'mlew, ku'sheytiw ma'nilerine qosa ekspressivlik, emotsionallig ta ma'ni bildiredi.

Ta'kirar atliqlar to'mendegi tu'rlerde ushurasadi:

1. Ta'kirarlanishu sin'arlar leksikalig ma'nige iye bolip keledi: qap-qap, pada-pada, u'yir-u'yir, shan'-shan', tesik-tesik, t.b. Misali: Tinaxmet tunjrag'an tog'ay aldinda turg'an topar-topar a'skerdi ko'rdi (K.M.).

2. Leksikalig ma'nige iye birinshi sin'ari dawisli seston baslansa, «p» sesi qosilip, dawisiz seston baslansa da'slepki sesi «p» sesi menen almasip, ta'kirarlanip keledi. Bunday ta'kirar atliqlar aniqsizliq ma'nisindagi ja'mlew, jiynaqlaw ma'nini bildiredi: nan-pan, shay-pay, otin-potin, unpun, awqat-pawqat, ilaq-pilaaq, t.b. Misali: *Shay-payin'di* iship bolip ken'sesine barip qayt (K.S.). Kolxozda brak bolg'an o'giz-po'giz, *jilqi-pilqilarg'a* akt du'zilip, usi jaqqa jiberilgen (Sh.S.).

Geyde ayirm ta'kirar tan'laq ha'm eliklewishler substantivlesip keledi: way-way, bay-bay, sibir-sibir, g'awir-g'awir, du'bir-du'bir, t.b. Misali: Suwdag'i *sambir-sambirdi* esitip, da'ryag'a juwirip bardim (J.S.).

Qisqarg'an qospa atliqlar. Qisqarg'an qospa atliqlar qospa so'zdin' qisqartilip birigiwinnan jasalip, qaraqalpaq tilinde rus tilinin' ta'siri na'tiyjesinde ju'zege kelgen. So'z jasaliwdin' bul tu'ri tek atliq so'zlerge ta'n. Qisqarg'an qospa atliqlar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ken' qollanilip, turmis talabina say rawajlanip, o'sip barmaqta.

Qaraqalpaq tilindeki qısqarg'an qospa atlıqlar ma'nisi boyınsha eki tu'rli bolıp keledi:

1. O'zlestirilgen qısqarg'an qospa atlıqlar: NATO, ZIL, FIFA, GAI, ZAGS, ATS, gorONO, t.b.

2. Qaraqalpaq tilinin' ishki mu'mkinshilikleri tiykarında jasalg'an qısqarg'an qospa so'zler: NMPİ, BMSH, QMU, ma'kankom, rayXBB, t.b.

Qısqarg'an qospa atlıqlar jasalıwı ha'm du'zilisi jag'man u'sh tu'rge bo'linedi.

1. İnitshalıq qısqarg'an qospa atlıqlar so'zlerdin' tek bas ha'riplerin alıw arqalı jasaladı: RIİB, İA, ZAGS, KRİİM, MTP, TATU, t.b. Mısalı: Atam meni tuwrı rayonlıq ZAGS bo'limine alıp ketti (T. Q.).

2. Buwinlıq qısqarg'an qospa atlıqlar so'zlerdin' da'slepki buwinların alıw arqalı jasaladı: awılatkom, kolxoz, t.b.

Mısalı: Semiz awılatkom suwıtıp tu'sin,
Kelip qaldı u'stimizge at aydap (İ.Yu.).

O'zin'e ma'lim, senin' malın'dı ekinshi kolxoz jerine baqtırmaıdı (Sh.S.).

3. Aralas qısqarg'an qospa atlıqlar du'zilisi jag'man ha'r tu'rli bolıp keledi.

a) Birinshi so'zdin' da'slepki buwinı ha'm qalg'an so'zlerdin' bas ha'ripleri: TashMİ, TashMAU, rayXBB, t.b. Mısalı: Kelesi jılı rayONO meni awıldan jigirma kilometr alıstag'ı baslawısh mektepkke jiberdi (T.Q.).

TashGU – bilim bag'ı, jaslar doslıg'ı,
Qansha kewillerge nur berer jaqtın' (İ.Yu.).

b) Bir so'zdin' da'slepki buwinı ha'm ekinshi so'z tolıg'ı menen alınadı: pedinstitut, medkolledj, dramkrujok, pedpraktika, ma'kankom, avtobaza, t.b. Mısalı: Pedushilisheni pitkeriwge bir ha'pte qalg'anda redaksiyadan ja'ne bir xat aldım (T. Q.).

d) Ha'r qıylı formada qısqarg'an qospa atlıqlar: QQavtojol, Uzsel-xozximiya, t.b.

O'zlestirilgen yaki qaraqalpaq tilinin' ishki mu'mkinshilikleri tiykarında jasalg'an qısqarg'an qospa atlıqlardın' barlıq tu'rlerine qaraqalpaq tilindeki bir pu'tin qospa so'z retinde qaralıp, atlıqtın' so'z o'zgeriwshi affiksleri menen tu'rlene beredi: BMSH nın', NMPİ da, NATO nın', ZAGS ke, kolxozlar, t.b. Mısalı: Suwshı bala bolsa, Joldas qara menen MTS qa may a'keliwge ketken (Sh. S.).

§ 31. Athqtın' so'z qosılıw ha'm affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Bul usılda ayırım so'z dizbeklerine atlıq jasawshı affiksler qosılıp qospa atlıqlar jasaladı. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z dizbeklerinen to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde atlıqlar jasaladı:

-*liq/-lik*: bes jilliq, bes ku'nlik, u'sh mu'yeshlik, t.b.

-*g'ish/-gish*: qol juwg'ish, ku'l salg'ish, ot jaqqish, t.b.

Misali: *Ot jaqqishtan* dana bolar,

So'zge qulaq tu're-tu're (I.Yu.).

-*shi/-shi*: jer bawirlawshilar, su't emiziwshiler, t.b.

§32. Atliqtin' leksika-semantikaliq usil menen jasaliwi (Substantivatsiya). Bul usil arqali basqa so'z shaqapları hesh formalıq o'zgerissiz- aq belgili bir kontekstte atliqqa o'tedi. Bunda anıqlanıwshi atlıq so'z tu'sip qaladı da, anıqlawish xızmetinde kelgen basqa so'z shaqapları anıqlanıwshi zat ha'm onın' belgisin de bildirip atlıqlasıp keledi. Atliqtin' so'z o'zgeriwshi affiksleri olarg'a substantivleskennnen son' jalg'anadı. Misali: *Jaqsını* jaman kiyim ishinde de tanı (Naqıl). *U'ndemegen* u'ydey ba'leden qutiladı (Naqıl).

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde to'mendegi so'z shaqapları o'zlerinin' anıqlaytug'm atlıqları tu'sirilip atlıqqa o'tip qollanıladı:

1. Kelbetlikler: *Jaman* jegenin aytar,
Jaqsı ko'rgenin aytar (naqıl).

Ko'ldin' qamısın *ko'rgensiz* qızg'anadı degen (K. S.).

Qonaq ertip kele beriw a'deti *u'ydegilerge* onsha jaqpaytug'm edi (T.Q.).

2. Kelbetlik feyillerdin' *-g'an/-gen* forması:

Esbergenge *ekilenip ju'rgenler* awıp edi, basqalar maqullap o'ta' shıqtı (Sh. S.).

3. Atawish feyildin' *-rw/-iw, -w* forması: Tashkentke *oqıwg'a* shaqırıptı (Sh. S.). Shamamsha, ol bul du'nyada jasawdan beter *metrika ahwdın'* qıyın ekenin birden-aq tu'sinse kerek! (T. Q.).

4. Sanlıqlar:

Bilegi ku'shli *birdi* jig'adı,
Bilimi ku'shli *min'di* jig'adı (naqıl).
Birewden ekew jaqsı (naqıl).

5. Ra'wishler: *Ko'p* penen ko'rgen ullı toy (naqıl). Lekin, *ko'pke* oylasıw kerek, o'z bilgenin'nen de qalmaw kerek (T. Q.).

- Adamnın' uzaq jasawına ne sebebker?

- Onın' *erten'inen* u'miti (T. Q.).

Geyde ayırım so'z dizbekleri ha'm ga'pler de o'z mazmunın o'zgeritip, leksikalanıw bir atlıq so'z ma'nisinde qollanıladı. Bul qubilisti leksikalanıw yamasa leksika-sintaksislik usil dep te ataydı: *tu'ye bastı* (oyın atı), *kempir o'ldi* (qa'de atı), *oramasam o'lgeymen* (oramaldın' atı), t.b.

Sorawlar

1. Atlıqlardıń jasalıwındaǵı o'nimli usıllar qaysılar?
2. Do'rendi atlıqlar jasalıw tiykarına qaray qanday tu'rlerge bo'linedi?

3. So'z jasawdag'ı xızmetine qaray affiksler qanday tu'rlerge bo'linedi?
4. Atlıqtın' subiektiv ma'ni beriwshi formalarının' xızmetin tu'sindirin'.
5. Atlıqtın' so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwına ko'rkem shug'armalardan misallar tabın'.
6. So'zlerdin' qosılıwı ha'm affiksatsiya usılının' o'zgesheligin tu'sindirin'.
7. Qaraqalpaq tilindegi qısqarg'an qospa atlıqlardın' ma'nisi boyınsha neshe tu'ri bar?
8. Leksika-semantikalıq usıl menen qaysı so'z shaqapları atlıqqa o'tedi? Olarg'a misallar keltirin'.

KELBETLİKTİN' JASALIWI

Kelbetlikler affiksatsiya usılı, so'z qosılıw usılı ha'm leksika-semantikalıq usullar arqalı jasaladı.

§ 33. Kelbetliktin' affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Bul usıl arqalı kelbetlik ha'r qıylı so'z shaqaplarına (a'sirese, atlıq, feyil, ra'wishlerge) so'z jasawshı affikslerdin' qosılıwı ja'rdeminde payda boladı.

Atawısh so'zlerden kelbelik jasaytug'ın affiksler

-lı/ -li affiksi.

a) Atlıq so'zlerdin' tiykarına jalg'anıp, adamnın' jag'dayına, oyına, sıpatına, istin' awır ya jen'illigine baylanış tu'siniklerdi an'latatug'ın kelbetliklerdi jasaydı: aqıllı, kewilli, oyılı, g'ayratlı, quwanışlı, saltanatlı, boyılı, sınlı, ko'zli, da'wletli, da'rtli, qayg'ılı, sawatlı, t.b.

Mısalı: Ol nen'? - dedi *qızg'anışlı* ashıwg'a buwlıg'ıp (T.Q.). Xan oylanıp-oylanıp, shayırg'a *zer jag'alı* shapan jawdı (T.Q.). *Jalmışlı* tu'ri menen: Tutın'ızdan ahwg'a mu'mkin be? - dep soradı (O'.A.).

b) Atlıqqa qosılıp, obiektin' sırtqı pishimin, tu'rin, tu'sin, sıpatın an'latadı. Mısalı: . . . *aq jawlıqlı, hasalı* ana, qızıl *gejili* keywanı hayal ... (T.Q.). Atadan ayrıldı *g'ulpaqlı* ug'lan ... (A'jiniyaz), t.b.

G'azlı, qasqaldaqlı, ko'li o'rdekli,

Yeri *murg'ızarlı* ko'lleri bardur (A'jiniyaz).

Bulag'aylı, qarlı boran tu'nlerde ... (T.J.).

-lıq/ -lik affiksi tariyxıy jag'inan alg'anda -lı, -li affikslerinin' tolıq tu'ri bolıp esaplanadı, sebebi eski tu'rkiy jazbalarında, Maxmud Qashg'ariydin' so'zliginde tek -lıg', -lıq, -lik formalarında g'ana ushırasadı.

-lıq, -lik affiksi atlıq so'zlerden zattın' belgili bir sapag'a, sıng'a, orıng'a, t.b. baylanışlı belgilerin bildiretug'ın kelbetliklerdi jasaydı. Mısalı: Bul *jashq* shag'im edi ... (O'.A.). *Qıyametlik* dos ug'ındı, qushaqlasıp jol sorag'lap (A'jiniyaz). *Awıllıq* mektepti jaqsı bahalarg'a pitkerdi.

-sız/ -siz affiksi -lı, -li, -lıq, -lik affikslerine qarama-qarsı mazmundı bildiredi ha'm atlıq, kelbetlik, almasıq ha'm t.b. so'z shaqaplarına erkin tu'rde qosıladı: qa'dirsiz, jansız, sansız, jaramsız, opasız, ma'deniyaatsız, esapsız, elatsız, jersiz, malsız, ko'zsiz, tilsiz, a'depsiz, u'nsiz, bilimsiz, minsiz, birewsiz, heshkimsiz, t.b. Mısalı: Bolmasa, onın' qıyalınsha, ılaq

soyiw *orinsiz* sayaqlı (T.Q.). *Sorawsız* jan ba edi? (K.S.). Bir *aqlı*sız bastın' min' aqıllı bastı qorlaytug'ın payıtların da ko'rip ju'rmız (T.Q.).

-*day/-dey*, -*tay/-tey* affiksi obiekttegi zattın' tu'r-tu'sin, sımbatın, t.b. belgilerin bildiretug'ın kelbetliklerdi jasadı ha'm atlıq, kelbetlik, feyil, almasıq ja'ne sanlıqtın' tiykarına qosıladı: Muzday, uraday, qazanday, da'ryaday, Zuleyxaday, sa'wkeledey, qaqaqtay, polattay, mendey, talmastay, taymastay, t.b. Mısalı: Qorıqqan *adamday* u'nsiz turıp qaldı (O'.A.). ...u'stinde *baqanshaqtay* jiltırag'an may bar edi (T.Q.). Tan'nın' *tastay* qaran'g'ısında ... qız tu'we qırg'a shıg'ıw bas qayg'ı boldı (K.S.).

O'tken a'sirlerdegi klassik shayırların' (a'sirese. A'jiniyaz) shıg'armalarında bul affikstin' -*da'k*, -*dek* formaları da ushırasadı.

Atalg'an affiksler ko'binese atlıq, kelbetlik, feyil ha'm tiykar kelbetlikke qosılıp do'rendi kelbetliklerdi payda etedi: Yusipda'k, da'ryada'k, pa'riydek, gu'ldek, Ziywardek, t.b. Mısalı:

Pa'riydek qız shorı bolıp satıldı,

Ten'inin' ishinde o'lgendek bolar (A'jiniyaz).

-*shil/-shil* affiksi atlıq so'zlerden belgili bir na'rsege adamnın' tikkeley qatnasın, qumarlılıg'ın, jaqın ta'biyalılıg'ın bildiretug'ın kelbetliklerdi jasadı: ag'ayın-*ag'ayınshil* adam, gu'rrin'-*gu'rrin'shil* g'arri, tuwısqan-*tuwısqanshil* jigit, t.b. Mısalı: Menin' buring'ı ha'zilkeshe-*oyınshil* minezimnen hesh belgi qalmaq (A.A.). Sheriniyaz degen shataq *shawqımshil* bir bala edi (J.S.).

biy, *na*, *na'* prefiksleri qaraqalpaq tiline iran tillerinen o'zlesken. Olar atlıq so'zlerge qosılıp, bir na'rsenin' yaki tu'siniktin' joq ekenligin an'latadı. Funktsiyası boyınsha tilimizdegi atlıq ha'm basqa da so'z shaqaplarınan do'rendi kelbetlik payda etiwshi -siz affiksine sa'ykes keledi: biyqayg'ı, biynışan, nainsap, naqolay, na'ma'rt, na'u'mit, t.b. Mısalı: Ketermiz be biz *biynışan* ... (Berdaq). *Na'u'mit* bendeler kelgenin bilmes ... (Ku'nxoja).

-*iy/-iy* affiksi qaraqalpaq tiline arab tilinen o'zlesip, tildegi atlıq so'zlerge qosıladı ha'm zatqa ta'n o'z ara baylanıs ma'nilerin an'latadı: haqıyqıy, na'letiy, ilimiy, tariyxıy, a'debiy, t.b. Mısalı: *Haqıyqıy* bir juldız jarq etti (T.Q.). Ele a'*skeriy* gimnasterkasın taslamag'an ZAGS bo'limi baslıg'ı esikten meni emes, atamdı ko'zi shalıp, ishke shaqırdı (T.Q.).

-*i/-i* affiksleri ma'nisi jag'ınan -iy-iy affikslerine jaqın bolg'anlıqtan solardıń qısqa variantları dep qarawg'a boladı. Olar zattın' nege tiyisli ekenligin yamasa onı shıg'ısı jag'ınan anıqlaytug'ın kelbetliklerdi jasadı: qazaqı (qoy), qalmaqı (qora) a'rebi (arabı) (at), tu'rkmeni (iyt), t.b. Mısalı: Otawdıń to'rgi jag'ına az-maz g'ana tutıl'g'an tu'rkmeni taqır gilemdi uzınına jaya salıp, onın' u'stine nag'ıshlı tekiymet to'selgen (G.İ.).

-*qı/-ki*, -*g'ı/-gi* affiksleri zattın' yaki tu'siniktin' orıng'a yamasa waqıtqa baylanış belgisin bildiretug'ın kelbetliklerdi jasadı: bu'gingi, bag'anag'ı,

qısqı, jazg'ı, tu'ski, sırtqı, ishki, t.b. Orınlıq belgini bildirende -g'ı, -gi affiksleri ko'binese orın seplewdegi atawısh so'zlerge qosılıp, postfiks bolıp keledi: u'ydegi, klasstag'ı, qaladag'ı, oqıwdag'ı, sendegi, besinshidegi, t.b. Misalı: Keshite gu'zdin' *aqırg'ı* ayazların pisent etpey, geyde awıldın' ortasın gezip ju'rip qıdıratug'ınbız (İ.Q.). U'yge kelip, jayg'asıp otırg'an son' apam *aqshamg'ı* shawqımdı soradı (K.S.). *U'ydegi* sawdanı, *bazardag'ı* nırq buzadı (naqıl).

-*shaq/-shek* affiksi atlıq ha'm feyillerden janlı zatların' ha'r qıylı qa'siyetlerin ko'rsetedi: atlıqtan-*ashıwshaq*, *kewilshak*, feyilden-*qızg'anshaq*, *tartınshaq*, *uyalshaq* ha'm t.b.

-*shan'/-shen'* affiksi atlıqlardan zattın' ayrıqsha bir belgige iye ekenligin bildiretug'ın kelbetlikler jasadı: boyshan', so'zshen', ko'ylekshen' ha'm t.b. Misalı: Bolmasa, jalan'ash tutıl'g'an mına *shiyshen'* u'yde jalan'ash-jalıp otırg'an balaların' halı quday menen (K.S.).

-*las /-les* affiksi atlıqlardan adamnın' belgili bir na'rsege sheriklik, ortaqlıq baylanısın bildiretug'ın kelbetlikler jasadı: jerles, klaslas, qa'siples, zamanlas, sırlas ha'm t.b.

-*go'y* affiksi atlıqtan zattın' belgili bir na'rsege beyimiligin an'latatug'ın kelbetliklerdi jasadı: aqıl-*aqılgo'y*, arza-*arzagoy*, t.b.

-*dar* affiksi zattın' bir belgige iyeliligin bildiretug'ın kelbetliklerdi jasadı: jaradar, ha'meldar, xabardar, beldar ha'm t.b. Misalı: Men o'mirimde *ha'meldar* adamlardı ko'p baqlap, hamaldan paydalanıwdın' u'sh tu'rli sın uqtım (T.Q.).

-*xor* affiksi atlıq so'zlerden bir na'rsege qumarlılıqtı, beyimilikti bildiretug'ın kelbetliklerdi jasadı: jalaxor, shayxor, t.b. Misalı: *Paraxorg'a* pa'k doslıqtı inam etiw - og'an para beriw menen ten' (T.Q.).

Feyillerden kelbetlik jasyatug'ın affiksler.

-*mali/-meli, -pali/-peli, -bali/-beli* affiksi feyillerdin' tu'birlerine qosılıp sing'a, sıpatqa baylanıshı belgilerdi an'latıwshı do'rendi kelbetliklerdi payda etedi: aynımali, keshirmeli, awmali, to'kpeli, serippeli, t.b. Misalı: *Aynımali* ju'rek sog'ıwına o'zi de hayran (K.S.).

-*indi/-indi, -ndi/-ndi* affiksi feyillerdin' tiykarlarına qosılıp, belgili bir is-ha'reketin' na'tiyjesinen payda bolg'an sing'a, sıpatqa baylanıshı tu'siniktin' belgisin bildiredi: asırandı, taslandı, t.b. Bul affiks basqa affikslerge satıstırg'anda o'nimsiz bolıp tabıladı. Misalı: Bul men'irew *taslandı* go'ne jaydın' a'tırapı ju'da kewilli ... (T.Q.).

-*in'qı/-in'ki* affiksi feyillerdin' tiykarına jalg'anıp, do'rendi kelbetliklerdi jasadı: ag'in suw, qıyın ma'sele, sawın sıyr, t.b.

-*in'qı/-in'ki* affiksi arqalı zattın' sınbatın, sapalıq belgilerin bildiretug'ın kelbetlikler jasaladı: Shıg'in'qı (iyin), pıtıran'qı (xojalıq, sanaat), ko'terin'ki (kewil, qıyal), t.b.

-*g'ir/-gir, -qır/-kir* affiksi feyil so'zlerdin' tiykarına jalg'anıp, belgili bir iske jaqınlıqtı, uqıplılıqtı, t.b. bildiretug'ın kelbetliklerdi jasadı. Bul

affiks -g'ish/-gish, -qish/-kish affiksi menen ma'niles bolıp keledi: alg'ır (alg'ish) qus, sezgir (sezgish) qıyal, ushqır (ushqış) qus, t.b. Mısalı: Menin' biliwımshe, shayır tili qarmaqtaı *o'tkir* (K.S.).

-*qaq/kek, g'aq/-gek, -aq/-ek, -ıq/-ik, -q* affiksleri ko'binese feyillerdin' tiykarlarına qosılıp, sol feyillerdin' leksikalıq ma'nisine tikkeley baylanış bolg'an ko'plegen sınıq, sapalıq qa'siyetlerdi bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: urısqaq, tayg'aq, qorqaq, u'rkek, qıyıq, kesik, jarıq, t.b. Mısalı: Onın' oyılı, *qıyıq* ko'zlerinen ashshı jas mo'lt etip, shalqama jatırğ'an menin' betime tamdı (T.Q.).

Qoydın' keynine salıwg'a,

Qulag'ı *kesik* qul kerek (A'jiniyaz).

-*ıl/-il* affiksi feyildin' tu'birine qosılıp, sing'a, sıpatqa, is-ha'reket baylanış bolg'an do'rendi kelbetlikti payda etedi. Mısalı:

Tiri tu'we *batıl* bolg'an Berdaqtı,

Bizin' zaman alıp shıqtı jarıqqa (T.J.).

-*awıq/-ewik, -wik* affiksi balgili bir zatqa ta'n bolg'an sındı, sıpatı an'latıwshı do'rendi kelbetliklerdi jasaydı: shaqrawıq, su'zewik, tebewik, gu'rkirewik, t.b. Mısalı: *Shaqrawıq* g'azday zarlaydı da otıradı ... (K.S.).

-*g'ish/-gish, -qish/-kish, -qash/-kesh* affiksleri de feyillerdin' tiykarına qosılıp, sing'a, sıpatqa ta'n belgilerdi bildiredi: qızg'ish (oshaq), ergish (adam), atqış (mergen), ko'shkish (miltıq), t.b. Mısalı: Qızlardın' ishinde *qıyqash* qas o'zin' (A'T.). *Ot jaqqış* bolıp otırğ'an da sol Da'lixan (K.S.).

-*ası/-esi* affiksi feyil so'zlerge qosılıp, sanlıq, sapalıq belgilerin bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı. Bul affiks basqalarg'a salıstırğ'anda o'nimsizlew bolıp tabıladı: satası (mu'lk), alası (zat), o'lesi (ko'lik), t.b.

-*ag'an/-egen* affiksi janlı zatlardın' qa'siyetin bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: jatag'an, qabag'an, qashag'an, tebegen, t.b.

-*qın/-kin, -g'in/-gin* affiksi zattın' sınıın, jag'dayın bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: keskin, qızg'ın, qashqın, satqın, tutqın, t.b. Mısalı:

-Qaysı Qa'dir!

- *Azg'in . . . qashqın* Qa'dir (K.S.).

-*da, -q, -de, -k* affiksi feyil so'zlerge qosılıp sındı, sımbattu bildiretug'in kelbetliklerdi jasaydı: shırpıldağ (tolqın), shin'kildek (kisi), u'lpildek (qız), jalpıldağ (adam), t.b. Mısalı: Ko'l menen da'ryadag'ı shırpıldağ tolqınlar sarg'ış sag'ımnın' sa'wlesi menen shayqaladı (K.A.).

-*ma/-me, -ba/-be, -pa/-pe* affiksi zattın' belgili bir is-ha'reket na'tiyjesinde payda bolg'an belgisin bildiretug'in kelbetlikler jasaydı: jarma (qapı), qızba (minez), ezbe (adam), kerme (aw), quyma (temir), aylanba (jol), oyma (nag'is), t.b.

§ 34. Kelbetliktin' so'z qosilw usulı menen jasalıwı. Bul usıl arqalı quramlı kelbetlikler, birikken kelbetlikler jup kelbetlikler ha'm ta'kirar kelbetlikler jasaladı.

Quramlı kelbetlikler bir yamasa ha'r qıylı so'z shaqabındaǵı so'zlerdin' dizbeklesiwi na'tiyjesinde zattın' sının, sapasın, qa'siyetin, t.b. belgilerin bildiredi: sarı ala, aq quba, gu'ren' ko'k, qara ko'k, ay ju'zli ha'm t.b.

Quramlı kelbetlikler do'rendi kelbetliklerdi payda etiwge qatnasatug'ın affikslerdin' ja'rдеми menen de jasaladı. Sonday-aq, bunday kelbetliklerdin' qatarına bir yamasa ha'r qıylı so'z shaqabının' dizbeklesiwinen jasalǵan so'zlerdi jatqarıwǵa boladı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde olar tiykarınan to'mendegi tu'rlerde jasaladı:

a) kelbetlik+kelbetlik: ala ko'k, gu'ren'-qasqa, qırmızı qızıl, qara torı, t.b. Mısalı: Sekretar Saparov *jasıl gu'ren'* kitelinin' u'stinen duwxat shapan kiyip alg'an (Sh.S.);

b) kelbetlik+atlıq: haq kewil, er ju'rek, kishi peyil, aq shash, t.b. Mısalı: A'ne kontranın' u'lkeni buyaqtan shıqtı,- dep baqırıp jiberdi, *taypaq bas* batrashkom (Sh.S.);

d) kelbetlik+atlıq+kelbetlik jasawshı affiks: qızıl shıraylı, aq saqallı, ala ko'ylekli, suq qollı, sulıw simbatlı, t.b.;

e) atlıq+atlıq: arıslan ju'rek, tas bawır, qundız kirpik, piste murın, t.b.;

f) atlıq+atlıq+kelbetlik jasawshı affiks: feri tonlı, pıshıq ko'zli, t.b.;

g) sanlıq+atlıq+kelbetlik jasawshı affiksler: on balalı, eki degershikli, to'rt aynalı, bes tilli, t.b.;

j) atlıq+affiks+ «bar», «joq» so'zleri: aqılı bar, esi joq (adam), bahası joq, ten'i-tayı joq (jigit, qız, zat), t.b.

Birikken kelbetlikler bir yamasa ha'r qıylı so'z shaqaplarına kiretug'ın so'zlerdin' birigiwinen jasalıp, zattın' tu'rli belgilerin bildiredi. Olar to'mendegi tu'rlerde ushırasadı:

a) kelbetlik+kelbetlik: a'wmeser (awma eser), t.b.;

b) kelbetlik+atlıq: ashko'z, jalan'ayaq, qaqbasa, t.b.;

d) atlıq+atlıq: qa'lemqas, almabas, murnıboq, jelo'kpe, t.b.;

e) atlıq+kelbetlik: ko'zashıq, tamaqsaw, t.b.;

f) atlıq+kelbetlik feyil: sorqaynag'an, gu'dibuzar, t.b.

Jup kelbetlikler zattın' tu'r-tu'sin, sıpatın ha'r qıylı sing'a baylanıslı belgilerin jıynaqlap, uluwmalastırıp ko'rsetedi. Jup kelbetlik to'mendegi tu'rlerde jasaladı:

a) bir-birine ma'nileri jaqın eki kelbetlik juplasadı: saw-salamat, tawlı-tashı, qatar-qurbı, qırmızı-qızıl, jetim-jesir, t.b.;

b) bir-birine qarama-qarsı ma'nidegi kelbetlikler juplasadı: u'lken-kishi, g'arn-ja, uzın-qısqa, oyli-ba'lent, aq-qara, t.b.

Ta'kirar kelbetlikler ga'p ishinde kelgende ha'm jeke qollanılg'anda, tiykarınan biri ekinshisin ta'kirarlap kelip, zattın' sin-sıpatına, tu'r-tu'sine,

ko'lemi, mo'lsherine tikkeley baylanish, ha'r qiyli belgilerin bildirip kelip, to'mendegishe jasaladi:

a) bir tu'rli formadag'ı eki kelbetlik so'z qatarlasıp keledi: kishi-kishi, qızıl-qızıl, jan'a-jan'a, a'lwan-a'lwan, ken'-ken', t.b.;

b) eki kelbetlik so'z qaytalanıp kelip, olardan birinshisi -dan-den, -tan-ten sıyaqlı affikslerdi qabil etip, ta'kirar kelbetlikler jasaladi. Misali: jan'adan-jan'a, qoyıwdan-qoyıw, suyıqtan-suyıq, ayazdan-ayaz, t.b.

§ 35. Kelbetliktin' leksika-semantikahq usıl menen jasalıwı. Kelbetliktin' leksika-semantikahq usıl menen jasalıwın adektivatsiya dep ataydı. Bunda basqa so'z shaqapları belgili bir sintaksislik birliklerde kelbetlik wazıypasın atqarıp keledi. Bul qaraqalpaq tilinde o'nimsiz qubılıs.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde to'mendegi so'z shaqapları kelbetliklesip qollanıladı:

a) kelbetlik feyiller (-g'an/-gen, -qan/-ken forması) ma'nisi ha'm sintaksislik xızmeti jag'ınan kelbetlikler menen bir birine jaqın bolg'anlıqtan olar kelbetliklesken so'zlerdin' ko'pshiligin quraydı: qatqan (qosıq), qaynag'an (ıssı), kelisken (jigit), t.b.;

b) betlik feyiller: ko'rmedik (adam), jılayman (bala), saylandı (komanda), t.b.;

d) sanlıq: birinshi (mug'allim), t.b.

e) ra'wishler: alıs (jer), o'zbekshe (kitap), t.b.

Sorawlar

1. Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler qanday usıllar menen jasaladı?
2. Kelbetlikler tiykarınan qaysı so'z shaqaplarınan affiksatsiya usılı menen jasaladı?
3. Atawish so'zlerden kelbetlik jasawshı affikslerdi ko'rsetin'?
4. Feyillerden kelbetlik jasawshı affikslerdi ko'rsetin'?
5. Postfiks degen ne?
6. So'z qosılıw usılı menen kelbetliklerdin' qanday tu'rleri jasaladı?
7. Kelbetlikler leksika-semantikahq usıl menen qaysı so'z shaqaplarınan jasaladı? Olarg'a ko'rkem shıg'armalardan misallar tabın'.

FEYILDİN' JASALAWI

Feyil so'z jasaw o'risi ken', qosalı sipatqa iye so'z shaqabi. Onın' jasalıwı affiksatsiya, so'z qosılıw ha'm semantikahq usıllar arqalı iske asadı. Feyildin' jasalıwı tu'bir ha'm do'rendi tu'bir so'zlerge tiykarlanadı. Olarg'a feyil jasawshı affiksler jalğanip, yamasa so'z jasawg'a qatnası bar basqa ma'nili ha'm ko'mekshi feyiller qosılıp jan'a do'rendi feyiller jasaladı.

§ 36. Feyildin' affiksatsiya usılı arqalı jasalıwı. Do'rendi feyillerdin' jasalıwına tiykar bolatug'in ha'm o'nimli qollanatuğ'in so'zler-atlıq ham kelbetlikler. Sonın' menen qatar, basqa so'z shaqapları da feyildin'

affiksatsiya usuli menen jasalıwına qatnasadı. Sonday-aq, affiksatsiya usılı menen feyildin' o'zinen de do'rendi feyiller o'nimli jasaladı. Usı sıyaqlı feyillerdin' jasalıwına tiykar bolatug'ın so'z shaqaplarının' qatnasına qaray, do'rendi feyiller: 1) atawish tiykarlı do'rendi feyiller ha'm 2) feyil tiykarlı do'rendi feyiller bolıp ekige bo'linedi.

Atawish tiykarlı do'rendi feyiller. Atawish so'zlerden to'mendegi so'z jasawshı affikslerdin' qatnasıwı arqalı do'rendi tu'bir feyiller jasaladı:

-la/-le affiksi. Bul affiks atlıq ha'm basqa atawish so'zlerden feyil jasawda o'nimli qollanıladi. Ha'zirgi adebiy tilde **-la/-le** affiksinin' **-da/-de, -ta/-te** fonetikalıq variantları ushırasadı. Biraq, olar a'debiy tilde u'nde, tiste, usta sıyaqlı birli-yarım so'zlerde g'ana ushırasqanı bolmasa, ko'pshilik jag'dayda ken' qollanılmaydı.

-la/-le affiksi atawish so'zlerge jalg'anıp do'rendi tu'bir feyillerdi jasaw menen qatar, sol feyillerge awıspalı ham awıspasız feyil ma'nilerin beredi. Sonın' menen qatar, bul do'rendi feyiller feyildin' basqa funktsional formalarınin' jasalıwına da tiykar boladı. **-la/-le** affiksi to'mendegi atawish so'zlerden do'rendi tu'bir feyillerdi jasaydı:

1. **-la/-le** affiksi barlıq atlıq so'zlerge jalg'anıp do'rendi feyillerdi jasay bermeydi. Bul qanday da bir ha'reketke qatnası bar atlıq so'zlerge jalg'anıp arqalı jan'a feyillerdi jasaydı:

a) adamnın' dene mu'shelerin an'latatug'ın atlıqlarg'a jalg'anıwınan sol atamadag'ı do'rendi feyiller jasaladı: basla, bawırla, tisle, ko'zle, qoltıqla, arqala, mushla, barmaqla t.b;

b) is-ha'rekettin' isleniwine obıekt bolatug'ın qural ham basqa zatların' atın bildiretug'ın atlıq so'zlerden jasaladı: arqanla, qutpla, shegele, qapla, duzla, mayla, gellekle, gipsle, fanerle t.b;

d) geypara o'nip-o'siw, ko'beyiwge qatnaslı atlıqlarg'a jalg'anıp do'rendi feyillerdi jasaydı: botala, palapanla, bafala, qozıla, torayla, qulınla, buzawla, japıraqla, gu'lle, g'umshala-w, go'rekle-w, tuynekle-w t.b;

e) o'shew birliklerin atın bildiretug'ın atlıq so'zlerden jasaladı: adımla, qarısła, qulashla, tonnala-p, grammla-p, kilola, batpanla-p, misqala-p t.b;

f) ken'islik ham waqıt ma'nili atlıq so'zlerge jalg'anıp, awıspalı ham awıspasız do'rendi feyillerdi jasaydı: bazarla, qalala, jag'ala, arala, o'rle, ıqla, qaptalla-s, qısla, ayla-p, jilla-p, sudtalla-p t.b; Mallar ko'ldi jag'alap jayılıp, jur. Qoylar bıyıldı qızıl qumda qısla-dı t. b;

g) geypara qaratpa so'z ham seske baylanışlı atawish so'zlerge jalg'anıp arqalı buynıq ma'nisindegi do'rendi feyil jasaladı: apala, mamala, ag'ala-p(baqırđı), qıyquwla, miyawla-w, sharıqla-w, guwilde, iyren'le-p, t.b.

2. **-la/-le** affiksi ha'm usı affiks tiykarındag'ı **-lan/-len, -las/-les** qospa affiksler kelbetliklerge jalg'anıp do'rendi feyiller jasaladı: jaqsıla,

jamanla, ashshıla, tazala, maydala, shadlan, tazalan, ko'rkemlen, sulıwlan, awırlas, jenilles, tatiwlas, qollas, t.b.

3. Do'rendi feyiller *-la/-le* affiksi arqalı *sanlıqtan* jasaladı. Bul tiykarlı feyillerdin' jasalıwına sanaq san ha'm jynaqlaw sanlar tiykar boladı: *birle, ushle, ekewle, ushewle-p*, t.b. Bular do'rendi feyil ma'nisine o'tkende, da'slepki san ma'nisin saqlag'an buyırıq ma'nisindegi ha'reketti bildiredi.

4. *-la/-le* affiksi bir qatar *rawish* so'zlerge jalg'anıw arqalı buyırıq ma'nisindegi do'rendi feyiller jasaladı: jaqınla, joqarıla, to'menle, ahısla, tezle, russhala, ko'ple, keyinle, ilgerile, aldarıla-w(otr) t. b.

Geypara sın, waqıt, mug'dar rawishlerge *-la/-le* affiksi tiykarındag'ı *-las/-les, -lat/-let* qospa affikslerdin' qosılıwınan da feyiller jasaladı: shaqqanlas, jıldamlas, jaqınlas, tezlet, keshletip (keldi), t.b.

5. **Eliklewishlerge** *-la/-le, -ilda/-ilde* affikslerinin' jalg'anıwı arqalı do'rendi feyiller jasaladı:

a) *-la/-le* affiksi ses ha'm ko'riniske eliklewish tu'birlerge tikkeley qosıladı: dang'ır-la, du'sir-le, tisir-la, gu'mbir-le, jıbir-la, bultan'-la, bozaran'-la, taltan'-la, zır-la, zir-le, t.b.

b) *-ilda/-ilde* qospa affiks eliklewishlerdin' eki tu'rinde jalg'anıp, sol ma'nidegi do'rendi feyillerdi jasadı: ısilıda, shıyqılđa, gu'rsilde, gu'wilde, gilkilde, jaltılđa, jarqılđa, zırılđa, selkilde, dirılde, t.b.

Soday-aq, bulardan basqa *-ıra/-ire, -g'ır/-gir, -pıy/-piy (-bıy/-biy), -na/-ne* qosımtaları da eliklewishtin' ses ha'm ko'riniske eliklewshi tu'rlerine jalg'anıp, sol ma'nilerdegi do'rendi feyiller jasaladı: gu'rkire, jaltıra, jarqıra, jiltıra, shırqıra, zımıra, ısqır, pısqır, shın'g'ır, tu'shkir, ishqrı, o'kir, mo'n'ire, man'ıra, en'ire, jımpıy, qompiy, shompiy, g'u'rbiy, pısna, shıtna, shatna, t.b.

6. *-la/-le* affiksi tan'laqlar da tan'lanıwg'a baylanıshı do'rendi feyillerdi jasadı. Bul jag'dayda tan'laqlardan jasalg'an do'rendi feyiller adamnın' kewil- ku'yi, sezimi, turmıs-salt, ses shıg'arıw, t.b. sıyaqlı ma'nilerindegi ha'reketlerin bildiredi: bay-bayla, waha-ha-la, way-wayla, ah-la, u'h-le, ura-la, alla-la, ag'ajan-la, apajan-la, t.b.

7. *-la/-le* affiksi bar, joq bayanlawıshlıq so'zlerine jalg'ang'anda sol ma'nilerdegi do'rendi feyiller jasaladı: bar-la, joq-la. Bunın' birinshisi awıspalı ma'nisinde kelip, bir na'rseni barlaw ma'nisinde qollanıladı: Mug'allım oqıwshılardı *barladı*. Erpolat shıy esikti a'sten ashıp, ergenektin' qulpın *barladı*. (M.D.).

Atawısh tiykarlı do'rendi feyiller joqarıda bayan etilgenlerden basqa, to'mendegi so'z jasawshı affiksler arqalı da jasaladı: *-a/-e* (ko'z-e, or(i)n-a, bos-a, ten'-e); *-ay/-ey, -y* (es-ey, ken-ey, az-ay, qar-ay);

-ar/-er, -r (jas-ar, tun-er, ag'-ar, jana-r); *-ıq/-ik* (ot-ıq, dam-ik, kesh-ik, tar-ıq tb); *-gar/-ger, -qar/-ker* (suw-g'ar, an'-g'ar, bas-qar, ten'-ger, es-ker); *-ı/-i* (bay-ı, juwas-ı, kem-i, jıl(lı)ı t.b); *-it/-it, -t* (berk-it, duman-

t, bilp-it, qumar-t, gilp-it), *-al/-el,-l* (on'-al, ten'-el, jog'-al, saw-al, jo'n-el), *-an/-en-n* (jas-an, ku'sh-en, at-an, es-en, et-en), *-si/-si, -sin/-sin, -sira/-sire, -sit/-sit* (adam-si, menmen-si, batir-sin, az-sin, qiziq-sin, qan-sira, ku'lim-sire, uyqi-sira, ha'l-sire, siyrek-sit, kem-sit t.b), *-ra/-re, -ira/-ire* (tumay-ra, quw-ra, jaw-ra, as-ira, an'-ira, siltaw-ra, manaw-ra t.b), *-iray/-irey,- ray/-rey* (tas-iray, tik-rey, kishi-rey, bu'k-irey, jum-iray t.b), *-irqa/-irke,-irqan/-irken* (ash-irqa, jat-irqa, es-irke, naz-irqan, shum-irken, tan-irqan t.b), *-jiy/-jiy, -shiy/-shiy* (mir-jiy, gir-jiy, tir-jiy, aq-shiy, tik-shiy, qaq-shiy, miq-shiy, bu'k-shiy, shek-shiy t.b).

Feyil tiykarli do'rendi feyiller. Tiykarg'i tu'bir yamasa do'rendi tu'bir feyillerge feyillardin' so'z jasawshu affiksleri jalg'anuw arqali ekinshi bir do'rendi feyiller jasaladi. Bul do'rendi feyiller feyildin' da'slepki buyriq ma'nisinen ekinshi bir buyriq ma'nige yamasa feyildin' da'reje kategoriyasinin' ma'nisine o'tedi. Sonliqtan tu'rkiy tillerinde bul syaqli feyiller ma'nilik jaqtan da'reje ha'm vid (tur) kategoriyalarina ko'shken feyiller dep qaraladi.¹

Feyilden jasalg'an do'rendi feyiller da'rejege ha'm tu'r (vid) kategoriyalarinin' affikslerinen basqa, buyriq meyl jasawshu affiksler arqali da jasaladi. Olar to'mendegi affiksler: *-la/-le,-ta/-te*, (bu'k-le, qaraw-la, qis-ta, qim-ta), *-a/-e,-i/-i* (bur-a, o't-e, duz-e, qur-a, jo'n-i, ker-i t.b); *-na/-ne,-ra/-re* (buw-na, jay-na, ker-ne, tu'y-ne, tu'y-re, jay-ra t.b); *-qa/-ke,-ga/-ge* (shay-qa, qor(1)-g'a, esir-ke t.b), *-sa/-se, -san/-sen* (qur-sa, tep-se, qur-san, buw-san t.b); *-si/-si, -sin/-sin* (ko'rgen-si, bilgen-si, bilmegen-si, ko'rmegen-si, bas-sin, su'y-sin t.b); *-shi/-shi* (qir-shi, qaq-shi, tep-shi, shap-shi, o'r-shi, t.b); *-qi/-qi* (jul-qi, zit-qi, tol-qi t.b); *-ira/-ire, -ir/-ir* (shash-ira, u'n'-ira, qaq-ira (qaqrap so'tiliw)); *-ay/-ey, -iray/-irey* (qat-ay, tu'ksir-ey, qimsir-ay, tomsir-ay, jum-iray, baq-iray, bu'k-irey t.b); *-biy/-biy,-piy/-piy* (jar-biy, jir-biy, sim-piy, jum-piy, tum-piy t.b), *-is/-is* (bu'r-is, qur-is (arqasi quristi), ko'r-is, qir-is t.b).

Bul *-is/-is* affiksi arqali jasalg'an do'rendi feyil da'reje kategoriyasin jasawshu affiks bolg'an menen, bul orinda feyildin' buyriq meyl ma'nisindagi do'rendi feyil jasap kelgen.

Feyil tiykarli do'rendi feyillardin' jasaliwina feyildin' da'reje kategoriyasinin' affiksleri de qatnasadi. Feyildin' da'reje kategoriyalarinin' affiksleri tu'bir yamasa do'rendi tu'bir feyillardin' da'slepki ha'reketlik ma'nisin ekinshi bir ha'reketlik ma'nige awistiruw arqali do'rendi feyillardin' jasaydi.

Bul orinda feyildin' da'reje kategoriyasinin' affikslariga arnawli toqtawdin' qa'jeti joq. Ol sabaqlıqtın' da'reje kategoriyasi degen temasında berildi.

¹Dmitriev N.K. Bashqurt tilinin' grammatikasi. Ofo. 1950, 192-bet; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 1952, 332-333-betler; Батманов И.А. Грамматика киргизского языка, вып. III, Фрунзе, 1940; Hozirgi zamon uzbek tili. Toshkent, 1957, 440-441-betler; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 272-273-betler.

Feyilden feyil jasawda usı sabaqlıqqa deyingi sabaqlıq ha'm ilimiy miynetlerde u'yrenilip kelgen feyildin' tu'r (vid) kategoriyasının' ma'nisin beriwshi affiksler de da'reje kategoriyasının' affiksleri sıyaqlı, feyildin' da'slepki tu'bir formasındag'ı ha'reketlik ma'nisine qosımsha ma'ni beredi, yag'ny da'slepki tu'bir halındag'ı ha'reketlik ma'nisi ekinshi bir ha'reketlik ma'nige o'tedi. N.A.Baskakov feyildin' tu'r kategoriyasının' affikslerin de feyildin' leksikaliq so'z jasawshi affiks retinde qaraydi.¹ Bul affiksler arqalı jasalg'an do'rendi feyiller ma'nilik jaqtan ha'rekettin' tamamlanbag'anın, dawamlıg'ın bildiredi. Dawamlılıq ma'ni bildiriwshi affiksler to'mendegiler:

1. *-la/-le*: g'ayza-la, qıyqa-la, irew-le, u'yke-le, julqı-la, t b. Bul affikstin' feyil tu'birlerine jalg'anıp, ma'ni shıg'arında geypara o'zgeshelikler bar. Ma'selen, *bu'kle, u'ple* feyillerinde ha'reketlik ma'ni tek buyırq meyildi bildiriw menen sheklenedi. Al *g'ayzala, julqıla* feyilleri buyırq ma'nisi menen qatar, ha'rekettin' isleniwinin' dawamlılıg'ın da an'latadı. Bul jag'ınan da'slepki eki feyilge salıstırğ'anda semantikalıq o'zgesheliklerdin' bar ekenligi sezilip turadı.

2. *-g'ıla/-gile, -qıla/-qile*: mij-g'ıla, ez-gile, jul-qıla, at-qıla, bas-qıla, kes-kile, tart-qıla, t.b.

3. *-g'ish-la/-gish-le*: barg'ish-la, julg'ish-la, qaqqish-la, tu'ygish-le, t.b.

4. *-mala/-mele, -bala/-bele, -pala/-pele*: bastır-mala, o'r-mele, jay-mala, bas-pala, qaz-bala, iyter-mele, silk-pele, jul-mala, u'y-mele, t.b.

5. *-in'qıra/-in'kire*: bas-in'qıra, ash-in'qıra, ayt-in'qıra, ju'r-in'kire, sal-in'qıra, tart-in'qıra, t.b.

6. *-imsıra/-imsire, -in'sara/-in'sire*: jıla-imsıra, kul-imsire, o'l-imsire, t.b.

Usı sıyaqlı sozılın'qı is-ha'reketti bildiretug'ın affikslerdin' jalg'anıwınan jasalg'an feyillerdin' so'z jasaw sistemasına kiretug'inlıg'ı tuwralı qazaq tilindegi so'z jasaw boyınsha son'g'ı izertlewlerde de obiektiv pikirler aytiladı.²

Demek, feyilden feyil jasawshı affiksler atawish so'zlerden feyil jasawshı affikslerdey pu'tkilley jan'a sapag'a o'tken feyil jasamag'an menen, feyillerdin' o'zinen ha'r tu'rli semantikalıq sapag'a o'tken feyillerdi ken' jasaw mu'mkinshiligine iye bolıp keledi.

§ 37. Feyildin' so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwı. Feyildin' so'z qosılıw usılı tiykarinan, eki feyildin' qosılıwınan yamasa feyilden basqa so'zlerge

¹Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том, фонетика и морфология, ч. I. М., 1952, 352-бет.

²Qazirgi qazaq tilin.n so z jasaw ju'yesi Almatı, «G'ılım», 1989, 255-бет.

feylil so'z qosilip, bir ma'nige iye bolg'an qospa ha'reket bildiriledi. Bunday feyller so'z qosilw usil menen jasalg'an feyildin' modelin du'zedi. Atawish so'z + feyildin' yamasa ma'nili eki feyildin' qosilisiwi qospa feyllerdi jasaydi. Мысалы: Sa'lem beriw, jaqsı ko'riw, kelip ketiw, kirip shıg'ıw t.b. Bul qospa feyllerdin' da'slepki ekewi atawish so'z benen feyildin', son'g'ı ekewi ma'nili eki feyildin' qosilisiwınan jasalg'an.

Qospa feyllerde tiykarg'ı ha'reketlik ma'ni qosilisqan eki so'zdin' bir pu'tin leksikalıq birlikke iye bolıwı arqalı an'latuladı. Ma'selen, atawish so'zlerge qosilip kelgen feyller atawish so'zden feyil jasawshı affiksler sıyaqlı, o'zinin' qosilisqan so'zinin' da'slepki leksikalıq (predmetlik) ma'nisin ha'reketlik ma'nige o'tkeredi: sa'lem beriw(sa'lemlesiw), xabar et (xabarla), tastıyıq boldı (tastıyıqlandı), t.b.

Soday-aq, eki feyildin' qosilisiwi arqalı jasalg'an qospa feyllerde de bir pu'tin ha'reketlik ma'ni sol eki feyildin' qosiluwı arqalı bildiriledi. Ma'selen, kelip ketiw, kirip shıg'ıw qospa feyllerinde keliw ha'm ketiw, kiriw ha'm shıg'ıw sıyaqlı eki ha'reketler bar, biraq bul ha'reketler sol qospa feyildin' quramında dara-dara ha'reketlik ma'nilerdi bildirmeydi. Olar sol qosilisqan tu'rinde bir subiektin' ha'reketin bildiredi.

Son'g'ı anıqlawlar boyınsha eki feyildin' qosilisiwınan barlıq jag'dayda qospa feyil jasala bermeytug'ınlg'ı anıqlang'an. Eki feyildin' qosilisiwi qospa feyil jasaw ushin qosilisqan feyildin' ekewi de tolıq ma'nili so'zden bolıwı tiyis. Eger qosilisqan feyllerdin' birewi tiykarg'ı, ekinshisi o'zinin' leksikalıq ma'nisin joytıp, ko'mekshi feyil bolıp kelse, bunday jag'dayda sol feyildin' dizbegi qospa feyil bola almaydi. Onın' da'slepki tiykarg'ı feyil, son'g'ısı tiykarg'ı feyilge qosımsha grammatikalıq ma'ni beriw menen sheklenedi. Tiykarg'ı ha'reketlik ma'ni da'slepki komponentte saqlanadı. Sonlıqtan tiykarg'ı feyil menen ko'mekshi feyildin' qosilisiwi (ku'tip aldi, ozıp shıqtı) arqalı jasalg'an feyller jan'a sapag'a o'te almaydi. Olar feyildin' o'z ishinde feyilden feyil jasawshı affiksler sıyaqlı, feyildin' ha'r tu'ri morfologiyalıq kategoriyaların jasaw menen sheklenedi. Bul sıyaqlı tiykarg'ı ha'm ko'mekshi feyllerdin' qosilisiwi arqalı jasalg'an feyller tu'rkiy tillerindegi son'g'ı izertlewlerdin' anıqlawı boyınsha qospa feyil emes, «feyildin' analitikalıq forması»¹ dep u'yreniledi.

Feyildin' so'z qosilw usil menen jasalg'an tu'ri qanday so'z shaqaplan arqalı jasalıw o'zgesheliklerine qaray u'sh toparg'a bo'linedi: 1) atawish tiykarlı qospa feyller 2) feyil tiykarlı qospa feyller ha'm 3) analitikalıq formatlı feyller. So'z qosilw usilinin' u'shinshi tu'rinin' ekinshi kompo-

¹Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., «Наука», 1965; Oralbayeva N. Qazirgi qazaq tilindegi estektin analitikalıq formattari. Almatı, 1975; U'zbek tili grammatikası. I tom. Toshkent. «Fan», 1975. 375-bet; Qazirgi qazaq tilinın' so'z jasamı ju'yesi. Almatı. «G'ılm», 1989, 292-296-betler; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinın' grammatikası. No'kis, «Bilim», 1994, 65-66-betler.

neni (ko'mekshi feyiller) tiykarg'ı feyil menen dizbeklesip, qosımsha ma'ni beriwshi grammatikalıq xizmetti atqaradı, feyildin' morfologiyalıq kategoriyaların jasawg'a qatnasadı. Feyildin' so'z qosılıw usıl menen jasalg'an u'sh tu'ri jasalıw o'zgesheligine qaray bir-birinen ayrılıp turadı. Olardin' da'slepki eki tu'ri (atawısh so'z+feyil, feyil+feyil) jan'a so'z jasaydı da, son'g'ı u'shinshi tu'ri (tiykarg'ı feyil+ko'mekshi feyil) jan'a so'z jasay almaydı.

QOSPA FEYİLLER

§ 38. Atawısh tiykarlı qospa feyiller. Atawısh tiykarlı qospa feyiller atawısh so'z shaqaplarına *et, qıl, al, ber, sal, bol, qoy, kor, qal, basla, jet* t.b. ko'mekshi feyillerdin' qosılısıwı arqalı jasaladı. Bul ko'mekshi feyiller to'mendegi atawısh so'zler menen qosılısıp qospa feyillerdi jasaydı.

1.a) *et (qıl)* ko'mekshi feyili, ko'binese gu'milji ma'nili atlıq so'zler menen qosılısıp, atawısh tiykarlı qospa feyiller jasaladı. Qospa feyildin' bul tu'ri tilde ken' qollanıladı: qarız etiw, ta'rbiya etiw, diqqat etiw, payda etiw, u'mit etiw, hu'rmet etiw, ıqlas etiw, dawam etiw, xabar etiw, ma'rtlik etiw, inam etiw, qayıl etiw (qayıl qılıw), gu'man etiw (gu'man qılıw, ju'zego'ylik qılıw), zorlıq qılıw t.b;

et ko'mekshi feyili ka'sip bildiriwshi atlıq so'zlerge qosılısıp, sol ma'nidegi qospa feyiller jasaladı: baqsıshılıq etti, qarawılıq etiw, shopan-shılıq etiw, diyqansılıq etiw, ta'wipshilik etiw t.b;

b) *et (qıl)* ko'mekshi feyili kelbetlikke qosılıw arqalı da qospa feyil jasay aladı. Kelbetlik tiykarlı qospa feyillerdin' jasalıwı onsha o'nimli emes: narazı etiw, masqara qıw, anıq etiw, g'u'milji etiw, bo'lek-bo'lek etiw, hayran etiw t.b;

d) *et* ko'mekshi feyilinin' eliklewish so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasawı o'nimli qollanıladı. Qospa feyil jasawda eliklewish so'zdin' eki tu'ri de (ses ha'm ko'riniske eliklewish so'zler) qatnasa aladı: gu'rs etiw, bilsh etiw, shart etiw, tars etiw, gu'w etiw, tors etiw, du'rs etiw, shomp etiw, bij-bij etiw, gu'w-gu'w etiw, tors-tors etiw, qıbr etiw, jibir-jibir etiw, selk etiw, jalt etiw, dir-dir etiw, jilt etiw, jarq etiw, t.b.

Bunnan tısqari, *et* ko'mekshi feyili rus tilinen kirgen so'zler menen qosılısıp ta awıspalı qospa feyil jasaydı: *remont etiw, kultivatsiya etiw, kultivatsiya qılıw, operatsiya etiw, reviziya qılıw, demobilizatsiya etiw, ratifikatsiya qılıw*, t.b.

2. *Bol* ko'mekshi feyili atlıq, kelbetlik, jeke siyrek ra'wish ha'm t.b so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı: *dos bolıw, abad bolıw, shad bolıw, sulıw bolıw, qayıl bolıw, tamam bolıw, qapa bolıw, qıyın bolıw, awır bolıw, jen il bolıw, qurg'ın bolıw, oylasıq boldı, ko'z-qulaq bol, duwshar*

bol, ma'jbu'r boliw, saw bol, bek bol, kerek bol t.b: Onnı' kiyimleri *sulıw boldı*. Ibrayım ata bul waqıyanı aytıwg'a *ma'jbu'r boldı* (J.Sh.).

3. Ber ko'mekshi feyili gu'milji atlıq so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı: wa'de beriw, sa'lem beriw, esap beriw, juwap beriw, dawıs ber, ja'rdem beriw, baha beriw, na'siyat beriw, ma'sla'ha't beriw, buyrıq ber, komanda ber, t.b. Olar bir-birewine *ja'rdem berdi*. Brigada ag'zaları jobasın arttırıp ornılawg'a *wa'de berdi*. Awıl aqsaqalları jaslarg'a ba'rha *nasiyat beredi*. Olar ko'rmedik dep *juwap berdi* (O'.X.).

Geyde *ber* ko'mekshi feyili atawısh so'zler menen qosılıp, idiomalıq ma'nidegi feyil so'zlerdi de jasaydı: jan berdi (o'ldi), tap berdi, pa'nt berdi, gıjaq berdi, t.b.

4. *Al* ko'mekshi feyili+atawısh so'zler: dem al, xabar al, ha'wıj alıw, juwap alıw, qabil al, qarsı alıw, kek alıw, qol alısw, aldın alıw, esapqa al, sabaq al, ta'lim al, qolg'a al, tilge al, eske al, kewilge alıw, t.b. Is pa'ti ku'n sayın *ha'wıj aldı* (O'.X.). Oraqsılıar ıssıg'a shıdamay, tu'ste u'lken gujımnın' sayasına kelip *dem aldı* (J.Sh.).

5. *Sal* ko'mekshi feyili+atlıq so'zler: na'zer salıw, ku'sh salıw, g'ayrat salıw, qıyqıw salıw, kewil salıw, tıym salıw, jer salıw, pa'nje salıw, ko'z sal, salıq sal, t.b.

Geyde *sal* feyili seplik formalı atlıq so'zler menen qosılıp ta qospa feyil jasay aladı: *sayasın salıw, yadqa salıw, jaqtısın salıw, tamg'a sal*, t.b.

6. *Qoy* ko'mekshi feyili+atlıq ha'm geypara eliklewish so'zler: kewil qoyıw, qa'dem qoyıw, bas qoyıw, hayt qoyıw, gıyt qoyıw t.b: Paraxatshılıq ushın qol qoydı. Olar alg'a qaray qa'dem qoydı. Jayda otırg'anlardın' ha'mmesi onın' so'zine *kewil qoydı*. Olar qıyınshılıq tuwg'an waqıtta bas-basına hayt qoydı. (İ.Q.).

7. *Ko'r* ko'mekshi feyili+atlıq, kelbetlik so'zler menen qosılısıp, awıspalı ha'm awıspasız ma'nidegi qospa feyillerdi jasaydı: jaqsı ko'riw, jek ko'riw, jaman ko'riw, an'sat ko'riw, ılayıq ko'riw, ku'n ko'riw, maqul ko'riw t.b: Olar hu'rmet-ızzet benen jasag'andı *jaqsı ko'redi* (O'.X.). Olar ko'p so'yleytug'ın ezbe adamdı *jaman ko'redi*. Rayon diyxanları ba'ha'rgi egiske erteden *tayarlıq ko'redi*.

8. *Qal* ko'mekshi feyili geypara atawısh ha'm eliklewish so'zler menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı: *kewil qalıw, qurt qalıw, azapqa qalıw, bos qalıw, tan' qalıw, bosqa qalıw, hayran qalıw, artta qalıw, ku'lkige qalıw, son'g'ıg'a qalıw* t.b: Bul so'zlerden onın' *kewli qaldı*. Brigadamızdın' bıyılgi tabısına ha'mme *tan' qaldı* (O'.X.). —Sizler jaqta u'sh jil brigadir bolaman dep talay *azapqa qalg'anman* (Sh.A.).

Ko'mekshi feyildin' bul tu'rinin' eliklewish so'zler menen qosılıp, qospa feyil jasawında, ko'binese eliklewish so'z benen *qal* ko'mekshi feyilinin' arasında *et* ko'mekshi feyili baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı:

part ete qaldı, part-part ete qaldı, jarq ete qaldı, jarq-jurq ete qaldı, taq ete qaldı t.b: Bir narse qaq ortasınan ayrılğ'anday *part-part ete qaldı*. Sırtta elekt jarıg'ı *jarq ete qaldı* (N.D.). Bir waqları telefon *shur ete qaldı* (A.A').

Sonday-aq jet, tasla, ayt, ket, kel, tus, bol, bar, ur, shek, shıq, ot, de, t.b. ko'mekshi feyiller de geypara atawısh so'zler menen qosılısıp, atawısh tiykarlı qospa feyillerdi jasadı. Biraq bulardın' qospa feyil jasaw o'risi joqarıdag'ı feyillerdey o'nimli emes: ko'zi jetiw, er jetiw, boy jetiw, qoli jetiw, qa'dem taslaw, ko'z taslaw, alg'ıs aytiw, qosıq aytiw, kewil aytiw, g'arg'ıs aytiw, sa'lem aytiw; na'zeri ketiw, ıqlası ketiw, kewli ketiw, ten' keliw, dus keliw, bos keliw, saz keliw, shaq keliw, ılayıq keliw, muwapıq keliw; esine tu'siw, ko'zi tu'siw; kewil bo'lıw, diqqat bo'lıw, qonus basıw, g'urq basıw, tambı basıw; ah urıw, jin urıw, mawız urıw, barq urıw; azap shegiw, ah shegiw, jan shegiw; qarsı shıg'ıw, u'stem shıg'ıw, jolg'a shıg'ıw; maqul depti, tasiyiq depti t.b: Bir ku'ni toqshılıqqa shıg'atug'ınına *ko'zi jetedi*. Ol bolsa ku'n awg'an son' *jolg'a shıqtı* (Sh.A.). Ken' ko'lem paxta atızında miynet quwanışı *barq urdı* (A.B.). Erterekte qaytı bolg'an ata-anasının' «Dosın'a oylas», «Bilgenin'di isle», «Ko'z qorqaq qol batır», «Ha'reketke bereket» degenleri *esine tu'sti* (İ.Q.).

Bunnan tısqarı, qospa feyiller idiomalıq ma'nidegi so'z dizbegi formasında da jasaladı. Bul sıyaqlı qospa feyillerdin' ekinshi komponenti xızmetinde ber, al, sal, tasla, tu's, et, t.b. feyiller qollanıladı: jan beriw, til alıw, bas salıw, bas qoyıw, boy taslaw, iyni tu'siw, du'nya salıw, ko'z juwırtıp o'tiw t.b: Usta tan' aldında *du'nya saldı*. Mu'yeshtegi etajer-kada turg'an kitaplarına *ko'z juwırtıp o'tti* (İ.Q.).

§ 39. Feyil tiykarlı qospa feyiller. Feyil tiykarlı qospa feyiller ma'nili eki feyildin' qosılısıwınan jasaladı. Eki feyil qosılısıp qospa feyil jasa-g'anda sol qosılısqan feyillerdin' ekewi de qospa ha'rekettin' bildiriliwine ten'dey qatnasadı: satıp alıw, alıp keliw t.b. Bul qospa feyiller satıw ha'm alıw, alıw ha'm keliw sıyaqlı eki feyildin' ma'nilik jaqtan qosılısıwınan jasalg'an. Usı eki feyildin' qosılıwı na'tiyjesinde bir ma'nige iye bolg'an ha'reket bildiriledi.

Eki feyildin' qosılısıwınan jasalg'an qospa feyiller qosılısqan tu'rinde hesh qanday grammatikalıq kategoriyalarg'a (tu'r, ma'ha'l, modallıq) qatnash bolmaydı. Olar tiykarlı tu'bir feyiller sıyaqlı feyil paradigmasının' baslang'ısh forması boladı. Olarg'a grammatikalıq kategoriya jasawshı geypara formalar son'g'ı komponentinen keyin qosıladı: satıp al-g'ız, alıp kele-men, satıp al-sa, alıp bar-ma, alıp kel-gisi keledi, alıp barayın, t.b. Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' komponentleri tiykarlı tu'bir feyillerden boladı. Sol qosılısqan tu'bir feyiller ma'nilik jaqtan birigedi. Olardın' birewi tiykarlı, ekinshisi qosımsha ma'ni an'latpaydı. Ekewi de qospa feyil jasaw ushin ten'dey qatnasadı. Biraq qosılısqan ten' ma'nili eki feyildin' son'g'ı

komponenti qospa feyildi jasawshı tirek so'z sıpatında keledi. Sonlıqtan tu'rkiy tillerinde so'z jasalıwg'a arnalg'an geypara izertlewlerde ekinshi komponent qospa feyil jasawshı negizgi tulg'a, tirek komponent dep qaraladı.¹

Qospa feyildi jasawshısı negizgi feyiller onsha ko'p emes. Olardıń ulıwma sanı otızg'a shamalas. Olar tilde tiykarg'ı feyil ma'nisinde de, ko'mekshi feyil ma'nisinde qollanıladı. Tiykarg'ı feyil ma'nisinde kelgende ekinshi bir ma'nili feyiller menen qosılısıp feyil tiykarlı qospa feyillerdi jasaydı. Al ko'mekshi feyil ma'nisinde kelgende atawish so'zler menen qosılısıp atawish tiykarlı qospa feyiller, tiykarg'ı feyiller menen qosılısqanda feyildin' analitikalıq forması jasaladı.

Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' jasalıwında ekinshi komponent bolıp, tiykarınan to'mendegi tiykarg'ı tu'bir feyiller qatnasadı: al, ber, bar, kel, ket, shıq, jat, jatır, tur, otır, qoy, jiber, tasla, o't, qayt, t.b.

Al feyili. Bul feyil, tiykarınan, hal feyildin' *-ıp/-ip,-p* formalı tu'ri menen qosılısıp qospa feyil jasaydı: satıp al, sorap al, qazıp al, t.b.

Al feyili. *-p, -al* formasında kelgende sol feyilden an'lang'an ha'reket anıq atlıqqa qatnaslı boladı. Mısalı: Onnan atasına bazarlıqqa eki qadaq qant, eki qadaq halwa, jigirma mısqal shay *satıp aldı* (X.S.). Ol o'zinde joq kitaplardı joldasınan *sorap aldı*. Meni kombaynshı kisi joqarıdan *tartıp alıptı* (T.H.).

Ber feyili. Bul feyil o'zinin' tiykarg'ı leksikalıq ma'nisin saqlap, *-ıp/-ip,-p* formalı hal feyil menen qosılısıp kelgende, qospa feyil jasaladı: quyıp ber, shıg'arıp ber, salıp ber, tig'ıp ber, tazalap ber, alıp ber, t.b. Mısalı: Bir kese shay *quyıp berdi*. Biybiayım qaltasın bir tu'yinshik *shıg'arıp berdi* (T.Q.). Bul ga'plerdegi quyıp berdi, shıg'arıp berdi qospa feyillerinin' quramındag'ı ber feyili leksikalıq ma'nisin saqlap, bir na'rseni quyıp bergengligi, shıg'arıp bergengligi, yag'ny obiektke qaratılğ'an is-ha'reketti bildiredi.

Bar feyili. Bar feyili, ko'binese o'zinin' tiykarg'ı ma'nisinde basqa ha'r tu'rli feyiller menen qosılıp, ha'rekettin' bir orınnan ekinshi oring'a qaratılğ'anın bildiredi. Bul feyil, tiykarınan, *-ıp/-ip-p* formalı hal feyiller menen qosılısadı: aydap bar, jetip bar, kirip bar, ko'rip bar, t.b. Mısalı: Ol qoylardı qorag'a qamaw ushın *aydap bardı*. To'bel to'ri ko'k jal qasqırdın' izine *jetip bardı* (J.S.). *Leytenant baslag'an jawingerler qalanın'* bir shetine *kirip bardı* (A.Bek.).

Kel feyili. Bul feyil bar feyiline antonimlik ma'nidegi ha'reketti bildiredi: *alıp kel-alıp bar, ayıp kel-ayıp bar, ko'rip kel-ko'rip bar*, t.b.

¹ Qazırgı qazaq tilinin' so'z jasam ju'yesi. Almatı. »G'ılım» baspası, 1989, 304-306-betler.

Kel feyili hal feyildin' -p kel formasında kelgende o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlap qospa feyil jasadı: kirip kel, ko'rip kel, izlep kel, jetip kel, barıp kel, aytıp kel, t.b. Misali: Keshikpey Seyimbette *kirip keldi*. Jumash jasawıl dalag'a shıg'ıp, u'sti-bası qar-qar bolıp *qayıp keldi* (S.A.). Sonın' arasında arbasın tasırlatıp Jaynaq ta *jetip keldi* (Sh.A.). Ortag'a jayıp qoyılğ'an da'sturxang'a nan *alıp kelindi* (J.S.).

Kel feyili -a, -e formalı hal feyiller menen qosılıp qospa feyil jasadı, jol-jo'nekey islengen ha'reketti bildiredi: ayta kel, ko're kel, soray kel, bile kel, ala kel, t.b.

Ket feyili. Bul feyil hal feyildin' -ıp/-ıp-p, -a, -e, -y formalı tu'rleri menen dizbeklesip qospa feyil jasadı: alıp ket, ko'rip ket, bilip ket, esitip ket, kelip ket, ayta ket, kele ket, ko're ket, *bel ket*, t.b. Bunday jag'dayda qospa feyilden an'lasılğ'an ha'reket bir orinnan ekinshi oring'a ketiw ha'reketti bildiredi. Misali: Ol u'yden tez *shıg'ıp ketti* (J.S.). Ol meni burawlawshılardıń arasına *alıp ketti* (S.S.). Olar ju'zge jaqın qara mallardı aldılarına salıp *aydap ketti* (X.S.). Ala qus qamıstın' arasınan shıg'ıp, bir-eki ma'rtebe u'rđi de, sol jaqqa qaray *juwırıp ketti* (S.A.).

Shıq feyili. Shıq feyili hal feyildin' -ıp/-ıp-p geyde -a/-e formalı tu'rleri menen qosılısıp qospa feyil jasadı: alıp shıq, minip shıq, aytıp shıq, ko'rip shıq, kirip shıq, jazıp shıq, juwırıp shıq, t.b.

Shıq feyili qospa feyildin' quramında da'slepki komponent penen birlikte is-ha'rekettin' belgili bir ken'islikke shug'ıw ha'reketin bildiredi. Misali: Odeyalg'a oralğ'an na'resteni ishten *alıp shıqtı*. Egilgen shigitler bir tegis *ko'gerip shıqtı* (T.Q.). Kelinshek sarayg'a kirip, ko'k taydı *minip shıqtı* (A.Qahhar).

Jet feyili. Bul feyil hal feyildin' -ıp/-ıp-p formalı tu'rine qosılıp kelgende o'zinin' ha'reketlik ma'nisin saqlap qospa feyil jasadı: kelip jetti, barıp jetti, pisip jetti, tolısıp jetti, t.b.

Jet feyili -p, *jet* formalı qospa feyildin' quramında kelgende, is-ha'rekettin' tamamlang'anın bildiredi. Bunday jag'dayda qospa feyilden an'lasılğ'an ha'reket dinamikalıq ma'nige iye bolıp orın ha'm waqıtqa qatnaslı boladı: Quwanıshbaydın' son'ınan qoy aydag'an shopanlar *kelip jetti* (X.S.). Ku'n de uyasına *barıp jetti* (Qaraqalpaq xalıq ertekleri). Qawınlar *pisip jetilisti*.

Jat (jatr), tur, ju'r, otr feyilleri. Bul feyilerdin' qollanılıwı ha'm grammatikalıq ma'nileri basqa tu'bir feyillerge qarag'anda a'dewir ken'. A'sirese bul feyillerdin' ko'mekshi feyil waziypasında qollanılıwı tilde jiyi ushırasadı.

Jat (jatr) feyili hal feyildin' -ıp/-ıp-p formalı tu'ri menen qosılısıp, sol eki feyildin' qosılıwınan qospa feyil jasaladı. Bunday jag'dayda qosılısqan eki feyildin' leksikalıq ma'nileri saqlanıp, halat (statikalıq) ma'nidegi ha'reketti bildiredi: so'ylesip jattı, sezıp jattı, shayqalıp jatr,

sezip jatr, uyqılap jatr, oylanıp jatr, t.b. Misalı: Olar ko'p waqıtqa shekem *so'ylesip jattı* (X.S.). Aydananın' sergekligi sonshelli, tıshqannın' tıprılag'anın da *sezip jattı*. (O'.X.). Aral jay g'ana *shayqalıp jatrı* (O'.A.).

Tur feyili -p, tur formalı qospa feyildin' quramında kelgende o'zinin' leksikalıq ma'nisin tolıq saqlap, is-ha'reketin' belgili bir bag'dar yamasa oring'a qatnashlı ekenligin bildiredi. Bunday jag'dayda tur feyili halat bildiriwshi feyil ma'nisinde keledi: qarap tur, tutıp tur, ko'rip tur, so'ylesip tur, jılap tur, oylanıp tur, t.b. Misalı: Men bir shette olardin' ha'reketine *qarap turman*. Olar joqarıg'a *qarap turıptı*. (S.S.). Ekinshisi ku'ndegi a'deti boyınsha baltasın kese *tutıp turdı* (T.Q.). Jas bala eken, *jılap tur* (S.A.).

Tur feyili qospa feyil jasap kelgende heshqanday grammatikalıq kategoriya jasawshı (tu'r, ma'ha'l) ma'nige iye bolmay, buyırıq meyil yamasa Anıq meyil ma'nisinde keledi. Bul sıyaqlı qospa feyillerdin' quramındag'ı tur feyilinin' leksikalıq ma'nisinin' saqlanıp keliwi is-ha'reket ma'nisine de baylanışlı bolıp keledi. Eger is-ha'reket adam ta'repinen islenetug'in bolsa, bunday jag'dayda *tur* feyili leksikalıq ma'nisin saqlap keledi. Gu'ljan qon'ıratın' jolina uzaq *qarap turdı*. Olar athılardin' kiyatırg'anın *ko'rip tur* (S.A.).

Bul misaldag'ı *qarap tur, ko'rip tur* qospa feyillerinen an'lasılg'an is-ha'reket ha'm turıw, ko'riw ha'm turıw sıyaqlı eki ha'reketi bildiredi. Biraq bul is-ha'reket bir subiektin' ha'r tu'rli ha'reketi emes, ma'nili eki feyildin' birliktegi is-ha'reketin bildiredi.

Otır feyili leksikalıq ma'nisin saqlap, hal feyil menen qosılısıp kelgende qospa feyil jasaladı: kelip otır, qarap otır, gu'rrin'lesip otır, minip otır, oylanıp otır, t.b. Misalı: Qaladan ustalar *kelip otır* (A'.T.). Ol u'ndemey kabinag'a *minip otırdı* (Sh.A.). G'arrılar *gu'rrin'lesip otır* (X.S.). Shamurat to'sek u'stine *shug'ıp otırdı*. Kewlimjay jer shuqlap, uzaq *oylanıp otırdı*. Ha'mme onın' betine tig'ılıp *qarap otır* (S.A.).

Bul misallardag'ı diqqat etilgen qospa feyillerdin' quramındag'ı *otır* feyili o'zinin' leksikalıq ma'nisin tolıq saqlap kelgen. Onın' birinshi komponenti de ha'reketi bildiredi. Eki feyildin' qosılısıwı arqalı bildirilgen qospa ha'reket subiektin' belgili bir orında otırg'an halında islenedi. Ma'selen, qarap otır, minip otır qospa feyillerindegi subiektin' is-ha'reketi bir na'rsege qarap yamasa minip otırg'an halında islenedi.

Qoy feyili, ko'binese hal feyildin' *-ıp/-ip, -p* formalı tu'ri menen qosılısıp, qospa feyil jasaydı. Biraq *qoy* feyilinin' o'zinin' leksikalıq ma'nisin saqlap qospa feyil jasaw o'risi feyildin' analitikalıq formasının' basqa tu'rlerinin' jasalıwına qarag'anda o'nimli emes. Bul feyil qospa feyil jasap kelgende, onın' is hareketi beigli bir predmettin' qanday da bir oring'a qatnashlıg'ın yamasa qoyılg'anın bildiredi. Misalı: Ol mashinasın garajg'a *a'kelip qoydı* (X.S.). Aydana shaynekti aldına *jıhstırıp qoydı* (O'.X.). Onı Palwan menen u'sh adam ko'terip apatıp, qolaylı jerge *jatqızıp qoyıptı* (S.A.).

Jiber feyili. Bul feyil qospa feyildin' quramında o'zining leksikalıq ma'nisin saqlap qollanıladi. Bunday jag'dayda subiektin' hareketi qaratilg'an obiekti basqa oring'a jiberiw, jo'neliw ha'reketi an'lasiladi. Misali: Qoradag'ı baylawlı mallardı *bosatıp jiberdi*. Eger Nursulıwdın' u'yinen birew kelse, Palwan qawınının' en' jaqsılarnın *ko'tertip jiberedi* (S.A.).

Tasla feyili geypara feyiller menen qosılısıp kelgende leksikalıq ma'nisin saqlap qollanıladi. Bunday jag'dayda onın' qospa feyil jasaw mu'nkinshiliginin' bar ekenligi bayqaladi: shig'arıp tasla, jirtıp tasla, julıp tasla, kesip tasla, t.b. Misali: Jilg'a-saylar suwg'a tolıp, sabınday ko'pirgen suwdın' pa'ti jolında dus kelgen shırshalardı tu'biri menen qoparıp, tasta-tasqa *shig'arıp tasladı* (Sh.A.). Ol atızdag'ı jabayı sho'plerdi *julup tasladı*.

O't feyili. Bul feyil, tiykarınan, hal feyildin' *-ıp / -ip/-p* tu'ri menen qosılısıp qospa feyil jasaydı: kesip o't, jarıp o't, aydap o't, irkilip o't, toqtap o't, so'ylesip o't, aytıp o't, ko'rsetip o't, t.b. Misali: Tankige qarşı qazılğ'an qarımlardı, ju'zi qatıp sal qaymaqlasqan batpaqlardı, qar u'yindilerin *kesip o'ttik* (T.X.). Ol eski lawzannın' jag'asındag'ı qamis aralas o'sken jin'g'illıqtı *jarıp o'tti* (İ.Q.). Ba'ha'rdin' ku'nleri sharwalar bul jerlerden tawg'a qarap su'riw-su'riw padalardı *aydap o'tedi* (Sh.A.).

Bul misallarda kesip o'ttik, jarıp o'tti, aydap o'tedi qospa feyillerinin' quramındag'ı **o't** feyili ha'reketlik ma'nisin saqlag'an. Onın' ha'reketlik ma'nisinin' saqlag'anlıg'ı sol feyildin' is-ha'reket iyesinin' qandayda bir oring'a o'tiw protsesi arqalı ma'lim boladı. Bunday jag'dayda tiykarğ'ı leksikalıq ma'ni tek da'slepki komponent arqalı g'ana bildirilip qoymaydı, sol ma'ninin' bildiriliwine eki komponentte ten'dey qatnasadı.

O't feyili *-p, o't* formasında kelip subiekt ta'repinen jol-jo'nekey islenetug'in ha'reketi de bildiredi: toqtap o't, irkilip o't, so'ylesip o't, aytıp o't, ko'rsetip o't, t.b.

Qayt feyili hal feyildin' *-p qayt* formasında kelgende, leksikalıq ma'nisin saqlap, subiektin' ha'reketinin' belgili bir orınnan qaytıw protsesin bildiredi. Misali: Quwanışbay qoylardı uzag'ıraq jerge *jayıp qaytı* (J.S.). Qarızdarların' qoralarnan sıyırların *alıp qayttım* (S.X.).

Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' jasaltıw joqarıda ko'rsetilgen tiykarğ'ı tu'bir feyillerdin' qatnasıwı menen sheklenip qalmaydı. Bul orında olardıń ha'zirgi a'debiy tilde o'nimli qollanılatug'in tu'rleri g'ana qamtıldı. Feyil tiykarlı qospa feyillerdin' ekinshi komponenti retinde qatnasatug'in feyillerdi tolıq anıqlaw qaraqalpaq adebiy tilinin' faktlerin tolıq jıynaw tiykarında sheshiliwi mumkin.

§ 40. Feyildin' analitikahq formasi. Eki feyildin' qosılıw usılı arqalı jasalg'an feyiller barlıq jag'dayda qospa feyil jasaw bermeydi. Bunday feyillerdin' birazı tiykarğ'ı feyil menen ko'mekshi feyillerdin' qosılıwınan jasaladı.

Ko'mekshi feyil tiykarg'ı feyilge grammatikalıq ma'ni beriw menen sheklenedi.

Sonlıqtan tiykarg'ı feyil+ko'mekshi feyildin' qosılıw modeli feyildin' analitikalıq forması dep ataladı.

Feyildin' analitikalıq forması haqıyqıy so'z jasalıw usılına kirmeydi. Onın' ekinshi sını'arı (ko'mekshi feyil) so'z tu'rlandırılıwshi morfemalar sıyaqlı, tiykarg'ı feyilge qosılıw arqalı ha'r tu'rli grammatikalıq kategoriyalarg'a qatnaslı analitikalıq formalı feyillerdi jasaydı.

Feyildin' analitikalıq formasının' jasalıwın anıqlaw onın' ekinshi komponenti waziyasında qollanılatur'ın ko'mekshi feyillerge jeke-jeke toqtag'anda ayqınlanadı.

§ 41. Ko'mekshi feyiller. Ko'mekshi feyiller tiykarg'ı feyil menen qosılısıp kelgende, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinde emes ko'mekshi grammatikalıq ma'ni an'latadı.

Qaraqalpaq tilinde ko'mekshi feyil xızmetinde, tiykarınan, to'mendegi feyiller qollanıladı: basla, bol, otır, tur, jatır, (atır), bar, kel, al, ber, qoy, ko'r, tasla, sal, shıq, tu's, jet, ko'r, qara, baq, jo'nel, qash, qayt, o't, tart, ur, tap, et, (qıl), jazla. Bul feyillerdin' ko'pshiligi (*et, jazla* ko'mekshi feyillerinen basqası) tiykarg'ı feyillerge dizbeklesip ko'mekshi feyil xızmetinde keliwi menen qatar, tiykarg'ı leksikalıq ma'nisin saqlap, o'z aldına dara feyil formasında ha'm qospa feyildin' ekinshi komponenti bolıp ta ken' qollanıladı.

Ko'mekshi feyiller, ko'binese *-ıp/-ip, -p, -a, -e, -y* formalı hal feyiller menen dizbeklesip keledi.

Ko'mekshi feyildin' *-ıp/-ip, -p* formalı tiykarg'ı feyil menen dizbeklesiw modeli usı feyillerdin' dizbeginde kelgen so'z dizbegi menen uqsas keledi. Bunday jag'dayda eki feyil arasındag'ı ma'nilik qatnasqa qaraladı. Egerde *-p* formalı hal feyilge dizbeklesip kelgen feyil ga'p ishinde dara tu'rinde subiektin' is-ha'reketin bildirip, bayanlawısh waziyasında kelse yamasa o'zine burıng'ı hal feyil menen grammatikalıq baylanısqa tu'sip, sintaksislik so'z dizbegin du'zse, onday jag'dayda tiykarg'ı feyil waziyasını atqaradı. Al tiykarg'ı feyil menen dizbeklesip kelgen feyil sol tiykarg'ı feyil menen grammatikalıq, semantikalıq baylanısqa tu'spey, tek og'an qosımsha grammatikalıq ma'ni berip kelse, ko'mekshi feyil xızmetinde keledi. Salıstırıń: (esikten) sig'alap *qaradı*, (joqandan) sekirip *tu'sti*, (bul waqiyalardı) sorastırıp *qaradı*, (qorqqanınan) sekirip *tu'sti*.

Bul diqqat etilgen feyillerdin' sırtqı modelleri birdey. Bunda *qaradı*, *tu'sti* feyilleri ha'mmesinde de *ıp/-ip, -p* formalı hal feyil menen dizbeklesken. Biraq bulardın' arasında ma'nilik qatnasları jag'man birdeylik joq. Da'slepki diqqat etilgen eki so'z dizbeginin' quramındag'ı *qaradı*, *tu'sti* feyilleri ko'mekshi feyil xızmetinde emes, basqarıwshı tiykarg'ı feyil waziyasında kelip, hal feyil menen ma'nilik qatnasqa tu'sedi. Bundag'ı

hal feyiller o'zinen son'g'i feyildi pısqılawıshlıq ma'nide sıpatlap, onın isleniw sınm bildiredi. Sonlıqtan bul sıyaqlı so'z dizbegi formasında kelgen eki feyildin' dizbegindeki so'zler ha'r qaysısı dara-dara ga'p ag'zası funksiyasını atqaradı. Al son'g'i *sorastırıp qaradı, sekirip tu'sti* sıyaqlı analitikalıq formalı feyildin' quramındağ'ı komponentler arasında birin-biri sıpatlawshı ma'nilik qatnas joq. Bunday'ı *qaradı, tu'sti* feyilleri da'slepki hal feyillerge qosımsha grammatikalıq ma'ni berip, ko'mekshi feyil xızmetin atqaradı.

Ko'mekshi feyiller tiykarg'ı feyiller menen dizbeklesip kelgende, olarg'a qatnaslı forma o'zgertiwshi affiksler ko'mekshi feyilge qosıladı. Forma o'zgertiwshi affiksli kelgen ko'mekshi feyiller tiykarg'ı feyil menen qosılıp, sol tiykarg'ı feyildin' grammatikalıq ma'nisin ken'eytedi. Tiykarg'ı feyiller meyil, ma'ha'l kategoriyalarına iye boladı. Mısalı: Shay *iship bolındı*. Olar demde *uyqılap qaldı* (X.S.). Ol og'an kewil bo'lmey, a'n'gimesin *dawam ettire beredi* (S.Q.).

Bul diqqat etilgen feyillerdin' quramındağ'ı *bolındı, qaldı* ko'mekshi feyilleri *-p* formalı hal feyil menen qosılısıp, anıqlıq meyil, ma'ha'l kategoriyasının' tamamlang'an tu'rin bildiredi. Al son'g'i ga'ptegi *dawam ettire beredi* feyilinin' quramındağ'ı *beredi* ko'mekshi feyili *-e* formalı hal feyil menen qosılısıp, anıqlıq meyil, ha'zirgi ma'ha'l kategoriyasının' tamamlanbag'an, dawamlı tu'rin jasaydı.

Ko'mekshi feyillerdin' tiykarg'ı feyiller menen dizbeklesip, beretug'in ma'nileri ha'm o'zgeshelikleri olardı' ha'r birine jekke-jekke toqtag'anda anıq ko'rinedi.

Basla. Bul ko'mekshi feyil *-a, -e, -y* formalı hal feyiller menen dizbeklesip, ha'rekettin' baslanıwın bildiretug'in feyildin' analitikalıq formasın jasaydı: jawa basladı, qaran'g'ılana basladı, so'ylese basladı, qaray basladı, tama basladı, jaza basladı, oqıy basladı, t.b.

Basla feyili tiykarg'ı feyil menen qosılısıp analitikalıq formadağ'ı feyil jasag'anda, ko'binese feyildin' meyil, ma'ha'l affikslerin qabil etedi: Ku'n *qaran'g'ılana basladı* (X.S.). Aradan ko'p waqt o'tpey-aq, iri-iri tamshılar tors-tors *tama basladı* (O'.X.). Bul ga'plerdegi diqqat etilgen feyiller qaran'g'ılana basla, tama basla sıyaqlı II bet, buyrıq meyil formalarında ayttılmaydı. Bul feyillerdin' II bet, buyrıq meyil formasında ayttılıwı sol feyildin' belgili bir subiektin' (adamnın') ha'reketin bildirip kelgende qollanıladı: oqıy basla, jaza basla, so'ylese basla, qaza basla, ishe basla, t.b.

Bol. Bul feyildin' qollanıw o'risi basqa ko'mekshi feyillerge qarag'anda a'dewir ken'. Bol ko'mekshi feyili, tiykarınan, hal feyildin' *-ıp|-ip, -p* formalı tu'ri menen qosılısadı: oqıp boldı, jazıp boldı, islep boldı, ko'rip boldı, aytıp boldı, t.b.

Bol ko'mekshi feyili forma o'zgartiwshi affikssiz *-p bol* formasında aytilg'an, dara tu'bir feyiller siyaqlı, tek buyriq meyil ma'nisin bildiredi. Bul siyaqlı affiksli forma, ko'binese awızeki so'ylewde qollanladı: jazıp bol, oqip bol, aytıp bol, iship bol, ko'rip bol, t.b.

Bol ko'mekshi feyilinin' *-p boldı* forması ha'rekettin' islenip tamamlang'anın bildiredi: Ko'plep-ko'meklep ko'pirdi ha'p zamatta *salıp boldı* (O'.X.). Tu's waqtında na'retesin suwg'a *ornalastırıp boldı* (K.S.).

Bol feyili – *tug'm boldı* formasında kelgende de, ha'rekettin' o'tken ma'ha'lge qatnaslıg'ın bildiredi: Olar ha'pte sayın usı jerge *jiynalatug'ın boldı*. Jiynalıtın' qararı menen bul ko'sheni «G'a'rezsizlik» ko'shesi dep *ataytug'ın boldıq*. Ko'kenay 5-klasta oqıytug'ın bolıp, og'an ju'da' ko'p oqıwg'a *tuwra keletug'ın boldı* (S.Q.).

Jat, tur, ju'r, otr ko'mekshi feyilleri. Bul ko'mekshi feyillerdin' qollanıwı ha'm grammatikalıq ma'nileri basqa ko'mekshi feyillerge qarag'anda a'dewir o'nimli. Olar analitikalıq feyil modelerinde kelgende, grammatikalıq ma'nileri jag'ınan bir-birine jaqın, feyildin' ma'ha'l ha'm tu'r kategoriyaların jasadı.

Sonday-aq ko'mekshi feyillerdin' joqarıda ko'rsetilgen basqa tu'rleri de analitikalıq feyillerdin' jasalıwında o'nimli qollanladı.

Demek, ko'mekshi feyillerdin' qatnasıwında jasalg'an feyillerdin' analitikalıq forması feyildin' qospa feyil jasawshı usılına qatnashı emes. Olar feyilden feyil jasawshı affiksler siyaqlı, feyildin' o'z ishinde onın' grammatikalıq kategoriyalarınin' jasalıwın ta'minleydi. Feyildin' analitikalıq forması arqalı feyildin' meyil, ma'ha'l kategoriyaları, modallıq ma'nileri bildiriledi. Bul jag'ınan qarag'anda, tiykarg'ı feyil menen ko'mekshi ha'm tolıqsız feyillerdin' qosılısıwı arqalı jasalg'an analitikalıq feyiller forma jasawshı feyillerdin' toparına kiredi.

RA'WISHTİN' JASALIWI

Ra'wishler, tiykarınan, affiksatsiya ha'm so'zlerdin' qosılısıwı usılları arqalı jasaladı. Ra'wishtin' affiksatsiya usıl arqalı jasalıwına ra'wish jasawshı affiksler qatnasadı, al so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwın ra'wishlik ma'nige o'tken eki so'zdin' qosılısıwı atqaradı.

§ 42. Ra'wishtin' affiksatsiya usılı arqalı jasalıwı. Ra'wishtin' affiksatsiya usılı arqalı jasalıwı atawish ha'm feyil so'zlerge arnawlı ra'wish jasawshı affikslerdin' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Ra'wish jasawshı affiksler ra'wishten basqa so'zlerge jalg'anıp kelgende jan'a ra'wishlerdi jasadı. Ra'wishtin' o'zine jalg'ang'an jag'dayda sol tu'bir yamasa do'rendi tu'bir ra'wishlerde ma'niles bolıp kelgen ekinshi bir ra'wishlerdi payda etedi. Ma'selen: waqıtsha, jan'asha, gu'zde, tiriley, t.b. Bul so'zlerdin' tu'biri atawish. Olarg'a ra'wishlerdin' affiksleri jalg'anıwınan ekinshi bir so'z shaqabara'wishlerdi jasadı kelgen. Al ha'zirshe, keshte, joqarıda, ertelep,

t.b. so'zlerdin' tu'biri ra'wish. Olardan affiksler jalg'anıw arqalı sog'an ma'niles ekinshi bir anıq ma'nige iye bolg'an ra'wishler jasalg'an.

Ra'wishlerdin' jasalıwında biraz affiksler o'nimli, birazları o'nimsiz qollanıladı.

1. -sha/-she affiksi. Bul affiks ra'wish jasawda o'nimli qollanıladı. Ol ko'binese atlıq, kelbetlik, almasıq, tu'bir ha'm do'rendi tu'bir ra'wishlerge jalg'anıp, salıstırıw, ku'sheytiw, mug'dar ha'm waqıt ma'nili ra'wishlerdi jasaydı: arabsha, oyımsha, doslarsha, erkeklershe, jan'asha, tu'rlishе, o'zinshe, ha'zirshe, jaysha, usılaysha, t.b. Bir-eki ku'n ku'teyik, eger bir da'regi shıqpaşa, o'zim izinen barıp, *erkeklershe* so'ylesemen (T.Q.). Sadulla *jan'asha* baxıtlı turmısta jasaydı (N.D.). Qız apam usılardı aytqanda ma'n'ızına *onsha* tu'sinbeymen (T.Q.). *Ha'zirshe* Jan'abaydım' elesi ju'regine jıllı lep berip kiyatır (Sh.S.).

-sha/-she affiksi atawısh so'zlerge jalg'anıp kelgende, do'rendi ra'wish eki tu'rli ma'nige iye boladı: biri salıstırıw ma'nisin bildiredi de (eskishe, o'mirinshe), ekinshisi waqıtlıq ma'nisin an'latadı (bu'ginshe, ha'zirshe). Ha'zirshe onday ha'diyse de bolg'an joq (Sh.A.).

Bul affikstin' kelip shıg'ıwının' shaq so'zine qatnaslılıg'ı tuwralı turkologiyada pikirler bar, N.K.Dmitrov: «bul affiks shaq degen ayırım so'zden kelip shıqqan. Bul so'z ha'zir de ayırım so'z retinde qollanıladı. Solay etip, bashqurt-sha degen so'z bashqurt+shaq degen formadan kelip shıqqan. (Negizinde bashort tu'sli, bashqort qılıqlı >bashqort tu'sli>bashqortsha). Usı siyaqlı soshetaniyelerde *shaq* so'zi o'zinin' en'da'slepki ma'nisin jog'altıp, ja'rdemshi grammatikalıq element bolıp tanılıwı menen, o'zinin' standart formasın da jog'altqan. Aqırındag'ı *k* sesinin' tu'sip qalıwı menen birge affikstin' qaldıqları da o'zgergen. Solay etip, tu'rkiy tillerinde -sha/-she formasında qollanılıp ju'rgen formant payda bolg'an»¹ dep ko'rsetedi. N.K.Dmitrov ta'repinen aytilg'anlar biraz isenimli pikir tuwdıradı. -sha/-she affiksinin' shaq so'zinen kelip shıqqanlıg'ı tatar tilinde V.N.Xangildinnin' miynetinde de so'z etiledi.²

Sonday-aq, bul qosımtanın' shaq so'zi menen baylanıslı ekenligi «qazaq tilinin' so'z jasamı boyınsha son'g'i jılları basılıp shıqqan izertlewlerde de»³ aytiladı.

Qaraqalpaq tilindegi ra'wishtin' -sha/-she affiklerinin' kelip shıg'ıwı tuwralı da N.K.Dmitrov ta'repinen aytilg'an pikirler qatnash.

2. -lay/-ley. Bul affiks atlıq, kelbetlik, almasıq ha'm geypara ra'wishlerge jalg'anıp sın, waqıt ma'nilerindegi do'rendi ra'wishlerdi jasaydı: zatlay, aqshalay, qıslay, jazlay, ko'kley, shiykiley, boslay, qurg'aqlay, usılay,

¹ Dmitriev.N.K. Bashqort tilinin' grammatikası. O'fo', 1950, 121-bet.

² Xangildin V.N. Tatar tele grammatikası. Kazan. 1959. 161-162-better

³ Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasam ju'yesi. Almatı, «G'ılım», 1989, 333-bet.

solay, pu'tkilley, jartilay t.b: Sadulla ag'a a'kesinen *jaslay* jetim qaldi (N.D.). *Aqshalay* salg'irt, zakat, pitir ha'm tag'i basqalar xalqtn' jag'dayin ja'ne de qiyinlastirdi (gazetadan). *Usilay* oylanip turg'anda uzaqtan birewdin' dawısı esitildi. Jaslardin' ba'ri de ustazdin' ko'rsetpesi boyınsha *pu'tkilley* ıqlaslanıp isledi (A'.T.).

3. *-lap/-lep*. Ra'wish, kelbetlik ha'm o'lshew birliklerinin' atın bildiretug'in atlıqlardan, sanlıqlardan, mug'dar, sin ra'wishlerin jasadı: azlap, ko'plep, ko'meklep, a'stelep, piyadalap, keyinlep, ahıslap, aylap, jıllap, tonnalap, grammlap, da'stelep, jaqsılap, sulıwlap, ekewlep, birewlep, siyreklep, juplap t.b: Qızılsha o'simliginin' tamırında ashutqı bolatug'in zatlar *ko'plep* ushrasadı (X.Z.). Qısta *siyreklep*, jazda dolanıp jasıl japıraqlardı jamılıp shıg'a keledi (T.Q.).

4. *-latıp/-letip*. Bul affiks, tiykarınan, atlıqlarg'a jalg'anıw arqalı sol atlıqlardan, sin, waqıt ma'nilerindeki do'rendi ra'wishler jasaladı: jawınlatıp, dawıllatıp, tu'nletip, keshletip, russhalatıp, awdarmalatıp, baspalatıp, u'ymeletip, t.b.

5. *-lata/-lete*. Ko'binese atlıqlarg'a jalg'anıp, *-latıp/-letip* affiksine sinonim bolıp keledi ha'm sin ra'wishinin' ma'nisin beredi: jawınlata (jawınlatıp), dawıllata (dawıllatıp), keshlete (keshletip), tu'nlete (tu'nletip) t.b: Ol qaladan *keshlete* shıqqan edi.

6. *-ın/-in, -n*. Ko'rsetilgen affiks, ko'binese waqıtlıq ma'nidegi athqlarg'a ha'm ra'wishtin' o'zine jalg'anıp, do'rendi ra'wishlerdi jasadı. Bul jasalıwdag'ı ra'wishler ma'nilik jaqtan, ko'binese waqıt ra'wishi bolıp keledi: qısın, jazın, erten', aldın, aqırın, ash-tog'm', a'ste-aqırın t.b: Ol shaqırtılğan jerge ha'mmeden *aldın* keldi. Marallar tog'aydın' ishinde izli-izlinen *aqırın* ketip baratır (Sh.A.).

Bul qosımta tu'bir menen qosımtanın' arasında baylanıstırıwshılıq xızmetti de atqaradı. Bunday jag'dayda orın seplik formasındag'ı *-da/-de* seplik qosımtanın' aldında kelip, do'rendi ra'wishlerdi jasadı: jazında, qısında, aldında, aqırında, basında, sonın'da, artında, keyninde, ishinde, t.b. Mısalı: *Jazında* qatıq isherge, sende sayın bolmadı (Jiyen Jıraw). U'y meniki *ememiz*, shıy *artında* kisi bar (naqıl). Ku'ndiz benen *keshinde*, sa'ske menen *tu'sinde* («Er Ziywar»).

7. *-qarı/-keri, -g'arı/-geri*. Bul qospa affiksler athqlarg'a jalg'anıp, orın ma'nisindegi do'rendi ra'wishlerdi jasadı: sırtqarı, tısqarı, ishkeri, aldarı, ilgeri, t.b.

Bul affikstin' kelip shıg'ıwı tuwralı geypara pikirler bar. N.K.Dmitrov *qarı/-keri* affiksinin' kelip shıg'ıwı tuwralı to'mendegi mısallardı salıstıradı: joqarı mindi, ishkeri kirdi. Bashqurt tilindeki arı, bire, kire ha'm elga'rı degen ra'wishler usı tip boyınsha du'zilgen, bul jag'daydı tu'rkiy tillerinin' salıstırma grammatikası menen anıqlaw mu'mkin dep

pikir bildiredi.¹ *-qarı/-keri* affiksinin' kelip shıg'ıwı tuwralı «Qazaq tilinin' grammatikasında» ra'wishlerdin' jasalıwına sebep bolg'an go'ne seplik formalarınin' baris seplik jalg'awı *-qarı* (g'arı,-keri/-geri) qosımshaları jatadı dep ko'rsetiledi.²

8. Ra'wishler seplik qosımtalı formada da ko'plep ushırasadı. Bul sıyaqlı ra'wishler, ko'binese ken'islik seplik formalarında qa'liplesken. Olardın' birazi a'bden qa'liplesip, ra'wishlesip ketken bolsa, birazi seplik formasındag'ı atlıqlar sıyaqlı o'zinin' jasalıwının' qaydan kelip shuqqanın an'sat tanıtıp turadı. Ma'selen, basqa, birge, zorg'a, demde, tosattan, t.b. ra'wishleri a'bden qa'liplesip ketken, al geypara: yadtan, oydan, jan'adan, birinshiden, joqarıdan, joqarıg'a, keshte, azanda, t.b. ra'wishlerinin' qaysı so'z shaqabınan jasalıwı anıq bilinip turadı.

Ra'wishtin' jasalıwının' bul tu'ri ken'islik seplik qosımtaları jalg'anıwı arqalı ra'wishtin' o'zinen (ertede, azanda, keshte, tezden, ha'zirden, buginnen, joqarıda, biyikke), atlıqlardan (o'mirde, qısta, jazda, ba'ha'rden, tu'ske, t.b.) kelbetliklerden (jastan, jan'adan, ashtan, ma'ngige,, t.b.), sanlıqtan (birinshiden, ekinshiden, birden, birewden), almasıqtan (munada, bunda, usında, t.b.) jasaladı. Mısalı: *Azanda* erte turdım. *Minada* bir waqıtta Seyit molla bala oqıtıwım edi. *Son'ınan* arqamızda qalg'an go'ne meshitke burılıp qaradı (T.Q.). *Erten'ine* jolda ketip baratırıp *a'tırapqa* qaradım (Sh.A.). Ol bunın' aytqanına *ilajsızdan* ko'nedi (T.Q.).

Joqarıdag'ı qosımtalardan tısqarı, az mug'darda ra'wish jasawshı to'mendegidey qosımtalar da bar:

1) *-las/-les* (qon'sılas, sabaqlas, enshiles, t.b.); 2) *-pa.-a* (sharpa, sharta, qalsha, t.b.); 3) *-shama* (bunshama, sonshama, onshama t.b) ; 4) *-shan'/-shen'* (ko'ylekshen', isshen', o'n'shen' t.b) ; 5) *-g'ay/-gey* (jelbegey) ; 6) *-sa/-se* (ko'binese, a'sirese, sirese t.b); 7) *-ıs/-is* (asıg'ıs, tig'ılıs t.b); 8) *-qa/-ke* (shalqa, tikke, bu'kke t.b) ; 9) *-man/-men* (arman, berman t.b).

§ 43. Ra'wishtin' so'z qosılıw usılı arqalı jasalıwı. Ra'wish affiksatsiya usılı menen qatar, so'z qosılıw usılı arqalı da o'nimli jasaladı. Ra'wishler so'z qosılıwı arqalı jasalg'anda eki ra'wish yamasa ra'wishke ta'n ha'r tu'rli so'zler ma'nilik ha'm grammatikalıq jaqtan qosılısıp, bir pu'tin qospa ra'wishti jasadı. Ra'wishtin' so'z qosılıwı arqalı jasalg'an tu'ri analitikalıq usıl dep te ataladı.

Ra'wishler so'z qosılısıw arqalı jasalg'anda qosılısқан eki so'z a'bden birigip qosıladı yamasa semantikalıq jaqtan birikse de, formalıq jaqtan birikpey, dizbeklesiw ha'm juplasıw arqalı qosılısadı. Usı sıyaqlı qosılısıw o'zgesheligine qaray so'zlerdin' birigiwi arqalı jasalg'an qospa

¹ Dmitriev.N K Bashqort tilinin' grammatikası. O'fo'. 1950. 124-bet.

² Qazaq tilinin' grammatikası. Almatı, «G'ılım». 1967, 207-208-betler

ra'wishler, dizbeklesiw arqalı jasalg'an qospa ra'wishler ha'm juplasıw arqalı jasalg'an qospa ra'wishler bolıp u'sh toparg'a bo'linedi.

Birikken ra'wishler. So'zlerdin' birigip qosılısıwı arqalı jasalg'an ra'wishler qospa ra'wishstin' basqa tu'rlerine qarag'anda onsha o'nimli emes. Birigiw joli menen jasalg'an ra'wishler qollanılıwı jag'ınan uzaq waqıtlar o'tiwi menen da'slepki jeke turg'andag'i ma'nisin ha'm formasınan pu'tkilley o'zgeriske ushirap qa'liplesken. Sol birikken halında olardin' geyparalarınin' qanday so'zlerden birikkeni belgisizlenip turadi. Ma'selen: bu'gin, biyıl, biltir t.b. Olarg'a kelip shig'ıwi jag'ınan tallaw jasag'anda g'ana anıqlanadi. Ha'tte, biltir so'zi o'tken jil degen ma'nini an'latsa da, aldın'g'i eki so'zge qarag'anda anıq emes.

Birikken ra'wishler qosılısıp birigiwı jag'ınan eki tu'rli so'z shaqabınin' da, bir tu'rli so'z shaqabınin' qosılısıwınan jasala beredi. Olardin' jasalıwı to'mendegishe bolıp keledi:

1. Eki atlıqtan, atlıq+kelbetlik, sanlıq, ra'wish so'zlerdin' qosılısıp birigiwı arqalı jasaladı. Bul tiptegi ra'wishler sın, waqıt, mug'dar ra'wishlerinin' ma'nisinde keledi: jayparaxat, baspu'kil, awizeki, tan'ata, tan'erten', t.b. Misali: Ma'lpey *jayparaxat* ju'rip kiyatırıp, birden kishipeyil bola qaldı. *Bu'gin bul a'rmang'a jetistim* (O'. X.). *Ko'bi biyıldın'* o'zinde-aq miywe bergen (N.D.).

2. Kelbetlik+atlıqtın' qosılısıp birigiwınen jasaladı: jala'n'ayaq, jala'n'bas, qon'iltayaq t.b: Ol mag'an eliklep *jala'n'bas* ju'retug'in edi (G.I.). Ol asıqqanınan etigin *qon'iltayaq* kiyip dalag'a shıqtı.

3. Da'slepki so'zi sanlıq+atlıq, kelbetlik, almasıq, ra'wishlerdin' birigiwınen: birqatar, birneshe, biraz, birtalay, birjola, birotala, birsıpıra t.b: Bala ku'ni menen ju'rip olardin' *birazın* shabıp tasladı (Sh.A.). Sabırbay *birtalay* irkilip qaldı (N.D.). Olar qayta-qayta kartag'a qaraydı, *birna'rselerdi* sızıp belgileydi (N.D.).

4. Da'slepki so'zi ra'wish son'g'ısı janapay yamasa geypara kem ma'nili so'zlerdin' qosılısıp birigiwınen jasaladı: Azg'ana, azmaz, keshqurın, qayqurılın, qayquraqım, eleberin t.b: Bular *azmaz* tmishlang'an ma'ha'ide ol jaydan gu'n'kildini esitti (T.Q.). Bala bulardın' ha'mmesi qasına kelgende *azg'ana irkilip* turdı da, tag'i juwırıp ketti (Sh.A.).

5. Birikken ra'wishlerdin' bir qatarı ol, bul, sol, ana, mına siltew almasıqları, geypara kem ma'nili ha'm ko'mekshi so'zlerdin' birigiwınen boladı: oyaqta, buyaqta, soyaqta, bulkarada, anakarada, minakara, bulmanda, solmanda, usımanda, t.b. Bunday birigiw, ko'binese awizeki so'yew ushın ta'n bolıp keledi.

Qospa ra'wishler. Ra'wishstin' jasalıwınin' bul tu'ri eki yamasa onnan da ko'p ma'nili so'zlerdin' yamasa ma'nili so'z benen ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiwı arqalı jasaladı. Ra'wishlerdin' dizbeklesiwı arqalı jasalıwı ha'r tu'rli bolıp keledi. Olardin' bir qatarınin' aldında qosımsha

ku'sheytkish ma'ni beriwshi ra'wishler qollanılıp kelse, ekinshi birewlerinini" aldında ya keyninde rawish jasawg'a uytqı bolatug'ın bir tekles so'zler qollanıladi. Olardın' jasalıwı to'mendegishe bolıp keledi:

1. Tiykarg'ı tu'bir ra'wishlerdin' aldında ju'da, ku'ta, asa, og'ırı, o'te, dim, en' t.b ku'sheytkish so'zler kelip, sol o'zi qatnashı ra'wishlerdin' ma'nisin ku'sheytip ko'rsetedi yamasa qospa ra'wishlerdin' jasalıwına qatnasadı: ju'da joqarı, og'ırı to'men, o'te az, en' to'men, en' aldı menen, en' kemi, asa biyik, en' aldında, dim az, dim pa's t.b: Orın' quramında gipstin' mug'darı ju'da' ko'p. Rayon elatlı punktlerden ku'ta' uzaqta jaylasqan (X.Z.). Suwg'arıwdın' sapalı bolıwı ha'm g'awashanın' qanıp suw ishiwi en' joqarı zu'ra'a't toplawdın' tiykarı

2. Birinshi so'zi hesh, ha'r, ha'mme, a'llen t.b. almasıqlarınan bolıp, waqıt, orın ma'nili atawishlar menen dizbeklesiw arqalı waqıt, orın ma'nilerindegi qospa ra'wishlerdi jasaydı: ha'r ku'ni, ha'r waqıtta, ha'r zamanda, ha'r jerde, ha'mme waqıt, ha'mme jerde, hesh waqıt, hesh jerde, hesh waqta, a'llen waqta, t.b.: Aqırı, ol ha'r ku'ni keshqurın ken'sede boladı. Qırda o'sken sho'l qamıslarınin' ha'r jerde birewi ko'rinip tur. Onı qansha izlesekte hesh jerde ko'rinbeydi. (O'.X.).

3. Bir, eki sanlıqları waqıt, orın ma'nili atawishlar ha'm basqada da ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip, waqıt, orın, mug'dar, sın ma'nili qospa ra'wishler jasaladı: bir waqları, bir gezde, bir ku'n'i, bir jerde, bir jaqqa, bir jaqtan, bir zamanda, bir awızdan, bir ma'rte, bir ret, ekew ara, eki bastan, eki jerden, eki ku'nnen, eki jerde, t.b. Tu'nde eki jerde shu'tik shıra jag'ıladı. Bir ku'ni jumisim bolıp Turdıbaydın' u'yine bardım (T.Q.). Bir waqıtta adamlardın' dawısları esitildi (Q.D.).

4. Qıs, jaz, ku'n, tu'n, ay, t.b. waqıt ma'nili atlıqlar atawish ha'm ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip te waqıt ma'nisindegi qospa ra'wishlerdi jasaydı: qıs ayı, qıs boyı, qıs ku'nleri, jaz boyı, qısı menen, jazı menen, ku'n sayın, ku'n uzaqqa, ay sayın, ku'ni erten', ku'ni bu'gin, ku'ni keshe, tu'n ishinde, t.b. Tu'n ishinde paxta zavod otları aspannın' juldızınan kem emes (İ.Yu.). Qisi menen da'ryanın' arjag'ındag'ı tog'aylıq samal menen gu'wlep astan-gesten bolıp turadı (Sh.A.).

5. Jaq atawish so'zi orın ma'nisindegi atawishlar menen qosılısıp, qospa orın ra'wishleri jasaladı: ar jaq, ber jaq, on' jaq, sol jaq, shep jaq, arqa jaq, qubla jaq, t.b. Bular barıs, shig'ıs, orın-seplik formalarında kelip te qollanıladi: ar jaqqa, ber jaqqa, ar jaqtan, on' jaqtan, ar jaqta, tog'ay jaqta, awıl jaqtan, taw jaqqa, t.b. Ol sol saparı taw jaqtan izinde uzın-shubay shan' qaldırıp kiyatırğ'an avtolavkanı ko'rgen edi. Olar jumıs babında azanda ha'r qaysısı ha'r jaqqa ketip qalg'an (Sh.A.).

6. Qospa ra'wishler toliq ma'nili ha'r tu'rli atawish so'zler menen tirkewish ha'm ko'mekshi atawishlardan' dizbeklesiwi arqali da jasala beredi: azan menen, gezek penen, artig'i menen, waqti menen, ha'pte sayin, ku'n sayin, ay sayin,aldi menen,aldi burin, keshke deyin, keshke qaray, ko'pke shekem, sol ku'yinde, onnan keyin, t.b. Siz buni *basqalardan burin* biliwin'iz gerek. *Ku'n sayin* ken'sede jumislar ko'beyip, *biraz waqitqa deyin* otirw'g'a tuwra keldi (O'.X.).

Jup ra'wishler. So'zlerdin' qosarlasip juplasıwı arqalı da ha'r tu'rli ma'nidegi qospa ra'wishler o'nimli jasaladı. Qospa ra'wishtin' jasalıwınin' bul tu'rli bir tu'rdegi eki ma'nili so'zdin' ta'kirarlanıp juplasıwı ha'm bir komponenti ma'nili, ekinshi komponenti ma'nisiz yamasa eki komponenti de ma'nisiz so'zlerdin' qosarlasip juplasıwınan jasaladı. Juplasıw arqalı jasalg'an ra'wishler usi sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, eki komponenti de ma'nili jup ra'wishler, birinshi komponenti ma'nili, ekinshisi ma'nisiz jup ra'wishler, eki komponenti de ma'nisiz jup ra'wishler bolıp u'sh toparg'a bo'linedi.

Eki sın'arı da ma'nili jup ra'wishler. Jup ra'wishtin' jasalıwınin' bul tu'rli eki tu'rli bolıp keledi:

1. a) bir tu'bir so'zdin' qaytalanıwı arqalı juplasıp ra'wish so'zler jasaladı. Bunday jasalıwda ra'wish so'zlerdin' ma'nisi sol juplasqan so'zler qanday so'z shaqaplarınan bildiriliw o'zgesheliklerine qaray an'latiladı. Misal: tez-tez, shaqqan-shaqqan, a'ste-a'ste, qatti-qatti, kem-kem, bara-bara, so'yley-so'yley (sın ra'wish), ko'p-ko'p, qayta-qayta, bir-bir, birim-birim, birme-bir (mug'dar), waqti-waqti, jan'a-jan'a, ha'r waq-ha'r waq (waqit), t.b: Son'g'i ku'nleri Nurxoja *kem-kem* keshirek qaytatug'in bolıp ju'r (O'. X.). Qanlıqlishtin' u'yde joqlıg'ı da, tu'rmesinin' jog'al'g'anı da *jan'a-jan'a* esine tu'sip kiyatır. Ol jun-jupırdan qashıp qutıl'g'ısı kelgendey *shaqqan-shaqqan* ju'rdi (Sh.S.);

b) bir tu'birles juplasqan ra'wishler so'z jasawshı qosımtaldarin' ha'r bir sın'arg'a yamasa onin' bir sın'arına jalg'anıw arqalı da jasaladı: az-alap, bir-birlep, birim-birimlep, ju'zbe-ju'z, ku'nbe-ku'n, so'zbe-so'z, tezbe-tez, t.b.: Birewler giyneli-zarlı, *tezbe-tez* sinap bilgeysiz (Berdaq). Ha'zir men sag'an ol ertekti *so'zbe-so'z* atamnın' aytqanıday etip sag'an aytıp beremen (Sh.A.). Ken' daladan esken samal ko'gildir do'nip atırg'an da'ryanın' ag'ısına qaray o'rlap, *g'ir-g'irlap* esip turadı (Sh.A.).

d) bir tu'birles jup ra'wishlerdin' bir qatari seplik qosımtalarinın' qatnası arqalı da jasaladı. Bul jasalıwda da'slepki so'zi shıg'ıs seplik formalı, son'g'ısı ataw formalı yamasa baris seplik formasında qollanıladı: qurıdan-qurı, o'zinen-o'zi, bostan-bosqa, ku'nnen-ku'nge, jıldan-jıl'g'a, ashıqtan-ashıq, biykardan-biykar, japadan-jalg'ız, t.b.: Ol barg'an jerinen jumıs pitpey, *bostan-bosqa* qurı alaqañ qayttı. Ma'rt jigitti eger su'yse qılatı, *ku'nnen-ku'nge* artar onın' quwatı (I.Yu.).

2. Ha'r tu'rli tu'birlerden jasalg'an ra'wishler bir so'z shaqabının' da, ha'r tu'rli so'z shaqablarının' da juplasıwınan da bola beredi. Olar to'mendegi so'z shaqaplarının' juplasıwında keledi: ra'wish+ra'wish (bu'gin-erten', azanlı-kesh, a'ri-beri, arı-berli (ra'wish), ku'n-tu'n (ku'ni-tu'ni), qısı-jazı, ko'z-qulaq, qoyan-qolq (atlıq), ashıq-tesik, ashıq-jarıq, ala-qula, aman-esen, saw-salamat (kelbetlik), t.b.: Bul jerde qoylar *qısı-jazı* jayıladı eken (J.S.). Bıyl gu'z o'tken jılg'a qarag'anda *ashıq-jarıq* bolıp turdı (O'.X.). Bul jerden shıqqalı *ku'n-tu'n* jol ju'rdik. Jilda Quwanışjarmadan salma alıp, shıg'ır menen *azı-kem* diyqansılıq etedi (O'.X.).

Ha'r tu'rli tu'birden bolg'an ra'wishtin' jasalıwı ra'wish jasawshı qosımtalardıń qatnası arqalı da payda boladı. Bunday jag'dayda qosımtalar juplasqan so'zdin' bir sın'arına yamasa eki sın'arına da jalg'anıp keledi: esap-sansız, ku'n-tu'nsız, erteli-kesh, burnlı-son'lı, jol-jo'nekey, astın-u'stin, a'wel bastan, oynap-ku'lip, ja'n-jag'ına, t.b. *Burn-son'lı* duz ko'rmegen kelinshektin' kewline qaran'g'ı tu'n ha'zir de g'ul-g'ula salıp kiyatır (Sh.S.). *Jol-jo'nekey* ha'r tu'rli miywelerdi terip jedi (Sh.A.). Olar is jo'ninde *ashıqtan-ashıq* bir-biri menen tartısa basladı (T.X.).

Bir sın'arı ma'nili, ekinshi sın'arı ma'nisiz jup ra'wishler. Bul jasalıwda ekinshi sın'arındag'ı ma'nisiz so'z birinshi sın'arındag'ı ma'nili so'z benen u'nles, uyqasımli ayıladı. Bunday ma'nili so'z, ko'binese birinshi sın'arında boladı da, son'g'ı sın'ar birinshi sın'arına qandayda qosımsha ma'ni qosadı. Onın' ra'wishlik ma'nisi burıng'ıdan go're anıg'ıraq ug'ınıladı: sa'l-pa'l, shala-shula, shala-pala, shala-pula, biren'-saran', ara-tura, ko're-sala, kire-sala, kele-sala, aman-esen, annan-sannan, bılq-sılq, o'te-ma'te, dalban'-dulban'. jaltaq-jultaq, jarq-jurq, uzın-shubay, gumbır-sambır, t.b.

Siyrek jag'dayda ma'nili so'z ekinshi sın'arında da bolıwı mumkin. Misal: *ıp-tınış, emin-erkin. Sa'l-pa'l*, sabır etip qarap tursan', ol tap senin' ko'z aldında da'riyanın' erneginen *gumbır-sambır* etip ketedi. Sol saparı ol tawdan tu'sip, izinde *uzın-shubay* shan' qaldırıp kiyatır'ın avtolavkanı ko'rgen edi. Sol ku'ni azanda olar *emin-erkin* jaynap-jasnag'an edi (Sh. A.).

Eki sın'arı da ma'nissiz jup rawishler. Eki sın'arı da ma'nissiz jup rawishlerdi jasawshı so'zlerdin' heshqaysısı da jeke turg'anda ma'ni an'latpaydı. Olar qosarlanıp juplasıw arqalı sın ma'nisindegi rawishlerdi jasaydı: apıl-tapıl, g'abur-gubır, ıbir-jıbir, egil-tegil, olpılı-solpılı, ebil-sebil, ulı-shuw, pıt-shıt, in'-jin'sız, shende-shen', topa-tors, a'yle-pa'yle, jim-jirt, tım-tırıs, t b: Bultlarga qarap *tım-tırıs* jata beredi. Ol qay jerde bolsa da *olpılı-solpılı* ju'riwge tartınbaydı. u'ydin' ishi *jim-jirt* tınışlıq eken.

Tek g'ana samal en' ba'lent qarag'aylardin' usha basına selten' berip, olardi *anda-sanda* terbeep ketedi. Kempirde *g'abur-gu'bir* ornunan turip, shıranı jaqtı. Atıraptag'ı tawlar da, togaylar da *jım-jirt* (Sh.A.).

IV TARAW

MORFOLOGİYA

KİRİSİW

Tayanış so'zler: *morfologiya, so'z shaqabı, morfema, affiks, tu'bir morfema, affiks morfema, forma, ma'ni, grammatikalıq forma, grammatikalıq ma'ni, grammatikalıq kategoriya, so'z, so'z forma, paradigma, ma'nili so'z shaqabı, ko'mekshi so'z shaqabı.*

§ 44. Morfologiyanın' izertlew obiekti. Morfologiya – so'zlerdin' qurılısın izertleytug'in grammatikanın' en' u'lken bir tarawı. Onda so'z ha'm so'z formaları, so'zlerdin' leksika-grammatikalıq jaqtan so'z shaqaplarına bo'liniwi ha'm olardin' morfologiyalıq kategoriyaları u'yreniledi.

So'z ha'm so'z formaları grammatikanın' u'yreniw obiektine o'tkende g'ana so'zlerdin' jasalıwı, so'zlerdin' forma jasaw ha'm o'zgeriw nızamlılıqlarına tiykarlanadı. Solay etip so'z ha'm so'z formaları tilde qollanıw arqalı tildin' en' a'hmiyetli qanm-qatnas quralı bolg'an pikir alısw xızmetin atqaradı.

So'z ha'm so'z formalarınan sintaksislik birlikler – so'z dizbekleri ha'm ga'p du'ziledi. Sonlıqtan so'z tek leksikanın' yamasa morfologiyanın' izertlew obiekti bolıp qalmastan, sonun' menen birge sintaksistin' de u'yreniw obiekti bolıp tabıladı.

Grammatikanı u'yreniw da'stu'ri boyınsha ha'mme affiksler *so'z jasawshı, forma jasawshı* ha'm *so'z o'zgeriwshı affiksler* bolıp u'shke bo'linedi. So'z jasawshı affiksler tu'bir ha'm do'rendi tu'bir morfemalarg'a jalg'anıw arqalı jan'a so'z jasaydı. Forma jasawshı affiksler bir so'z shaqabının' o'zinin' ishinde morfologiyalıq kategoriyalardı payda etedi. Olar leksika-grammatikalıq so'z jasaw xızmetin atqaradı. Ma'selen, feyildin' da'reje kategoriyasın jasawshı affiksler basqa so'z shaqaplarınan ekinshi bir jan'a so'z shaqabın jasamaydı, feyildin' o'z ishinde onın' morfologiyalıq da'reje kategoriyasına ta'n feyillerdi do'retedi. So'z o'zgeriwshı affiksler so'z ha'm forma jasawshı affikslerge qarag'anda pu'tkilley basqasha boladı. N.A.Baskakov affikslerdin' bul u'shinshi tu'rin sintaksislik qatnastı bildiriwshı morfemalar dep ko'rsetedi. Onın' izertlewlerinde so'z o'zgeriwshı morfemalardin' sisteması predikativlik qatnastı bildiriwshı morfemalar, atributivlik qatnastı bildiriwshı morfemalar dep eki tu'rge bo'linedi. Predikativlik morfemalardin' toparına betlik ha'm ko'plik affikslerdi, al atributivlik affikslerdin' toparına tartım ha'm seplik

affikslərdir jətqaradı. Solay etip, bunda so'z o'zgeriwshi morfemalardıń funksional-grammatikalıq ma'nileri esapqa alınıp, olar so'z dizbegi ha'm ga'p ag'zalarınan' arasındag'ı ma'nilik qatnastı bildiriwshi morfemalar dep esaplanadı.¹

Morfologiyanın' u'yreniw obiektine kiretug'in so'z formaları da joqarıdag'ı sıyaqlı tiykarg'ı morfema ha'm qosımsha morfemalarg'a ajratıladı. Biraq, bul sıyaqlı so'z formalarında tu'bir morfemanın' leksikalıq ma'nisi o'zgermeydi, sol da'slepki leksikalıq ma'nisin saqlag'an halda so'z dizbegi ha'm ga'p ag'zalarınan' arasındag'ı ma'nilik qatnaslardı bildiriwshi morfemalardıń wazıypasın atqaradı. Misalı: *kitaptı, kitaplar, kitabımız, kitabım* sıyaqlı so'zlerge jalg'ang'an affiksler sol kitap so'zinin' leksikalıq ma'nisin o'zgerptesten, og'an seplik, ko'plik, betlik, tartım kategoriyalarına ta'n funksional-semantikalıq ma'ni qosadı.

So'z ha'm so'z formaları du'zilisi jag'ınan dara so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdin' qosılıwı, dizbeklesiwı arqalı du'zilgen analitikalıq formalarda keledi. So'z jasalıwda tu'bir so'zge so'z jasawshi affikslerdin' jalg'anıwınan yamasa eki tu'bir so'zdin' birigip, qosılıwınan bir leksikalıq birlik qa'lpine o'tken so'zler sintetikalıq formadag'ı qospa so'zler dep u'yreniledi: paxtakeş, asxana, suwsız, bu'gin, bıyl, t.b. Al, eki yamasa birneshe so'zlerdin' ma'nilik jaqtan qosılıp yamasa dizbeklesip, biraq sırtqı ko'rinisi jag'ınan qosılıp birikpegen (temir jol, uzın boylı, alıp kel, xabar etiw, t.b.) tu'rleri analitikalıq formadag'ı qospa so'zlerdi jasaydı. Bul orında so'z jasalıwdag'ı sintetikalıq ha'm analitikalıq terminlerin morfologiyadag'ı qollanıwı menen birdey dep qarawg'a bolmaydı.

Morfologiyada u'yreniletug'in analitikalıq forma ma'nili ha'm ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesiwı arqalı bildiriledi. Analitikalıq forma, ko'binese feyillerde qollanıladı. Sonlıqtan analitikalıq formag'a ko'mekshi feyiller, feyildin' ma'ha'l, meyil, modal formaları qatnash bolıp keledi: aytıp boldı, oqıp shıqtı, izlep atır, oqıg'an edi, alg'an eken, kelgen shıg'ar, oqıg'ım keledi, aytajaq edim, kelse eken, t.b.

Leksikalıq birlikler bolg'an so'zler leksika-semantikalıq ha'm leksika-grammatikalıq belgileri tiykarında so'z shaqaplarına bop'linedi. Ha'r bir so'z shaqabına qatnash so'zler belgili grammatikalıq forma ha'm grammatikalıq ma'nige iye boladı. Grammatikalıq forma ha'm grammatikalıq ma'ninin' birligi so'z shaqaplarınan' kategoriyaların belgileydi.

§ 45. Grammatikalıq ma'ni ha'm grammatikalıq forma. Uluwma ilimde mazmun ha'm forma o'z ara ajralmas baylanış tu'sinikler bolıp, olar til biliminde de birisiz biri o'mir su'rmeydi: mazmun belgili bir forma arqalı bildiriledi, ha'rbir forma belgili bir mazmundı an'latadı.

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языках. М., «Наука», 1975, 10-11-беттер.

Grammatikanın' morfologiya tarawında ko'birek ma'ni, sintaksis tarawında mazmun terminleri qollaniladi. Sintaksislik birlik bolg'an ga'p ha'm so'z dizbegi mazmung'a, al morfologiyanın' birligi bolg'an so'z ha'm so'z formaları ma'nige iye boladi. Demek, mazmun sintaksislik, ma'ni morfologiyalıq tu'sinikler retinde qaralıp, sintaksiste mazmun ha'm forma, morfologiyada ma'ni ha'm forma tu'sinikleri qarama-qarsı qoyladı.

Tildin' so'zlik quramında g'ı so'zler grammatikanın' qaramag'ına o'tip, grammatikalıq nızamlılıqlar tiykarında ma'nilik, formalıq o'zgerislerge ushirap, o'z ara baylanısqan jag'dayda g'ana qarım-qatnas quralı bolg'an janlı so'ylew tiline aylanadı. Solay etip, so'z so'z dizbeginde ha'm ga'pte, uluwma tekstte kelgende ma'nilik-formalıq jaqtan sa'ykes ko'rinislerge iye bolıp, tu'rlenip, o'zgerislerge ushirag'an halda jumsaladı. Ha'r bir dara so'z o'zinin' leksikalıq ma'nisine iye bolıwı menen birge onnan tisqari, qosımsha grammatikalıq ma'nilerine de iye boladı. Solay etip, dara so'z ga'pte jumsalag'anda basqa so'zler menen qarım-qatnasqa tu'sedi ha'm onın' a'welgi tiykarı (leksikalıq) ma'nisine qosımsha grammatikalıq ma'ni qosiladı. Misalı: Tog'aydın' shetindegi ag'ashlıqtın' arasında emeski ko'ringen adamnın' tulg'ası kem-kem alıslası. Bul ga'pte tog'ay, shet, ag'ash, ara, e, ko'r, adam, tulg'a, alıs tu'bir so'zler sa'ykes grammatikalıq formalarg'a enip, tu'bir tu'rindegi tiykarı (leksikalıq) ma'nilerin saqlaw menen qatar, olar qosımsha grammatikalıq ma'nilerine de iye boladı. Ma'selen, *tog'ay* tu'bir so'zinin' leksikalıq ma'nisi ko'p ag'ashlıq (toran'g'ıllıq, jin'g'ıllıq, shen'gellik ha'm t.b.) bolsa, og'an qosilg'an *dın'* forması tu'birge iyelik, menshiklik sıyaqlı qosımsha grammatikalıq ma'ni qosıp, onı kelesi so'z benen baylanıstırıp kelgen. Sonday-aq *tog'ay* so'zinin' atlıq so'z shaqabı bolıwı, ga'pte qanday da bir ga'p ag'zası xızmetin atqarıwı da onın' grammatikalıq ma'nisi menen tikkeley baylanıslı. *Tog'ay* tu'rinde basqa da tolıp atırg'an atlıq so'zler tap sonday grammatikalıq ma'nilerge iye boladı. Ma'selen, keltirilgen ga'ptin' o'zindegi *tog'aydın'*, *ag'ashlıqtın'*, *adamnın'* so'zlerinin' ha'mmesindegi seplik jalg'awı iyelik, menshiklik sıyaqlı bir grammatikalıq ma'nini bildiredi. Solay etip, ga'ptegi so'zlerdin' o'z ara qarım-qatnasınan grammatikalıq ma'ni do'reydi. Grammatikalıq ma'ni tildin' so'zlik quramında g'ı bir topar so'zlerge (so'z shaqabına) birdey ta'n boladı. Ma'selen, basqa-basqa leksikalıq ma'nilerine iye bolg'an *tog'aydın'*, *adamnın'*, *jaydın'*, *qalanın'*, t.b. so'zlerdin' ba'rinde iyelik sepliginin' ma'nisi (menschiklik, iyelik ma'nis) birdey; Basqa-basqa leksikalıq ma'nilerine iye bolg'an oqıdı, isledi, ko'rdi, keldi, aldı, t.b. sıyaqlı so'zlerdin' ma'ha'llik ma'nisi (o'tken ma'ha'l) birdey. Solay etip, ha'r bir grammatikalıq forma (iyelik sepligi, o'tken ma'ha'l formaları) bir topar so'zlerge (iyelik sepligi atlıqlarg'a, o'tken ma'ha'l forması feyillerge) qosıla otırıp, ol so'zlerdin' ha'mmesinde birdey grammatikalıq ma'nini a'latadı. Qanday grammatikalıq ma'ni bolmasın, ol tek bir so'z

benen sheklenip qalmaydı, al bir topar so'zlerge ta'n boladı. So'zlerdi toparlarg'a (so'z shaqaplarına) bo'lgende olardın' leksikalıq ma'nisi menen birge grammatikalıq ma'nileri de esapqa alınadı. O'ytkeni, ko'binshe ha'r bir so'z shaqabı o'zine ta'n grammatikalıq ma'nilerine iye bolıp keledi. Ma'selen, atlıq so'zlerge tartımlanıw, sepleniw, betleniw, ko'plik sıyaqlı grammatikalıq ma'niler ta'n bolsa, feyilge ma'ha'l, meyil, bet-san, bolımlı-bolımsızlıq sıyaqlı grammatikalıq ma'niler ta'n boladı. Biraq grammatikalıq ma'ni bir so'z shaqabı ko'leminde sheklenip qalmawı da mu'mkin. Ma'selen, betlik ma'ni atlıqta da, almasıqta da, feyilde de (kitabım, o'zim, oqıdım); ko'plik ma'ni atlıqta da, almasıqta da, feyilde de (bala-balalar, ol-olar, oqıdım-oqıdıq) ushırasa beredi.

Ga'ptegi ha'r bir ma'nili so'z leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nileridin' birliginen turadı. Leksikalıq ma'ni tiyqarg'ı so'zlik ma'nini, grammatikalıq ma'ni qosımsha abstraktlıq ma'nini bildiredi. Demek, so'zdin' belgili bir so'z shaqabı toparına qatnashı, onın' grammatikalıq forması arqalı bildiriletug'in ma'nige grammatikalıq ma'ni delinedi. Ma'selen, balıqshı so'zi usı ko'rinisinde eki tu'rli ma'nige iye. Balıqshı so'zinin' tiyqarg'ı leksikalıq ma'nisi balıq awlaytug'in adam, ka'sip iyesi degendi bildiredi. Bul onın' haqıyqat leksikalıq ma'nisi. Usı so'z so'ylewde yamasa ga'p qurawda basqa so'zler menen qarım-qatnasqa tu'siw arqalı da'slepki leksikalıq ma'nisin saqlay otırıp, qosımsha abstarkt ma'nige iye boladı. Sol leksikalıq birlik grammatikalıq qurılısqa o'tkennen keyin grammatikalıq kategoriyalarg'a ta'n ma'nilerdi bildiredi. Eger balıqshı so'zin basqa bir so'zler menen baylanıstırıp, balıqshılardı degen so'zforma tu'rinde qollanılg'anda, bul jag'dayda sol so'zforma birneshe grammatikalıq ma'nilerdi an'latadı. Bunday -lar affiksi so'zdin' ko'plik san ma'nisin, -dı affiksi basqa so'zler menen baylanıstırıp ha'm sol so'zdin' sintaksislik xızmeti wazıypasındag'ı obiektlik ma'nini bildiredi. Sonday-aq, *keldik* so'zinin' leksikalıq ma'nisi ha'reketti bildiredi, al grammatikag'a qatnashı so'zforma tu'rinde qollanılg'anda, feyil kategoriyasına qatnashı bet, ko'plik san, anıqlıq meyil, o'tken ma'ha'l ma'nilerin an'latadı.

Demek, leksikalıq ma'ni so'zdin' tiyqarg'ı anıq ma'nisin an'latadı da, grammatikalıq ma'ni belgili bir grammatikalıq qurallar arqalı an'latılğan ma'ni bolıp tabıladı.

Grammatikalıq ma'nilerdin' belgili bir qurallar arqalı bildiriliwine grammatikalıq forma dep ataladı. Grammatikalıq ma'ni menen grammatikalıq forma bir-biri menen tig'ız baylanıslı boladı. Grammatikalıq formasız heshqanday grammatikalıq ma'ni jasalmaydı. Ekewinin' birligi bir pu'tin grammatikalıq kategoriyanı du'zedi.

So'z forması bir so'zdin' leksikalıq jaqtan birdey, al grammatikalıq jaqtan ma'nilerinin' ha'r tu'rli bolıp keliwin de bildiredi. Ma'selen: *isley-men, isleysen, isleydi; isleyimiz, isleysiz, isleydi* so'zleri bir - *isle* feyilinin'

ha'r tu'rli formalari. Olar bir leksikalik ma'nini bildiredi, biraq sol so'z formasinin o'zgeriske ushirawi arqali ha'r qiyli grammatikalik ma'nige iye boladi. Bul keltirilgen so'zlerden *isleymen* formasi keler ma'ha'l, birinshi bet, birlik san ma'nisin bildiredi. Al son'g'i *isleysen', isleydi* so'z formalari da joqaridag'iday ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladi.

So'z bir yamasa birneshe grammatikalik formag'a iye bolip ta keledi. Misali: bala — ataw seplik, birlik san formasi; balalar — ataw seplik, ko'plik formasi; balalarim — ataw seplik, ko'plik san, birinshi bet formasi; balalarima — ko'plik, birinshi bet, baris seplik formasi. Bunday formalarda qurilg'an so'zler til iliminde so'zforma dep ataladi. So'zforma — bul so'zdin' so'ylewdegi sirtqi ko'rinisi.¹

Tildin' grammatikalik qurilisinda barliq so'zler grammatikalik formag'a iye bola bermeydi. Bunday grammatikalik formalarg'a morfologiyalik o'zgeriske ushiraytug'in so'z shaqapları iye boladi.

§46. Grammatikalik ma'ninin' an'latilw usullari. So'zlerdin' grammatikalik ma'nisi ha'r tu'rli grammatikalik qurallar arqali bildiriledi. Bir so'zdin' barliq grammatikalik formalarinin' juyintig'ina onin' paradigmasi dep ataladi. So'z o'zgeritiw formalarina iye bolg'an so'z shaqapları o'z paradigmalarina iye boladi. Ma'selen, atliqlarda seplik (*kitapim, kitapqa, kitapti, kitaptan, kitapta*), tartim (*kitabim, kitabim', kitabi*), betlik (*oqiwsiman, oqiwsisan', oqiwshti*), feyilde (*jazdim, jazdin', jazdi, jazdiq, jazdin'iz, jazdi*); almasiqta (*menin', mag'an, meni, mennen, mende*), t.b. Basqa so'z shaqapları o'zgermeytug'in so'z shaqabi bolg'anliqtan olardin' o'zine ta'n paradigmasi joq. Olar nol paradigmada (ataw formasinda) basqa so'zler menen baylanisa aladi.

So'zlerdin' grammatikalik ma'nisi to'mendegi usillar arqali bildiriledi:

1. So'zdin' grammatikalik ma'nisi, ko'binese so'z o'zgeritiwshi ha'm forma jasawshi affikslerdin' sintetikalik usilda qosilwi arqali bildiriledi: *paxtanin', paxtag'a, paxtani, paxtadan; oqiyman, oqiysan', oqiydi*, t.b.

2. Ma'nili so'zlerge ko'mekshi so'zlerdin' analitikalik usilda dizbeklesiw arqali grammatikalik ma'ni bildiriledi: *balam ushin, ko'pir arqali, tog'ayg'a qaray, inime arnap, oqip shiqti, kelgen joq, kelgen emes edi*, t.b.

3. So'zlerdin' juplasiw ha'm ta'kirarlaniw arqali, *yag'niy ha'r tu'rli eki so'z juplasip yamasa bir tu'rli so'zler ta'kirarlanip, jan'a grammatikalik ma'ni payda etiledi: er-ju'wen, qazan-tabaq, jaqsi-jaman, uzunli-qisqa. taw-tay (qirman), qap-qap (da'n), qora-qora (mal), tez-tez (juwir), shaqqan-shaqqan (islew)*, t.b.

4. Ga'ptegi so'zlerdin' orin ta'rtibinin' o'zgeriw grammatikalik ma'nini payda etedi: *su'rilgen jer, terilgen paxtalar, suwiq ku'n (bular-*

¹ Шатский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык. Словообразование. Морфология. М., «Просвещение», 1987, 82-бет.

so'z dizbegi); jer su'rilgen, paxtalar terilgen, ku'n suwıq (bular ga'plik mazmunda).

§ 47. Grammatikalıq kategoriyalar. Morfologiyanın' u'yreniw obiektlerinin' tiykarg'ısı-so'z ha'm so'z formaları. So'z leksikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerdin' birliginen turadı. Sonlıqtan so'z grammatikalıq qurılısqa o'tiwı arqalı o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinin' u'stine qosımsha grammatikalıq ma'nilerdi qosıp aladı. Bunday grammatikalıq ma'niler so'zformalar arqalı bildiriledi. Ma'selen, kitaplarımıdı so'zinde to'rt forma bar: kitap+lar+ım+dı. Bunın' tu'bir so'zi — zat (kitap). Qalg'anları: *-lar* (ko'plik forma), *-ım* (tartım), *-dı* (seplik forma) qosımsha grammatikalıq ma'nilerdi bildiredi. Olardın' ha'r qaysısı so'zlerge qosılıw arqalı belgili grammatikalıq ma'nini payda etedi. Sonlıqtan grammatikalıq forma menen ma'ninin' birliğı bir pu'tin grammatikalıq kategoriyalardı du'zedi. Grammatikalıq formasız grammatikalıq ma'ni, grammatikalıq ma'nisiz grammatikalıq forma bolmaydı.

Grammatikalıq kategoriyanı payda etiwshi ma'niler bir-birine qarama-qarsı qoyılıp, o'z-ara oppozitsiya du'zedi. Grammatikalıq ma'nilerdin' usınday qarama-qarsı qoyılıwı — ha'rbir grammatikalıq kategoriyalarg'a ta'n bolıp keledi. Ma'selen, atlıqtın' ko'plik forması onın' birlik formasına qarama qarsı qoyılıp, ko'plik ma'nisi *-lar* arqalı bildiriledi de, birlik ma'ni bunday arnawlı formanın' joqlıg'ı — no'l forma menen sıpatlanadı. Bul sıyaqlı birlik, ko'plik formadag'ı oppozitsiya san kategoriyasın du'zedi.

Sunday-aq, feyildin' ma'ha'l kategoriyası, bolımlı ha'm bolımsız formaları ha'm t.b. grammatikalıq kategoriyalar o'z ishinde qarama-qarsı qoyılıw o'zgesheliklerine iye boladı.

Grammatikalıq kategoriyalar ken' ma'nide morfologiyalıq (formal-semantikalıq) ha'm sintaksislik (funktional-semantikalıq) bolıp bo'linedi. Morfologiyadag'ı en' u'lken grammatikalıq kategoriya — so'z shaqapları. Ha'rbir so'z shaqabının' o'z ishinde grammatikalıq kategoriyaları boladı. Ma'selen, atlıqlar ko'plik, tartım, seplik, betlik kategoriyalarına, feyiller bolımlı, bolımsızlıq, da'reje, meyil, ma'ha'l, bet-san kategoriyalarına, kelbetlik ha'm ra'wishler da'reje kategoriyalarına iye. Bul morfologiyalıq kategoriyalar ha'rbir so'z shaqabının' o'z ishinde ayırım-ayırım obiekt retinde u'yreniledi.

SO'Z SHAQAPLARI

§48. So'z shaqaplarının' klassifikatsiyalarıw printsipleri. So'z shaqapları - til ilimindegi erteden u'yrenilip kiyatırg'an en' a'hmiyetli ha'm qospalı grammatikalıq kategoriyalardıń biri. Tu'rkiy tillerinde so'z shaqapları XIX a'sirde M.A.Kazembektin' miynetlerinen, baslap u'yreniledi. Onın' miynetinde so'z shaqaplarının' bo'liniwı so'zlerdin' leksikalıq ma'nisine

tiykarlanıp, atawishlar, feyiller ha'm ko'mekshi so'zler bolıp u'sh toparg'a bo'linedi. Sonday-aq, usı sıyaqlı bo'liniw B.A.Gordlevskiy, N.K.Dmitriev, A.N.Kononov, N.P.Direnkovanın' miynetlerinde de ko'rsetiledi¹.

A.K.Borovkov ha'm I.A.Batmanovtın' arnawlı maqalalarında so'z shaqapların klassifikatsiyalawda olardıń semantikalıq belgisi menen qatar, sintaksislik xızmeti ha'm formalıq belgisine de tiykarlanıw kerekligi usınladı.²

Bul printsipler (semantika, funktsiya ha'm forma) son'g'i jıllarda tu'rkokologlar ta'repinen ken' qabıl etilip, ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi so'z shaqapların klassifikatsiyalaw boyınsha ilimiy miynetler ha'm joqan oqıw orınlarının' sabaqlıqlarında qollanıw kiyatır.

N.A.Baskakov so'z shaqapların klassifikatsiyalawda eki printsipti basshılıqqa alıwdı usınadı: birinshiden, so'zdin' ma'nisi (belgili bir formal ko'rsetkishke iye bolg'an semantikalıq ha'm leksikalıq kategoriya-larg'a bo'liniwi); ekinshiden, so'zdin' xızmeti (ga'pte so'zdin' funktsional-grammatikalıq kategoriya ekenligi).³ N.A.Baskakov son'g'i izertlewlerinde joqarıda ko'rsetilgen pikirın tolıqtırıp, birinshiden, so'zdin' leksika-semantikalıq belgisi, yag'nıy onın' zat, sapa, san, ha'reket, hal-jag'day, t.b. sıyaqlı anıq ma'nilerin, ekinshiden, so'zdin' funktsionallıq kategoriya ekenin, yag'nıy onın' ga'p ha'm so'z dizbeginin' quramındag'i xızmetin esapqa alıwdı usınıs etedi⁴.

Sonday-aq, basqa da geypara izertlewlerde so'z shaqapların klassifikatsiyalawda da'stu'rli u'yrenilip kiyatır'g'an leksika-grammatikalıq o'lishemdi tolıqtıratug'ın leksika-semantikalıq o'lishem ken' qollanıladı. Bul o'lishem boyınsha so'z shaqaplarına klassifikatsiyalawda so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi baslı belgi retinde qaraladı. Ma'selen, barlıq jag'dayda so'z shaqaplarının' ha'nimesi semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'lishemlergi ten'dey qatnaslı bola bermewi mu'mkin. Sonlıqtan so'z shaqaplarının' o'zine ta'n o'zgesheliklerine qaray, olardı anıqlawda bir, eki yamasa barlıq u'sh o'lishem esapqa alınıwı mu'mkin. Eger qaysı o'lishemde basshılıqqa alıw qıyın'g'a sog'atug'ın bolsa, onda leksika-semantikalıq o'lishemge tiykarlanıw'g'a boladı. O'ytkeni bul o'lishem tek so'z shaqabın anıqlaw ushın g'ana emes, so'zdin' o'zin de leksikalıq birlik dep qaraw'g'a bolama ya bolmay ma degen pikirdi de anıqlawda tiykar'g'i

3

¹Баскаков Н.А. Части речи и их функциональные формы в тюркских языков. «Вопросы языкознания», 1985, №1, 43-бет.

²Сонда, 43-бет.

³Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. II, фонетика и морфология, ч. II, М., 1957, 155-бет.

⁴См. автор. Ко'rsetilgen maqalası. -«Вопросы языкознания», 1985, №1, 48-бет.

o'lishem retinde xizmet atqaradi¹. Ma'selen, ko'mekshi so'zler belgili leksika-semantikaliq belgige iye emes, ga'p ag'zasi xizmetin de atqara almaydi. Biraq, ko'mekshi so'zler leksikalik birliklerdin' talaplarina juwap bermegen menen, «ko'mekshi so'z shaqapları» dep klassifikatsiyalanadi. Bulardın' ko'mekshi so'z shaqabi dep qaralwı olar jeke-dara halında qollanılmay, basqa ma'nili so'zlerge tirkelip, qosılıp yamasa eki so'zdin' arasın baylanıstırıp, ko'mekshi grammatikalik xizmet atqarwı menen tikkeley baylanıslı. Solay etip, tirkewish, da'neker ha'm janapaylar ko'mekshi so'z shaqabi retinde u'yreniledi.

Tu'rkiy tillerindegi son'g'ı izertlewlerde da'stu'rli u'yrenilip kiyatır-g'aminan basqasharaq ko'z qaralar da ushırasadi. N.A.Baskakov tu'rkiy tillerindegi so'z shaqaplarına arnalg'an maqalasında qaraqalpaq tilinin' misalları tiykarında so'z shaqaplarının' sistemasın to'mendegishe to'rt toparg'a bo'lip ko'rsetedi:

I. Atawıshlar: 1) atlıq; 2) kelbetlik; 3) ra'wish; 4) sanlıq; 5) almasıq; II. Feyil: 6) feyildin' funktsional formaları (alıw, alg'an, alıp); III. Tan'laq ha'm eliklewish so'z; 7) tan'laq ha'm mimema; IV. Ko'mekshi so'zler: 8) janapay; 9) tirkewish; 10) da'nekerler dep, semantikaliq ha'm funktsionallıq printsipler tiykarında 10 so'z shaqabına bo'ledi.²

Sonday-aq, Sh.Rahmatullaev so'z shaqaplarının' bo'liniwin «lug'at birliklerinin' bo'liniwi» ha'm «grammatikalik birliklerdin' bo'liniwi» dep eki toparg'a bo'ledi. Lug'at birliklerdin' toparında: atlıq, kelbetlik, sanlıq, feyil, ra'wish so'z shaqapları; grammatikalik birliklerdin' toparında da'neker, janapay, modal so'z ha'm tan'laqlar qaraladı; tirkewish leksemaforma quramına kiretug'in morfema dep bahalanadı. Eliklewish so'zler leksikalik so'z shaqaplarının' toparına kirgiziledi. Almasıq leksikalik ma'ni an'latpaytug'in so'z retinde qaralıp, leksikalik ma'ni an'latatug'in so'zlerdin' toparına kirgizilmeydi. Onı o'zinde birneshe so'z shaqabının' belgilerin birlestiriwshi o'z aldına so'z shaqabi dep esaplaydı.³

Joqarında so'z etilgenlerden belgili bolg'anınday, ha'rbir ma'nili til birligi forma ha'm ma'ni birligine iye boladı. Grammatikalik forma ha'm grammatikalik ma'ninin' birligi tiykarında so'z shaqaplarının' morfologiyaliq kategoriyaları du'ziledi. Demek, so'z shaqapların klassifikatsiyalawda so'zlerdin' leksika-semantikaliq, leksika-grammatikalik ha'm funktsional-semantikaliq o'lishemleri basshılıqqa alınadı:

I. **Leksika-semantikaliq** o'lishem so'zlerdin' anıq leksikalik ma'nisine tiykarlanadı. Eger leksikalik birliktin' ma'nisi predmet bolsa-atlıq,

¹Qazirgi qazaq tilinin' so'z jasaw ju'yesi. Almatı, «G'ılım» baspası, 1989, 304-306-betler.

²Баскаков Н.А. «Вопросы языкознания», 1985, 47-48 -бетлер.

³Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 128-129-betler

predmettin' belgisin bildirse-kelbetlik, predmettin' sanın bildirse-sanlıq, predmettin' is-ha'reketin bildirse-feyil, is-ha'reketin' belgisin bildirip kelse - ra'wish so'z shaqabi boladi. Almasiqtin' semantikasi ol qaysi so'z shaqabının' ornına almasıp kelse, sol so'z shaqabının' ma'nisine sa'ykeslenedi.

2. **Formal-semantikalıq** (morfologiyalıq) o'lishem boyınsha ha'rbir so'z shaqabına qatnashı morfologiyalıq belgiler: so'z jasaw, forma jasaw, so'z o'zgeriw (ko'plik, tartım, seplik), t.b. sıyaqlı formalıq belgilerine tiykarlanıwdı talap etedi. Bul o'lishem boyınsha so'z shaqapları bir birinen so'z jasaw, forma jasaw ha'm so'z o'zgeritiw qa'siyetleri menen ayırılıp turadi. Ma'selen, atlıqlar so'z o'zgeritiwshi: ko'plik, tartım, betlik, seplik affikslerge iye bolıwı menen, feyiller forma jasawshi: da'reje, meyil, ma'ha'l, bet-san, t.b. formalarına iye bolıwı menen ayırmashılıqqa iye boladi.

Sonday-aq, morfologiyalıq o'lishemnin' qatarnı ha'rbir so'z shaqabının' so'z jasawshi affiksleri de (atlıqlarda: -shı/-shi, -shılıq/-shilik, t.b.; kelbetliklerde: -lı/-li, -sız/sız, -g'ı/gi, t.b.; ra'wishlerde: -sha/-she, -lay/-ley, t.b.; feyillerde: -la/-le, -las/-les, t.b.) kiredi.

3. **Funksional-semantikalıq** (sintaksislik) o'lishem tiykarı o'lishemlerdin' biri retinde xızmet atqaradi. Leksikalıq birlikler belgili bir morfologiyalıq formalaradı qabil etip, bir-biri menen sintaksislik baylanısqa tu'sedi. So'zlerdin' formalıq ha'm ma'nilik baylanısları arqalı so'z dizbegi ha'm ga'p du'ziledi. Usı eki sintaksislik birliklerdin' quramına kirgen so'zler belgili bir sintaksislik qatnaslardı bildiredi.

Qa'legen so'zler o'z ara dizbeklesip, so'z dizbegi ya ga'pti du'ze bermeydi. Olardın' dizbeklesiwinde qa'liplesken belgili nızamlılıqlar bar. Ma'selen, atlıqlar zat ma'nisin bildiretug'im tiykarı leksikalıq birlik bolg'anlıqtan, ko'binese o'zine qatnashı kelbetlik, sanlıq ha'm feyil so'zler menen baylanısadı. Kelbetlik zattın' belgisin, sanlıq zattın' san-mug'darin bildirip, anıqlawish, feyiller zat, waqıya-ha'diyselerdin' is-ha'reketin bildirip, bayanlawish, ra'wishler is-ha'reketin' belgisin bildirip, pısıqlawish bolıp keledi. Al almasıq qaysı so'z shaqabi menen almasıp kelse, sol so'z shaqabının' sintaksislik xızmetin atqaradi.

Solay etip, ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'zler joqarıda ko'rsetilgen o'lishemler tiykarında to'mendegi so'z shaqaplarına bo'linedi:

1) Ma'nili so'z shaqapları: 1) atlıq 2) kelbetlik 3) sanlıq 4) almasıq 5) ra'wish 6) feyil 7) bayanlawishlıq so'z shaqabi. Bulardın' da'slepki besewi atawish so'zler dep ataladı. 8) ko'mekshi so'z shaqapları: tirkewish, da'neker janapay. Bular tolıq leksikalıq ma'nige iye emes ha'm ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı. Olar basqa so'zler menen birge qollanılp ko'mekshi grammatikalıq xızmetlerdi atqaradı 9) modal so'zler 10) tan'laq 11) eli'ewish so'zler.

Atalg'an so'z shaqaplarinin' o'zine ta'n leksika-semantikaliq, morfologiyahq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri haqqında olardin' ha'r birine jeke-jeke toqtag'anda so'z etiledi.

ATLIQ

Tayanish so'zler: *atliq, so'z shaqabi, zat, atama, aniq atliq, abstrakt atliq, menshikli atliq, g'alabaliq atliq, dara-ja'mlewshi atliq, betlik, betlik emes, junishq ma'ni, san, birlik san, ko'plik san, tartim, tartimlang'an, tartimlanbag'an, bet, seplik, sepleniw, jay seplew, tartimli seplew, ataw, iyelik, baris, tabis, shug'is, orin, tuwra seplik, qiya seplik, grammatikalihq seplik, ken'islik seplik.*

§ 49. Atliq haqqında tu'sinik. Atliq – leksika-semantikaliq belgisi boyınsha zat ha'm zatliq ma'ni bildiretug'in so'z shaqabi. Atliqlarg'a zatliq ma'ni bildiriwine baylanish kim? ne? sorawları qoyladı. Kim? sorawı adam ha'm adam ma'nisindegi atliqlarg'a, ne? sorawı adamnan basqa janlı ha'm jansız zatları bildiretug'in atliqlarg'a qatnashı qoyladı.

Zatliq ma'ni – ken' tu'sinik. Ol atliqlardin' leksikalihq ma'nisi menen tıgız baylanish bolıp, og'an aniq zatlardın' atları (kitap, tas, terek, suw, topıraq, t.b.) adam ha'm adam ma'nisindegi atamalar (Azat, Bag'dagu'l, oqıwshı, student, sawınshı, baliqshı, t.b.) janlı ha'm jansız zatlardın' (qus, tasbaqa, tu'łki, baliq, qoy, qasqır, paxta, biyday, ko'l, da'rya, tog'ay, qamis, qar, dawıl, samal, t.b.), sonday-aq, oylaw, sezim arqalı an'latilatug'in (aqlı, oy, pikir, jaqsılıq, jamanlıq, azatlıq, gu'man, inanım, t.b.) abstrakt atliqlardin' atamaları kiredi.

Atliqlar san, tartım, seplik ha'm betlik formaları menen o'zgeredi. Atliqlardin' zatliq ma'nisi (substantivleniwi) usı kategoriyalardin' formaları (affiksleri) arqalı da bildiriledi. Mısalı: *Kelgenler* to'рге shug'ıp jaylasıp otırdı. *Bermegendi* berip uyalt. *Jamannan* qash, *jaqsıg'a* jantas (naqıl). Mal *alası* sırtında, adam *alası* ishinde (naqıl). En' *u'łkeni* menin' dayım, atın sorasam Biybayım (Berdaq). *Ekewi* de juwap taba almay naqolay jag'dayg'a tu'sti (T.Q.).

Sonday-aq atliqlar so'z jasalıw sistemasında da o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye. Atliqtın' so'z jasawshı –shı/-shi, -shılıq/-shilik, -lıq/-lik, -ma/-me, t.b. affiksleri arqalı tek atliq so'zler jasaladı: baliqshı, diyqansılıq, pilleshilik, qamışlıq, tegislik, basqarma, birlespe, t.b.

Atliqlar sintaksislik xızmeti jag'ınan bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin', sonday-aq qarapta ag'zanın' xızmetin de atqaradı. Olardin' qanday ag'zalardin' xızmetin atqarıp kelgenligi sol xızmettegi so'zlerdin' tu'rlenıwi ha'm orın ta'rtibine baylanishı boladı. Atliqlar ataw sepligi tu'rinde kelgende baslawish, basqa seplik tu'rinde ha'm tirkewish penen kelgende, tolıqlawish ha'm pısıqlawish, orın ta'rtibine qaray anıqlawish

xızmetin atqaradı. Mısahı: Tu'ske taman jen'il gazik mashinası jol aldı. *Qozi-ılaqlardı* iyesine tapsırdım (J.A.). Mashinalar *Qaratawg'a* ku'nine eki ret qatnaydı (X.S.).

Atlıq zatlıq ma'nidegi tiykarg'ı (jetekshi) so'z shaqabı bolg'anlıqtan, ol kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil so'zler menen kelgende anıqlanadı, solar menen birlikte atawısh so'z dizbegin du'zedi: qızıl ko'ylek, tu'ngi suwıq, on qoy, tog'ızınshı klass, barlıq oqıwshı, usı kisi, su'rilgen jer, terilgen paxta, t.b.

§50. Atlıqtın' leksika-grammatikalıq tu'rleri. Atlıqlar leksika-grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray: 1) menshikli ha'm g'alabalıq; 2) anıq ha'm abstrakt; 3) dara ha'm ja'mlewshi; 4) betlik ha'm betlik emes atlıqlar bolıp bo'linedi. Atlıqlardıń bul tu'rleri leksika-grammatikalıq belgisine qaray bet-san kategoriyaları menen o'zgergende, geypara morfologiyalıq o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Menshikli ha'm g'alabalıq atlıqlar. Zatlardıń atın bildiretugin atlıqlar jeke ha'm uluwmalıq ma'ni bildiriw o'zgesheliklerine qaray menshikli ha'm g'alabalıq atlıqlar bolıp bo'linedi.

Menshikli atlıqlar birgelkiili zat, qubılıs ha'm ha'diyselerdin' atın bildiretug'm so'zlerden jeke ajratıp atalg'an atamalardıń atın an'latadı. Menshikli atlıqlardıń toparına to'mendegi sıyaqlı atlıqlar kiredi:

1) menshikli adam atları: Ernazar, Berdaq, Alliyar Dosnazarov, Gu'layım, Ayımxan Shamuratova, Ba'ha'rgu'l, t.b.;

2) u'y ja'niwarları ha'm iyterge arnap qoyılǵ'an atlar: Bayshubar, Aqbozat, Gu'lsarı, Aqturnaq, Bo'ribasar, t.b.;

3) aspan deneleri, geografiyalıq orınlardıń atları: Ay, Ku'n, Sholpan, Jeti qaraqshı, U'rker, Ta'rezi, Qus jolı, Aral, A'miwda'rya, Qarataw, Qon'irat, Bozataw, To'rtku'l, Qızketken, Qazaqda'rya, t.b.;

4) siyasiy-ja'miyetlik, tariyxıy waqıya, sa'nelerdin' atları: Parij kommúnası, Qanlı ekshembi, Aq qapshıq jılı, Bozataw ko'terilisi, O'zbekstan konstitutsiyası, G'a'rezsizlik bayramı, t.b.;

5) mekeme, baspaxana, gazeta-jurnal, ko'rkem shıǵarma atları: Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarg'ı Ken'esi, Qaraqalpaqstan Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı, «Bilim» (baspaxana), «Erkin Qaraqalpaqstan» (gazeta), «A'miwda'rya» (jurnal), «Qaraqalpaq qızı» (roman), t.b.;

6) ha'r qıylı transport, turmis buyımlarınń menshikli atları: «Volga», «Jiguli» (avtomobil), «TU-154» (samolyot), «Moskva» (duxi), t.b.

Menshikli atlıqlar g'alabalıq ma'nige o'tip te qollanladı. Bunday jag'dayda olar g'alabalıq ma'nide keliwine baylanıslı kishi ha'rip penen jazıladı: ay, quyash, ku'n, u'rker, amper, om, rentgen (ilimpazlardıń familiyalarınan g'alabalıq atlıqqa o'tken).

G'alabaliq atliqlar birgelkili predmetlerdin', qubilis-ha'diyselelerdin at-larin uluwmalastirip ko'rsetedi. Olar semantikaliq jaqtan uluwmalig ma'ni-degi adamg'a, predmetlerge, qubilis-ha'diyselelerge, ta'biyatqa baylanish atamalaridin' g'alabaliq atin bildiredi:

1) adam, bala, qiz, oqiwshi, student, baliqshi, mug'allim, ilimpaz, t.b.;

2) janli ha'm jansiz zatlaridin' atamaları: qus, qasqir, tu'liki, iyt, tawiq, qoy, siyir, jilqi, g'arg'a, qirg'awil, shimshiq, t.b.;

3) jansiz zatlar: da'rya, ko'l, ten'iz, taw, dala, ko'she, qar, samal, u'y, qala, jiynalis, quwanish, azatliq, sho'p, ag'ash, tal, t.b.;

2. Aniq ha'm abstrakt atliqlar. Atliqlar aniq ha'm aniq emes zatlar di an'latiw ma'nisine qaray aniq ha'm abstrakt atliqlar bolip ta bo'linedi.

Aniq atliqlar obiektiv du'nyadag'ı aniq zatlaridin', adam ha'm janli zatlaridin' sonday-aq ko'z benen ko'rip, sanawg'a bolatug'in fakt ha'm qubilis-ha'diysheshlerdin' atin bildiredi: qa'lem, kitap, qag'az, suw, topiraq, taw, tas, qamis, miywe, alma, mashina, dawil, qar, muz, jaris, oyin, uris, gu'res, t.b.

Abstrakt atliqlar ha'r qiyli aniq emes zatliq ma'nidegi atliqlaridin' atin bildiredi: g'a'rezsizlik, azatliq, aqil, oy-pikir, dosliq, baxit, siyulasiq, go'zzalliq, ar, namis, haqiyg'qatliq, miynet, alg'is, t.b.

3. Dara ha'm ja'mlewshi atliqlar. Atliqlaridin' bul tu'ri jeke ha'm uluwmalig ja'mlesiwshilik ma'ni bildiriwine qaray dara ha'm ja'mlewshi atliqlar bolip bo'linedi.

Birgelkili zatlaridin' birinin' atamasinin' dara tu'rde atap ko'rsetilgen tu'rine dara atliq delinedi. Paxta, stol, adam, bala, ko'she, terek, t.b.

Dara atliq tartimlaniwshi atliq arqali da bildiriledi: Usini uwayimlap kiyatug'an Ajardın' o'gizi esine tu'sti (K.S.). Onin' a'jag'asi da menin' *Sabirjanım* menen qatar edi (S.B.).

Menshikli atliqlar barliq jag'daylarda dara atliq bolip keledi: *To'reshstin'* anasi *Ulbosın* da aspaz bolip xizmetke kirdi (N.D.).

Ja'mlewshi atliqlar birgelkili zatlaridin' atinin' ja'mleniw jiyintiq-larının' uluwmalig atin bildiredi: xaliq, xalayiq, el, mal, adamzat, mashina, o'simlik, pada, qurt-qumirsqa, kiyim-kenshek, t.b.

Atliqlaridin' ja'mlik ma'nisi -shiliq/-shilik affiksi arqali jasalg'an atliqlar arqali da bildirilip keledi: diyqanshiliq, baliqshiliq, ju'zingershilik, azshiliq, ko'pshilik, t.b.

4. Betlik ha'm betlik emes atliqlar. Atliqlar *kim?* ha'm *ne?* sorawlarına juwap beriwine qaray betlik ha'm betlik emes atliqlar bolip ekige bo'linedi.

Adam ma'nisindegi *kim?* sorawına juwap beretug'in atliqlarg'a *betlik atliqlar* delinedi. Betlik atliqlar birlik ha'm ko'plik sanlarda betlenedi.

Atliqtin' betleniw paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	sawınshuman	sawınshımız
II bet	sawınshusan'	sawınshısız
III bet	sawınshi	sawınshi

Betlik atlıqlar bayanlawish wazıypasında kelgende, betlik almasıg'ınan bolg'an baslawıstı talap etedi ha'm onun' menen I-II betlerde kelisip baylanısadı: sen oqıtıwshusan'; men satıwshıman; ekewimiz de adam emleyimiz.

Betlik atlıqlar betlik almasıqsız qollanılğ'anda, olardıñ qaysı bette, qaysı sanda ekenligi betlik affiksler arqalı bildiriledi: Usı mu'ltin' saqshısıman (K.S.)

Adamnan basqa janlı ha'm jansız zatları bildirip, ne? sorawına juwap beretug'in atlıqlar betlik emes atlıqlar dep ataladı: qoy, sıyr, jay, tog'ay, ko'she, ko'l, da'rya, suw, maymıl, pıshıq, t.b. Bul sıyaqlı atlıqlar o'zinin' tuwra ma'nisinde qollanılğ'anda betlenbeydi. Onda stillik talapqa ılayıq awıspalı ma'nide qollanılğ'anda g'ana betlik affikslerdi qabil etiw mu'mkin. Sen bir qızıl *gu'lsen'* qızlar ishinde (As.M.).

§ 51. Jinislıq ma'ninin' an'latılıwı. Jinislıq ma'ni atlıqlarda u'sh tu'rli jol menen an'latıladı. Jinislıq ma'ni tu'rkiy tillerde grammatikalıq kategoriya retinde qollanılmaydı. Sebebi atlıqlarda jinistin' (rod) o'zine ta'n arnawlı grammatikalıq ko'rsetkishleri joq. Geypara atlıqlar semantikalıq ma'nisi, ayırımları grammatikalıq ko'rsetkishleri boyınsha g'ana jinislıq ma'nini an'lata aladı. Biraq adam ha'm janlı maqluqlardı, ja'niwarlar ha'm quslardı bildiretug'in ko'pshilik atlıqlar jinislıq belgisine qaray bir-birinen ajiraladı.

1) **Leksikalıq-semantikalıq usıl.** Bul usıl boyınsha atlıqlar leksika-semantikalıq belgisine qaray belgili bir jinistı bildiredi. Misalı: Tuwısqanlıq qatnastı bildiriwshi so'zler: ag'a, a'ke, ata, baba, er, ini, qa'ynı, qaynag'a, mirzag'a, ul, t.b. so'zler er adamlardı, al ana, abısın, biyesh, ene, jen'ge, kempir, qarındas, qız, sin'li, hayal, t.b. hayal-qızlardı an'latadı.

Ayırım u'y-hayanların ha'm quslardın' atamaların bildiretug'in atlıqlar da jinislıq jubaylarına iye bolıp keledi: Bug'a-sıyr, tana-qashar, qoraz-ma'kiyen, ko'pek-qanshiq, qoshqar-qoy, teke-eshki, ayg'ır-biye, bayta, t.b.

2) **Morfologiyalıq usıl.** Ayırım betlik atlıqlar jinislıq ma'nini bildiriwshi morforlogiyalıq ko'rsetkishlerge iye boladı: Quda-qudag'ay, qudasha, shayır-shayıra, sekretar-sekretarsha, t.b.

Atlıqlıq ko'rsetkishleri menshikli atlıqlardan adam atlarının' quramında anıq ko'rinedi. Misalı: er adamlardıñ atlarının' ekinshi sın'arı, ko'binese

-bay, -bek, -bergen, -bet, -diyın, -geldi, -kerim//ka'rim, -qa'dir, -qul, -murat, -nazar, -niyaz, t.b. bo'leklerden turadı: Tazabay, Qallıbek, Ayapbergen, Erımbet, Amangeldi, Nuratdiyın, Ma'mbetka'rim, A'bdi-qa'dir, Allaqul, Qutlımurat, Beknazar, Qalniyaz ha'm t.b., hayal-qızlardın' atının' ekinshi sin'arı -ayım, -bazar, -biybi, -biyke, -gu'l, -jamal, -zada, -sara, -sa'nem, -sulıw, t.b. bo'leklerden turadı: Arzayım, Qalbazır, Aybiybi, Jumabiyke, Aygu'l, Ayjamal, Palzada, Gu'sara, Aysa'nem, Nursulıw. t.b.

Ayırım arab tillerinen o'zlestirilgen er adam atlarına a ko'rsetkishi qosılıp hayal-qızlar ma'nisin an'latadı. Ma'selen, Aziz-Aziza, Karim-Karima, Raxim-Raxima, Sa'lim-Sa'lima, Na'dir-Na'dira, t.b.

Qaraqalpaq tilinde rus tilinin' ta'siri na'tiyjesinde hayal-qızlardı ka'sibi boyınsha atap ko'rsetetug'in atlıq so'zlerde ka affiksi qollanıladı: artistka, studentka, mashinistka, t.b. Bul ko'rsetkish awızeki so'ylew tilinde jınıshq ko'rsetkish xızmetin atqarg'anı menen ha'zirgi jazba a'debiy til ushın norma bolıp esaplanbaydı.

Familiya ha'm a'ke atlarında rus tilinen o'zlestirilgen jınıshq ko'rsetkishler anıq ko'rinedi.

Mısalı: er adamlar ushın -ov/-ev, -ovish/-evish: Begimov, Maqsetovish, t.b., hayal-qızlar ushın -ova/-eva, -ovna/-evna: Sadıqova, A'dilovna, t.b.

3) Sintaksislik usıl. Bunda atlıqlardag'ı jınıshq belgi jınıshq ma'nisin bildiriwshi arnawlı so'zler menen dizbeklesiwı arqalı bildiriledi. Mısalı: adamlar ushın hayal, kelinshek, qız, er (erkek), kisi, jigit so'zleri qollanıladı: hayal adam, erkek adam, qız bala, er bala, t.b.

Ayırım tuwısqanlıq terminlerinin' de jınıshq ma'ni analitikalıq usıl menen an'latıladı: qız jiyen, bala dayı, qız aqlıq, bala aqlıq, qız shawlıq, bala shawlıq, t.b. Haywanlar ushın erkek, urg'ashı so'zleri qollanıladı: erkek pıshıq, urg'ashı pıshıq, erkek sag'al, urg'ashı sag'al, t.b.

Quslar ushın qoraz, ma'kiyen so'zleri qollanıladı: qoraz u'yrek, ma'kiyen u'yrek, qoraz qırq'awıl, ma'kiyen qırq'awıl, t.b.

Atlıqtın' morfologiyalıq kategoriyaları

§ 52. Atlıqtın' san kategoriyası. Atlıq so'z o'zinin' ma'nisi ha'm forması jag'man birlik, ko'plik ma'nilerdi an'latadı. San kategoriyasına qatnaslı atlıqlardın' eki forması bar: -lar/-ler affiksi — ko'plik forması ha'm og'an qarama-qarsı qoyılatug'in nol ko'rsetkishli, yag'nıy affiksiz qollanılwı onun' birlik forması. Mısalı: terek—birlik san, terekler—ko'plik san.

Atlıqlar ma'nisi jag'man bir yaki ko'p zattı an'latıp keliwi mu'mkin: Ay, Quıyash—birlik ma'ni, jurt, alaman ko'plik ma'ni, t.b.

Qaraqalpaq tilinde atlıqtın' san ma'nisin an'latıwdı tek morfologiyalıq ko'rsetkishleri emes, atlıq so'zlerdin' ma'niside belgili da'rejede xızmet

atqaratug'ın bolg'anlıqtan sha'rtli tu'rde san kategoriyası dep ataw mu'mkin.

Atlıqlarda san ma'nisi u'sh tu'rli usılda an'latıladı.

I. Leksikalıq usıl.

Birlik ma'ni. Tilimizdegi ayırım so'zler mudamı birlik, daralıq ma'nide jumsaladı. Ol so'zler meyli ga'p ishinde kelsin, meyli jeke aytılsın, ba'rhamı birlik ma'nini bildiredi. Bunday atlıqlar menshikli atlıqlar: a) adam atları, geografialıq atamalar, u'y haywanlarına qoyılatug'ın menshikli atlar, t.b. b) aspan denelerinin' atamaları: Ay, Quyash, Jer, Mars, Sholpan, t.b. Misalı: *Ten'el* menen *Qa'llibek* dizilisip qostan shıqtı (T.Q.).

Quyash! Sonsha nurdı qaydan aldın' sen?

Adamnın' adamg'a miyrim nurinan (İ.Yu.).

d) adamnın', haywanatlardıń' dara mu'shelerinin' atamaları: bas, til, ju'rek, bawır, murın, t.b.

Til bir da'rya, kewil onın' sag'ası,

Al tis onın' tarnawı ma nag'ıp tur? (İ.Yu.).

Ko'plik ma'ni leksikalıq usıl arqalı to'mendegishe ju'zege shıg'adı:

1. Ta'biyatında ko'plik ma'nisi bar so'zler arqalı: *Xalayıq, jurı, alaman, la'shker*, t.b.

Bir ma'nzilge jetiwge *jurı* talaban,

Ag'ıp barar jer qayısқан *alaman* (İ.Yu.).

2. Eliklewishlerden jasalg'an atlıqtın' ta'biyatında ko'plik ma'ni boladı. Misalı: Mine, alıstan *g'awırlı* tal-tal esitildi (Sh.S.). Mashinanın' orınsız *tarsıldıstı* jag'ımsız edi (O'.X.).

3. Birimlep sanawg'a bolmaytug'ın zatları bildiretug'ın atlıqlar ko'plik ma'nini an'latadı: qum, duz, suw, t.b. Sawıldag'an *qum* toqtag'an gezde atılar jaqınlastı (T.Q.).

4. Adam yamasa haywanlar denesinin' ayırım mu'shelerin ha'm jubayla zatları ko'rsetetug'ın atlıqlar: shash, kirpik, ko'z, qulaq, ayaq, tis, etik, gewish, t.b.

Jaman so'zge *qulaqu* tu'r (Berdaq).

II. Morfologialıq usıl.

Ko'plik ma'ni. Qaraqalpaq tilinde atlıqlardıń' ma'nisi, tiykarınan, morfologialıq usıl menen -lar/-ler affiksi arqalı an'latıladı. Bul affiks esaplawg'a bolatug'ın belgisiz ko'plikti bildiredi:

Qundızlar jiltırap, *aqquwlar* sın'sıp,

Shag'al ma'slik qurg'an abat el edi (İ.Yu.).

Ko'plik ma'ni an'latıwı menen birge -lar/-ler affiksi qosımsha stillik ma'nili de bildiredi.

1. Ceypara abstrakt atlıqlarg'a ha'm birimlep sanawg'a bolmaytug'ın atlıqlarg'a jalg'anıp bahalaw, ku'sheytiw ma'nisin bildiredi:

O'mirge nur bergan *minezlerin'di*,
Ko'rmewge bolmaydı ko'rmeyin desem (S. D.).
Qasımdag'ı qırıq qızdı,
Pallar menen toydırdı (Q.f.).

2. Menshikli atlıqlarg'a jalg'anıp, sol adam ha'm basqalar, sog'an usag'an basqalar degenge jaqın ma'ni an'latadı: *Genjegu'ller* otırg'an jaydın' tag'ı bir bo'lmesine ko'ship o'ttim (M. N.).

3. Adam ha'm haywanlardın' dara mu'shelerinin' atların bildiretug'in atlıqlarg'a jalg'anıp, ma'nini ku'sheytiw, ko'rkmlewshi xızmet atqaradı: bas, bel, ju'rek, til, t.b.

Ag'a degen *tillerin'nen* shırag'im,
Kel, qarag'im, qara bawırım qan bolar (Q.f.).

4. Ayırım tuwısqanlıq qatnastag'ı so'zlerge jalg'ang'anda, ju'da' jaqın emes, alıslaw tuwısqanlıq qatnastı bildiredi: ag'am-ag'alarım, inim-inilerim, sin'lin'- sin'lilerin', t.b.

Erjan ag'a, gidrolog Sha'riypa Serjanova sizin' *qarındastarın'ız* bolsa kerek?! (T.Q.).

5. Geyde erkeletiw, su'ysiniw, ko'termelew ma'nilerin de bildiriledi:
Na'mahramdı hasla joldas tutpag'an,
Atı qaraqalpaq *ellerim* bardı (A'jiniyaz).
Ko'rsem deyip onın' *ju'zlerin*,
Men tu'simde biraz izledim (T.M.).

Atlıqlarda ko'plik ma'ni *-laq, -hq/-lik* affiksleri arqalı da an'latıladı.
-laq affiksi, tiykarınan, so'z jasawshı affiks bolıp, ko'p zatlardan quralg'an orının' atın bildiretug'in so'zlerdi jasaydı. Olardıń qanday ko'p zatlardan turatug'inlig'ı sol affiks qosılg'an so'zlerdin' ma'nisinen bilinip turadı:

Erten'ine atlanıp *taslaqqa* shug'ıp edim (Q.E.).

Bul *otlaq* jer g'ashırlar toyıp ot jeytug'ın jeri (Q.f.).

-hq/-lik affiksi, tiykarınan, abstrakt atlıqlar jasaydı. Sonın' menen birge, ayırım anıq zattın' bildiretug'in atlıq so'zlerge jalg'anıp, belgili bir orıng'a zattın' kerekligin an'latadı: Bir jag'ı *tawlıq*, bir jag'ı *tashlıq* at bag'rwg'a otlı- sho'pli qolaylı bir jerge keldi (Q.f.). Joldın' bir qaptalında misli tu'yenin' o'rkesherindey bolıp jatırg'an to'beshik- to'beshik *qumlıq* bar (T.Q.).

III. Sintaksislik usıl.

Bul usıl ko'plik ug'ımı bar so'zler anıqlanıwshı atlıq so'zler menen dizbeklesip, og'an ko'plik ma'nisin beredi:

1. «Bir» sanlıg'ınan basqa sanlıq so'zler (sanaq, shamalıq sannın' ayırım formaları) qos, jup so'zleri, ko'plik ma'nisin beriw ushın jumsaladı.

Eki adamg'a, *segiz* qa'liptin' ne keregi bar? (Sh.S.).

Jup qumırı bir uya soqqan waqtında,
Qızıg'ıp qaradın' miyrim ju'z benen (İ.Yu.).

Ma'tekege juwir, *u'sh jilim, ju'zlegen aw* tayarlasın (K.S.).

2. Ja'mlew almasıg'ı, mug'dar- da'reje ra'wishleri zattın' ko'pligin an'latadı: Biybijan u'yinin' *gu'lla'n jumısın* o'zi islep, ketken, kemitilgen jerlerin pitew menen boldı (A'.A.).

Quwları g'azının' pu'tin bu'yregi,

Du'nyanın' *ko'p an'i* ko'limde bardı (A'jiniyaz).

3. «Esap», «san» so'zlerine «joq» biykarlawshı so'zi qosılıp, *-sız* biykarlaw affiksi jalg'anıp, zattın' ko'pligin an'latadı: Attan tu'sin'iz, *esabı joq* xannın' *qoyı*, qoylardan qozı payın'ızdı jep ketin'iz (Q.f.). Eki birdey g'arrını *esapsız qoydın'* izine saldı (Q.f.).

§ 53. **Tartım kategoriyası.** Atlıq so'zlerdin' u'sh bette tartımlamp, zattın' belgili bir betke yaki zatqa tiyisli ekenligin bildiretug'in kategoriya tartım kategoriyası dep ataladı.

Tartımlang'an atlıq arqalı zattın' qaysı betke tiyisli ekenligi ha'm onın' (bettin') qaysı sanda (birlik yamasa ko'plik) ekenligi an'latıladi: İnim (I bet, birlik san), inimiz (I bet, ko'plik san), inin' (II bet, birlik san), inin'iz (II bet, ko'plik san), III bettin' birlik ha'm ko'plik san formaları birdey ko'rsetkishke iye boladı (inisi): *-ı/-i, -sı/-si*.

Tartım kategoriyasının' ko'rsetkishleri bolıp xızmet etetug'in affiksler: anıq (konkret) tartımdı bildiriwshi affiksler ha'm anıq emes (abstrakt) tartımdı bildiriwshi affiksler bolıp bo'linedi. Qaraqalpaq tilinde tartım kategoriyası to'mendegi usıllar menen bildiriledi.

1. Morfologiyalıq usıl. Anıq tartımdı bildiriwshi affiksler arqalı zattın' u'sh bettin' qaysısına tiyisli ekenligi anıq bildiriledi. Anıq tartım affikslerinen bir waqıttın' o'zinde grammatikalıq bet ha'm grammatikalıq san an'latıladi.

Bet	Tartım affikslerinin' paradigmatı			
	Dawıssızlardan keyin		Dawıslılardan keyin	
	birlik san	ko'plik san	birlik san	ko'plik san
I	-ım/-im	-ımız/-imiz	-m	-mız/-miz
II	-ın'/-in'	-ın'ız/-in'iz	-n'	-n'ız/-n'iz
III	-ı /-i	-ı /-i	-sı /-si	-sı /-si

Tartımın' I beti *-ım /-im, -m* affiksleri zattın' so'ylewshige tiyisliłigin, II beti *-ın' /-in', -n'* affiksleri zattın' tın'lawshıg'a tiyisli ekenligin bildiredi. Al III bettin' *-ı /-i, -sı /-si* affikslerinin' ma'nisi birinshi, ekinshi bettin' affikslerine qarag'anda bir qansha ken': ol so'ylewshi menen tın'lawshıdan basqa betke yamasa zatqa tiyisliłikti de bildiredi.

Tartım kategoriyası morfologiyalıq usul menen bildirilgende de, zattın' iyesi ha'm tartımlanıwshı zat bir affiks ja'rdeminde an'latıladı, yag'nıy bunda tartımlang'an atlıqlardıń' aldında iyelik sepligindegi so'z qollanılmaydı.

Anamsan', ka'bamsan' o'zin' o'sirgen,

Ko'p azaptı shul basın'nan keshirgen (A'jinyaz).

Jerimiz, quyashımız, samalımız— bir,sonlıqtan *shurayımız, tilimiz*-bir, ha'tte *janımız da* bir eken (T.Q.).

-niki/-niki abstrakt tartım formaları tek zattın' iyesin bildiredi de, tartımlanatug'ın zat belgisiz boladı. Onı tek kontekstten an'law mu'mkin: Ol birden izine qayıp, *Du ysenbaydikine* ketti. *Biziki* sonın' g'amı (T.Q.).

Abstrakt tartımın' bul tu'ri morfologiyalıq usul menen jasalıw'ga kiredi.

2. Sintaksislik usul. Bul usılda tartımın' ma'nisi tartımlanıwshı atlıq-tag'ı anıq tartım affiksleri ha'm olardıń' anıqlawıshı bolıp qollanılatur'ın iyelik sepligindegi betlik almasıqları (III bette iyelik sepligindegi atlıqlar da) arqalı ku'sheyttirilip ko'rsetiledi:

	birlik san	ko'plik san
I bet	menin' kitabım	bizin' kitabımız
II bet	senin' kitabın'	sizin' kitabın'ız
III bet	onın' kitabı	olardıń' kitabları

Mısalı: Demek, miynet *senin' ustazın'*, adam o'z ustazın jerge-ja'mge tiygizbey qa'dirlewi kerek (T.Q.).

Tartımın' III betindegi iyelik seplik affiksi geyde tu'sirilip te qollanıladı: awıl adamları, mektep oqıwshıları, ko'l qusları, t.b.

Basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de tartımlıq ma'ni tek anıq (konkret) tu'rde g'ana emes, sonday-aq anıq emes (abstrakt) tu'rde de bildiriledi. Tartımın' anıq emes formalarına -niki/-niki, -diki/-diki, -tiki/-tiki affiksleri kiredi. Anıq emes tartım arqalı tek zattın' iyesi, onı menshiklewshi bet yamasa zat g'ana an'latıladı, al tartımlanatug'ın zat bul affiksten an'latılmaydı, ol tek basqa so'z arqalı bildiriledi: Pulın naq bersen' *at seniki* boladı (J.M.). *U'y meniki* demen'iz, shiy artında kisi bar degen (T.Q.). Bunda tartımın' anıq emes (abstrakt) formaları jalg'ang'an so'zler emes, olardıń' aldındag'ı *at, u'y* so'zleri tartımlanıp tur. Anıq tartımın' affikslerinen keyin jalg'anıp, zattın' I, II, III bettegi adamg'a yaki zatqa tiyisililigin bildiredi: *kitap u'kemdiki, u'y ag'an'diki, gilt mashinasıniki*, t.b.

Anıq emes tartım affiksin qabıllag'an so'z ha'mme waqıtta menshiklewdi tastıyıqlap, predikativlik xızmette qollanıladı. Al menshikleniwshi zattın' ataması ataw sepliginde turıp baslawısh boladı. Olar o'z ara

predikativlik qatnasta boladı. Sonlıqtan anıq emes tartım kategoriyasının bul tu'ri de sintaksislik usıl dep qaralıwı tiyis.

Sonday-aq tartımlıq ma'nis iyelik sepligindegi betlik almasıqlarının I ha'm II bettegi ko'plik formasının' tartım affikslerin qabil etpegen so'zler menen dizbeklesiwı arqalı bildiriledi. Tartımın' bul tu'ri tek I bettegi so'yewshige yamasa II bettegi tın'lawshıg'a tiyislilikke bildiredi, al III bette bunday forma qollanılmaydı: Bizin' u'y, sizin' awıl, t.b.

Tartım affiksleri atlıq so'zlerge jalg'anıp, zattın' bir betke tiyisliginen basqa da ma'nilerdi an'latıp keledi:

1. Geypara tuwısqanlıq qatnas bildiriwshi so'zler I bettin' birlik san formasında tartımlanıp, sıpayılıq ma'nisin an'latadı: O'mir shen'gelli g'oy, *sin'lim* (G.E.).

2. Ayırım atlıqlar I bettin' birlik san formasında tartımlanıp qollanılg'anda, olar hu'rmetlew, erkeletiw ma'nilerin bildiredi: Qartayg'anda da'wlet ber, jigitimde miynet ber degen, *shurag'im* (T.Q.).

3. Adam mu'shelerin bildiretug'in ayırım so'zler I bette, birlik sandag'ı tartım affikslerin qabıllap, erkeletiw, jaqsı ko'riw ma'nilerin bildiredi: Begis, tu'sin, *bawırım* (T. Q.).

4. Tartımın' II bet birlik san forması III bettegi adam yaki zattu jaqtırmawdı, kemsitiwdi, jek ko'riwdi bildiredi: *Tawbaevin'* tamam, endi og'an jerdin' jarıg'ı da ja'rdem bere almaydı (O.A').

5. Tartımın' II bet, birlik san forması geyde I betke tiyisli maqtanıwdı bildiredi: İnim, *ag'an'* onday so'zlerdi jaqtırmaydı (K.A.).

6. I bet, birlik san formasındag'ı tartımlang'an atlıqlardıń ayırımları geyde tan'laq so'z ma'nisinde qollanıladı: *Man'layım*, kelgen kim boldı (T. Q.). *Qudayım*-ay, bul ne degen zorlıq (K.S.).

7. II bet, ko'plik san forması birlik san ornında qollanılıp, sıpayılıqtı, sıylasıqtı bildiredi: Ene, su'yinshi, *balan'ız* keldi — dedi sıbırlap (S.B.).

8. Tartımın' III bet forması shan'araq ag'zaları arasındag'ı sıylasıq, hu'rmetçi bildiredi: ag'ası, anası, apası, ajag'ası, a'japası, t.b.: Ag'ası, qurı qıyıldan qazan qaynamaydı (A'.A.).

§ 54. Seplik kategoriyası. Seplik kategoriyası atlıqtın' yamasa atlıqlasqan so'zdin', so'z dizbegi yaki ga'pttin' quramında basqa so'zler menen qarım-qatnasın, baylanısın bildiredi. Atlıqtın' seplik affiksleri menen tu'rlenip keliwi sepleniw delinedi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde altı seplik bar: ataw, iyelik, barıs, tabıs, shug'ıs, orn. Seplik affiksleri ko'plik ha'm tartım affikslerinen keyin jalg'anadı. So'z tiykarına jalg'anıwına qaray eki tu'rli boladı: jay seplew ha'm tartımlı seplew.

So'zlerdin' jay (tartımsız) sepleniwi menen tartımlı sepleniwinde u'sh seplikte,—tabıs (jay: -dı/-di, -tı/-ti; tartımlı: -in/in, -n), barıs (jay: -qa/-ke, -g'ge; tartımlı: -a/-e, -na/-ne), orn (jay: -da/-de, -ta/-te; tartımlı: -nda/-ne) sepliklerinde shamalı o'zgeshelik ju'zege keledi.

Tu'rkuy tillerinde semantikalıq ha'm grammatikalıq qa'siyeti ha'm xızmetine qaray seplikler grammatikalıq seplikler ha'm ken'islik seplikler dep eki toparg'a bo'linedi. Grammatikalıq sepliklerdin' toparın ataw, iyelik ha'm tabıs seplikleri quraydı. Olardın' tiykarg'ı grammatikalıq ma'nileri: ataw sepligi heshqanday affikssiz qollanıladı ha'm ga'pte, ko'binese baslawısh xızmetin atqaradı; iyelik sepligi menshiklewdi, iyelikti bildirip, ga'pte, tiykarınan, anıqlawısh bolıp keledi; tabıs sepligi is- ha'rekettin' tikkeley obiektin an'latıp, ga'pte tuwra tolıqlawısh xızmetin atqaradı.

Ken'islik seplikleri - barıs, shıg'ıs, orın seplikleri ga'pte ha'r qıylı grammatikalıq ma'nilerdi an'latadı. Olar ko'binese ken'islik ma'nide qollanıladı: barıs sepligi is-ha'rekettin' ken'isliktegi bag'darın, jo'nelisin bildiredi; shıg'ıs sepligi is-ha'rekettin' ken'isliktegi shıg'ıw ornın bildiredi; orın sepligi is-ha'rekettin' ken'isliktegi ornın yamasa ha'reketsizlikti bildiredi.

Ataw sepligi tuwra seplik dep, al qalg'anları qıya seplikler dep ataladı.

Seplik affiksleri ko'plik ha'm tartım affikslerinen keyin jalg'anadı. Ataw, barıs, shıg'ıs seplikleri tirkewishler menen de qollanıladı.

Ataw sepliginen basqa sepliklerdin' ha'r qaysısının' o'zine tiyisli formaları bar. Sepliklerdin' ha'r qaysısı belgili sorawlarg'a juwap berip, o'zine ta'n formalarına, grammatikalıq ma'nilerine ha'm sintaksislik xızmetlerine iye boladı.

§ 55. Ataw sepligi. Ataw sepligi o'zının' arnawlı seplik affikslerine iye emes. Ol ataw formasında kim? ne? kimler? neler? kimi? nesi? kimleri? neleri? sorawlarına juwap beredi.

Ataw sepligi tu'rkuy tillerinde ha'r tu'rli atamalar menen ataladı: N.A. Baskakov, A.N. Kononov, N.P. Dırenkova «tiykarg'ı seplik» (основной падеж) dep, N.K. Dmitriev «belgisiz seplik» (неопределенный падеж), A.P. Potseluevskiy «absolot seplik», G.I. Ubryatova «formag'a iye emes seplik» (неоформленный падеж), K. Ataev «affikssiz seplik» (безаффиксный падеж) ha'm t.b tu'rinde ataydı.

Qaraqalpaq tilinde bul seplik turaqlı tu'rde «ataw sepligi» dep ataladı.

Ataw sepligindegi atlıqlar ga'pte to'mendegi sintaksislik xızmetlerde qollanıladı:

1. Ga'pte ko'pshilik jag'dayda baslawısh bolıp keledi: *Qudaybergen tım-tırıs bolıp qaldı* (Sh.S.). Issı *samal* bo'lmenin' ishin jelpidi (K.S.).

2. Atawısh bayanlawısh xızmetin atqaradı: *Senin' bir awız jıllı so'zin' olardın' bir ku'nlik azıg'ı* (K.S.). O'mirin'e nahnbastan burın o'zin'di ayıplawg'a u'yreniw – *danalıq* (T. Q.).

3. Qospa bayanlawıshın' bir sın'arı bolıp keledi: O'mirdegi en' u'lken baxıt jaqsı; jasaw emes, jaqsı dos tabıw,xalıqtın' xalıqqa *dos bolıwı* (T. Q.).

4. Ataw ga'p xızmetinde keledi: *İyul ayı. Tu'n.* Da'ryanın' jag'ası sıg'asqan keme (K.S.).

5. Qaratpa ag'za xızmetin atqaradı: Shıg'ar ku'nnen u'mitlenip jasa, Sere (T. Q.).

§ 56. İyelik sepligi. İyelik sepliginin' affiksleri: -nun' /-nin', -din' /-din', -tin' /-tin'.

İyelik sepligindegi athqlar kimnin'? nenin'? kimlerdin'? nelerdin'? sorawlarına juwap berip, bir zattın' ekinshi zatqa tiyisliligin, onın' iyesin bildiredi: jazdın' ku'ni, eriktin' gu'li, balalardın' quwanışlı ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde iyelik sepligi eki tu'rli formada ushurasadı:

1) iyelik sepliginin' affiksli forması ha'm 2) iyelik sepliginin' affiksiz forması. Bul eki tu'rli forması da tartımlang'an anıqlanıwshıları bar so'z dizbeklerinin' birinshi sın'arı bolıp keledi. Eki jag'dayda da iyelik sepligindegi athqlar izafetlik du'zilim quramında kelip, anıqlawıshlıq qatnastı bildiredi.

İyelik sepligindegi athqlardıń ma'nisin ha' formasın tek anıqlanıwshı sın'arı menen tıg'ız baylanısta g'ana anıqlawg'a boladı. İyelik sepligindegi athqlar seplik affiksli yaki affiksiz tu'rde kelip, ha'r qıylı ma'nil ik qatnaslardı an'latadı:

1. Affiksli yaki affiksiz tu'rde kelip, belgili bir zattın' iyesin, menshigin bildiredi: qala orayı, oqıwshının' kitabı, shımbaydın' bazarı, t.b.: U'shsay bahq zavodının' ken'sesine kirdi (K.S.). Og'an Atajan batrak penen *Jan'abaydın'* arbasın jiberdi (SH.S.). Usı waqıtta *zavod* statisti Aytjan haptıg'ıp kirip keldi (K.S.).

Bunda iyelik sepliginin' affiksleri jalg'anıp kelgen athqlar so'ylewshı menen tın'lawshıg'a belgili bolg'an zatlardı an'latadı.

İyelik sepligi to'mendegi jag'daylarda affiksli qollanıladı:

1. İyelik sepligindegi athlıq so'zdin' aldında basqa anıqlawıshlar kelgende: Usı kitaptın' mazmunı; bu'gingi ku'nnin' wazıypası, t.b. Misalı: Hesh kim jarısqa adaminin' man'layınan sıypamaydı (Sh.S.).

2. İyelik sepligindegi athlıq ha'm tartımlang'an so'zdin' arasında basqa so'zler bolg'anda: awıldın' taza hawası, paxtanın' mol zu'ra'a'ti, t.b.

3. İyelik sepligi affikslerinin' jalg'anıwı yamasa jalg'anbawı stillik maqsetlerge de baylanışlı bolıp keledi. Birgelkili ag'zalardın' ha'r birine yaki birewine jalg'anıwı yamasa hesh qaysısına jalg'anbawı da mu'mkin. Ol so'ylewshinin' maqsetine baylanışlı stillik xızmet atqarıp keledi: Men Moskvanın', Kievtin', Tashkenttin' ko'shelerin araladım.

4. İyelik sepligindegi athlıq pu'tindi bildirip ekinshi sın'arı tartımlang'an athlıq onın' bo'legin bildiredi: qustın' qanatı, stoldın' tuyag'ı, adamnıń qolı, to'mın' jag'ası, t.b.

5. Affiksli iyelik sepligindegi atlıqlar ekinshi sin'arının' ma'nisin yaki, kerisinshe, ekinshi sin'arı birinshi sin'arının' ma'nisin ja'mlep ko'rsetedi: fermerlerdin' jeri, *oqıwshıladı*n' ha'mmesi, t.b.

6. Affiksli formada ken'islik qatnastı bildirip, ekinshi sin'arınan an'latılğ'an zattın' belgili bir oring'a tiyisiligin an'latadı: O'zbekstannın' qalaları, Evropanın' elleri, Afrika sho'lleri, Kavkaz tawları, t.b.

7. Birinshi sin'arı affiksiz kelip, ekinshi sin'arının' nege arnalğ'anın bildiredi: balalar kiyimi, balalar baqshası, paxta gu'li, t.b.

§ 57. Baris sepligi. Tiykarg'ı affiksleri: *-g'a/-ge, -qa/-ke, -na/-ne, -a/-e.*

Baris sepligindegi atlıqlar kimg'e? nege? qayda? qayaqqa? sorawlarına juwap berip, is-ha'reket bag'darlang'an qıya tolıqlawısh ha'm orın, waqıt, sebep, maqset, t.b. pısıqlawıshlardı bildiredi: Tapsırıp ketemen, keshte birew kelip, *qolın'ızg'a* hu'jjet berip, *Bakuge* shekem poezdg'a mingizip jiberedi (Sh.S.).

Baris sepligindegi atlıqlar to'mendegi ma'nilerde ha'm xızmetlerde qollanıladı.

1. Ha'reketke bag'darlang'an obiekti bildirip, qıya tolıqlawısh xızmetin atqaradı: *u' yge* keldi, *gazetag'a* jazılıw, t.b.

2. Bir na'rsege arnalğ'an zattı bildiredi: *inisine* kitap aldı, *anasına* xat jazdı, t.b.

3. Uqsatıw ma'nilerin bildirip, tolıqlawısh xızmetinde keledi: *anasına* usaydı, *atıng'a* ten', t.b.

4. Ha'reketke bag'darlang'an oring'a qatnaslı qayda? qayaqqa? sorawlarına juwap berip, orın pısıqlawısh xızmetinde keledi: *tog'ayg'a* jasırındı, *awılğ'a* ketti, t.b.

5. Sanlıqlar menen dizbeklesip kelgen waqıtlıq ha'm esaplıq ug'ımdı (minut, saat, ay, ku'n, jil, sutka, t.b.) bildiretug'ın atlıqlar baris sepliginde kelgende qansha? neshe? qanshag'a? sorawlarına juwap berip, mug'dar-da'reje pısıqlawıshı bolıp keledi: bir *ayg'a*, u'sh *ku'nde*, eki *ha'pıtege*, on *somg'a* aldı, *ju'z metрге* juwırıw, t.b.

6. Is-ha'reketin' isleniw ma'qsetin bildiretug'ın maqset pısıqlawıshı xızmetin atqaradı: *ja'rdemge* keliw, *oqıwg'a* bardı, t.b.

Baris sepligindegi atlıqlar *deyin, jaqın, qaray, qarap, say, sa'ykes, shekem, taman* ha'm t.b. tirkewishler menen qollanıladı

§ 58. Tabis sepligi. Affiksleri *-dı/-di, -nı/-ni, -tı/-ti, -n.*

Tabis sepligindegi atlıqlar ga'pte tek feyil so'zlerdin' basqarıwında kelip, is-ha'reketin' tikkeley obiektin an'latadı. Ga'pte tuwra tolıqlawısh xızmetinde kelip, kimdi? neni? sorawlarına juwap beredi: qalanı, u'ydi, joldı, da'ryanı, t.b.: *Sa'liymanı* bo'denedey qabaqqa salıp o'sirgen a'kesheshesi gu'naltı (K. S.). Siz su'wen awlaw *ma'wsimin* ko'rmedin'iz g'oy (K. S.).

Qaraqalpaq tilindeki atlıq so'zlerge tabıs sepligi affiksleri iyelik sepligi sıyaqlı, geyde affikisli, geyde affikssiz qollanıladı.

Awıspalı feyilge basqarılıp kelgen atlıq so'z so'ylewshi menen tin'lawshıg'a belgili zattı bildirse, tabıs sepliginin' jalg'awlı tu'ri keledi. Ma'selen, Men muzeydi ko'rdim. Al eger so'ylewshi menen tin'lawshıg'a belgili emes, uluwma zattı bildirse, tabıs sepligi jalg'awsız qollanıladı: Bizler kitap oqıdıq.

Ga'p ishinde tabıs sepliginin' affiksi birgelkili ag'zalardıń ha'r qaysısına jalg'anıwı, yamasa tek son'g'ı birewine jalg'anıwı, yaki hesh qaysısına jalg'anbawı da mu'mkin. Misalı: Bizler haywanat bag'ında *pildi, ayıwdı, jolbarıstı* ha'm *qasqırdı* ko'rdik. Bizler haywanat bag'ında *pil, ayıw, jolbarıs* ha'm *qasqır* ko'rdik. Bizler haywanat bag'ında *pil, ayıw, jolbarıs* ha'm *qasqır* ko'rdik.

Birgelkili ag'zalar menen, benen, penen da'nekerleri menen baylanıs-qanda tabıs seplik affiksi tek son'g'ı so'zge jalg'anadı: *Paxta menen salını* jıynap boldıq.

§ 59. Shıg'ıs sepligi. Affiksleri: *-dan/-den, -nan/-nen, -tan/-ten.*

Shıg'ıs sepligindeki atlıqlar kimnen? neden? qaydan? qayaqtan? sorawlarına juwap berip, tiykarınan, is-ha'rekettin' shıqqan ornın, zattın' neden islengenin bildiredi. Ga'pte tolıqlawısh, pısıqlawısh xızmetinde keledi: *G'arrılardan* ayırılıw menen aqılıımızdan ayırılıp atır'ın ekenbiz (T. Q.). *Awıldan* pıshen tasıg'andı qoyayıq (K. S.).

Shıg'ıs sepligindeki atlıqlar to'mendegi ma'nilerde ha'm xızmetlerde jumsladı.

1. Ha'rekettin' shıqqan ornın ko'rsetip, ornın pısıqlawısh bolıp keledi: *Atızdan* keldik. *Teatrdan* qayttıq. *Shıg'ıstan* munarlanıp shan' ko'terildi (K. S.).

2. Zattın' neden islengenin bildirip, qıya tolıqlawısh bolıp keledi: paxtadan islengen, *tastan* saling'an, *temirden* sog'ılg'an, t.b.: *Qamıstan* islengen qobızdı ko'rgenin'iz bar shıg'ar (K. S.).

3. Ba'ı zat penen ekinshi zat salıstırıl'anda, salıstırıl'ın so'z benen shıg'ıs sepliginde kelip, qıya tolıqlawısh boladı: *tastan* qattı, *ko'mirden* qara, t.b.: Bizge ag'ayın bolmasa da, *paldan* tatlı qon'sımız edi (K. S.). Mal *bahıqtan* qa'dirsiz emes (K. S.).

4. Ha'diysenin' shıg'ıwına sebepshi bolg'an zattı bildirip, qıya tolıqlawısh bolıp keledi: *Ashtan* ju'regi u'zilip, miyi men'-zen' boldı (K. S.). Awırılıw *astan*, daw *qarındaстан* (naqıl).

5. Zattın', belginin' u'lesinin' jıyıtıg'ın bildirip, qıya tolıqlawısh bolıp keledi: Bul da sol xan *no'kerlerinen* biri edi (T. Q.).

6. Waqıt ma'nili so'zler shıg'ıs sepliginde ha'rekettin' baslanıw waqtın bildirip, waqıt pısıqlawısh bolıp keledi: Qudaybergen *tan'sa'ha'rden* oyana sala, sha'ı-payg'a qaramadı, jaw kiyimin kiyip aldı (Sh. S.).

7. Aqsha birliklerinin', o'lishem birliklerinin' atın bildiretug'in shig'is sepligindegi atliqlar menen sanaq sanliqlar dizbeklesip, mug'dar - da'reje pisiqlawishi boladi: 20 somnan to'leydi, 25 tsentnerden beredi. : Unis basilsin, bizin' siyirlar da 2000 litrden su't beredi (K. S.).

Shig'is sepligindegi atliqlar berli, basqa, keyin, son', aslam, burin, go're, tısqari ha'm t.b. tirkewishler menen qollaniladi.

§ 60. Orin sepligi. Affiksleri: *-da/-de, -ta/-te.*

Orin sepligindegi atliqlar kimde? nede? qayaqta? qaerde? sorawlarına juwap berip, zattin' yamasa is- ha'rekettin' ornin bildiredi. Ga'pte toliqlawish, pisiqlawish xizmetlerin atqaradi: Pedushilishede bos waqit ko'p ko'rindi (T. Q.). Ko'ide ko'p bahq qaldi dep otir g'oy (K. S.).

Orin sepligindegi atliqlar to'mendegi ma'nilerde ha'm xizmetlerde qollaniladi.

1. Zattin' ornin bildirip, qiya toliqlawish xizmetinde keledi: paxtada zu'ra'a't mol, kitapta danaliq ko'p, t.b.: Qaraqalpaq a'debiyatında ataqli shayirlar ko'p (T. Q.).

2. Is-ha'rekettin' ornin bildirip, pisiqlawish xizmetinde keledi: Tashkentte oqiyman, tog'ayda jasirindi, t.b.: O'zim fermada isleymen (K.S.). No'kiste Qizketkennin' jag'asindagi u'ylerdin' birine qondiq (T. Q.).

3. Waqitliq ma'nidegi atliqlar orin sepliginde belgili bir waqitni bildirip, waqit pisiqlawish xizmetinde keledi: ba'ha'rde egis baslanadi, keshte ha'mme jynaldi, t.b.: Otrispalar, ko'binese *keshte* bolatug'in edi (T.Q.). Shaması, *bir-eki jilliqta* sog'ilg'an qos (K. S.).

4. Ha'rekettin' ju'zege shig'iw qurali bolg'an zatti bitdirip qiya toliqlawish xizmetinde keledi: Sa'skede awilg'a *masinada* ispolkom predsedateli Tog'izbaev penen Ma'diyar keldi (Sh.S.).

Sorawlar

1. Atliq degenimiz ne? Qanday sorawlarg'a juwap beredi?
2. Atliqtin' leksika-grammatikalıq tu'rleri degen ne? Olardın' ha'r birine misallar menen juwap berin'.
3. Atliqlarda jinisliq ma'nisinin' an'latılıwı qanday?
4. Jinisliq ma'ni tu'rkiy tillerinde ne ushin grammatikalıq kategoriya esaplanbaydı?
5. Atliqtin' qanday grammatikalıq kategoriyaları bar?
6. Atliqtin' san kategoriyası degenimiz ne?
7. San ma'nisinin' an'latılıw usılların misallar menen tu'sindirin'.
8. Tartım kategoriyası degenimiz ne?
9. Seplik kategoriyası qanday xizmet atqaradi
10. Atliqlardın'sintaksislik xizmetleri haqqında aytıp berin'.

A'debiyatdar

Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazıq, t. II, Fonetika i morfologiya, ch. 1, (chasti rechi i slovoobrazovaniya) Moskva, 1952.

Embergenova M. Qaraqalpaq tilindegi seplikli konstruksiyalardıń sinonimiyası. No'kis, Qaraqalpaqstan, 2006

Qidirbaev A. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq so'zler, No'kis, 1971.

Nasırov D.S. Qaraqalpaq tilindegi ko'plik kategoriyası, No'kis. 1961.

Patullaeva G. Qaraqalpaq tilinde tartım ma'nisinin' bildiriliw usılları, Tashkent. 2005.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, 1-bo'lim, morfologiya, No'kis, 1974, 23-51 b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, morfologiya, No'kis, 1981, 37-74 .

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası, so'z jasalıw ha'm morfologiya, No'kis, 1994. 109-148 .

KELBETLİK

Tayanış so'zler: *kelbetlik, so'z shaqabı, atawısh so'zler, semantika, belgi, sın, sapa, sapalıq, qatnashıq, da'reje, jay da'reje, salıstırıw da'reje, arttırıw da'reje, intentsiv forma, adyektivatsiya.*

§ 61. Kelbetlik haqqında tu'sinik. Kelbetlik qanday? qaysı? sorawlarına juwap berip, zatlardın' sının, sıpatın, qa'siyetin, ko'lemin, salmag'ın, tu'r-tu'sin, t.b. belgilerin bildiretug'in so'z shaqabı bolıp tabıladı.

Morfologiyalıq sıpatı jag'ınan kelbetlik so'z o'zgeriwshi affikslar menen o'zgermeydi. O'zi anıqlaytug'in atlıq so'zler menen jupkerlesiw usılında baylanıladı: aq oramal, jasıl ko'ylek, suwıq suw, jas bala, juwan arqan, awır ju'k, t.b. Kelbetlik da'reje kategoriyasına iye.

Kelbetlik basqa so'z shaqaplarınan ayırmashılıqlarınan' biri onın' intensiv formaları bolıp tabıladı: sap-sarı, u'p-u'lken, teppe-ten', qıp-qızıl, jep-jen'il, ap-awır, jap-jaqsı, t.b.

Sintaksislik xızmeti jag'ınan kelbetlikler tiykarınan atlıq so'zlerdi anıqlap, anıqlawısh xızmetinde keledi.

§ 62. Kelbetликтin' leksika-grammatikalıq tu'rleri. Kelbetlik zattın' ha'r qıylı belgilerin bildiriwi ha'm grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray sapalıq ha'm qatnashıq kelbetlikler bolıp ekige bo'linedi.

Sapalıq kelbetlikler. Heshqanday affikstin' ja'rdemisiz-aq, ma'nisi jag'ınan zattın' tu'rin (sulıw, go'zzal, su'mbil, qırmızı), da'min (ashshı, dushshı), iren'in (aq, qara, qızıl, ko'k, sarı, ala, qon'ır, targ'il), sapasın (jan'a, go'ne, qattı, jaqsı, jaman), ko'lemi menen mo'lsruhin (u'lken, kishi, awır, jen'il), sonday-aq adamlardıń ha'r qıylı psixologiyalıq jag'dayı, kewil xoshına baylanıslı belgilerdi an'latadı ha'm olardıń sapasın ken'irek ko'lemde an'latadı. Bul topardag'ı kelbetlikler basqa topardag'ı kelbetlikler sıyaqlı kontekst ishinde kelgende qanday? qaysı? degen sorawlarǵa juwap beredi: Aq saqal, qara saqal, aq jawlıq, qızıl jawlıq, aydarlı bala, tulımshaqlı

qız - ha'mmesi da'rya jag'asında sap tartıp tur (K.S.). O'zin' *jetim* balasan' (T.Q.). U'iken stoldin' do'gereginde, betine birden *ıssı* ha'wir urdı (T.Q.).

Sapalıq kelbetliklerge salıstırıw, arttırıw da'rejesi formaları erkin jalg'ana beredi.

Qatnaslıq kelbetlikler. Bir zatqa ta'n belgini tikkeley emes affikslerdin' jalg'anıwı arqalı basqa so'z shaqabınan (atawısh ha'm feyil so'zlerden) jasaladı. Olar zattın' tu'r-tu'sin, kelbetin, ko'lemin, mug'darin, shamasin ha'm basqa zatlarg'a qatnasın bildiredi: Bul seksewildin' qıysıq o'zegin *uzınlıg'ı qulashtay* ko'z a'ynekli jılan orag'an (Sh.S.). Erjan *ızalı Ko'kjalday* qabag'ı tu'nerip, o'zin gu'reske sazladı (K.S.). Jaz baslanıp kiyatırğ'anı menen *azang'ı* hawa biraz salqınlaw edi (T.Q.). Qatnaslıq kelbetlikler affikslerdin' jalg'anıwı arqalı athıq, feyil, ra'wish, t.b. so'zlerden jasalıp, solarg'a baylanıslı bolğ'an ha'r qanday sındı, belgini basqa zatqa qatnası arqalı an'latadı.

Qatnaslıq kelbetliklerge salıstırıw da'rejesinin' geypara formaları (-g'ilt/-gilt, -g'iltım/-giltım, -g'ish/-gish) jalg'anbaydı. Sonday-aq ayırımları intensiv formalar menen qollanıla almaydı.

§ 63. Kelbetliktin' ma'nilik tu'rleri. Sapalıq ha'm qatnaslıq kelbetlikler zattın' qanday belgisin bildiriwine qaray bir neshe ma'nilik tu'rlerge bo'linedi.

1) Ren'di (aq, qara, qızıl, qon'ır, sarı, torı, ko'k, ku'l ren', shubar, t.b.): Quptan bolıwdan aspandı qara bult qaplap, qattı samal esti (K.S.).

2) Sapanı (jaqsı, jaman, qımbat, o'tkir, jumsaq, qattı, t.b.):

Alma tu'sken menen aqmaq gellege,

Ashıla bermeydi Nyutonnın' zan'ı (İ.Yu.).

3) Jag'daydı (jas, g'arri, taza, go'ne, aqsaq, sınıq, suwıq, saqaw, soqır, t.b.): Sen meni jılı so'z benen aldastıraman dep turmısan' (Sh.S.). Qolaylı aydınlarg'a ,sen, taza jılım shıg'ar (K.S.).

4) Adam ha'm haywanatlarg'a ta'n qasiyetti (ashıwshaq, qorqaq, batır, tebewik, urısqaq, jalaxor, t.b.): *Baqırawıq tu'yenin'* barı jaqsı (naqıl).

5) Da'mdi (*ashshı, dushshı, mazalı, tatlı, shiyrin*, t.b.): A'miw-da'ryanın' qayırı menen Aral ko'llerinin' maqpal shalan'ların jep o'sken bizin' balıqtan *shiyrin* balıq bolmaydı (K.S.).

6) Sın-simbattı (juwan, pa's, biyik, uzın, tompaq, qıysıq, t.b.): Ha'mmege *qıysıq* sınıy tabıla bere me? (Sh.S.).

7) Ko'lem, aralıq ma'nisin (ken', tar, alıs, jaqın, t.b.):

İnsan peyili tarılğ'anda biraqta,

Eki adamg'a tarlıq eter *ken'* du'nya (İ.Yu.).

8) Orındı, waqıttı (u'ydegi, du'zdegi, mekteptegi, azang'ı, tu'ski, jazg'ı, on'. sol, t.b.): Joldın' *on' qaptalındag'ı* na'ha'n seksewil qashan o'tse de dıqqattı tartıpay qoymaydı (Sh.S.). İshke *jazg'ı* tu'nın' salqın hawası gu'p etip urdı (Sh.S.).

9) Usashiq, sheriklik ma'nisin (tu'yedey, iynedey, maymilday, pikirles, sirlas, awillas, t.b.): *Ayday* ju'zine ayirilmastay qalın' shirkew shumildig'i tu'sti (K.S.).

10) Tu'birden an'latilg'an na'rsege iye ekenligin (aqilli, bilimli, za'ha'r-li, miyweli, sayalı, a'rebi, qazaqı, t.b.): A'tirapta bunnan basqa *miywali* bag' da joq (Sh.S.).

11) Tu'birden an'latilg'an na'rsenin' joqlig'ın bildiretug'ın kelbetlikler (suwsız, gu'nasız, biygu'na, biyqayg'ı, nainsap, t.b.): Ten'izdin' *sheksiz* aydınına ko'zin tiki (K.S.).

Ko'bisi *hiylesiz* xızmet qılmadı,

Mu'mkin endigiler sanalı bolar (İ.Yu.).

§ 64. Kelbetliktin' da'rejeleri. Kelbetlikler ga'p ishinde kelgende tiykarınan zattin' belgisi menen birge sol belginin' da'rejesin de bildirip keledi.

Da'reje ma'nisi kelbetliktin' da'reje formaları ja'rdeminde an'latıladi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' da'rejelerinin' u'sh tu'ri bar: jay da'reje, salıstırıw da'reje, arttırıw da'reje.

1. **Jay da'reje.** *Zatqa tiyisli belginin' tu'rin-tu'sin, simbatın hesh na'r-sege salıstırmay yamasa ku'sheytpay jay tu'rde ko'rsetetug'ın kelbetliktin' tu'rine jay da'reje delinedi.* Bul da'reje affikslerdin' ja'rdemisiz kelbetlik so'zlerdin' tu'bir yaki tiykar halındag'ı formasınan an'latıladi: *aq* qag'az, *qara* sıya, *ko'k* kitap, *qızıl* bayraq, *jasıl* lenta, *ala* ko'len'ke, t.b.: Bir *jaman* jeri *taza* irash suw tutpaydı eken (T.Q.).

2. Salıstırıw da'reje.

a) A'dette bir zat ekinshi zat penen salıstırug'anda salıstırıwg'a tiyisli zattin' sını, simbatı, ko'lemi., t.b. a'piwayı halındag'ıg'a qarag'anda o'zgesherek belgilerge iye boladi. Kelbetliktin' bunday do'rendi forması salıstırma da'reje bolıp esaplanadi. Bul da'reje to'mendegi affikslerdin' ja'rdeminde sintetikalıq usıl menen jasaladi:

-raq/-rek, -ıraq/-irek, -law/-lew, -g'ilt/-gilt, -shıl/-shil, -g'iltım/-giltım, -g'ish/-gish: ko'klew, sarlaw, qattıraq, qolaylıraq, aqshıl, qızg'ish,, t.b.: *Sırıqı* shapanı o'zine sa'l *kelterek* bolg'anı menen *ken'lew*. Saqalı shıqpag'an *su'mpeklew*, jag'ına ku'ta' qonımlı (T.Q.). Aspadag'ı *aqshıl* bultlar . . . usı shamaldın' aldına tu'sedi (O'.A.). Bul affikslerdin' ishinde kelbetliktin' salıstırma da'rejesin payda etiwde ko'birek *-raq-rek, iraq-irek* affiksleri o'nimli qollanıladı.

b) Salıstırıwg'a tiyisli zat ya qubılıs shig'is sepliginde turıp onnan keyin kelbetliktin' ayılıwı arqalı analitikalıq usıl menen de salıstırma da'rejenin' ma'nisi an'latıladi: o'limnen ku'shli, a'ken'nen u'lken, qoydan juwas, tastan qattı, ko'mirden qara, t.b.: Qonaq *qoydan juwas* (naql).

3. **Arttırıw da'reje.** Kelbetliktin' bul da'rejesi sapanın', sınnı, t.b. belginin' sol zattin' o'zinde artıqmash ekenligin yaki basqa zatlarg'a

qarag'anda artıq ekenligin an'latadı. Qaraqalpaq tilinde arttırıw da'rejesi sintetikalıq ha'm analitikalıq usıl menen jasaladı.

Sintetikalıq usıl menen sındı, sıpattı ha'm t.b. belgilerdi bildiriwshi so'zlerdin' birinshi buwınının' son'g'ı ha'ribi almasıp «p» dawıssız sesi qollanıladı: ip-ısq, sap-sarı, kip-kishkene, jap-jaqın, qıp-qızıl, t.b.

Analitikalıq usıl menen kelbetliktin' arttırıw da'rejesi to'mendegishe jasaladı:

a) kelbetlik so'zdin' aldında onın' ma'nisin ku'sheytip arttırıwshi so'zler dizbeklesip keledi: en' ullı, ju'da' sulıw, dım ko'rkem, t.b.: Nısan Na'jimovish aqıllı adam da' *og'ırı aqıllı!* (T.Q.).

b) kelbetlik so'zlerdin' ta'kirarlanıp keliwi na'tiyjesinde de arttırıw da'rejesi payda boladı: qıysıq-qıysıq ko'she, shıp-shıp ter, beles-beles qır.

Bunday ta'kirar kelbetliktin' birinshi komponenti shıg'ıs sepliginde turıp ta arttırıw da'rejesi jasaladı: uzaqtan-uzaq, haqtan-haq, jan'adan-jan'a, t.b.

§ 65. Kelbetliktin' basqa so'z shaqaplarına o'tiwi (Deadektivatsiya)

Kelbetlikler ayırım kontekstlerde basqa so'z shaqaplarının' funk-xızmetine o'tip qollanıladı. Geypara jag'daylarda sınıq, sapalıq, t.b. belgilerdi an'latıwshi kelbetlikler belgili zattın' ataması xızmetinde de jumsaladı. Bunday jag'dayda qollanıwǵa tiyisli athq so'z tu'sirilip ayıladı da kelbetlik usı tu'sip qalg'an atlıq so'zdin' xızmetine o'tedi. Yag'nıy eki tu'rli xızmetti, birewi o'zinin' tiykarǵı xızmetin, ekinshisi atlıqqa tiyisli bolǵ'an zatlıq xızmetin atqaradı. Misalı: *Jalqawǵa* is buyırsan' o'zin'e aqıl u'yreledi (naqıl). *Soqırdın'* tilegeni eki ko'zi. *Jaqsının'* u'yine adam ko'p keler, jaman bolsa onın' ko'zi jep keler (Berdaq). *Jaqsı* iste sınıladı (naqıl). Keltirilgen misallardag'ı substantivlesken so'zlerge anıqlanıwshi so'zlerin qoyǵ'an jag'dayda jalqawǵa-jalg'aw adamǵa, soqırdın' - soqır adamın', jaqsı-jaqsı jigittin', olar o'zlerinin' da'slepki halında kelbetliktin' ornında qollanıladı. Feyil so'zler menen qollanılg'anda ha'rekettin' belgisin bildirip, ra'wishke o'tedi: *jaqsı* oqıydı, *jazıqsız* ayıplandı, *sheksiz* so'yledi, t.b.

§ 66. Kelbetliktin' sintaksislik xızmeti. Qaraqalpaq tilinde kelbetlikler sintaksislik so'z dizbeklerinin' bag'ınınıqı sın'arı xızmetinde kelip, bas (bag'ındırıwshi) komponenttin' ha'r qıylı belgilerin bildirip, jupkerlesiw uslında baylanıp qollanıladı: biyik taw, o'tkir pıshaq, ko'k ko'ylek, batır jigıt, jaqsı bala, aqıllı qız, qaladag'ı mektep ha'm t.b.

Kelbetlikler ga'pte tiykarınan anıqlawısh xızmetin atqarıp keledi: *Ku'shli* ha'm *mehirli* patshalıqqa arqa su'yep jasawdı aqlıqlarımızdin' o'zleri tu'sinip aladı (T.Q.). *Jaman* adam qorıqqanın sıylaydı (naqıl).

Feyil bayanlawıshın' aldında kelip pısıqlawısh wazıypasında qollanıladı: Endigi jag'ında Bazarbay u'nsiz isledi (Sh.S.). Ag'ash kessen' *uzın* kes, temir kessen' *qısqa* kes (naqıl). Ga'ptin' aqırında kelip atawısh

bayanlawış xızmetinde qollanıladı: As iyesi menen *tatlı* (naqıl). Alistag'ı dushpannan an'lip ju'rgen dos *jaman* (naqıl).

Ga'p ishinde substantivlesip baslawış ha'm tolıqlawış xızmetlerinde de qollanıladı beredi. Mısalı: Baslawış xızmetinde: *Meshkey* toymaydı, toysada jutıng'anın qoymaydı (naqıl). Tolıqlawış xızmetinde:

Ba'dhasılıg'a ha'mel jetse,
Puxarasın talar iytshe (İ.Yu.).

Sorawlar

1. Kelbetlik degenimiz ne? Basqa so'z shaqaplarınan o'zgesheligi qanday?
2. Qaysı so'z shaqaplarına baylanıslı qollanıladı?
3. Qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray qanday tu'rleri bar?
4. Kelbetliktin' ma'nileri haqqında ayıp berin'.
5. Kelbetliktin' qanday da'rejeleri bar? Olar qalay jasaladı?
6. Kelbetliklerdin' basqa so'z shaqaplarına o'tiwine ko'rkem shug'armalardan mısalılar tabın'.
7. Kelbetlikler qanday sintaksislik xızmet atqaradı?

A'debiyatlar

Aymurzaeva A'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde substantivlesken kelbetlikler, O'zRİAQQB xabarshısı, 1979, N' 2 57-60-bet.

Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık, t. II, Fonetika i morfologiya, sh. a', (shasti rechi i slovoobrazovanya), Moskva, 1952.

Berdimuratov E., Bekbergenov A., Pirniyazov Q. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. (shıng'ırlar jıynag'ı), No'kis, 1991.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. 1-bo'lim, morfologiya, No'kis, 1974, 52-69-b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili, morfologiya, No'kis, 1981, 75-84-b.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası, so'z jasalıw ha'm morfologiya, No'kis, 1994. 139-146-b.

SANLIQ

§ 67. Sanlıq haqqında tu'sinik. Zatlardıń is-ha'reket, waqıya-lardıń san mug'darın bildiretug'in so'zler sanlıq dep ataladı.

1. Sanlıqlar leksika-semantikalıq jaqtan jeke turg'anda anıq sandı an'latpay, tek sannın' anıq emes (abstrakt) atamasın bildiredi. Onın' anıq san ma'nisi zatlarg'a qatnaslı anıqlanadı: bes da'pter, jigirma oqıwshı, onlag'an adam, on-onbes qoy, t.b. zatlıq ma'nidegi so'zler menen qatar qollanılap kelgende, sol so'zlerge qatnaslı olardıń anıq sanın ko'rsetedi.

Sanlıqlardıń tiykarg'ı leksikalıq qorı ko'p emes, olar barlıg'ı bolıp 22 jay sandı quraydı, birden tog'ızg'a deyingi sanlar - birlikler, onnan

toqsang'a deyingi sanlar - onliqlar, ju'zden tog'iz ju'zge deyingi sanlar - ju'zlikler, min'nan joqari sanlar min'liqlar ha'm t.b.

Sanlar menen ko'rsetilgen sanliqlardan basqa, san ma'nisin bildiretug'in so'zler de qollaniladi. Ma'selen, jalg'iz, jekke, taq so'zleri bir saninm', egiz, qos, jup, par so'zleri eki saninm' ma'nisin beredi.

Sonday-aq, ha'r qiyli uzunliq, ko'lem, awirliq, waqit o'lishemlerin bildiretug'in so'zler de sanliq penen zatlar arasindag'i atamalarda bildirip, sanliq ma'nilerine jaqinlasadi: arshin, metr, qulash, adim, eli (4 eli), misqal, batpan, tsentner, tonna, t.b. Biraq, bular leksika-semantikaliq jaqtan nag'iz sanliqlar emes, olar sanliqlar menen birge qollanilip zatlardin' ha'r tu'rli sanin aniqlaydi: 10 metr shit, 100 tonna paxta, t.b.

2. Sanliqlar morfologiyaliq o'zgesheliklerine iye boladi. Olardim' o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' biri basqa so'z shaqaplarinan jasalmaydi. Sanliqlardan ju'da' az mug'darda so'z jasawshi qosimtalar arqali atliq ha'm feyiller jasaladi. Misali: birlik, onliq, ju'zlik, min'liq, birle, u'shle, ekewle, u'shewle, birlesiw, ekileniw, t.b.

Sanliqlar o'zine ta'n forma jasawshi-aw/-ew, -lap/-lep, -lag'an/-legen, -day/-dey, -tay/-tey, -inshi/-inshi, (-nshi/-nshi) qosimtalar jalg'anrw arqali sanliqtin' semantikaliq tu'rlerin jasadı: altaw, jetew, ekewlep, onlag'an, min'day, tog'iznshi, t.b.

Sanliqlar qurılısına qaray jay (dara) ha'm qospa sanliqlar bolip ekige bo'linedi:

Jay sanliqlardin' toparin morfemalarg'a ajratilmaytug'in bir tu'bir qa'lipindegi eki, u'sh, on, otiz, qırıq, ju'z, min', alpis, jetpis, seksen, toqsan, t.b. dara sanlar quraydi. Bul sanliqlardan alpis, jetpis, seksen, toqsan sanlari tariyxıy shıg'ısı jag'inan alti, jetti, segiz tog'iz sanlarinın' on sanı menen qosılısıp birigiwinen do'regeni menen, olardi morfemalarg'a ajratıwıg'a bolmaydı. Olar birigip, dara sanlar sıyaqlı bolıp, a'bden qa'liplesip ketken. Sonin' menen qatar, bular dara sanlar sıyaqlı qospa sanliqlardin' quramında onın' bir sını'arı retinde qollaniladi. Misali: alpis bes, seksen tog'iz, bir min' tog'iz ju'z toqsan, t.b. Usı sıyaqlı o'zgeshelikleri esapqa alınıp, ko'pshilik tu'rkiy tillerinde olar jay sanliqlardin' qatarında qaralg'an. Qaraqalpaq tilinde de atalg'an sanliqlar qospa sanliqlardin' birikken tu'ri retinde emes, jay sanliqlardin' qatarında u'yreniledi.

Qospa sanliqlar eki yamasa birneshe sanliqlardin' dizbeklesip ha'm juplasıp keliwinen du'ziledi. Olar eki tu'rli bolıp du'ziledi:

a) qospa sanliqlardin' quramında g'i sanlar o'z ara bir-birine qosılıw ha'm ko'beytiliw joli menen du'ziledi. Misali: on bir, alpis alti, bir ju'z qırq bes sanliqlarina jay sanlar qosılısqan bolsa, son'g'i bir ju'z qırq bes sanlig'ında eki qospa sanlar qosılısqan. Qosıw joli menen qosılğ'anda u'iken san aldında, kishi san onnan keyin keledi. Al ko'beytiw joli menen qosılısqanda 1 den 10 g'a deyingi sanlar ju'z ha'm min' sanlarinın' aldında

turip, ju'zlikler ha'm min'liqlardin' qatarin du'zedi: eki x ju'z (eki ju'z), bes x ju'z (bes ju'z), on x ju'z (min'), tog'iz x ju'z (tog'iz ju'z), on x min' (on min'), t.b;

b) qospa sanliqlar bir tu'rdegi eki sannin' ha'm ha'r tu'rli (sandag'i) sanliqlardin' qosilisip juplasirinin du'ziledi. Bunun' son'g'i tu'rinin' juplasirinda da kishi san aldın, u'lken san keyin keledi: eki-ekiden, u'sh-u'shten, on-onnan, bes-altı, jeti-segiz, qırq-eliw , t.b. Geyde juplasirdin' bul ta'rtibi buzılıp ta qollanılıwı mu'mkin: qırq-otız, ju'z-eliw, t.b.

3. Sanliqlar sintaksislik xızmeti jag'ınan to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1) sanliqlar zatlar'ga qatnaslı so'z shaqabı bolg'anlıqtan, zatlardın' san mug'darin, qatar sanın ha'm t.b. belgilerin bildirip, ga'pte anıqlawish xızmetin atqaradı: Mekteptin' aldında eki gu'jim terek bar («Jetkinshek»). Bul tuwralı Men'limurat ag'a 1920-jıldın' ekinshi iyunindegi 261- buyırıqtı oqip berdi (T.Q.).

Sanliqlar kelbetlik ha'm basqa da zattın' belgisin bildiriwshi so'zler menen birge qollanılıp, qospa anıqlawish bolıp keledi: Onın' aldında 500 bas qoy bar (O'.A.). Avtobustan tu'skennin keyin «Jan'alıq» xajalıg'ının' orayına shekem eki kilometrdey piyada ju'riw kerek (T.Q.);

2) sanliqlar atlıq so'zlerdin' ornına qollanılıwına qaray bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalardin' wazıypasın atqaradı: Tog'ızımız jıynalıp, toqli jıqqan batırımız. Birewden ekew jaqsı. Sen ol jaqta teren'nen ondı alsan', biz bul jaqta ju'zdi, min'di aldıq (O'.A.). Eldin' ko'zi eliw, biri ko'rmese, biri ko'redi (naqıl);

3) sanliqlar feyillerge qatnaslı is-ha'rekettin' isleniw sanın, mug'darin bildirip kelip pısıqlawish boladı: Ku'n bir jawsa, terek eki jawadı (naqıl). Mashinalar Qaratawg'a ku'nine eki ret qatnaydı (Q. D.).

Sanliqlar atlıq so'z ma'nisinde kelgende seplik, betlik, tartım qosımtaları menen o'zgeredi.

SANLIQLARDIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

Sanliqlar leksika-semantikalıq ha'm morfologiyalıq belgilerine qaray esaplıq sanliqlar ha'm qatarlıq sanlaqlar bolıp eki toparg'a bo'linedi. Birinshi topardın' quramin sanaq, jıynaqlaw, toplaw, shamalıq, bo'lshek sanlar quraydı. Ekinshi topar tek qatarlıq sanlıqtan turadı.

§ 68. Sanaq sanlar. Sanaq sanlar uluwma anıq emes sandı bildiriw menen qatar, zat, qubılıs ha'm is-ha'rektin' anıq sanın da bildiredi ha'm sol zat, is-ha'reketlerdin' san ko'rsetkish belgisi retinde olardin' aldında turadı. Sanaq sanlar o'zi qatnaslı so'zler menen qollanıl'anda neshe? qansha? sorawlarına juwap beredi: 10 da'pter, 25 oqıwshı, 500 qoy degen dizbetkeledi 10, 25, 500 sanları qansha? neshe? sorawlarına juwap berip, zatlardın' anıq sanın ko'rsetedi.

Sanaq sanliqlari sanlar (tsifrlar) menen belgilengende 1 (bir), 5 (bes), 10 (on), 40 (qirq), 100 (ju'z), 1000 (min') ha'm t.b. matematikalıq tan'balardan paydalanıladı.

Sanaq sanlar tiykarg'ı tu'bir san bolg'anlıqtan sanlıqtın' basqa ma'nilik tu'rlerinin' jasalıwına tiykar (baza) bolıp xızmet etedi.

Sanaq sanlar substantivlenip kelgende atlıqlar sıyaqlı ko'plik, tartım, betlik ha'm seplik qosımtaların qabil etedi: Sol jılı ol jetisin toltırıp, segizge qarag'an edi (Sh.A.). Mın'dı tanıg'ansha, birdin' atın bil (naqıl). Birlesken ko'p is qıladı, *biri* arqaw, *biri* eris boladı (naqıl).

Tayshaxannan *tog'ızban*,

Qarajannan *tog'ızban*,

Ekewinen on segiz («Alpamıs»).

Sanaq sanlar numerativ so'zler menen dizbeklesip kelgende, sol so'z benen birlikte anıqlawısh yamasa basqa ag'zalardıń' xızmetin atqaradı: Eldin' awzın tıymag'a, *elli qarı* bo'z kerek. *Bir ku'nlik* jolg'a shıqsan', *u'sh ku'nlik* azıq al. (naqıl) Qarshıg'anın' qarawında *700 bas* sawlıg'ı bar. Aq terek *10-11 jilda* ortasha biyikligi *13-14 metr*, ortasha diametri *12-17 santimetr* boladı.

Sanaq sannın' sepleniw paradigması

Dara san		Qospa san
Ataw	eki, u'sh	on bir, on eki
Iyelik	ekinin', u'shtin'	on birdin', on ekinin'
Baris	ekige, u'shke	on birge, on ekige
Tabis	ekini, u'shti	on birdi, on ekini
Shıg'ıs	ekiden, u'shten	on birden, on ekiden
Orın	ekide, u'shte	on birde, on ekide

§ 69. Jiynaqlaw sanlıqlar. Jiynaqlaw sanlar zatlıardıń', qubılıslardıń' sanın ja'mlep, jiynaqlap ko'rsertedi. Jiynaqlawshı sanlar 1 den 7 ge shekemgi sanaq sanlarga -aw/-ew qosımtasının' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul qosımtalar eki, altı, jeti sanlıqlarına jalg'ang'anda, olardıń' keynindegi dawıslı ses tu'sip qaladı: birew, ek (i) ew, u'shew, to'rtew, besew, altı(ı)aw, jet(i)ew.

Jiynaqlaw sanlar ma'nisi jag'ınan sanaq sanlarga jaqın, sonlıqtan olar awızsha sanawda sanaq sanlardın' ornına qollanııp ta keledi: birew, ekew, u'shew, to'rtew, besew, altaw, jetew, segiz, tog'ız, t.b.

Jiynaqlaw sanlar ma'nisi jag'ınan sanaq sanlarga jaqın bolg'anlıqtan sanaq sanlardın' da, jiynaqlaw sanlardın' da ma'nilerin an'latadı. Misalı: Onnı' balaları *besew*, *u'shewi* mektepte oqıydı (N.D.).

Bunday jag'dayda jiynaqlaw san tartım jalg'awın qabil etip, zatlıq ma'ni bildiredi.

Jyñaqlaw sanlardan *birew* sanlıg'ı o'zinin' da'slepki ma'nisinen uzaqlasıp, belgisizlik almasıg'ı ma'nisinde de qollanıladi:

Oq atılsa *birewge*
Janın tigip girewge,
Jetip barar su'yewge,
Bir adamdı bir adam (İ.Yu.)

Jyñaqlaw sanlıqlar substantivlenip kelgende, so'z o'zgeriwshi qosımtalardı qabil etedi. Olardan ko'plik jalg'awının' qosımtasının' -lar/-ler forması jyñaqlaw sanlıqlarg'a jalg'anbaydı. Bul qosımta *birew* sanlıg'ı belgisizlik almasıg'ı ma'nisinde kelgende g'ana jalg'anadı: *Birewler* toyıp sekiredi, *birewler* ton'ıp sekiredi (naql).

Jyñaqlaw sanlıqlardıń *birew* sanlıg'ınan basqa tu'rlerinin' ha'mmesine I-II bettegi betliktin' ko'plik tu'rinin' jalg'awları jalg'anadı da, *birew* sanlıg'ına betlik jalg'awının' birlik tu'ri jalg'anadı: *ekewmiz*, *ekewsiz*, *besewmiz*, *besewsiz*, *birewmen*, *birewsen'*, t.b. Al *birew* sanlıg'ına betliktin' ko'plik jalg'awı qosıla qoysa, ko'plik emes, sıpaylıq ma'ni bildiriledi.

Soday-aq tartım formaları da jyñaqlaw sanlıqlarg'a jalg'ana beredi: *u'shewimiz*, *u'shewin'iz*, *u'shewi*, t.b.

Jyñaqlaw sannın' seplik paradigması

	Birlik	Ko'plik
Ataw	<i>u'shew</i> , <i>besew</i>	<i>u'shewimiz</i> , <i>besewimiz</i>
Iyelik	<i>u'shewdin'</i> , <i>besewdin'</i>	<i>u'shewimizdin'</i> , <i>besewimizdin'</i>
Barıs	<i>u'shewge</i> , <i>besewge</i>	<i>u'shewimizge</i> , <i>besewimizge</i>
Tabıs	<i>u'shewdi</i> , <i>besewdi</i>	<i>u'shewimizdi</i> , <i>besewimizdi</i>
Shıg'ıs	<i>u'shewden</i> , <i>besewden</i>	<i>u'shewimizden</i> , <i>besewimizden</i>
Orın	<i>u'shewde</i> , <i>besewde</i>	<i>u'shewimizde</i> , <i>besewimizde</i>

§ 70: Toplaw sanlıqlar. Toplaw sanlıqlar predmetlerdi san jag'ınan birdey toparlarg'a bo'lip, toplan ko'rsetedi ha'm qanshadan? nesheden? neshewlep? qanshalap? sorawlarına juwap beredi. Toplaw san, sanaq ha'm jyñaqlaw sanlıqlardan jasalıp, dara ha'm jup so'z tu'rinde qollanıladi. Olar to'mendegishe jasaladı:

1. Dara ha'm jup so'z tu'rindegi sanaq ha'm jyñaqlaw sanlarına shug'ıs seplik jalg'awının' qosılwı arqalı jasaladı: *u'shten*, *besten*, *onnan*, *eki-ekiden*, *u'sh-u'shten*, *to'rtewden*, *besewden*, *ekew-ekewden*, *altaw-jetewden*, t.b. Barlıq jaqtan birim-birim *ekew-u'shewden* Eshimbettin' u'yine jigitter kele basladı (A.Bek.). Aldımızda *eki-ekiden* dizilisi kiyatırǵan qara ko'rindi (T.Q.).

A'skerleri eki ju'z,
Jigirmadan bo'linip,

On otawg'a taradı,
Ekewden ya u'shewden,
Bo'limlerge taradı (A.D.).
To'rt bo'linip *on-onnan*,
Jaw bolıp bag'qa tiyedi («Qırq qız»).

2. Sanaq ha'm jynaqlaw sanlarga -lap/-lep qosımtalarının jalg'anıwı arqalı da toplaw sanlar jasaladı: onlap, ju'zlep, mın'lap, on-onlap, ekew-ekewlep, bir-birlep, besew-altawlap, t.b. Qaraqalpaqstannın' qızları bizin' institutqa birimlep emes, *onlap, ju'zlep* kiretug'ın bolsın (Q. J.).

Toplaw san jasawshı qosımtalar sanaq sanlar menen birge qollanılutug'ın atawısh so'zlerge (numerativlerge) jalg'anıp ta toplaw ma'nisin bildiredi: 60 tsentinerden, mın' tonnadan, bes gekardan, 100 bastan, bir adamlap, eki adamlap, t.b.: Hu'kimettin' qararı boyınsha jan basına *eki tanaptan* jer tiyisli. Mine, bıyl a'kem menen ekewimiz *5 tonnadan* aldıq. Bulkaralarda ha'r jılı *mın' tonnadan aslam* ta'biyy ot-jem jynap alıw mu'mkin (T.Q.). Adamlar uzaq jerge ju're almay, ha'r jerde *bir adamlap, eki adamlap* qala berdi (Q.E.). Ha'r tsentner zu'ra'a't ushın *350 kubometrden artıq* suw sarp etpew ushın gu'resiwimiz tiyis. (T.Q.)

Geyde toplaw sanlardın' ma'nisi jynaqlaw sanlıqqa *ara* so'zinin' dizbeklesiwı arqalı da bildiriledi: Ashıq karyerde islep atırg'an jelen' adamlar jumıstın' tamam bolar waqtına shıday almay, *ekew ara, u'shew ara* bo'linip tarqasıp ketti (A.Bek.).

Toplaw sanlarga so'z o'zgeriwshi qosımtalar qosılmaydı.

§ 71. Shamalıq sanlıqlar. Shamalıq sanlıqlar zatlardın', qubılıs ha'm is-ha'reketlerdin' san mug'darın shama menen boljap, dusmallap ko'rsetedi ha'm qansha? degen sorawg'a juwap beredi.

Shamalıq sanlıqlar morfologiyalıq ha'm so'z qosılıw usılları arqalı jasaladı:

1. a) shamalıq sanlarga *-day/-dey* (-tay/-tey), qosımtalarının' tikkeley yamasa sanlıqlar menen birge qollanılutug'ın numerativ so'zlerge jalg'anıp keliw arqalı jasaladı. Bul qosımtalar, ko'binese birlik sanlardan u'lken sanlarga jalg'anadı: jigirmaday, ellidey, ju'zdey, mın'day, .eki mın'day, t.b. Ko'terilgen *eki mın'day* xalıqtın' qolında ha'r qıylı qural-jaraqlar payda boldı (A.Bek.). Serjant bizlerden *on metrdey* alda (N.D.). *Bir saattay* waqt o'tkennen son' dalag'a shıqtıq (Sh.S.);

b) -lag'an/-legen qosımtalarının' sanaq sanlarga jalg'anıwınan jasaladı: onlag'an, otızlag'an, ju'zlegen, millionlag'an, t.b: Ma'tekege juwir, u'sh jilm, *onlag'an aw* tayarlasın (K.S.). A'diwli ana, senin' su'yikli muxab-batın' ha'r waqıtta da *millionlag'an* jas jigitler menen qızlarga arılmas dimar, qaytpas g'ayrat beredi (J. A.).

Sonday-aq sanaq sanlıqlarga ko'plik *-lar/-ler* jalg'awı ha'm onnan keyin orın seplik jalg'awı jalg'anıwı arqalı shamalıq san ma'nisi bildiriledi.

Bul tu'rdegi shamaliq sanlar, ko'binese waqit ma'nili atawishlar menen dizbeklesip, waqit yamasa mezgildi bildirip keledi: Tek azang'ı *saat onlarda* g'ana Aynaxan ken'sege keldi (X.S.).

2. So'zlerdin' qosilisiwı arqalı to'mendegishe jasaladı:

a) san jag'ınan bir-birine jaqın bolg'an jıynaqlaw ha'm qatarlıq sanlardın' o'z ara juplasıp qosılıwı arqalı shamaliq sanlar jasaladı. Bunday jasalıwda jup so'zdin' quramında ko'binese kishi san aldın, u'lken san keyin keledi: eki-u'sh, u'sh-to'rt, to'rt-bes, on-on bes, otız-qırq, qırq-eliw, eliw-alpıs, ju'z-ju'z jigirma, t.b. Usı geybir u'ylerde u'sh-to'rt sıyr, eki-u'sh baspaq, qırq-eliw qoy, janlıqlar bar (J.S.). *Ekew-u'shewi* Anyanın' albomına u'n'ilip qarap otır (A.O.). Bir mın' tog'ız ju'z on besinshi-bir mın' tog'ız ju'z on altınshı jıllar edi (A.Bek.);

b) sanaq sanlarga waqıtlıq, awırlıq, mug'darlıq o'lshe'm ma'nilerin bildiretug'in atawish so'zler ha'm geypara numerativlerdin' dizbeklesip keliwi arqalı shamaliq san ma'nisi bildiriledi: Oyaq-buyag'ı *otız-qırq minuttn' ishinde* keliwge tiyisli adamlardın' ko'pshiligi xojalıq ken'sesine jıynaldı (Q.D.). Tuqtım mallarg'a 2-2,5 *kilogramm mug'darında* kontsentrát ot-jemler berildi. («E.Q.»). Ol o'z otarınan *u'sh ju'zden aslam* qarako'l teri tapsırdı («E.Q.»). Ha'mmesi *otız beske jaqın* adam jıynaldı (A.Bek.).

§ 72. **Bo'lshek sanlıqlar.** Bo'lshek sanlıqlar pu'tinnin' bo'legin, u'lesin bildiredi ha'm og'an neshe? qanshası? sorawları qoyıladı: u'shten eki, to'rttin' biri, t.b.

Bo'lshek sanlar du'zilisi jag'ınan eki sannın' qosilisiwı arqalı jasalg'an qospa san tu'rinde qollanıladı. Olar sanaq sanlardan eki tu'rli formada jasaladı:

1. Bo'lshek sannın' quramında g'ı sannın' birinshisi (bo'limi) shıg'ıs seplik jalg'awı, ekinshisi (alımı) ataw formasında yamasa III bettegi tartım jalg'awlı bolıp jasaladı; to'rtten u'sh, besten to'rt, u'shten biri, mın'nan biri, t.b.: Na'tiyjede usı ko'lemnin' *u'shten bir* bo'legin viltten qutqarıp qaldıq (Q.J.). Mınaw baqqan qoyımın' *u'shten biri* su'yinshi («Alpamıs»).

2. Bo'lshek sannın' da'slepki isyelik sepliginde, son'g'ısı III bettegi tartım jalg'awın qabil etip jasaladı: U'shtin' biri, to'rttin' biri, t.b.: Xojalıqtag'ı mashinalardan *jigirmanın' on to'rti* isleydi (T.Q.). *To'rtin' birine* diyqan turar, ten' bo'l,—dedi Aydos baba (Berdaq).

Geyde stillik talapqa ılayıq iyelik sepligi menen baylanısatug'in tartım jalg'awı tu'sirilip te qollanıladı:

☞ O'gizimdi berdim mayına,
Altınn' bir payına (O'tesh).

Bo'lshek sanlarga qatnaslı pu'tinnin' ten' ekiden bir bo'legin bildiriw ushın yarım (0,5), to'rtten bir bo'legin bildiriw ushın sherek (0,25) so'zleri de qollanıladı. Bul so'zler atlıq ha'm sanlıqlardın' aldında da, keyninde de keledi: Bul ku'ni Mirzalı ag'a u'sh yarım tonna paxta tergen edi

(S.S.). Jon'ishqanın' qatarlari ma'kkeden jetti yarim (7,5) santimetr qashuq-
hqa boladi («E.Q.»). *Sherek* a'sirden aslam waqittan berli Qudaybergen
ag'a bir ka'sipte islep kiyatir («E.Q.»).

Bo'lshek sanlar predmetlerdin' pu'tinnen bo'legin, u'lesin ko'rsetip
kelgenlikten substantivlenip, ko'binese seplik jalg'awlari menen o'zgeredi:
Jarimshilar jerdi *to'rtten birine, u'shten birine* aladi (N.D.).

Esapsiz juyg'an malin'nin',
Aqshaxanday xanima,
Jartusin nege bermedin'? («Qoblan»).

§ 73. **Qatarliq sanliqlar.** Qatarliq sanliqlar zatlardin' qatar ta'rtibin,
izbe-izli retlik ornin bildiredi.

Qatarliq sanliqlar dara ha'm qospa sanaq sanlarga *-inshi/-inshi, -nshi/
-nshi* qosimtalari jalg'aniwi arqali jasaladi: tog'uzinshi, oninshi, birinshi,
u'shinshi, altinshi, on birinshi, on altinshi, bir min' tog'uz ju'z toqsan
birinshi t.b: *Ol birinshi* bo'limnen *ekinshi* bo'limge kiyatir edi. *Bir min'*
tog'uz ju'z qirqinshi jildin' avgustinda usunday tag'i bir waqiya boldi (Q.D.).

Qatarliq sanlar ma'nilik jaqtan zatlardin' qatar ta'rtibin, retlik sanin
bildiretug'in bolg'anliqtan aniq ma'nige iye bolip keledi. Ma'selen, sanaq
san zatlardin' uluwma sanin (u'sh bala) bildirse, qatarliq sanlar qatar ta'rtip
boyinsha sanawdin' aniq ornin, qatar saninin' neshinshi ekenin ko'rsetedi.
Misali: *Ekinshi* ha'ptede-aq piesa tayin boldi (T.Q.). Bul ga'pte ekinshi
qatarliq sanin piesanin' aniq tayin bolg'an waqtin ko'rsetip kelgen.

Qatarliq sanlardan *birinshi* sanlig'i *da'slepki, a'depki, a'welgi, baslapqi,*
tun'g'ish so'zleri menen ma'niles bolip, sol so'zlerdin' sinonimi bolip
keledi.

Sonday-aq, ol aldın'g'i, u'lgili degen sapaliq ma'nini de bildiredi:
Qa'ne, kim *birinshi* bolar eken zu'ra'a't boyinsha (O'.X.). Uris jillari
Gu'layim rayon boyinsha en' *birinshi* terimshi boldi (X.S.).

Qatarliq sanliqlar zatliq ma'nide qollanilip kelgende, so'z o'zgeritiwshi
ko'plik, tartim, betlik ha'm seplik jalg'awlarin qabil etip, ga'ptin' bas ha'm
ekinshi da'rejeli ag'zalarinin' xizmetin atqaradi: Shadimurat *oninshini*
pitkerip, a'skerlikke ketken jili Perixan *jetinshini* pitkerge edi (I.Q.).
Muxammed ag'a bayag'i *birinshi* ja'ha'n urisina qatnasqan jawinger edi
(O'.X.). *Eki* attu ertle, *birewine* o'zin' min, *ekinshisine* Sadiq minsin (K.S.).
Birew ketse, *ekinshisi* keledi (T.Q.).

Qatarliq sanliqqa shig'is seplik tu'rindagi *-dan/-den* qosimtalari qosilip
kelgende, so'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin bildiretug'in kiris
ag'za bolip keledi: Jilli suw qoylar ushin ku'ta' paydali. Bul, *birinshiden,*
qoylarga bir ret jem bergen menen barabar, *ekinshiden,* jilli suw ishken
qoylar ish taslamaydi (J.S.).

Qatarliq sanm' sepleniw paradigması

Seplik	Birlik	Ko'plik
Ataw	tog'ızınshı, on birinshi	tog'ızınshular, on birinshiler
İyelik	tog'ızınshının', onbirinshinin'	tog'ızınshılardıń', onbirinshilerdin'
Barıs	tog'ızınshıg'a, on birinshige	tog'ızınshılarg'a, on birinshilerge
Tabıs	tog'ızınshını, on birinshini	tog'ızınshılardı, on birinshilerdi
Shıg'ıs	tog'ızınshıdan, on birinshiden	tog'ızınshılardan, on birinshilerden
Orın	tog'ızınshıda, on birinshide	tog'ızınshılarda, on birinshilerde

Sorawlar

1. Sanlıqlardıń' leksika-semantikalıq, morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgesheliklerin aytın'. Ol ko'binese qanday so'zlerge qatnashlı qollanladı?
2. Sanlıqlardıń' tiykarg'ı leksikalıq qorı neshew? Olardı atap aytın' ha'm du'zilisi, toparlarga bo'liniwi tuwralı tu'sinik berin'?
3. Sanlıqlar ma'nisine qaray neshewe bo'linedi? Olardı atap aytın' ha'm misallar keltirin'?
4. Qaysı sanlıqlar so'z tu'rlewshi qosimtalar menen o'zgeredi Misallar keltirip tu'sindirin'.
5. Jınaqlaw ha'm qatarlıq sanlıqlardıń' o'zine ta'n o'zgesheliklerin ha'm jasalıwın aytın'.

A'debiyatlar

- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II, ч. I. Фонетика и морфология. М. 1952, 225-234-бетлер.
- Өзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 307-331-бетлер.
- Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. М., «Наука», 1969, 175-194-бетлер.
- Ҳазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалығу ҳәм морфология. Нөкис, 1994, 147-158-бетлер.
- Рахматуллаев Ш. Ҳазирги Ўзбек адабий тили. Тошкент, «Университет», 2006, 153-158-бетлер ҳәм 231-232-бетлер.
- Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976.

3

ALMASIQ

§ 74. Almasiq haqqında tu'sinik. Almasıqlar predmetti yamasa onın' belgisin, san mug'dar ma'nilerin tikkeley atamay, solardıń' ornına almasıqların basqa abstrakt ma'nili so'zler arqalı bildiredi. Almasıqlar jeke

turg'anda aniq ma'ni an'latpaydi, olardin' aniq ma'nisi kontekst yamasa so'yew jag'dayma baylanishi aniqlanadi. Ma'selen, *ol, sol* almasiqlari kontekstke qatnassiz jeke turg'anda olardin' qanday ma'nide qollanilip turg'ani aniq emes. Olar ga'ptin' quramında basqa aniq ma'nili so'zlerdin' ornina qollanilip, qanday ma'nide turg'ani aniqlanadi. Misali:

Taw qoynında bar dep oyla bir *qala*,
Sol dep oyla suhw to'ri Kavkazdin'.
Ol jerlerde men de shalqip ju'rgenmen,
Qaynap turg'an bulaqların su'ygenmen (İ.Yu.).

Bul qosiq qatarlarındağ'ı *sol, ol* almasiqlarının' aniq ma'nisi atlıq so'zlerge (*qala, Kavkaz*) qatnashi, solardin' ornina almasip qolanilip, ol kontekst arqalı ma'lim boladı.

Qala, Kavkaz so'zleri tekste stillik jaqtan ekinshi ret qaytalanbaw ushin so'yewshi ta'repinen *sol, ol* almasiqlari olardin' ornina qollanilg'an. Bul jag'dayda *sol* eki almasiqtin' ma'nisi aniq, ekewi de so'yewshi ta'repinen atlıq so'zlerdin' ornina siltep ko'rsetilgen.

Atlıq, kelbetlik, sanlıq ha'm ra'wishtin' ornina almasip qollanilatug'in so'zlerge almasiq dep ataladı. Almasiqlar basqa so'z shaqaplarının' ornina almasip qollanilwına qaray to'rt tu'rge bo'linedi:

1. Almasiq-atlıqlar, yag'niy atlıqtin' ornina qollanilatug'in almasiqlar: betlik - men, sen, biz, siz, ol; o'zlik - o'z, soraw - kim, ne; belgilew - ha'rkim, ha'ma'rse, ha'rqaysısı; belgisizlik - a'llekim, a'llene, a'llebirew t.b;

2. Almasiq-kelbetlikler: o'z, bul, sol, usı, ana, mına, qanday, qaysı, ha'rbir, geybir, barlıq, gu'lla'n, heshbir t.b;

3. Almasiq-sanlıqlar: neshe, qansha, neshinshi, neshew t.b;

4. Almasiq-ra'wishler: qashan, qayda, qayerde, t.b.

Almasiq-atlıqlar atlıq so'zler sıyaqlı ko'plik, betlik, tartım, seplik jalg'awların qabil etiw qa'siyetlerine iye boladı.

§ 75. Almasiqtin' morfologiyalıq ha'm sintaksislik o'zgeshelikleri.

1. Almasiqlar tiykarg'ı atawish so'z shaqaplarındağ'ı o'zine ta'n arawlı so'z o'zgertiwshi formalarına iye emes. Olar qaysı so'z shaqaplarına qatnashi bolıp kelse, sol so'z shaqaplarına tiyisli bolg'an qosımtalar menen o'zgeredi.

Almasiqlar uluwma aniq emes so'z shaqabi bolg'an menen, olardin' ko'pshilik toparı zatlıq ma'nili so'zlerge, ekinshi toparı belgini bildiriwshi so'zlerge qatnashlı bolıp keledi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray almasiqlar ma'nilik jaqtan u'iken eki toparg'a: zatlıq (substantivlik) ha'm belgi bildiriwshi (atributivlik) almasiqlar bolıp bo'linedi.

Substantivlik ma'ni bildiriwshi almasiqlar (betlik, o'zlik, belgilew, belgisizlik) atlıqlar sıyaqlı so'z o'zgertiwshi qosımtalar menen o'zgeredi. Atributivlik almasiqlar (siltew, geypara soraw, belgilew almasiqları)

kelbetlik, sanliq ha'm ra'wishler siyaqli da'slepki formasında o'zgerissiz qollaniladi. Olar substantivlengen jag'dayda g'ana so'z o'zgertiwhi qosimtalardi qabil etedi. Misali: Ha'r ayda qansha ju'k tasiladi, qansha ju'k jiberiledi, *sog'an* qarap sizlerge haqi to'leymiz, *onnan* artiq bermeymiz, -dedi. *Bunnan* bahqshiliq etken de ta'wir shug'ar (N.D.).

Substantivlik almasiqlar so'z o'zgertiwde o'zine ta'n o'zgesheliklerge iye boladi. Betlik, siltew almasiqlarina seplik qosimtalari (iyelik, baris, tabis seplikleri) jalg'ang'anda olardın' tu'birindegi *n* sesi tu'sip qalip, *menin'*, *senin'*, *onın'*, *meni*, *seni*, *oni* tu'rinde qollanilsa, al baris sepliginde sol so'zler pu'tkilley fonetikalıq o'zgeriske ushrap, *mag'an*, *sag'an*, *og'an* tu'rinde qollaniladi.

Almasiq so'z jasawshi qosimtalari arqali basqa so'z shaqaplarinan jasalmaydi. Sonday-aq, olardan basqa so'z shaqapları da onsha jasala bermeydi. Tek betlew, siltew, o'zlik almasiqlarınan geypara o'nimsiz so'z jasawshi qosimtalari arqali menshik, menmen, o'zimshil, mensinbew, menmensiw, *menin'she*, *bizin'she*, *sonsha*, *bunsha*, t.b. siyaqli kelbetlik, ra'wish ha'm feyil so'zler g'ana jasaladi.

2. Almasiq-atliqlar sintaksislik o'zgesheligi jag'man atliqlar siyaqli, seplik jalg'awların qabil etip, ga'pte ha'r tu'rli ga'p ag'zalarınin' xizmetin atqaradi. Olar ataw sepliginde kelgende, baslawish, anıqlawish, bayanlawish, al basqa seplik formalarında kelgende, toliqlawish, anıqlawish ha'm pısiqlawish xizmetlerin atqaradi: *Men sizin'* inin'iz Qaypan menen so'ylestim. *Bul* jumıstı Bag'da apanın' tikkeley o'zi basqarip ju'r. *Ha'rkimnin'* o'zine bekitilgen jumısları bar (T.Q.).

Belgi bildiriwhi (atributivlik) almasiqlar (*bul*, *sol*, *usi*, *o'z*, *qanday*, *qaysı*, *neshe*, *neshinshi*, *qansha*, *nege*, *qalay*, *qayda*, *qayerde*, *qashan*, t.b.) kelbetlik, sanliq, ra'wishler siyaqli, atlıq yamasa is-ha'reketin' belgisin bildirip, anıqlawish, pısiqlawish ha'm bayanlawish wazıypaların atqaradi: *Sen bilsen'*, *bul* ag'ashlar *menin'* de perzentlerim. *Men o'z* jerimde, *o'z* elimde *heshqashan* adasqanıim joq, adaspayman da (A.Bek.). — *Qa'ne*, *qansha* g'o'rek bar eken, sanap ko'reyik, -dep Shamurat usimis etti (Q.D.). Ol awıldan shug'ıp *heshqayda* ketpedi (Sh.A.).

Geyde a'ne, mine, a'nekey, minekey siltew almasiqları ha'm qa'ne, qa'nekey, qalay soraw almasiqları ga'ptin' uluwmalıq mazmunına qatnash kiris ag'za bolip ta keledi: *A'ne*, sha'rdarınin' u'sti qız-kelinshekke tolip ketti (J.S.). *Mine*, jan'a-jan'a g'ana ha'r jer-ha'r jerdin morilar tu'tey basladı. *Qalay*, ha'mmesi jay bolip atırma?-dedi u'y iyesi (T.Q.). *Qa'nekey*, jurttay men de jerdin' u'stin qayra-qayra basip ju'rsem (O'.X.).

ALMASIQTIN' MA'NISINE QARAY TU'RLERI

Almasiqlardin' sani onsha ko'p emes. Biraq olar atliq, kelbetlik, sanliq, ra'wish so'zlerdin' ornina qollanilwi jag'man stillik qural retinde ken' qollaniladi.

Almasiqlar leksika-semantikaliq ha'm grammatikalih o'zgesheliklerine qaray: betlik, o'zlik, soraw, siltew, belgilew, ja'mlew, bolimsizliq, belgisizlik almasig'i siyaqli 8 tu'rge bo'linedi.

§ 76. Betlik almasiqlari. Betlik almasiqlarinn' toparin men, sen, ol, biz, siz almasiqlari quraydi. Olar atliqlar siyaqli u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda qollaniladi, tartim, seplik formalari menen o'zgeredi. Sonliqtan olar almasiq-atliqlar dep ataladi¹.

Betlik almasiqlari I, II betlerde adamdi bildiriwshi atliqlardin' ornina qollaniladi. Olar I bette *men, biz* (bizler) so'ylewshini, II bette *sen, siz* (sizler) *tin'lawshini*, III bette *ol* (olar) so'ylewshi ha'm *tin'lawshidan* basqa adamlar ha'm janli, jansiz zatlar di bildiredi. Birinshi ha'm ekinshi bettin' almasiqlari adamlardi bildiretug'in bolg'anliqtan, olarg'a *kim, kimler?* sorawi qoyiladi, III bettin' almasiqlari kontekste qollanilw ma'nisine qaray kim?, kimler?, ne?, neler? sorawlarina juwap beredi.

Betlik almasiqlari so'z o'zgertiwshi qosimtalardi qabil etip kelgende, olardin' ha'rqaysisi o'zine ta'n o'zgesheliklerine iye boladi.

Ko'plik jalg'awlarinn' -lar/-ler formasi tek biz, siz, ol almasiqlarina jalg'anadi: bizler, sizler, olar. Bul qosimta 3-bettegi *ol* almasig'ina jalg'ang'anda tu'birdegi / sesi tu'sip qaladi: ol-o (l)+lar.

Tartim jalg'awlarinn' -m (im/-im), -n' (in'/-in'), si (si) formalari betlik almasiqlarina jalg'anbaydi. Olarg'a tartimnin' tek -niki/-niki, -diki/-diki formalari jalg'anadi. Bul jalg'awlar men, sen almasiqlarina jalg'ang'anda tu'birdegi n sesi, ol almasig'ina jalg'ang'anda tu'birdegi l sesi tu'sip qaladi: meniki, seniki, oniki. Al biz, siz almasiqlarina jalg'ang'anda, jalg'awdin' da'slepki sesi tu'siriledi: biziki, siziki. Misali: *Meniki* tek o'mirlik jol. *Seniki* duris, Periyzat. *Bizikinde* ju're bersen'o (N.D.).

-niki/-niki, -diki/-diki qosimtalari jalg'ang'an betlik almasiqlari menshiklik ma'ni an'latadi.

Bizikine kim kelse, u'y *soniki*,

Qayda barsam o'z u'yim, o'z bosag'am (M.L.).

Betlik almasiqlarinn' barliq'ina da seplik jalg'awlari jalg'ana beredi:

¹ Русская грамматика. Том I, М., «Наука», 1980, 551- bet; Современный русский язык. Под редакцией В.А. Велюшпкова. М., «Высшая школа», 1981, 302- bet; Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi. So'z jasaliw ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 159- bet.

Betlik almasig'ının' sepleniw paradigması

Birlik

Ataw	men	sen	ol	biz	siz
İyelik	menin'	senin'	onın'	bizin'	sizin'
Barıs	mag'an	sag'an	og'an	bizge	sizge
Tabıs	meni	seni	onu	bizdi	sizdi
Shıg'ıs	mennen	sennen	onnan	bizden	sizden
Orın	mende	sende	onda	bizde	sizde

Ko'plik

Ataw	bizler	sizler	olar
İyelik	bizlerdin'	sizlerdin'	olardın'
Barıs	bizlerge	sizlerge	olarg'a
Tabıs	bizlerdi	sizlerdi	olardı
Shıg'ıs	bizlerden	sizlerden	olardan
Orın	bizlerde	sizlerde	olarda

Bul sepleniwde ayrıqsha ko'rsetilgen so'zlerge seplik jalg'awlarının' jalg'awı menen o'zgeris kirgen. Ol so'zine ko'plik jalg'awı bolg'an lar qosılıw menen qabatlasqan I sesinin' birewi tu'sip qalg'an. İyelik sepligindegi tu'birde n, l sesleri tu'sirilip qaldırılıg'an. Al barıs sepliginde tek da'slepki ses saqlanıp qalg'an. Tabıs sepliginde I, II bette tu'birden n, al III bette l sesi tu'sip qalg'an. III bettegi shıg'ıs, orın sepliklerinde tu'birdegi l sesi n sesine almasg'an. Al, biz, siz so'zlerinin' sepleniwinde u'ıken o'zgerisler sezilmeydi. Tek iyelik seplew jalg'awının' da'slepki sesi tu'sirilip qollanıladı: biz(d)in', siz(d)in'.

§ 71. O'zlik almasig'ı. O'zlik almasig'ı almasiq-atlıq toparına kiretug'in almasiqın' bir tu'ri. Ol tek o'z degen bir tu'bir so'zden turadı. O'zlik almasig'ı subiekti basqa subiektlerden yamasa substantsiyalardan ajratıp ko'rsetiw ushın qollanıladı.

O'zlik almasig'ı tek bir so'zden turg'an menen tartım, betlik, ko'plik, seplik jalg'awları menen o'zgerip, so'z dizbegi yamasa ga'ptin' quramında o'zim, o'zin', o'zi, o'zimiz, o'zin'iz, o'zlerimiz, o'zlerin'iz, o'zleri tu'rinde jiyi qollanıladı. Bul so'z tartım jalg'awlı bolıp kelgende, onun' basqa so'zler menen dizbeklesip qollanıılıwı talap etiledi: menin' o'zim, balanın' o'zi, t.b.

O'zlik almasig'ı qosıratasız, ataw formasında qollanılg'anda, ko'binese tartım jalg'aw atlıqlar menen dizbeklesedi ha'm sol atlıq arqalı bildirilgen

zattin' belgili betke (adamg'a) tiyisli ekenin ko'rsetedi: Ha'r birimiz bul atlanista o'z ornımızdı belgilewge tırsamız (İ.Yu.).

Xosh, kelgenshe?! Gu'lge ma'n'gi bezenin',
Sizde menin' o'z Watanım, o'z elim (İ.Yu.).

O'zlik almasıg'ı, ko'binese atlıq, almasıq (betlik, siltew, soraw) ha'm t.b. atawışlar menen dizbeklesip qollanladı. Ol iyelik seplewli yamasa iyelik seplewsiz betlik almasıg'ı menen dizbekleskende tartımlanıp, u'sh bette qollanladı. Bunday jag'dayda bul dizbektegi so'zler qospa so'z sıyaqlı bir so'zge barabar ma'ni bildiredi: men o'zim, menin' o'zim, sen o'zin', senin' o'zin', ol o'zi, onun' o'zi, biz o'zimiz, bizim' o'zimiz, siz o'zin'iz, sizin' o'zin'iz, t.b.

Dos semiya aqılgo'yi *sen o'zin'*,
Ullı bayram toy ku'ninde tamadamız *sen o'zin'*. (İ.Yu.).

Meyli aqsha jo'nin *menin' o'zim* sorastırıp ko'reyin. *Biz o'zimiz* awıldan shıqqanbız (A.Bek.).

O'zlik almasıg'ı siitew almasıg'ı menen dizbekleskende, olar barlıq jag'dayda tartımın' u'shinshi betinin' qosımtasın qabil etedi: bul o'zi, sol o'zi, usımın' o'zi, sonın' o'zi, t.b.

O'zlik almasıg'ı seplik jalg'awları menen tu'r lengende tartım forma-sında keledi.

O'zlik almasıg'ının' tartım paradigması

Seplik	Birlik	Ko'plik
Ataw	o'zim, o'zin', o'zi	o'zimiz, o'zin'iz, o'zleri
Iyelik	o'zimnin', o'zin'nin', o'zinin'	o'zimizdin', o'zin'izdin', o'zlerinin'
Bars	o'zime, o'zin'e, o'zine	o'zimizge, o'zin'izge, o'zlerine
Tabıs	o'zimdi, o'zin'di, o'zin	o'zimizdi, o'zin'izdi, o'zlerin
Shug'ıs	o'zimnen, o'zin'nen, o'zinen	o'zimizden, o'zin'izden, o'zlerinen
Onn	o'zimde, o'zin'de, o'zinde	o'zimizde, o'zin'izde, o'zlerinde

O'zlik almasıg'ı geypara so'z jasawshı qosımtalardıń jalg'anıwı arqalı do'rendi kelbetlik ha'm ra'wishler yamasa o'z almasıg'ının' ha'r tu'rli formalarda ta'kirarlanıp juplasıwınan ra'wish so'zler jasafadı: Mısalı: o'zimshil, o'zimdey, o'zin'dey, o'zin'she, o'zliginen, o'zli-o'zi, o'z-o'zine, o'z-o'zinen, o'zine-o'zi, o'zinen-o'zi, t.b. Ol da rhal o'z-o'zinen shorshung'anday bolıp g'ırra keynine qayttı. Kempir bir na'rselerdi aytıp o'zinen-o'zi gu'birlendi (O'.A.).

Qaraken'nin' qalası da o'zindey,
Aq ko'kirek an'qıldag'an so'zindey (A'.O'.)

§ 78. Soraw almasıqları. Belgili bir zat, qubılıslar, belgi, san, orn jay ha'm t.b. na'rseler haqqında sorap biliw ushın qollanılaturug'in almasıqlarg'a soraw almasıg'ı delinedi.

Soraw almasıqlarının' toparın kim, ne, qanday, qaysı, neshe, neshinshi, qansha, qayda, qayerde, t.b. so'zler quraydı. Kim almasıg'ı belgili betti (adamdı), ne almasıg'ı adamnan basqa janlı, jansız na'rselerdi bildiretug'm so'zlerge qollanıladi.

Soraw almasıqları atlıq, kelbetlik, sanlıq ha'm ra'wishlerdin' ornına almasıdi. Olardın' qaysı so'z shaqaplarına qatnaslılıq ma'nisi sorawg'a juwap retinde qollanılaturug'm basqa so'z shaqapları arqalı anıqlanadı. Misali: Olar tag'ı ju'z metrdey alg'a ju'rdi.

— Qa'ne, *qansha* g'o'rek eken, sanap ko'reyik dep Shamurat ag'a usınıs etti.

— *Qansha* g'o'rek sanadın'?— dedi.

— Na'jim, sen *neshe* g'o'rek sanadın'?

— On tog'ız.

— Qa'ne, *qayda* paxta?

— Atızda. (Q.D.)

Kim, ne soraw almasıqları adam ha'm zatlardın' ornına qollanılaturug'm bolg'anlıqtan ko'plik, tartım, betlik ha'm seplik jalg'awları menen o'zgeredi: *Kimin'iz* edi, mu'mkin jaqın-juwıq birewin'iz shug'ar. *Kimdi* aytıp otırsan', Orazg'aliy? (G.İ.). *Kimsen'* kelip turg'an? — Men A'bdirasuli atan'man (A.Q.). Onın' *nesi* qızıq (O'.A.). İzlep kelip, kirmey qaytqanı nesi (İ.Yu.)

Qayda, qaysı, qansha, neshinshi almasıqları anıqlawıshlıq xızmette qollanılg'anda o'zgeriske ushıramaydı. Olar kelbetlik, sanlıqlar sıyaqlı substantivlengen jag'dayda so'z o'zgeritiwshi qosımtalardı qabıl etiwı mu'mkin: *Qaysısın'izg'a* bag'ınaman (A.A.). *Qaysısında* boldın', bala? (Sh.S.).

Qashan, qalay, nege soraw almasıqları ra'wishke qatnaslı bolg'anlıqtan, ra'wishler sıyaqlı o'zgerissiz qollanıladi: Buni *qaydan* taptın'? Apa, ag'am *qayda?* (G.İ.).

Hey sen, qon'ırathı qız, janım Arıwxan,

Qızıl qapı aldında irkildin' *nege?* (İ.Yu.).

Soraw almasıg'ının' sepleniw paradıgması

Ataw	kim	ne	neshe	neshinshi
İyelik	kimnin'	nenin'	neshenin'	neshinshinin'
Barıs	kimge	nege	neshege	neshinshige
Tabıs	kimdi	neni	nesheni	neshinshini
Shig'ıs	kimnen	neden	nesheden	neshinshiden
Qırın	kimde	nede	neshede	neshinshide

Ataw	qaysısı,	qaysısın'ız	qansha, qanshan'ız
İyelik	qaysısın'	qaysısın'ızdın'	qanshanın', qanshan'ızdın'
Baris	qaysısına	qaysısın'ızg'a	qanshag'a, qanshan'ızg'a
Tabis	qaysısın	qaysısın'ızdı	qanshanı, qanshan'ızdı
Shig'ıs	qaysısınan	qaysısın'ızdan	qanshadan, qanshan'ızan
Orn	qaysısında	qaysısın'ızda	qanshada, qanshan'ızda

Qanday, qaysı, ne soraw almasıqları ko'rkem shig'armalarda stillik talapqa ılayıq o'zının' da'slepki sorawlıq ma'nisinen uzaqlasıp, ku'shey-tiwshi ma'ni beriwshi so'z ma'nisinde de qollanıladi. Misali: *Qanday* ısıq tuwg'an jerdin' qushag'ı. Men *qaysınday* su'wretlerdi ko'rmedim (İ.Yu.).

Munarlanıp ko'rinesen' alistan,
Ne qıyınlıq islerin' o'ttiler bastan (Ku'nxoja).

Ne hasil so'z aytım, o'tti payansız,
Ne xızmetler ettim, ketti payansız (Berdaq).

Soraw almasıqlarının' kim, ne, qanday, qaydan, qansha, qaysı, qalay t.b sıyaqlı tu'rleri o'zlerinin' da'slepki soraw ma'nisinen uzaqlasıp, qatnaslıq almasıqları yamasa da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler wazıypasın da atqaradı. Bunday jag'dayda qatnaslıq almasıqları bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp, da'nekerlik xızmette qollanıladi. Misali: *Kim* intizamlı, zeyinli bolsa, sol sabag'ınan jaqsı oqıydı («E.Q.»). *Kimdi* aytsan' sol keledi (naqıl). Balasının' islegen erlikleri g'arrıg'a *qanday* unag'an bolsa, Aysa'nemge de sonday unadı (O'. A.).

Sen *qayda* shap desen', men solay shaptım,
Sazların'nan qurshı qandı qulaqtın' (İ.Yu.).

§ 79. Siltew almasıqları. Siltew almasıg'ı ken'isliktegi zat ha'm qubılıslardı, olardin' belgilerin siltep yamasa bir tu'rdegi zatlardan birewin ajratıp ko'rsetiw ushın qollanıladi.

Siltew almasıqlarının' toparın to'mendegi so'zler quraydı: bul, sol, usı, ol, a'ne, mine, a'nekey, minekey, ana, mına, anaw, mınaw. Olar atlıqlardın' aldınan dizbeklesip, kelbetliktin', sanlıq ha'm geypara ra'wishlerdin' ornına qollanılıp, sol so'z shaqapları qabil etken ha'r tu'rli qosımtalar menen tu'rlenedi.

Siltew almasıqları ma'nilik jaqtan ken'isliktegi zattın' yamasa basqa da ha'r tu'rli qubılıslardın' so'ylewshi ha'm tın'lawshig'a jaqın yamasa alıshlıq belgilerin, olardin' anıq ya anıq emesligin bildirip keledi. Olar kontekstten tısqarı, jeke turg'anda uluwmalıq ma'nige iye bolıp, alıs-jaqınlıqtı bildiriw ma'nisi anıq an'latılmaydı. Alıs-jaqınlıq ma'nis o'zi qatnaslı so'zler menen birge kelgende g'ana anıq ko'rinedi.

So'ylewshi menen zat arasındag'ı aralıqtın' jaqın ya qashıqlıg'ına baylanıslı siltew almasıg'ı to'mendegi toparlarg'a bo'linedi :

a) bul, minaw, usı almasıqları so'ylewshi menen tin'lawshıg'a ju'da' jaqın aralıqtag'ı yamasa ko'z aldında turg'an zatlardı ko'rsetiw ushın qollanıladı. Misalı: Ol usı samalg'a o'n'menin berip, eki qora qoydın' sırtınan qarap tur. *Bul* Asqarg'a hesh qashıq emestey sezilip, kewlin basqa bir na'rselerge burdı (O'.X.). *Berman* kelin', *minanı* qara, *minaw* bir tu'p alma ag'ashı. *Bunın'* shaqalarındag'ı japıraqlar u'sh tu'rli. *Minaw* alma, *minaw* qa'reli, *minaw* shiye, —dedi (N.D.);

b) ana, anaw, a'ne almasıqları so'ylewshi menen tin'lawshıg'a onsha alıs emes, jaqın aralıqtag'ı zat yamasa waqıyalardı bildiredi: Alısta kiyatır'ın adamlar Aysa'nemge ap-anıq ko'rindi. *A'ne* jaqınlap ta qaldı. Men *anaw* ku'ni aytpadım ba, sen onsha qıynala berme dep (N.D.). *Minaw* semiz, *anawın'nın'* ebindey sorpalıg'ı bar (O'.A.);

d) *ol, sol* almasıqları so'ylewshi menen tin'lawshıg'a biraz alıs, biraq olarg'a burın belgili bolg'an zat yamasa waqıyalardı siltep ko'rsetedi. A'sirese siltew almasıqların'nın' alıshq ma'nini bildiriwi tanyxıy waqıyalarg'a qatnashı zatlardı so'z etkeni anıq bilinedi.

Awıl boyınsha bir ha'klengen jay edi,
Sol kishkene tamdı «mektep» der edi.

Ol waqtında ta'wir jerler bar edi,
Taza suwlı da'rya, ko'li bar edi.

«Jigirma bir» degen jan'a a'sirdin',
Atların minersiz jalların tarap,
Ol zamanda aqıllı ha'm insaplı,
Bizlerden ko'p bilgish adamzat bolar

(i. Yu.).

Ol siltew almasıg'ı betlik almasıg'ın'nın' III bettegi tu'ri menen birdey. Ol atlıqtın' aldında siltew, ko'rsetiw ma'nisinde kelgende siltew almasıg'ı, al III bettegi atlıqtın' ornında qollanılg'anda betlik almasıg'ı boladı. Misalı: *Ol* adamlarg'a ko'rinbew ushın shırashılardıń arasına kelip jasırinatug'ın edi (Sh.A.). *Ol* ku'nler a'lleqashan o'tip ketti (N.D.).

Siltew almasıqları substantivlenip, so'z o'zgeriwshi qosımtalar menen o'zgeredi. Olardan *a'ne, mine, a'nekey, minekey* tu'rleri ko'plik, seplik qosımtaların qabil etpeydi.

5

Siltew almasig'inn' seplik paradigmasi

Ataw	Bul	sol	usi	mina
Iyelik	bunin'	sonin'	usimin'	minanin'
Baris	bug'an	sog'an	usig'an	minag'an
Tabis	buni	soni	usini	minani
Shig'is	bunnan	sonnan	usinnan	minadan
Orin	bunda	sonda	usinda	minada

Bul paradigmadada qara ha'rip penen jazilg'an so'zlerge seplik qosimtasi qosilip, tu'biri o'zgerip ketken.

§ 80. Belgilew almasiqlari. Belgilew almasiqlari qanday da bir betti (adamdi), zat yamasa belgini basqalarinan ajiratip, belgilep ko'rsetedi. Ol ha'r so'zinin' kim, qanday, qaysisi, qashan soraw almasiqlari ha'm na'rse, bir so'zlerin'in' aldinan qosilip keliwi arqali jasaladi ha'm sol so'zlerge qosilip jaziladi: ha'rkim, ha'rqanday, ha'rqaysisi, ha'rqashan, ha'rna'rse, ha'rbir, t.b.

Ha'r so'zi atliqlardin' aldina dizbeklesip kelgende bo'lek jaziladi ha'm onin' aniqlawshi so'zi sipatinda keledi, biraq sintaksislik xizmeti jag'man sol dizbeklesken so'zleri menen bir ma'nige barabar bir ag'zanin' xizmetin atqaradi: Kishkene bala jaz shig'irdan *ha'r ku'ni* taw betke shapqilap ketip, du'rmeyin arqali ko'lge qarap otiratug'in edi (Sh.A.).

Uzin emes, irtg'ay boldim,

Ha'r muqamg'a shurg'ay boldim (Berdaq).

Ha'r sapari tu'sip ketse ushqinin',

Tamiziqtay janip bolmay so'nbeymen (I.Yu.).

Ha'rkim, *ha'rqaysisi*, *ha'rna'rse* almasiqlari atliqlardin' ornuna qollaniladi. Sonliqtan olar so'z o'zgertiwshi qosimtalardi qabillay aladi: *Ha'rkimnin'* qa'dirdan anasi o'zine jaqsı (G.I.). *Ha'rqaysisiz* bir quwisqa tug'ildiq (I.Yu.). Qiyal alıp qashadi, *ha'rna'rse*lardi oylatadi (N.D.).

Ha'rbir almasig'i substantivlenip kelgende so'z o'zgertiwshi qosimtalar menen o'zgeredi: Olardin' *ha'rbiri* o'z isi menen qumbil. Oqiwshilardin' *ha'rbirinin'* qolinda gu'l toplamlari bar.

Ha'rqanday, *ha'rbir* almasiqlari kelbetlikler sıyaqlı atliqlardin' aldında kelip, aniqlawish xizmetin atqaradi. Usı ko'ldin' o'zi AYTEKEGE *ha'rqanday* sıyıqtan artıq boldı (O'.A.). *Ha'rbir* u'yde, *ha'rbir* ko'shede elektr shirag'i, bar («E.Q.»).

Ha'rqashan almasig'i ra'wishtin' ornuna qollanılıp, ga'pte pisıqlawish boladı:

Dushpannin' *ha'rqashan* basına jetsen',

Ayamag'ıl xizmetin'di xalıq ushin (Berdaq).

Belgilew almasıqlarının' tartım paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	ha'rna'rsem	ha'rna'rsemiz ha'rqaysısımız
II bet	ha'rna'rsen' ha'rqaysısın'	ha'rna'rsen'iz ha'rqaysısın'ız
III bet	ha'rna'rsesi ha'rqaysısı	ha'rna'rseleri ha'rqaysısıları

Belgilew almasıqlarının' seplik paradigması

Ataw	ha'rkim	ha'rqaysısı	ha'rna'rse	ha'rbiri
İyelik	ha'rkimnin'	ha'rqaysısısının'	ha'rna'rsenin'	ha'rbirinin'
Baris	ha'rkimge	ha'rqaysısına	ha'rna'rsege	ha'rbirine
Tabis	ha'rkimdi	ha'rqaysısın	ha'rna'rseni	ha'rbirin
Shig'is	ha'rkimnen	ha'rqaysısınan	ha'rna'rseden	ha'rbirinen
Onn	ha'rkimde	ha'rqaysısında	ha'rna'rsede	ha'rbirinde

§ 81. Ja'mlew almasıqları. Belgili bir zattı, belgi ha'm qubılıslardı uluwmalastırıp, ja'mlep ko'rsetetug'in so'zler ja'mlew almasıqları dep ataladı.

Ja'mlew almasıqlarının' toparın bar, barlıq, ba'ri, ba'rshe, ja'mi, ha'mme, ha'mmesi, pu'tkil, pu'tin, gu'lla'n, tamamı, duyım, t.b. so'zler quraydı.

Ja'mlew almasıg'ın bildiretug'in so'zler N.A.Baskakovtın' «Karakalpakskiy yazık» miynetinde belgilew almasıg'ına birlestiriledi. Bunda ja'mlew almasıg'ı belgilew almasıg'ının' kishi toparı retinde «kollektivlik belgilew almasıg'ı» termini menen ataladı.¹

Ja'mlew almasıqları semantikalıq jaqtan uluwmalıqtı, jıyınqlawdı bildiretug'in so'z bolg'anlıg'tan ko'plik jalg'awların talap etpeydi. Olar zatları bildiretug'in so'zlerdin' aldında kelip, ko'plikti, jıyınqlawdı bildirip turadı: Endigiden bilay *barlıq* iste de bir adamday bolamız. *Pu'tkil* dalanın' u'stinde mehriban ha'm kewilli tınıshlıq ornap turdı (Sh.A.).

Ja'mlew almasıqları substantivlenip, atlıqlardıń ornına qollanılg'anda, tartım ha'm seplik jalg'awları qosıladı.

¹ А. Баскаков Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М., 1952, 293 бет.

Ja'mlew almasıqlarının' tartım paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet		barlıg'ımız, ha'mmemiz
II bet	barlıg'in', ha'mmen'	barlıg'in'iz, ha'mmen'iz
III bet	barlıg'ı, ha'mmesi	barlıg'ı, ha'mmesi

Ja'mlew almasıqlarının' seplik paradigması

Ataw	barlıg'ı	ha'mme	ba'ri	ba'rshе
İyelik	barlıg'inın'	ha'mmenin'	ba'rinin'	ba'rshenin'
Barıs	barlıg'ına	ha'mmege	ba'rine	ba'rshеge
Tabıs	barlıg'in	ha'mmeni	ba'rin	ba'rsheni
Shıg'ıs	barlıg'inan	ha'mmeden	ba'rinen	ba'rsheden
Orın	barlıg'ında	ha'mmede	ba'rinde	ba'rshede

Pu'tkil, tamamı, ja'mi, gu'lla'n, duyim almasıqları o'zlerinin' tuwra ma'nisin saqlap, ko'binese o'zgerissiz qollanıladi: Bul ku'ni *pu'tkil* el uyqılamastan shıqtı (A.Bek.). *Tamamı* qaraqalpaq jıylsın dedim (T.Q.). Bir jamannın' kesiri *duyim* jurtqa tiyedi (naql). Biybijan u'yinin' *gu'lla'n* jumısın o'zi islep ju'r (O'.A.).

Ja'mlew almasıqları sintaksislik xızmeti jag'ınan baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh ha'm birgelkili ag'zalı ga'plerde uluwmalastırwshı so'z xızmetin atqaradı: *Ha'mmen'iz* meni tin'lan'. Ol *ba'rine* unadı (N.D.). Bul waqıyag'a bir men emes, *ha'mmenin'* na'zeri awdı (Sh.A.). Digirman tartıw, suw a'keliw, ku'l shıg'arıw — *ha'mmesi* Aysa'nemnin' belgili xızmetleri boldı (N.D.).

§ 82. Bolımsızlıq almasıqları. Adam ha'm zatlardın', belgi ha'm qubılıslardın' aytilajaq is-ha'reket, waqıyalarg'a qatnasının' joqlıg'in bildiretug'in yamasa biykarlaytug'in so'zlerge bolımsızlıq almasıg'ı delinedi.

Bolımsızlıq almasıqlarının' toparın to'mendegi so'zler quraydı:

a) bolımsızlıq almasıg'ı *hesh* so'zinin' *kim, qanday, qaysısı, qashan*, t.b. soraw almasıqlarının' aldına qosılıp keliwi arqalı jasaladı ha'm sol so'zge qosılıp jazıladi: *heshkim, heshqanday, heshqaysısı, heshqayda, heshqashan*:

Qarshıg'a boldım, qorıqtım,

Tomag'a boldım, torıqtım,

Tastay tu'nekke jolıqtım,

Heshkim qa'dirim bilgen emes (Berdaq).

b) *hesh* so'zi *na'rse, bir, birew* so'zleri ha'm kem ma'nili *teme, ten'e* elementleri menen qosılısqanda da bolımsızlıq almasıg'ı jasaladı: *heshna'rse, heshbir, heshbirew, heshteme, heshтен'e*:

Zaya o'tkerdim ku'nlerimdi,
 Tilemedim ju'rimimdi,
 Bastan o'tken ku'nlerimdi,
Heshbir adam bilgen emes. (Berdaq).

Hesh so'zi atliqlardin' aldinan dizbeklesip kelgende bo'lek jaziladi:
 hesh adam, hesh kisi, hesh waqitta, hesh jerde, t.b:

El qidirg'an qidirim paz gil sayil,
 Jumis etpes *hesh waqitta* xaliq ushin (Berdaq).

Bolimsizliq almasiqlarinin' ma'nilerin dara tu'rinde qollanilg'an hesh,
 hasla, dim so'zleri ha'm bolimsiz ga'plerdin' quraminda qollanilg'an bir,
 bir de, birde bir, birde birewi so'zleri de bildiredi:

Azamatlar, ayag'in'di shaqqan bas,
 Shaqqanlap baspasan' ko'zden ag'ar jas,
 Bolmayin desen'iz qayg'ig'a joldas,
Hasla aldaw bolman' mina zamanda (Berdaq).

Aqiri sennen *dim* xat kelmegennen keyin bizler de jazg'andi qoydiq
 (G.I.). Jumis isleydi *bir* tinbay (Ku'nxoja). Biraq meni ku'tetug'in *bir* de
 adam joq. Al sen bulardin' *bir de birewine* tu'sinbeysen' (O'.A.).

Substantivlengen bolimsizliq almasiqlari, tartim ha'm seplik qosimtalari
 menen tu'rlededi:

Bolimsizliq almasig'inin' tartim ha'm seplik paradigmalari

I bet	Birlik heshkimim	Ko'plik heshkimimiz
II bet	heshkimin'	heshkimin'iz
III bet	heshkimi	heshkimi

Ataw	hesh kim	hesh qaysisi	heshteme
Iyelik	heshkimnin'	heshqaysisimin'	heshtemenin'
Baris	heshkimge	heshqaysisina	heshtemege
Tabis	heshkimdi	heshqaysisin	heshtemeni
Shig'is	heshkimnen	heshqaysisinan	heshtemedan
Orn	heshkimde	heshqaysisinda	heshtemedede

Bolimsizliq almasiqlari sintaksislik xizmeti jag'inan baslawish,
 toliqlawish, aniqlawish ha'm pisiqlawish xizmetin atqaradi: Awilda *heshkim*
 jumissiz ju'rgen joq. *Heshqaysisi* ujbatli *heshma'rse* ayta almasi (T.Q.).
 Sag'an *heshbir* sun'qar pa'nje sala almas (I.Yu.). Shayqimiz bir aytqanin
heshqaysisi ta'kirarlamas edi (T.Q.).

§ 83. Belgisizlik almasıqları. Zattın' yamasa qubılıslardın', olardın' belgisinin', sanının' so'ylewshige anıq emes, belgisiz ekenligin bildiretug'in so'zlerge belgisizlik almasıqları delinedi.

Belgisizlik almasıqları ma'nilik jaqtan ha'rqanday zatlardın', qubılıs-ha'diyseledin' o'zlerin yamasa belgilerin, waqıt, ma'kan-jayların anıq emes, gu'milji, belgisiz etip ko'rsetedi. Mısalı: Burın telegraf bolg'an menen, omı *a'llekimler* buzıp ketken (N.D.). Ol *a'llene* waqıtları aynalıp keldi de, ma', bala. mınanı tanıysan' ba? -dep terezenin' ko'zinen bu'klewli *bir* zat uzattı (A.Bek.). Bul ga'plerdegi *a'llekimler*, *a'llene* almasıqları is-ha'reketke qatnaslı adam ya na'rsenin' kim, ne ekenligin, is-ha'reketin' islengen waqtının' anıq emes, belgisiz ekenligin bildirip kelgen.

Belgisizlik almasıqları jasalıwı ha'm quramı jag'ınan ha'r tu'rli formalarda qollanıladı:

a) *bir*, *birew* sanlıqları o'zlerinin' da'slepki leksikalıq ma'nisin joytıp, belgisizlik almasıg'ı ma'nisinde qollanıladı. Bunday jag'dayda bir so'zi o'z aldına qollanııp anıqlawısh yamasa qosımsha ma'ni beriwshi janapaylıq xızmetti, *birew* so'zi substantivlenip, adam ma'nisin bildiredi:

Sizden, bizden sol erten'gi a'wladqa,
Azat ha'm abat *bir* Watan qalg'ay (İ.Yu.).

Usı bastan etip talap,
Birew ushın ju'rme jılap (Berdaq).

b) *bir so'zi na'rse*, *neshe*, *qansha*, *qatar* so'zleri ha'm *neme*, *den'e*, *deme*, para so'zleri menen birigip, belgisizlik almasıqları jasaladı: *birna'rse*, *birneshe*, *birqansha*, *birqatar*, *birneme*, *birden'e*, *birdeme*, *birpara*. Mısalı: Aradan *birneshe* ku'nler o'tti (A.Bek.). Jotalı sarı kisi qag'azg'a *birnemelerdi* jazıp otır (K. S.);

d) *a'lle* so'zinin' soraw almasıqlarına birigiwinen jasaladı: *a'llekim*, *a'llene*, *a'lleqanday*, *a'lleqashan*, *a'lleqaydan*, *a'lleqayaqtan*, t.b.

A'lle so'zinin' bir, *birew*, na'rse, *neme* so'zleri menen birigiwinen de belgisizlik almasıqları jasaladı: *a'llebir*, *a'llebirew*, *a'llena'rse*, *a'lleneme*: Biz olardı *a'lleqashan* umıtqan edik (A.Bek.). *A'llenedeñ* setem alıp oyansa, ba'ha'rgi qara suwıqtan denesi muzlap, qaltırıp atır eken (K.S.).

Bul tu'rdegi belgisizlik almasıqlarının' geyparalarınan keyin bir so'zi qosılıp kelgende, belgisizlik ma'ni ku'sheydi: *a'llene bir*, *a'lleqanday bir* t.b: Aydanada *a'lleqanday bir* renjiw payda boldı (O'.X.);

e) *gey so'zinin'* belgisizlik ma'nidegi bir, *birew*, para so'zleri menen birigiwinen jasaladı: *geybir*, *geybirew*, *geypara*: *Geybirewler* atarbasın aynalıshıqlap, er turmanı menen da'skelerin taqlastırıp ju'r (A.Bek.).

Bazı so'zi de bir. *birew* so'zleri menen birigip, belgisizlik almasıg'ı jasaladı: *bazıbir*, *bazıbirew*: *Bazıbir* adamlar «og'an ðı-jurtı menen

mal-mu'likin taslap, bo'ten elge ko'ship ketsin degen kim bar», — desedi (A.Bek.). *Bazıbirewler* a'ynək jayda qawın jep otır (T.Q.).

Gey, bir, bazı so'zleri atlıqlar menen dizbeklesip kelgende bo'lek jazıladı: gey adamlar, gey ku'nleri, gey zatlar, bir kisi, bir waqta, bir ku'ni, bazı adamlar, bazı ku'nleri t.b;

f) *bir* so'zi *qay, qaysı, ne, neshe, qalay, qanday* soraw almasıqlarına dizbeklesip kelip te, belgisizlik almasıqlarının' ma'nisin bildiredi: qaydag'ı bir, qay birewler, qaysı biri, ne bir, ne birewler, qanday da bir, t.b.

Qaysı birin aytayın, qay ma'nige tartayın («Qırq qız»). Qızlarg'a juwap aytasan', *ne birewin* mun'aytasan' (Berdaq). Onın' *qanday da bir* joqarı oqıw ornına kiriwge de shaması bar edi (O'.X.).

Belgisizlik almasıqlarının' *a'llekim, a'llebirew, a'llena'rse, geybirew, bazıbirew, birneme* sıyaqlı adam yamasa zatlıq ma'ni bildiretug'in tu'rleri so'z tu'rlewshi qosımtalardı qabil etedi.

Belgisizlik almasıqlarının' tartım ha'm seplik paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	birnemem	geybirewimiz, birnememiz
II bet	geybirewin', birnemen'	geybirewin'iz, birnemen'iz
III bet	geybirewi, birnemesi	geybirew, birnemesi

Seplik paradigması

Ataw	geybirew	a'llekim	birna'rse
İyelik	geybirewdin'	a'llekimnin'	birna'rsenin'
Barıs	geybirewge	a'llekimge	birna'rsege
Tabıs	geybirewdi	a'llekimdi	birna'rseni
Shıg'ıs	geybirewden	a'llekimnen	birna'rseden
Orın	geybirewde	a'llekimde	birna'rsede

§ 84. *Basqa so'z shaqaplarının' almasıqqa o'tiwi.* Ha'r tu'rli so'z shaqaplarına qatnashı geypara so'zler uluwma gu'miljilenip, almasıqqa o'tedi yamasa almasıq ma'nisine iye boladı. Basqa so'z shaqaplarının' almasıqqa o'tiwi yamasa almasıq ma'nisinde qollanıluwı leksika-semantikalıq ha'm morfologiyalıq usıllar arqalı iske asadı:

1. *bir, birew* sanlıqları o'zlerinin' da'slepki leksikalıq ma'nisin joytıp, uluwma'lıq ma'nide gu'miljileniwi arqalı belgisizlik almasıq'ına o'tedi: Bulardan *bir* so'zi atlıqların' aldında kelip, belgisizlik ma'ni bildiredi yamasa belgisizlik artikli xızmetin atqaradı: 1 Sebebi, onın' ju'reginde *bir* sırlı waqıya jatr. 2. Ol ornman turıp, tan'nın' taza hawasin meylinshе jutıp, jayge ra'ha'a'tlengendey kewil sarayı ashıla tu'skende, *birewdin'* mun'lı dawısı esitildi. (X.S.) Katerden *birew* tu'skendey boldı (O'.A.).

2. Adam, kisi, bende, zat, jan, t.b. atlıqlar heshqanday qosımtalarsız morfema tu'rinde joq so'zinin' aldında yamasa bolımsız formadag'ı feyildin' aldında kelgende, bolımsızlıq almasıg'ının' ma'nisin beredi:

Birazlar ash, birazlar toq,
Toq *adamnın* ' qayg'ısı joq.
Usı bastan etip talap,
Kisi ushın ju'rme jılap (Berdaq).

Ta'n'irim berdi seni bul *adamzatqa*,
İpis qazanı bolıp qaynap tursın dep,
Bendelerim shag'lap jetip muratqa,
Bul altın jag'ısta da'wran su'rsin dep (İ.Yu.).

Turımbette jalg'ız ılashıqtan basqa *zat* joq (T.Q.). *Kisi* elinde sultan bolg'ansha, o'z elin'de ultan bol (naqıl).

Morfologiyalıq usul arqalı *bir* sanlıg'ına tartım, seplik jalg'awlarınin' qosılıwı yamasa sol tartımlang'an bir sanlıg'ının' juplasıwı almasıqlıq ma'ni bildiredi: Tawarlardıń bir tu'ri olarg'a jaqpadı, tag'ı *biri* qımbat, tag'ı *birinin* ' gu'li tu'simsiz bolıp shıqtı (Sh.A.). Olar *bir-birine* qarasıp, balanin' basınan ten' sıypadı (T.Q.). Qız benen jigit u'ndemesten *bir-birine* qarastı (O'.A.).

Adam, jan, zat, jer, jaq, ta'rep so'zleri bir so'zi menen dizbeklesip, belgisizlik almasıg'ının' ma'nisin beredi: Ol tu'yenin' o'rkeshine usap, *bir jag'ı* jerge kirip ketken targ'ıl granit tastı usılay ataytug'ın edi. (Sh.A.) Tawmurat keledi de, qaltasınan qag'azg'a oralg'an *bir zattı* alıp ot-sho'plerge sebe baslaydı (G.I.). Ja'n-jag'ına qarasa, qıbırlag'an *bir jan* joq («Qanshayım»).

Sorawlar

1. Almasıqlardıń o'zine ta'n o'zgeshelikleri boyınsha tu'sinik berin'. Almasıqlar qaysı so'z shaqaplarınin' ornına almasıdı? Mısallar keltirin'.

2. Almasıqlardıń ma'nisine qaray tu'rlerin ayttın'. Qaysı almasıq so'z tu'rlewshi qosımtalar menen o'zgeredi? Mısal keltirip tu'sindirin'.

3. Betlik almasıg'ının' o'zine ta'n o'zgesheligin tu'sindirin'. *Men, sen, ol* almasıqlarınin' qaysısı adamnan basqa predmetlerdin' ornına qollanıladı?

4. Siltew almasıqları tuwralı tu'sinik berin'. Ol qanday jag'dayda siltew almasıg'ı, qanday jag'dayda betlik almasıg'ı ma'nisinde qollanıwın mısal keltirip tu'sindirin'.

5. Soraw almasıqlarınin' qanday tu'rleri qatnaslıq almasıqları yamasa da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z wazıypasın atqaradı ha'm qanday ga'ptin' quramında qollanıladı? Mısal keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, ч. I, Фонетика и морфология. М., 1952, 260-303-бетлер.

Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). изд. 2-е М., 1972, 255-270-бетлер.

Русская грамматика. Том I. М., «Наука», 1980, 531-539-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент «Фан», 1975, 332-364-бетлер.

Қазақ тилинің грамматикасы. I Морфология. Алматы, 1967, 92-103-бетлер.

Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грааматикасы. Сөз жасалыуы хэм морфология. Нөкис, 1994, 159-176-бетлер

FEYİL

Tayanış so'zler: *feyil, feyildin' morfologiyalıq kategoriyaları, bolımlı ha'm bolımsız feyiller awıspalı ha'm awıspasız feyiller, feyildin' da'reje kategoriyası, meyil, ma'ha'l, bet-san kategoriyası, betlik ha'm betlik emes feyiller, feyildin' funksional formaları, ha'reket atı, kelbelik feyil, hal feyil, ko'mekshi feyil, ko'mekshi funksional feyil.*

§ 85. Feyil haqqında tu'sinik. Feyiller – ha'reket ha'm halat ma'nilerin bildiretug'in so'z shaqabı.

Feyildin' basqa so'z shaqaplarınan o'zine ta'n o'zgesheligi, leksika-semantikalıq jaqtan ha'reket ma'nisine, leksika-grammatikalıq jaqtan bolımlı ha'm bolımsız, awıspalı ha'm awıspasız feyil, da'reje, meyil, ma'ha'l, bet-san kategoriyalarına iye bolıwı menen ayırılıp turadı.

Feyiller, ko'binese atlıqlar'a qatnaslı qollanıladı, olardıń leksika-semantikalıq belgisi, sintaksislik xızmeti atlıq so'zlerge qatnaslı anıqlanıadı. Atlıqlar leksika-semantikalıq jaqtan predmetlerdin', ta'biyat qubılıslarınń atamaların bildiretug'in so'z shaqabı bolsa, feyiller sol predmetlerdin', ta'biyat qubılıslarınń is-ha'reket protsesin, belgisin bildiredi. Ma'selen: ju'rip ketti, jawdı, uyqıladı degen feyiller leksikalıq ma'nisi jag'ınan usı turısında ha'reket, halat bildirgen menen, tek abstrakt ha'reket ma'nilerin an'latadı. Olardı atlıqlar menen baylanıstırıp, mashina ju'rip ketti, suw aqtı, jawın jawdı, bala uyqıladı dep atlıq so'zlerge qatnaslı qollang'anda, feyiller atlıqlar menen baylanısqı tu'sip, da'slepki abstrakt ma'niden anıq ma'nidegi ha'reket halatlardı bildirip keledi.

Feyiller leksika-semantikalıq ham grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray, tolıq ma'nili feyiller ha'm ko'mekshi feyiller bolip eki toparga bo'linedi.

Ma'nili feyiller tolıq leksikalıq ma'nige iye bolıp, predmettin' is-ha'reket ha'm halat belgilerin bildiredi, ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Olar ekinshi bir ma'nili so'zlerge dizbeklesip, so'z dizbegin du'zip, onıń basqarıwshı komponenti bolıp keledi.

Ko'mekshi feyiller bunday belgilerge iye bola almaydı. Olar basqa bir ma'nili so'zler menen qollanılıp, olarg'a ko'mekshi grammatikalıq ma'ni beredi.

Ko'mekshi feyiller qollanılıw xızmeti ha'm ma'nisine qaray ko'mekshi funksional feyillerdin' toparın du'zedi. Ko'mekshi funksional feyiller so'z jasaw ha'm basqa da grammatikalıq o'zgesheliklerine qaray: so'z jasawg'a qatnaslı ko'mekshi feyil, tolıqsız feyil ha'm modal ma'nili feyiller bolıp bo'linedi.¹ Bulardın' so'z jasawg'a qatnaslı tu'ri qospa feyil ha'm feyildin' analitikalıq formasın jasawshı ko'mekshi feyil retinde «So'z jasalıw» tarawında u'yrenildi.

§ 86. Feyildin' bolımlı ha'm bolımsız formaları. Feyiller is-ha'reket protsessinin' real isleniw ya islenbew mu'mkinshiligine qaray, bolımlı-bolımsız formalarda keledi. Feyildin' bolımlı forması is-ha'rekettin' islengenin, islenip atırg'anın yamasa endi islenetug'ının bildiredi. Mısalı: oqıdı - oqımadı, jazdı-jazbadı, ayttı-aytpadı, t.b.

Feyildin' bolımlı formasının' arnawlı grammatikalıq forması joq. Bul ma'nini feyildin' bolımsız formasına qarama-qarsı aytlıg'an barlıq feyiller an'lata beredi. Bolımsızlıq ma'ni, tiykarınan, belgili grammatikalıq qurallar *-ma/-me*, (*-ba/-be*, *-pa/-pe*) qosımtaları arqalı sintetikalıq ha'm janapaylıq xızmettegi bolımsızlıq ma'ni beriwshi *emes*, *joq* ko'mekshi so'zlerdin' dizbegi arqalı analitikalıq usıl menen bildiriledi.

-Ma qosımtası. Bul bolımsızlıq qosımtası tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge basqa so'z o'zgertiwshi affikslerden burın jalg'anadı: oqı-madı, jaz-ba-y-man, ko'rin-be-y-dı, uyqıla-ma-s-tan, t.b.

Feyildin' bolımsızlıq formasının' analitikalıq feyillerde qollanıluwı dara feyillerge salıstırg'anda basqasha ko'riniske iye. Olar feyildin' analitikalıq formada keliwine baylanıslı u'sh tu'rli o'zgeshelikke iye boladı: 1) tiykarıg'ı feyilge jalg'anadı: jazbay otır, ko'rinbey ketti, sebilmey qaldı; 2) ko'mekshi feyilge jalg'anadı: kele almadım, kele qoymadı, taptıra bermeydi, so'yley berme; 3) eki feyilge de ten'dey jalg'anıp keledi: almay kelme, jazbay qoyma, islemey ju'rme, ketpey qalma, t.b.

Feyildin' bolımsızlıq qosımtasının' analitikalıq feyillerge u'sh tu'rli bolıp qosılıwının' geypara o'zgeshelikleri bar. Eger *-ma* qosımtası analitikalıq feyildin' tiykarıg'ı komponentine jalg'anıp kelse, bolımsızlıq ma'ni tiykarıg'ı komponentte boladı da, ko'mekshi komponent o'zinin' bolımlılıq ma'nisin saqlap turadı: shıqpay qaldı, jazbay qoydı, islemey ju'ripti, t.b. Bul sıyaqlı feyillerdi bolımsızlıq formada kelgen dara feyiller (shıqpadı, jazbadı, islemedi) menen ten'dey almasıruwg'a boladı. Sebebi bul feyillerdi dara feyiller menen erkin almasıruwg'a bolatug'ınlıg'ı, olardag'ı bolımsızlıq affiksinin' da'slepki komponentte bolıwına baylanıslı. Egerde *-ma* qosımtası analitikalıq feyildin' ko'mekshi komponentine jalg'anıp kelse, bolımsızlıq ma'ni tek ko'mekshi feyilde bolmay, tiykarıg'ı feyilge de o'tedi: ertip kelmedin', tanıy almadın', jasay almayman, jetise bermeydi. Bunday jag'dayda da analitikalıq feyillerdi bolımsız formadag'ı sintetikalıq feyil formasında almasıruıp ayıw mu'mkin: tanıy almadın'-

tanımadin', jetise bermeydi-jetispeydi, t.b. Biraq bulardag'ı almasıw da'slepki degidey ju'da' erkin bolmaydı.

Feyildin' bolımsız qosımtası analitikalıq feyildin' eki komponentine de jalg'anıp kelgende, bolımsızlıq ma'nidegi eki feyildin' birigiwinen bolımlılıq ma'ni an'latıladı: oqımay ju'rme (oqı), aytpay qoyma (ayt), egilmey qalmaydı (egiledi), almasam bolmas (alaman), t.b.

Emes so'zi. Toliqsız feyildin' emes forması feyildin' bolımsızlıq ma'nisin jasawda o'nimli qollanıladı. Bul ko'mekshi so'z, tiykarınan, kelbetlik feyildin' -g'an/-gen, -tug'in, -r, -ar/-er, -jaq, -maqshı/-mekshi ha'm siyregirek ha'reket atı feyilinin' -ıw/-ıw, -w formalı tu'rleri menen dizbeklesip, feyildin' analitikalıq formadag'ı bolımsızlıq tu'rin jasaydı: barg'an emes, ko'rgen emes, keletug'in emes, tınar emes, barajaq emes, kelmekshi emes, keliw emes, ketiw emes, t.b.

Bolımsızlıq ma'ni beriwshi *emes* so'zi sintetikalıq formadag'ı bolımsızlıq feyiller menen dizbeklesip kelgende, bolımsızlıq ma'ni bolımlı ma'nige o'tedi: oqımayjaq emes, ketpeyjaq emes, kelmeyjaq emes, islemew emes, kelmew emes, ketpew emes, t.b.

Joq so'zi. Bul ko'mekshi so'z *bar* so'zine qarama-qarsı bolıp, biykarlawshılıq ma'nini bildiredi.

Joq so'zi, tiykarınan, -g'an/-gen (-qan/-ken) formalı kelbetlik feyil, siyrek jag'dayda -w, -ıw/-ıw formalı ha'reket atı feyilleri menen dizbeklesip, feyildin' bolımsız formasın jasaydı: barg'an joq, kelgen joq, aytqan joq, soraw joq, aytıw joq, ken'esiw joq, t.b.

Joq so'zi arqalı bildirilgen bolımsız feyillerge tartım ha'm betlik qosımtaları qosılıp ta keledi. Biraq bul qosımtalardıń -g'an joq formasına jalg'anıwı birdey emes. Tartım qosımtası bolımsız feyildin' -g'an joq formasına jalg'ang'anda, onın' da'slepki komponentine (feyil so'zge) 1-2 bet formalarında g'ana qosıladı da, 3-bet tartım qosımtasız -g'an joq formasında yamasa *joq* so'zinen keyin betlik *edi* toliqsız feyildin' dizbeklesiwı arqalı bildiriledi: ko'rgen joq, ko'rgen joq edi, t.b. Men de on'g'ılıq bolg'anım joq. Ko'pten beri kelinimnin' bunday bolıp quwang'anın ko'rgenim joq edi (Sh.A.).

-g'an joq formalı bolımsız feyilge betlik qosımtası qosılıp kelgende, qosımta joq so'zine 1-2 betlerde jalg'anadı, 3-bet jalg'awsız qollanıladı: aytqan joqpan, aytqan joqsan', aytqan joqpız, aytqan joqsız t.b: Ele men o'z diydime jetken joqpan. -Nesin aytasız? Bir orında tepsinip turg'an joqsızba? (I.Q.).

Egerde bolımsızlıq ma'ni bildiriwshi feyil -g'an joq edi formasında kelse, feyildin' tartım qosımtasının' qosılıwı to'mendegishe ko'rinske iye boladı:

1. Da'slepki komponentke qosılıp keledi:

Birlik		Ko'plik	
I bet	ko'rgenim joq edi	I bet	ko'rgenimiz joq edi
II bet	ko'rgenin' joq edi	II bet	ko'rgenin'iz joq edi
III bet	ko'rgen joq edi	III bet	ko'rgen joq edi

2. En' son'g'i komponentke (tolıqsız feyilge) qosiladı:

Birlik		Ko'plik	
I bet	jazg'an joq edim	I bet	jazg'an joq edik
II bet	jazg'an joq edin'	II bet	jazg'an joq edin'iz
III bet	jazg'an joq edi	III bet	jazg'an joq edi

3. Eki komponentke de qosılıp keledi:

Birlik		Ko'plik	
I bet	ko'rgenim joq edim	I bet	ko'rgenimiz joq edik
II bet	ko'rgenin' joq edin'	II bet	ko'rgenin'iz joq edin'iz
III bet	ko'rgen joq edi	III bet	ko'rgeni joq edi

§ 87. Awıspalı ha'm awıspasız feyiller. Feyiller tabıs sepligindegi tuwra tolıqlawıshqa qatnaslı leksika-semantikalıq o'zgesheliklerine qaray awıspalı ha'm awıspasız feyil bolıp eki toparg'a bo'linedi. Feyillerdin' awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'nisi is-ha'reketke qaratilg'an obiektin' belgili seplik qosımtaları arqalı ma'lim boladı. Geypara feyillerden an'latılğ'an is-ha'reket obiektke tikkeley awısp, tabıs sepligindegi so'zlerdi basqarıp keledi. Bunday tabıs sepligindegi obiekti talap etip kelgen feyiller awıspalı feyil ma'nisin bildiredi: oqı (kitaptı oqı), jaz (xat jaz), ash (esikti ash), qaz (japtı qaz), tazala (ko'sheni tazala), kultivatsiyala (g'awashanı kultivatsiyala), suwg'ar (g'awashanı suwg'ar), t.b.

Feyillerden an'latılğ'an is-ha'reketler tuwra obiektke tikkeley qatnaslı bolmay, geyde tek subiektke yamasa barıs, shıg'ıs, orın sepligindegi so'zlerge qatnaslı bolıp ta keledi. Bunday tabıs sepligindegi tuwra obiekti talap etpeytug'ın feyiller awıspasız feyiller dep ataladı: kel, ket, tur, otır, kir, shıq, o't, bar, qash, ota, uyqıla, baslandı, quwandı, ornadı, ju'rđi, t.b.

Bul feyillerdi kontekstte keltirip aytqanda tabıs sepligin talap etpey, basqa seplik formalarındag'ı so'zlerdi basqarıp turadı: Misalı: Ag'am menen apam *jumısqa* ketedi, *u' yge* keshte gewgimletip keledi (A'.T.). *Zalda* tımırılısh ornadı. Ol *ornınan* o'rre turdı (İ.Q.).

Feyillerdin' awıspalı ha'm awıspasız ma'nilerde keliwi eki tu'rli formallıq o'zgeshelikke iye boladı. Birinshiden, feyiller da'slepki tu'bir formasında kelip-aq awıspalı ha'm awıspasız feyil ma'nilerinde keledi. Ma'selen, al, qoy, ayt, oqı, jaz, sora, toqı, qaz, t.b. tu'bir feyiller awıspasızlıq ma'nilerdi bildiredi. Ekinshiden, feyillerdin' awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'nisi da'reje qosımtaları arqalı da bildiredi. Bunday da'reje formalarının' tubir feyillerge jalg'anıwı arqalı awıspalı feyil awıspasızg'a, al awıspasız feyil awıspalı feyilge o'tedi. Bul jag'day feyildin' to'mendegi da'reje formalarının' qatnasıwı arqalı bildiredi:

1) feyildin' o'zgelik da'reje jasıwtug'in - *dir/-dir*, (*-tır/-tir*), *-g'ız/-giz* (*-qız/-kiz*), *-t,-ır/-ir* formaları awıspasız ma'nidegi tu'bir feyillerge jalg'anıp, awıspalı ma'nige o'tkeredi: *ku'l-dir*, *tu'sin-dir*, *kel-tir*, *o't-kiz*, *jur-giz*, *jat-qız*, *uyqıla-t*, *jasar-t*, *quwan-t*, *ush-ır*, *o's-ir*, t.b.;

2) o'zlik da'reje jasawshı *-ın/-in,-n* ha'm belgisiz da'reje jasawshı *-ıl/-il,-l* formaları awıspalı ma'nidegi tu'bir feyillerdi awıspasız ma'nige o'tkeredi: *kiy-in-di*, *tara-n-dı*, *juw-in-dı*, *beze-n-di*, *oqı-l-dı*, *jaz-il-dı*, *awdar-il-dı*, *pit-ker-il-di*, *qaz-il-dı*.t.b.

Feyildin' awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'nileri analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı da bildiriledi. Analitikalıq feyillerdegi awıspalı ha'm awıspasızlıq ma'ni da'slepki komponentke, yag'nıy tiykarg'ı feyilge qatnash ma'lim boladı. Eger qospa feyildin' quramındag'ı tiykarg'ı feyil awıspalı bolsa, qospa feyiller de awıspalı, al awıspasız bolsa, qospa feyil de awıspasız boladı: 1) jambilip alg'an edi, jazıp boldı, oqıp shıqtı, aytqısı keldi-awıspalı, 2) uyqılap qaldı, jig'ıla jazladı, qashıp ketti, ketpekshi boldı, t.b.- awıspasız feyil. Misalı: 1. Ol *aq jawlıq* jambilip alg'an edi (Sh.A.). Usı *oyın kimgе* bolsa da tezirek aytqısı keldi (I.Q.). 2. Ol *tu'nde* erte uyqılap qaldı. Azanda erte jumısqa ketpekshi boldı.

Awıspalı ha'm awıspasız feyiller formalıq ha'm uluwma is-ha'reket protsessin bildiriwi jag'ınan o'z-ara uqsas bolg'an menen, leksika-semantikalıq jaqtan ayırmashılıqqa iye:

1. a) awıspalı feyiller, ko'binese, adamnın' is-ha'reketin yamasa sezim ha'reketin bildirip keledi: *kes*, *shap*, *bawla*, *tegisle*, *isle*, *qırıq*, *qaz*, *sal*, *tara*, *oqı*, *jaz*, *toqı*, *at*, *bas*, *sal*, *bayla*, *su'yre*, *sana*, *qozg'a*, *ter*, *ko'r*, *oyla*, *tu'sin*, *iyiske*, *sez*, *bil*, *tin'la*, *sapla*, *basla*, *basqıla*, *jan'art*, *o'zgerit*, *qur*, *buz*, *jiq*, t.b.;

b) haywanat ha'm ja'nliklerge qatnashlı is-ha'reketlerdi bildiredi: *tisle*, *su'z*, *top*, *asa*, *em*, *je*, *shayna*, *jut*, *ish*, *sort*, *shoqi*.t.b.;

d) obiektin' sapalıq, ko'lem ha'm mo'lisherlik o'zgerislerin bildiredi: *ken'eytiw*, *uzaytıw*, *bo'liw*, *siyrekletiw*, *u'shlew*, t.b.

2. a) awıspasız feyiller, ko'binese adamnın' kewil, ku'y, halat, t.b. ma'nilerdegi is-ha'reketlerin bildirip keledi: *ku'ldi*, *quwandı*, *qayg'ırdı*,

jiladi, seskendi, jaliqtı, qonıqtı, uyqıladı, esnedi, kirdi, otırdı, turdı, ju'rdi, sharshadı, m'qıldadı, esnedi, talpındı, tu'shkirdi, sekirdi, jilansıradı, t.b.;

b) adamnın' yamasa basqa bir predmettin' ko'rinishlik o'zgeriw qubılısı ma'nisindegi is-ha'reketlerin bildiredi: sarg'aydı, bozardı, ko'gerdı, qızardı, ag'ardı, surlandı, jasardı, uzaydı, kishireydi, azaydı, ko'beydi, t.b.;

d) adamnan basqa janlı predmetlerdin' u'n shug'arıw, qozg'alıw, t.b. ha'reketlerin bildiredi: man'ıradı, mo'n'iredi, ırıldadı, ulıdı, kisnedi, bozladı, tuwladı, oynaqladı, shaptı, qondi, jorttı, o'n'keledi, jorg'aladı, t.b.

Tilde geypara feyiller awıspalı da, awıspasız da ma'nilerge iye bolıp, tabıs sepligindegi so'zlerdi basqarıwı menen qatar, barıs, shıg'ıs, orın sepliklerindeki so'zlerdi de basqarıp keledi: attı mindi- atqa mindi, kitaptı oqıydı-mektepte oqıydı, batpaqtı bas -batpaqqa bas, awqattı jedi-awqattan jedi, t.b.

I FEYİLDİN' MORFOLOGİYALIQ KATEGORİYALARI

§ 88. Feyildin da'reje kategoriyasi. Feyildin' da'reje kategoriyası subiekt ha'm obiekt arasındag'ı ma'nilik qatnasları bildiredi, yag'nıy is-ha'reketin' isleniwine, onın' islewshisi-subiekt yamasa obiekt qatnasadı.

Feyildin' da'reje kategoriyasına ta'n ma'niler tu'bir ha'm do'rendi feyiller arqalı bildiriledi. Eki jag'dayda da feyil da'rejelerin bildiriwshi is-ha'reket subiekt yamasa obiektin' is-ha'reketi bolıp keledi. Ma'selen: kiydi, kiyindi, teristi, terildi, t.b.feyillerdin' is-ha'reketi qanday da bolmasın subiekt yamasa obiekt (logikalıq subiekt) ta'repinen islengen. Biraq bul feyillerdin subiekt yamasa obiekt ta'repinen islengenligi ha'mmesinde bir da'rejede emes. Da'slepki u'sh feyilde ha'reket iyesi grammatikalıq subiekt, al en' son'g'ı feyilde (terildi) ha'reket iyesi - grammatikalıq obiekt (paxta *mashina* menen terildi).

Feyildin' da'reje kategoriyası, ko'binese awıspalı ha'm awıspasız feyiller menen tig'ız baylanıslı boladı. Sebebi subiektin' is-ha'reketi ha'r waqıt belgili bir obiektin' isleniwine qaratıladı. Misal: kir juwdı, kiyimin kiydi, kir juwıstı, paxta tergizdi, paxta terildi. Bul keltirilgen misallardın' ha'mmesinde subiektin' is-ha'reketleri belgili bir obiektke qaratıl'gan, yag'nıy subiekt yamasa obiektin' is-ha'reketi maqsetsiz, obiektiv emes.

Feyildin' da'reje kategoriyası tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerdin' yamasa sol feyillerge da'reje jasawshı qosımtalardın' jalg'anıwı arqalı birneshe semantikalıq o'zgeshelikke iye boladı. Feyil da'rejelerinin' semantikası ha'reketin' subiekt ha'm obiektke qatnaslı yamasa subiekt yamasa obiektin' ha'reketke qatnaslı'ınan payda boladı.

Haqiqatında, feyil da'rejeleri ha'reket penen subiekt ha'm obiekt arasındag'ı ma'nilik qatnasları ha'm morfologiyalıq belgisine qaray: tu'p

da'reje, o'zlik da'reje, sheriklik da'reje, o'zgelik da'reje ha'm belgisiz da'reje siyaqli 5 tu'rge bo'linedi.

§ 89. Tu'p da'reje. Feyildin' tu'p yamasa tiykarg'i da'rejesi o'zinen ta'n arnawli da'reje formasina iye emes. Onun' ma'nisi, tiykarinan, feyildin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir formalari arqali an'latiladi. Sonliqtan feyildin' tu'p da'rejesi leksikalik jol menen jasalip, onun' ha'reketi tek subiektke g'ana qatnasli bolip turadi. Misali: teristi, juwdi, jazdi, t.b. tu'p da'reje feyillari: Aygu'l paxta *terdi*. Ol kir *juwdi*. Azat xat *jazdi* bolip, belgili bir subiektin' is-ha'reketin bildiredi.

Feyildin' tu'p da'rejesi awispali ha'm awispasiz feyil ma'nilerinde keledi:

Demek, feyil da'rejesinin' bul termini qollanilwi jag'nanan tu'rkiy tillerinde bir-birine ku'ta' jaqin, ma'niles bolip keledi. Ma'selen, qazaq qirg'iz tillerinde *negizgi* etis (ma'mile), o'zbek tilinde *bosh da'reje*, bashqurt, qaraqalpaq tillerinde *tu'p da'reje* terminleri menen ataladi. Bul *negizgi*, *bas*, *tu'p* so'zleri son'g'i da'rejelerdin' jasalwının' basi, negizi, tu'p-tiykari bolip keledi.

§ 90. O'zlik da'reje. O'zlik da'reje feyili subiektin' is-ha'reketinin' o'zine qaratilg'anin bildiredi, yag'niy is-ha'reket subiektin' o'zi ta'repinen iske asadi. O'zlik da'reje feyillerindeki subiekt, obiektin' de xizmetin o'teydi, yag'niy is-ha'reket bir waqitta subiekt ha'm obiektke qaratilg'an boladi. Misali: juwındı, kiyindi, awqatlandı,, t.b. Bul feyillerindeki is-ha'reket subiektin' o'zine qaratilg'an. Sebebi, ha'reketti islewshi de subiekt, ha'reket qaratilg'an obiekt te sol subiektin' o'zi boladi. Sonliqtan tu'rkiy tillerinde o'zlik da'rejeni anıqlawdag'i tiykarg'i belgi «o'z», «o'zin-o'zi»degen ma'nige tiykarlanadi.¹

O'zlik da'reje feyili morfologiyalik ha'm leksikalik usillar menen jasaladi.

1. O'zlik da'reje morfologiyalik usil menen jasalg'anda, o'zinin' arnawli da'reje jasawshi formasina iye boladi. O'zlik da'reje, tiykarinan, *-in/-in*, *-n*, siyrek jag'dayda *-il/-il -l/, -liq/-lik, -iq/-ik, -q /-k* affikslari arqali jasaladi:

a) o'zlik da'rejenin' *-in/-in, -n* qosimtalari, ko'binese awispali ma'nidegi tu'p da'reje feyillerine jalg'anip, sol awispali feyiller awispasiz feyilge o'tedi: jasandı, tayarlandı, tazalandı, oylandı, saylandı, ko'rindi, orandı, sibirlandı, t.b. Ma'lpey a'ri-beri oylandı. Qiz su'ykimli ko'rindi (S.X.);

b) o'zlik da'reje feyili *-il/-il, -l* belgisiz da'reje qosimtalari arqali da jasaladi: ker-il, bu'g-il, shom-il, awdar-il, su'yret-il, bur-il, jaz-il, jiy-nal, t.b. Bul formalarda kelgen o'zlik dareje feyillari janli predmetlerge,

¹Kirgiz tilinin' grammatikasi (1964), 201-bet; O'zbek tili grammatikasi, I tom, Morfologiya. Toshkent, 1975, 446-bet.

a'sirese adamlar'ga qatnasli aytiladi. Sol is-ha'reket qatnasli predmet ha'rekettin' iyesi, haqiqiy subiekt bolip keledi: Ashliqtan'albirag'an adamlar Qoshqarbaydin' da'rwazasinin' aldina jiyildi. Qoshqarbay. O'tepke burildi (S.X.);

d) o'zlik da'rejenin' ma'nisi -liq/ -lik, iq/-ik, -q/-k affiksleri arqali jasalg'an do'rendi feyillerden de boladi: buw-liq, soq-liq, qis-liq, at-liq, ko'nlik, jet-lik, tol-iq, tin-iq, qan-iq, jet-ik, t.b.: Qoshqarbaydi ko'zi shalg'an adamlar sendey soqlig'isip, ten'lesip ketti. (S.X.). G'awasha go'rekleri ku'n sayin jetilip, toliqti.

2. O'zlik da'reje feyilinin' ma'nisi sintaksislik usul arqali bildireledi. Bul jag'dayda o'zlik da'reje feyillari tabis sepligindagi o'zlik almasig'in basqarip keledi: Ol o'zin qorg'adi, o'zin shetke aldi, o'zin shetke tartti, o'zin suwg'a taslap jiberdi. Qoshqarbay ag'asin o'z qoli menen *jerledi*.: U'stine ten'ge shashti, namazina o'z qoli menen aqsha u'lestirdi.: U'y-mu'lnin eki arbag'a ju'klep, o'zi atli ozip ketti (S.X.).

3. O'zlik da'reje feyilinin' ma'nisi leksikalik usul arqali bildiredi. Bunday jag'dayda o'zlik da'rejenin' ma'nisi feyildin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir forması arqali an'latiladi. Sol feyilden an'lasilg'an is-ha'reket subiektin' o'zine qaratilg'an boladi: oyan, u'yren, juban, quwan, eglen, oylan, shadlan, namislan, qumarlan, ashıwlan, u'reylen, tayan, isen, sag'in, qorg'an, jerken, sesken, t.b.: O'tep endi aman o'temen g'oy dep quwandi (S.X.). Bu'rkitlerdin' qanatları ko'p-ko'mbek aspan betine tu'sken qap-qara qalg'a aylanadi.

O'zlik da'reje feyillari to'mendegi semantikalik o'zgesheliklerge iye boladi:

a) o'zlik da'reje feyillari haqiqiy o'zlik da'reje ma'nisin beredi. Bul ma'nidegi feyiller o'zlik da'reje ma'nisin aniq ko'rsetip, is-ha'rekettin' subiekti da'l o'zine qaratilg'an boladi: Nurjan *juwindi*, *kiyindi*, *tarandi* t.b;

b) uluwmalik o'zlik da'reje ma'nisin bildiredi. Bul ma'nidegi o'zlik da'reje feyillari subiektke aniq qaratilg'an is-ha'reketti bildirmeydi, ol sol subiektin' halatin yamasa ha'rekettin' bir halattan ekinshi bir halatqa o'tkenligin bildiredi: shadlandi, quwandi, oylandi, so'ylendi, ko'rindi, tazalandi, ashildi, ku'n ko'terildi, tan'landi, oqirandi, sag'indi, bag'indi, su'ykendi, t.b.

§ 91. Sheriklik da'reje. Sheriklik da'reje feyillari eki yamasa bir neshe subiektin' birge sheriklesip islegen ha'reketti bildiredi.

Sheriklik da'reje forması, tiykarinan, tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge *-is/-is,-s* formalarinin' jalg'anıwı arqali jasaladi: qaz-is, ter-is, so'yle-s, oyla-s, sal-is, ko'r-is, mo'niresiw, toparlasiw, tabısiw, t.b.: Adam so'ylesip, mal mo'niresip tabısadı (naqıl). Ha'mmesi in'-jin'sız onın' betine

telmiristi. Jilqular keyin serpilgen waqıtta jilqımanlar wadırlasıp baqırısadı. (Sh.A.). Jurt hayran bolıp tarqastı (S.X.). Olar qushaqłasıp ko'risti.

Sheriklik da'reje feyili *-las/-les, -das* formalı feyiller arqalı da jasaladı: qollas (qaptı qollasıw), qoldas (digirmandı qoldasıw), sırlas, mun'las, sherikles, sa'lemles, xoshlas, ja'rdemles, t.b.: Ha'mme usılay g'awırlastı (S.X.). Ra'met Nurxoja menen xoshlastı (O'.X.). Eki qurdas qushaqłasıp sa'lemlesti .

Sheriklik da'reje feyilleri subiekt ha'm obiektlerdin' is-ha'reketke qatnasına qaray to'mendegi ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı.

1. Sheriklik da'reje feyilleri birgelik-sheriklik ma'nisin bildiredi. Birgelik- sheriklik ma'nidegi feyiller subiekttin' ha'm obiekttin' ha'reketke qatnasına qaray eki toparg'a bo'linedi:

a) is-ha'reket eki yamasa bir neshe subiekttin' birgelesip, ja'mlesip islewin bildiredi: sa'lemlesiw, so'ylesiw, sorasıw, shabısıw, ko'risiw, aytısw, su'yisiw, sanasıw, xoshlasıw, t.b.: Ayıw onın' menen qol alısw ko'risedi (X.T.). Olar uzaq waqt oylasıp pikirlesedi, juwabı tabılsa birge quwanısadı:

b) eki yamasa bir neshe subiekttin' is-ha'rketi bir-birine ja'rdemlesiw, ko'meklesiw ma'nisindegi birgelikti bildiredi: qag'ıstı, qazıstı, ja'rdemlesti, teristi, orıstı, jıynastı, qollas, izles, a'kelis, t.b.: Marat atasına jap qazıstı. Aygu'l anasına paxta teristi. Aqbotı og'an ko'meklesip, belgilengen jerge aparıstı. Ol az g'ana Aybiykege ja'rdemlesti (S.X.).

2. Sheriklik da'reje forması bir neshe subiekttin' ko'plik ma'nidegi is-ha'reketin bildirip, baslawısh penen ko'plik sanda kelisedi. Bayanlawıshı sheriklik da'reje forması arqalı bildirilgen ga'plerdin' subiektleri ko'plik affiksli ya birgelikli baslawıshlı, yamasa ko'plik ma'nidegi so'zlerden boladı. Mısalı: Olar ha'r bir bo'limde ha'r bir brigada da ushırasadı (Q.E.). Bir ma'ha'lda qoylar u'rkip, biyik to'beshekke qa'ray burılıp, shapqılasıp ketti. Bunı ko'rgen Ra'wshan menen Aysa'nem, Gu'lsa'nemler ishek-silesi qatıp ku'listi (J.A.).

Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, tu'rkiy tillerin izertlewshiler ta're-pinen sheriklik da'rejenin' *-ıs, -is, -s* forması ko'plik kategoriyasına qatnaslı formativ retinde qaraladı.¹

¹ Дмитриев Н.К. Категория числа.-Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II М.,1956, 71 –bet; Nasırov D.S. Qaraqalpaq tilinde ko'plik kategoriyası. .No'kis, 1961, 34-bet; Qırq'ız tilinin' grammatikası (1964), 59-bet, Ha'zirgi zaman uyg'ır tili. Almata,1966,122, 128-betler; Gаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков.М..1973, 204 bet; Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казакского языка. Алма-Ата 1974,17 bet; Da'wletov M.Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler. No'kis. 1974, 106-107-betler.

§ 92. O'zgelik da'reje. O'zgelik da'reje is-ha'reketin' grammatikalıq subiekt arqalı emes, basqa bir (o'zge) logikalıq subiekt arqalı isengenligin bildiredi: aldırdı, jazdırdı, kiyindiritti, oqıttı, so'yletti, alg'ızdı, ergızdı, tergezdi, o'tkerdi, qutqardı t.b

O'zgelik da'rejenin' is-ha'reketinin' isleniwinde de sheriklik da'reje sıyaqlı, eki yamasa bir neshe subiekt qatnaslı boladı. Biraq, bul is-ha'reket birneshe subiektin' sheriklesip yamasa birgelikte isengen ha'reketin bildirmeydi. O'zgelik da'rejenin' is-ha'reketine qatnaslı subiektlerdin' birewi is-ha'reketi haqıyqıy islewshi, boldırıwshı xızmetin o'teydi.

O'zgelik da'rejenin' is-ha'reketine eki yamasa onnan da ko'p subiekt qatnaslı bolıp kelgende, to'mendegidey o'zgeshelikke iye boladı:

a) is-ha'reketin' subiekti ekew bolıp kelgende, grammatikalıq subiekt ha'm logikalıq subiekt qatnasadı: Men og'an duwtar soqtırdım. Ol balasına xat jazg'ızdı.

Bul ga'plerde grammatikalıq subiekt (passiv subiekt) — men, ol. Al logikalıq subiekt-og'an (ol), balasına (balası), yag'niy is-ha'reket logikalıq subiekt arqalı islenedi.

Kestesi

Sebepshi	Orınlawshı	Ha'reket qaratılǵ'an	Awıspalı o'zgelik da'reje
Men	Og'an	Duwtar	Soqtırdım

İsletiwshi-islewshi-predmet-ha'reket.

b) is-ha'reketin' subiekti ekewden zıyat bolıp kelgende aytıwshı (men)-tın'lawshı (sen)-orınlawshı sıyaqlı subiektler qatnasadı. Mısalı: Sen og'an jer suwg'art.

Bul ga'p te grammatikalıq subiekt ha'm logikalıq subiektten quralǵ'an. Biraq joqarıdag'ı ga'plerdegi sıyaqlı, is-ha'reket ekinshi adam ta'repinen emes, u'shinshi adam ta'repinen islengenligi bildireledi.

Sen og'an jer suwg'art

Aytıwshı	Tın'lawshı	Orınlawshı
1-adam	(sen) 2-adam	(og'an) 3-adam
Buyırwshı	İsletiwshı	İslewshı

O'zgelik da'reje forması tu'bir ham do'rendi tu'bir feyillerge da'reje jasawshı affikslerdin' jalǵ'aniwı arqalı morfologiyalıq usıl menen jasaladı. O'zgelik da'reje formasının' jasalıwına to'mendegi affiksler qatnasadı:

1) *-dir/-dir,-tur/-tir*. Bul affiks aqırı dawıssız seslerge pitken do'rendi ha'm tu'bir feyillerge jalg'anıp, o'zgelik da'reje formasın jasadı. O'zgelik da'rejenin' bul forması basqa formalarına qarag'anda, buyrıq ma'nisinde o'nimli qollanıladı: aldır, ko'n-dir, tap-tır, kep-tir, kiyin-dir, juwin-dir, kel-tir, jan-dir, so'n-dir, o'n-dir, tik-tir t.b;

2) *-t -it/-it* affiksi aqırı dawıslı seslerge yamasa *r, l, y, k, q* dawıssızlarına pitken feyillerge jalg'anıp, o'zgelik da'reje jasadı: oqı-t, orna-t, jılı-t, tanı-t, su'yre-t, bosa-t, uyqıla-t, aldır-t, ko'ndir-t, semir-t, uyal-t, jog'al-t, qozg'al-t, ku'shey-t, azay-t, en'key-t, qorq-it, u'rk-it t.b;

3) *-qız/-kız -g'ız/-giz* affiksi awıspalı ha'm awıspasız feyillerge jalg'anıp, awıspalı o'zgelik da'reje feyilin jasadı. Bul forma o'zgelik da'rejenin' *-ır/-dir* forması menen sinonim bolıp keledi: alg'ız-aldır, ku'lgiz-ku'ldir, kiygiz-kiydir, oyg'ız-oydır, jazg'ız-jazdır, juwıng'ız-juwındır t.b;

4) *-qar/ker (-g'ar /-ger), -qır /kir (-g'ır/-gir), -ar (-er,-ır)* ir affiksleri, ko'binese awıspalı, geyde awıspasız feyillerge jalg'anıp, o'zgelik da'reje feyilin jasadı: jatqar, o'tker, pitker, azg'ır, qayt-ar, shıg'-ar, as-ır, pi-sir, bat-ır, ush-ır, qash-ır, jet-ır, ko'sh-ır, t.b.

O'zgelik da'rejenin' *-qar /-ker,- ır/-ir* formaları *-qız/-kız* formaları menen paralel qollanııp, o'z ara sinonim bolıp ta keledi: jatqar-jatqız, o'tker-o'tkız, batır-batqız, ushır-ushqız, jetker-jetkiz.t.b.

O'zgelik da'reje jasawshı qosımtalar birinin' u'stine biri jalg'anıp qabatlasıp ta qollanıladı: aldır-t, aldirt-qız, aldır-g'ız, al-g'ız-dır-t, oqı-tır-g'ız t.b.

§ 93. Belgisiz da'reje. Belgisiz da'reje feyilleri grammatikalıq subiekt ta'repinen emes, logikalıq subiekt (grammatikalıq obiekt) ta'repinen islengen is-ha'reketti bildiredi. Bul da'rejede is-ha'reketti islewshi grammatikalıq obiekt boladı da, al grammatikalıq baslawish is-ha'reketke qaratilg'an obiekt bolıp keledi. Yag'nıy grammatikalıq subiekt is-ha'reketke passiv qatnasıp, aktivlik grammatikalıq obiektke o'tedi. Belgisiz da'rejedegi is-ha'reket iyesi (subiekt), ko'binese anıq ko'rsetilmey, belgisiz bolıp keledi: otın shabıldı, salı orıldı, jay aqlandı degende otın, salı jay so'zleri shabıldı, orıldı, aqlandı degen feyillerdegi is-ha'rekettin' islewshisi (subiekti) emes. Olar qanday da bolmasın anıq ko'rsetilmegen basqa subiekt arqalı islengenligi an'lasıladı. Mısalı: Otın balta menen shabıldı. Salı kombayn menen orıldı. Jay oqıwshılar ta'repinen aqlandı.

Bul ga'plerdegi is-ha'rekettin' islewshisi anıq ko'rsetilgen. Bundag'ı balta menen, kombayn menen, oqıwshılar ta'repinen so'zleri logikalıq subiekt (grammatikalıq obiekt) wazıypasında kelgen, al otın, salı, jay so'zleri is-ha'reket qaratilg'an logikalıq obiekt bolıp keledi.

Belgisiz da'reje, tiykannan, morfologiyalıq usıl menen jasaladı. Belgisiz da'rejenin' arnawlı qosımtası *-ıl/-il -l:* qazıldı, ko'mildi, egildi, su'rildi, ashıldı, t.b. Da'rwaza ashıldı. Sıyırlar bosatıp jiberildi (S.X.).

Sunday-aq, belgisiz da'reje feyilleri o'zlik da'rejenin' *-n/-in, -n* affiksleri orqali da'jasaladi: sahdni, ilindi, tazalandi, tu'yeklendi, orinlandi, tegislendi., t.b.

Belgisiz da'reje o'zlik da'rejenin' *-m/-in, -n* affiksi orqali jasalip, sol da'reje menen formaliq jaqtan birdey bolip kelgen menen, bul eki da'rejenin' arasinda semanticaliqlik o'zgeshelik bar. Sol formada kelgen feyildin' qaysi da'reje ma'niside qollanilganlig'i kontekst orqali ajratiladi: 1) Azat juwindi, kiyindi, tazalandi degen ga'pte juwindi, kiyindi, tazalandi feyilleri o'zlik da'reje. Sebebi bul da'rejenin' is-ha'reketi sol ga'ptin' subiekti (Azat) orqali islenedi, is-ha'reketin' islewshisi de, sol is-ha'reket qaratilgan obiektte subiektin' o'zi boladi. Al qora tazalandi, sali tu'yeklendi, kiyim ilindi degende *tazalandi, tu'yeklendi, ilindi* feyillerin joqarida ko'rsetilgen da'reje feyilleri menen sahdstirsaq, bulardin' subiektke qatnasli ma'nisinin' basqasha ekenligin ko'remiz. Bul feyillerde is-ha'reketin' islewshisi sol ko'rsetilgen qara, sali, kiyim so'zleri emes, baska bir aniq ko'rsetilmegen subiektin' qatnasqanlig'in an'latadi. Bunday grammaticaliqlik subiekt xizmetinde kelgen *qora, sali, kiyim* so'zleri basqa bir belgisiz subiektin' is-ha'reketi qaratilgan obiekt (predmet) ma'nisin bildiradi.

Belgisiz da'rejenin' is-ha'reket iyesi obiekt bolip keliwine baylanishi, sol obiekt ko'binese *ta'repinen, menen* ko'mekshi so'zleri menen birge qollaniladi.

Bul ko'mekshi so'zler qollanilgan logicaliqlik subiekt eki turli o'zgeshelikka iye boladi:

1) eger belgisiz da'rejenin' is-ha'reketin' islewshi adam bolip kelse, sol logicaliqlik subiekt *ta'repinen* ko'mekshi so'zi menen birge qollaniladi: Bul xat Axmet *ta'repinen* jazildi. Terim mexanizatorlar *ta'repinen* ju'rgizildi. Bul o'nim altin qolli diyqanlar *ta'repinen* toplandi.;

2) egerde belgisiz da'rejenin' is-ha'reketin' islewshi jansiz predmetlerden bolsa, onda sol logicaliqlik subiekt bolatug'in so'z *menen* ko'mekshi so'zi menen birge beriledi: Paxta mashina menen terildi. Kanal ekskavator menen qazildi. G'awashalar nay menen suwg'arildi.

§ 94. Betlik ha'm betlik emes feyller. Turkiy tillerindegi feyller da'stu'riy bo'liniwi boyinsha betlik (verbum finitum) ha'm betlik emes (verbum infinitum) feyller bolip u'lken toparg'a bo'linedi.

A.M.Sherbak turkiy tillerindegi feyllerdi morfologiyaliqlik o'zgesheliklerine qaray toliqlik feyillesken (verbalizatsiyalang'an) formalar ha'm toliqlik feyillespegen formalar dep ekige bo'ledi.¹ Bul bo'liniwdin' toliqlik feyillesken turinin' sistemasinda meyl, bet formalari menen o'zgerip kelgen feyllerdi,

¹ Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) Ленинград. «Наука», 1981, 22-23-betler.

al toliq feyillespegen tu'rinin' sistemasında feyildin' betlik emes forması - hal feyil qaraladı. Bunda ha'reket atı ha'm kelbetlik feyiller atawish so'z shaqabinın' sistemasına kirgiziledi.¹

Tu'rkiy tillerinde «feyildin' funksional formaları» termini en' da'slep N.A.Baskakovtın' miynetlerinde qollanıladı. N.A.Baskakov feyildin' funksional formalarınin' sistemasında feyildin' betlik emes tu'rleri - ha'reket atı, kelbetlik feyil ha'm hal feyillerdi ko'rsetedi.²

N.K.Dmitriev feyil formaların klassifikatsiyalawda «betlik feyil» ha'm «betlik emes feyil» degen terminnin' uluwma tu'rkiy tiller ushın qolaylı ekenin esapqa alıp,.. «bunday bo'liniw praktikalıq jaqtan on'ay ha'm tu'rkiy tillerdegi meyilge uqsas formalardı ekige klassifikatsiyalaw ushın ja'rdem «etedi»³ dep ko'rsetedi. Feyildin' funksionallıq formalarınin' bunday bolıp bo'liniwinin' tu'rkiy tillerindegi feyiller ushın qolaylı ekenligi P.İ.Kuznetsovın' miynetinde bayan etiledi.

P.İ.Kuznetsov tu'rk tilindegi feyildin' funksionallıq formalarınin' sistemasına betlik emes feyiller menen qatar, betlik feyillerdi de kirgizip, feyildin' funksional formalarınin' sistemasın biraz ken' klassifikatsiyalaydı. Solay etip, bul avtor tu'rk tilindegi feyildin' funksional formaların finitlik formalar ha'm infinitlik formalar dep eki toparg'a bo'ledi.⁴ P.İ.Kuznetsov betlik feyillerdi feyildin' funksional forması dep qarag'anda, onın' ga'p ishinde belgili funksionallıq xızmetin esapqa aladı. Haqıyqattın da, feyildin' funksionallıq formalarınin' sistemasında tek betlik emes feyillerdi g'ana qaraw bul terminnin' qollanılıw o'risinin' ken'ligin shekleydi. Sebebi feyil formalarınin' barlıq tu'rleri de, meyli toliq ma'nili feyil bolsın, meyli ko'mekshi ma'nili bolsın, ha'mmesi de ga'ptin' quramında onın' belgili bir ga'p ag'zası yamasa ekinshi bir grammatikalıq funksiyasın atqarıp, funksionallıq formag'a iye boladı. Sonlıqtan feyil formalarınin' struktura-semantikalıq ha'm funksionallıq belgileri esapqa alınıp, qaraqalpaq tilinde de, basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, feyillerdin' funksional formalarınin' sisteması u'sh toparg'a bo'linedi: 1) feyildin' betlik formaları, 2) feyildin' betlik emes formaları ha'm 3) feyildin' ko'mekshi funksional formaları.

Feyildin' funksional formaları bul sıyaqlı u'sh toparg'a bo'lingende, olardin' forma ha'm ma'ni birligi, yag'niy struktura-semantikalıq printsip bassılıqqa alınadı. Usı printsip tiykarında feyil formalarınin' sisteması betlik, yag'niy meyil, ma'ha'l, bet-san formaları menen o'zgerip kelgen feyiller, betlik emes, yag'niy da'slepki do'rendi formasında qollanılg'anda

¹ Sol avtor. Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград. «Наука», 1977. 158-159-betler.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 306-311-betler.

³ Dmitriev N.K. Bashqort tilinin' grammatikasi. O'fo', 1950, 145-bet.

⁴ Кузнецов П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке- «Советская тюркология», 1982, №3, 4-bet.

meyil, bet-san ma'nilerin bildirmewshi feyiller ha'm ko'mekshi funksional feyiller bolip bo'linedi. Eger feyil formalarinin' sisitemasin funksionalliq aspekt tiykarında klassifikatsiyalag'anda, bul feyiller predikativlik forma (betleniwshi feyil), substantivlik forma (ha'reket ati), atributivlik (kelbetlik feyil ha'm hal feyil) formaları siyaqli u'shke bo'linedi.

Sorawlar

1. Feyildin' leksika-semantikaliq o'zgesheliklerin aytin'. Ol ko'biyese qaysi so'z shaqabi menen ma'nilik qatnasqa tu'sedi?
2. Feyil qanday morfologiyaliq kategoriyalarg'a iye, atap ko'rsetin' ha'm qisqasha tu'sinik berin'.
3. Feyildin' bolimli, bolumsiz formalarg'a bo'liniw o'zgesheliklerin, onun' bolumsiz formalarin aytip, misallar keltirip tu'sindirin'.
4. Feyildin' da'reje kategoriyasi neshege bo'linedi? Olardi atap, ha'r qaysisimin' da'reje formalarin aytin', misal keltirin'.
5. Betlik ha'm betlik emes feyil qanday feyiller bildiredi? Olardi atap tu'sinik berin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 306-373-бетлер.

Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове), 2-е изд., М. «Высшая школа», 1972, 337-511-бетлер.

Ўзбек тили грамматикасы. I том, Морфология. Тошкент «Фан», 1975, 365-373-бетлер.

Казак тилининг грамматикасы. I, Морфология. Алматы, «Ғылым», 1967, 124-177-бетлер.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилининг грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994, 178-215-бетлер.

Дәүлетов М. Ҳазирги каракалпак тилинде феийлдин функциональ формаларынын системасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 3-113-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 150-174-betler.

FEYILDİN' MEYİL KATEGORIYASI

§ 95. Meyil kategoriyasi tuwralı tu'sinik. Feyildin' meyil kategoriyasi is-ha'reketinin' obektivlik haqiyqatlıqqa bolg'an ma'nilik qatnasların bildiredi. Is-ha'reketin' haqiyqatlıqqa qatnası so'ylesiwinin' subektivlik qatnaslarına baylanıslı boladı. So'ylesiwshinin' haqiyqatlıqqa qatnası is ha'reket arqalı bildirilip, sol is-ha'reket buyırq, tilek, sha'rt ha'm anıq xabarlaw ma'nilerinde keledi. Ma'selen. oqı, ayt, oqıyın, aytayın, oqısa, aytсам, oqıyman, ayttı degen feyillerdin' ma'nisi ha'mmesinde birdey

emes. Olar ha'r tu'rli formalıq o'zgerisine qaray, ha'r tu'rli grammatikalıq ma'ni bildiredi. Da'slepki eki tu'bir feyil (oqi, ayt) is-ha'rekettin' buyriq ma'nisin, oqıym, aytaym feyilleri tilekti, oqısa, aytsam feyilleri sha'rt, oqıyman, aytti feyilleri real xabarlaw ma'nilerin bildiredi. Qaraqalpaq tilinin' meyil kategoriyası ma'ni ha'm formalıq belgilerine qaray buyriq, tilek, sha'rt, maqset ha'm anıqlıq meyil sıyaqlı bes tu'rge bo'linedi. Ha'rbir meyil tu'rleri bir-birinen ayrılıp tu'ratug'ın morfologiyalıq ha'm semantikalıq belgige iye boladı. Ma'selen, anıqlıq meyil ma'ha'l kategoriyası menen tig'iz baylanıslı boladı. Onın' ma'nisi ha'm forması feyildin' ha'zirgi, o'tken ha'm keler ma'ha'l formaları arqalı bildiriledi: oqip atırman, oqip atırsan', oqip atır, oqip atırmız, oqip atırsız, oqip atır, oqidım, oqıdı; oqıdıq, oqıdın'ız, oqıdı; oqıyman, oqıysan', oqıydı; oqıymız, oqıysız, oqıydı, t.b.

Buyriq, tilek, sha'rt, maqset meyillerdin' ma'ha'llerge qatnası anıqlıq meyildey o'nimli emes. Olar tu'bir formalarında turıp tek keler ma'ha'l ma'nisin g'ana bildiredi. Buyriq meyil 2-3 betlerde g'ana ayılıp, 2-bette tu'bir formada yamasa tartımınin' *-in'-in'* (oqın', ishin'), 3-bette *-sin/-sin* formalarında ayılıdı. Feyildin' tilek, sha'rt ha'm maqset meyilleri arnawlı morfologiyalıq formalarına iye. Olar u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tu'rlenedi.

§ 96. Buyriq meyili. Buyriq meyil so'ylesiwshe ta'repinen basqa birewge qaratilg'an buyrıw, ha'mir etiw, talap etiw, shaqırıq, t.b. ma'nilerdegi is ha'reketti an'latadı. So'ylesiwsheinin' buyrıg'ı tın'lawshıg'a (ekinshi ya birinshi betke), tın'lawshı arqalı basqa birewge (u'shinshi betke) o'tedi. Sonlıqtan, haqıyqıy buyriq meyil formaları, tiykarınan, II ha'm III bet arqalı bildiriledi: al. ayt, oqıt, jazdır, u'yret, u'yren, oqın', aytm', oqısn. aytsın, qala ber, qabıl et t.b: Endi sen *qala ber. U'yret, u'yren.* O'sken jerdin' oyılı ba'lentin an'lap barıw kerek, ulım. Shayıq atan'nın' zeynine *tiyme, sadıq bol,* ulım. Endigi ga'pti Amanqul biy *aytsın* (T.Q.).

Buyriq meyildin' betleniw paradigması

Birlik	Ko'plik
I	I oqıyq, isleyik
II oqın', islen',	II oqın', islen', oqın'ız islen'iz, oqın'lar, islen'ler, oqın'ızlar, islen'izler
III Oqısn, islesin	III oqısn, islesin.

Ko'rsetilgen paradigmadan belgili, buyriq meyildin' I beti birlikte joq, al II beti tu'bir ha'm do'rendi feyiller arqalı bildirilgen. Biraq II bettin' birliginin' sıpayı tu'ri feyil tu'birine (-ı) n'-(ı)-n'ız/-(ı) n'ız betlik qosımtalarının' jalg'anıwı arqalı jasaladı. Buyriq meyildin' birliginin' III betinde *-sin/-sin* affiksi qollanıladı. Bu affiks buyriq meyildin' arnawlı

forması bolıwı menen qatar, onın' III bettegi betlik forması bolıp keledi. Sonın' menen qatar, bul forma buyırıq meyildin' III bet birlik ha'm ko'pligi ushın ortaq boladı: Ol *aytsın* (olar *aytsın*), t.b.

Buyırıq meyildin' birinshi betinin' ko'pligi-(a) *yıq/-*(e) *yik* formasına iye. Bul formanı N. K. Dmitriev «bashqort tilinin' grammatikasında» tilek meyildin' I betinin' ko'pliginen alıp, sha'rtli ra'wishte buyırıq meyildin' I bet, ko'plik formasına o'tkeredi.¹ N.K.Dmitrievtin' bul formanı buyırıq meyilge o'tkeriw sebebi, bunda qandayda bolsın, tilek meyildin' I bet, birlik formasınan o'zine ta'n o'zgesheliklerinin' bar ekenligin esapqa aladı. Haqıyqatında da, tilek meyildin' birliğinin' *-ayın/-eyin* forması so'ylewshinin' obektivlik haqıyqatlıqqa bolg'an subektivlik qatnasın, tilek-o'tinishin bildiredi. So'ylewshinin' tilegi, o'tinishi buyırıq ma'nisinde basqa birewge-ekinshi ya u'shinshi betke (adamg'a) qaratılmaydı, tek bir na'rseni islew ya ornlaw haqqında g'ı o'zinin' tilegi, o'tinishi g'ana basqa birewden tilek o'tinish ma'nisinde soraladı, tilek etiledi: Men aytayın, men oqıyın, men so'yleyin, t.b. Al tilek meyildin' *-ayıq/-eyik* ko'plik formasında haqıyqıy tilek-o'tinish ma'niden go'ri, shaqırıq ma'nisindegi buyırıq basım keledi. Sebebi *-ayıq/-eyik* ko'plik forması arqalı bildirilgen is-ha'reket tek so'ylewshinin' o'zine qaratılmay, basqa birewlerge-ko'p-shilikke qaratıladı. Ko'pshilikke qaratıw, shaqırıw, ma'jbu'rlew ma'nisindegi is-ha'reketti an'latadı: barayıq, qurayıq, qarayıq, alayıq, oqıyıq, keteyik, t.b.

Ju'rin' qızlar suw boyına *barayıq*,
 Oyin ku'liki tamashalar *qurayıq* («X.q.»).
 Kel balalar *oqıyıq*,
 Oqtg'andı ko'n'ilge,
 Iqlas menen *toqıyıq* (Abay).

Demek, usı ko'zqarastan qarag'anda, qaraqalpaq tilindegi buyırıq meyil paradigması to'mendegishe:

Birlik		Ko'plik	
I		I	-ayıq/eyik, yıq/-yik
II	-in/-in,-n'	II	-ın/-in', n' (lar) -n'ız/-in'iz, -n'ız/nin'
III	-sın/sin	III	-sın-sin

Tu'bir ha'm do'rendi feyillerge *-g'ır,-gir, -qır,-kir* affikslerdinin' jalg'anıwı arqalı ku'shli emotsionallıq ottenikke iye bolg'an buyırıq meyil jasaladı. Bul affiksler arqalı jasalg'an buyırıq meyil dara so'z, turaqlı dizbek foramlarında kelip, keyiw, g'arg'aw, qayg'ırıw yamasa baxıt tilew ma'nilerindegi buyırıqtı bildiredi: qırılğ'ır, on'bag'ır, o'spegir, joq bolg'ır, o'miri uzaq bolg'ır, qolları da'rt ko'rmegir, t.b.

¹ Dmitriev N. K. Bashqort telenen' grammatikası (1950), 174-bet.

Qaraqalpaq tilindeki buyırıq meyil joqarda atalg'an formalardan tısqarı, geypara qosımsha ma'ni beriwshi grammatikalıq qurallar arqalı da bildiriledi:

1) buyırıq meyildin' birlik sandag'ı II ha'm III betine ha'm ko'plik sandag'ı I betine *shı/shi* janapayları qosılıp, buyırıqtı da'slepkiyen go'ri, jum Sartıp ko'rsetedi: alshı, bershi, ketshi, alsınshı, bersinshi, ketsinshi, barayıqshı, aln'shi, jazın'shi, t.b. Azıraq *tinshlanın'shi*. Batıray shawqım salmay *turshı* (S.K.). Usı mag'an aytshı, u'ydegi erkek tuqımın bolsa ju'rt asırdın', sondag'ı senin' mu'dda'ha'n' ne? (S.X.). Sonday-aq *-shı-shi* janapayı tilek meyildin' I bet, birliktegi *-ayın, -eyin* formasına, sha'rt meyildin' 2-bet, birlik ha'm ko'pliktegi ha'm 3-bettegi *-sa* (awızeki so'ylewde) formalarına qosılıp buyırıq meyil ma'nisi bildiriledi: alayınshı, keteyinshi, alsan'shi, ketsen'shi, alsan'ızshı, kelsen'ızshı, barsan'ızshı, alsashı, berseshi (Bul forma awızeki so'ylewde alsash, bersesh, kelsesh, t.b. birikken formalarda da qollanıladı);

2) buyırıq meyil sha'rt meyildin' 2-bet birlik formadag'ı *-san'/-sen'* formasına *-a/-o'* janapaylarınin' qosılıwı arqalı *-san'a/-sen'a'* formalarında birigip qollanıladı. Bul forma, ko'binese awızeki so'ylewge ta'n bolıp keledi: Qoysan'a, barsan'a, kelsen'a', alsan'a, jazsan'a, bersen'a', t.b. Mısalı: Qosıbay hayalınin' aqlsızlıg'ın jaqtırmay: *-Qoysan'a-dep* jekirindi. *-Ha'juwrenemek, kelsen'a'* bermag'an (K.S.).

Buyırıq ma'ni anıqlıq ha'm sha'rt meyiller arqalı da bildiriledi. Bul jag'day kontekst yamasa situatsiyag'a baylanıslı boladı. Mısalı:

— Qa'ne, ko'p *irkilmeyik*.

— Basla onda, *kettik* (T.Q.). Endi senin' kelgen quwanışlı ku'nin'de bolmasa, ko'zimnin' jasın *to'kpeymen* (K.S.). Men endi onın' ju'zin *ko'rmeymen*. A'ysenemge barıp wa'deli ku'nin bilip kel. Eger riyzalıq bermese, ag'ası Qosıbaydı Xiywag'a aydatıp, o'zin arbag'a baylap *a'ketemen* (K.S.).

Buyırıq meyilde feyildin' *-ma-me* bolımsız formaları betlew affiksinen burın keledi: alma, berme, tiyme, aytpa, so'ylemeyik, alman'ız, ketpen'ler, t.b.

Buyırıq meyil II bet tu'bir yamasa do'rendi tu'bir formasında kelgende, olardag'ı pa't birinshi buwing'a tu'sedi ha'm sol feyildin' buyırıq ma'nisin ku'sheytedi: oqı, isle, aytın', t.b.

Egerde buyırıq meyil eki ya birneshe morfemadan qurılıp, birinshi morfemanın' son'g'ı sesi dawıslıg'a pitse, pa't birinshi morfemanın' son'g'ı sesine tu'sedi: oqı-n'ız, so'yle-n'ız, oqıyıq, keteyik, t.b.

Feyildin' *-ma/-me* bolımsız forması tu'bir feyilge jalg'anıp kelgende, pa't bolımsız formag'a tu'sedi: isle-me, so'yle-me, ayt-pa, bas-pa, baslama, al-ma, t.b. Aqda'ryanın' topırag'ın to'kpe (K.S.). Dostın'dı egleme, ma'pten qalmasın. Dushpandı egleme, joldan qalmasın (Q.n-m.).

Buyriq meyil formasidagi so'zlar ga'p ishinde buyriq intonatsiyasi menen aytiladi. Buyriq intonatsiyasi menen aytilgan ga'plerde buyriq meyil sol ga'ptin' bayanlawish funksiyasinda keledi. Buyriq meyildin' ha'r tu'rli ma'ni ottenkilerine iye bolwi kontekst yamasa situatsiya, intonatsiyaliq o'zgesheligine qaray anqlanadi:

Urıs! ...A'psherin' a'beshiy! Biygu'na na'restenin' atasın, atanın' botasın miyrimli qushag'ınan julıp alıp, ıssı bawırın sholan etken son'! ...Al, kerek bolsa jalg'ızımday!... Qarq bola g'oy!

Jen'is penen *kelin*! Ta'mbisin *berin*, jawdın'! -degen adamlardın' jag'ada g'a'zepli so'zleri gu'n'irenshe, katerdin' palubasının' u'stinde qilshıldag'an jaslardı:

Bizlerdi balıqqa sag'ındırman'!

Bizler ushın balıqtı ko'p uslan'ız! ...-degen ha'zil-da'lkek so'zleri esitilip turdı.

-Ha'y jasawıllar, *tart* qilıshtı. Tiyme atama, shig'in' urıs maydanına!-degen g'awırlı atawdı qorshap aldı (K.S.).

Demek, bul sıyaqlı ga'plerde diqqat etilgen buyriq meyil formaları kontekst yamasa situatsiyag'a baylanıshı ko'terin'ki buyriq intonatsiyasi menen aytilip, buyriq meyildin' ma'nisi dara aytilg'andagi halınan ku'shli emotsionallıq ottenkige iye bolıp kelgen.

§ 97. Tilek meyil. Tilek meyil is-ha'rekeittin' isleniwine so'ylewshinin' tilek-niyetin, intasın, a'rman etiwın, o'tinish, soranıw ha'm t.b. subiektivlik qatnasın bildiredi. Tilek meyil ma'nisindegi feyiller ele islenbegen, biraq isleniwi tiyis bolg'an is-ha'reketti an'latadı. Sonlıqtan so'ylewshi is-ha'rekettin' isleniwi, orınlanıwı ushın basqa birewden o'tinedi, tilek etedi, yamasa o'zinin' uluwmalıq tilegin bildiredi: alayın, ko'mekleseyin, keteyin, barayın, barg'ay, kelgey, barg'ayman, o'tkeymen, alg'im keledi, aytqım keledi, t.b. Ja'niwardı nede bolsa awılga minip keteyin. ...Men de ko'mekleseyin. Endigiden bılay tu'simde de, o'zim de sizlerdi ko'rmegeymen (X.S.).

Tilek meyil sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı jasaldı.

1. Sintetikalıq formadagi tilek meyildin' morfologiyalıq ko'rsetkishini -ayın/-eyin, -g'ay/-gey, (-qay/-key) formaları:

a) tilek meyildin' -ayın/-eyin forması tek I bet, birlik sanda g'ana tilek meyil ma'nisin bildiredi. Onın' -ayıq,-eyik ko'plik forması tilek ma'nisinen uzaqlasıp, ko'binese buyriq, shaqırıq ma'nilerin beredi. (Bul tuwralı buyriq meyilge qaran').

b) tilek meyildin' -g'ay/-gey, (-qay/-key) forması tu'bir ha'm do'rendi feyillerge jalg'anıp, u'shinshi bettegi tilek meyildi jasadı: kelgey, o'tkey, sawalg'ay, kepkey, qurag'ay, saw bolg'ay, zor bolg'ay, ko'p bolg'ay, aman bolg'ay, t.b;

Tilek meyildin' -g'ay/-gey forması I-II betlerde betlik ha'm ko'plik affiksleri menen o'zgerdi: U'shinshi bette o'zinin' da'slepki formasidan o'zgermeydi.

Betleniw paradigması

Bolimlı forma

	birlik	ko'plik
I	ko'rgeymen	ko'rgeymiz
II	ko'rgeysen'	ko'rgeysen'ler
	ko'rgeysiz	ko'rgeysizler
III	ko'rgey	ko'rgey

Bolimsız forma

I	ko'rmegeymen	ko'rmegeymiz
II	ko'rmegeysen'	ko'rmegeysen'ler
	ko'rmegeysiz	ko'rmegeysizler
III	ko'rmegey	ko'rmegey

2. Analitikalıq formadag'ı tilek meyiller to'mendegishe jasaladı:

a) tartım affiksli -g'i/-gi (-qı/-ki) formalı ha'reket atı feyili menen *kel* ko'mekshi feyilinin' qosılıwı arqalı jasaladı: aytqım keledi, barg'ım keledi, aytqın'ız keledi, alg'ısı keledi, ko'rgin' keledi, ko'rgisi keledi, oqıg'ımız keledi, t.b.

Tilek meyildin' bul forması u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tartımlanadı, onın' neshinshi bette ekeni tartım affiksi arqalı bildiriledi. Tartım affiksi ha'mme waqıt da'slepki komponentte boladı.

Betleniw paradigması

	Birlik	Ko'plik
I	alg'ım keledi	alg'ımız keledi
II	alg'ın' keledi	alg'ın'ız keledi
III	alg'ısı keledi	alg'ısı keledi

Tilek meyildin' alg'ım keledi (ken' ma'nide) forması bolimsız formada da aytiladı. Bunda bolimsız forma ekinshi komponentke qosıladı.

	Birlik	Ko'plik
I	barg'ım kelmeydi	barg'ımız kelmeydi
II	barg'ın' kelmeydi	barg'ın'ız kelmeydi
	barg'ın'ız kelmeydi	
III	barg'ısı kelmeydi	barg'ısı kelmeydi

b) -sa/-se formalı sha'rt meyil menen **edi, eken** toliqsiz feyildin' qosılıwı arqalı jasaladı. Bul analitikalıq formadag'ı tilek meyil'er de u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tu'rlenedi:

	Birlik	Ko'plik
I	barsam edi barsam eken	barsaq edi barsaq eken
II	barsan' edi barsan' eken	barsan'ız edi barsan'ız eken
III	barsa edi barsa eken	barsa edi barsa eken

Bolımsız forma tilek meyildin' birinshi komponentine qosıladı:

	Birlik	Ko'plik
I	barmasam edi barmasam eken	barmasaq edi barmasaq eken
II	barmasan' edi barmasan' eken	barmasan'lar edi barmasan'ızlar eken
III	barmasa edi barmasa eken	barmasa edi barmasa eken

Tilek meyil joqarıda ko'rsetilgen jasalıw usıllarınan basqa, to'mendegi formalar arqalı da jasaladı:

1) tilek meyil ar/-er,-r formalı keler ma'ha'l kelbetlik feyiline tartımın' I bet formasındag'ı *edim* toliqsiz feyilinin' qosılıwı arqalı da bildiriledi: ku'ter edim, oyar edim, isler edim, barar edim, t.b.: ko'zime bir ko'rınse, to'besin bir oyar edim (X.S.);

2) tilek meyil ma'nisi buyırıq meyildin' III bet forması arqalı da bildiriledi. Bul jag'dayda sın/-sin formalı buyırıq meyil dara bir so'z formasında emes, turaqlı dizbek yamasa ga'plik konstruktsiya formasında qollanıladı. Yag'ny, onın' tilek ma'nisi konteksten yaki situatsiyadan ma'lim boladı:

Abadan, paraxat, shadlı turmıs ushın,
Jaynag'an, jasnag'an baxtıımız ushın,
Quyashın' ba'hra jadırıp tursın.(T.S.).

Malın'ız ko'p bolsın, jawın'ız joq bolsın. İlayım, ol qız baxıtlı bolsın, baxtın' ashılsın, basın'nan baxıt ketpesin (S.K.).

Tilek meyil ma'nisi buyırıq meyildin' II bet sıpayı formasına qatnashı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da buyırıq meyil dara formasında emes, turaqlı dizbek formasında keledi: Saw bolın', ko'p jasay berin', Jumagu'l

apa (Q.Ep.). «Ba'rekella', ba'rekella', balam, ko'z-tilden saqlasin, u'p-u'lken jigit bolipsan'. Paqirdim' topirag'i *torqa bolsin*, o'mirin' *uzaq bolsin*-dep basimnan siypalaytug'im edi, u'ye kelgen adamlar (S.K.).

§ 98. Sha'rt meyil. Sha'rt meyil forması ekinshi bir is-ha'reketin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi.

Sha'rt meyil qatnasqan ga'pte, ko'binese eki is-ha'reket boladı. Onin' birewi tiykarg'ı, al ekinshisi qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reket funktsiyasında keledi. Ekinshi da'rejeli is-ha'reket funktsiyasın sha'rt meyil formaları atqaradı ha'm tiykarg'ı is-ha'reket penen ma'nilik qatnasta boladı. Mısalı: Ha'r bir adam o'z erki menen, intası menen *islemese*, jaqsı na'tiyje shıqpaydı (A.A.). Paxtanı erte *eksen'*, utasan' («E.Q.»). Biz egisti qanshama *keshiktirse*k, alinatug'im zu'ra'a't ta sonshama kem boladı (J.S.).

Sha'rt meyil, tiykarınan, -sa/-se formaları arqalı bildiriledi. Bul forma tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerdin' bolımlı ha'm bolımsız tu'rlerine jalg'anıp, u'shinshi bettegi sha'rt meyildi jasadı. Sha'rt meyildin' -sa/-se forması I ha'm II bettegi betlik qosımtaların qabil etip, onin' qollanıw o'risi ken'eyedi.

Sha'rt meyildin' betleniw paradigması

Bolımlı forması

birlik	ko'plik
I bet oqısam	oqısaq
II bet oqısan'	oqısan'lar
III bet oqısa	oqısa

Bolımsız forması

birlik	ko'plik
I bet kelmesem	kelmesek
II bet kelmesen'	kelmesen'ler
III bet kelmese	kelmese

Sha'rt meyildin' -sa/-se forması betlik affiksli kelgen menen dara halında turıp, belgili ma'ha'l kategoriyasına qatnaslı bolmaydı. Ma'selen: *kelsem*, *kelsen'*, *kelsek*, *kelsen'iz*, t.b. so'zleri dara turg'anda ma'ha'llik ma'ni bildirmeydi.

Sha'rt meyildin' ma'ha'lge qatnaslılıg'ı kelbetlik feyildin' ma'ha'l ma'nisin bildiretug'im -g'an, -tug'in formalarına sha'rt meyil formasındag'ı *bol* ko'mekshi feyilinin' qosılıwınan yamasa kontekst, yag'mıy bas ga'ptegi bayanlawıstın' ma'ha'llik ma'nisi arqalı ma'lim boladı. Mısalı: *kelgen bolsa*, *keletug'in bolsa*: Men *barsam*, ol ketip qalg'an eken. Ol *kelse*, ha'mme jıynalıp otır eken.

Bul keltirilgen misallarda da'slepki analitikaliq formadag'ı so'zlerden o'tken ha'm keler ma'ha'l ma'nileri an'lasuladı. Bul analitikaliq formadag'ı so'zlerdin' ma'ha'llik ma'nisi kelbetlik feyildin' o'tken ha'm keler ma'ha'l ma'nilerin bildirip keliwi menen tikkeley baylanıslı. Bunda sha'rt meyil formasındag'ı *bolsa* ko'mekshi feyili kelbetlik feyil menen qosılıp, analitikaliq formadag'ı sha'rt meyildi jasadı ha'm sol sha'rt meyildin' ma'ha'l kategoriyasına qatnashı ekenligin bildiredi. Al, son'g'ı eli ga'ptegi *barsam, kelse* sha'rt meyilleri bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawışını xızmetinde keliwi arqalı o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi. Bulardın' o'tken ma'ha'l ma'nisinde keliwi bas ga'ptin' bayanlawışının' o'tken ma'ha'l ma'nisinde keliwine baylanıslı boladı. Yag'niy, bag'ının'qı ga'ptin' is-ha'reketi bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta, so'ylew momentinen burın islengenlikni bildiredi.

Sha'rt meyildin' -sa/-se formasının' bildiretug'in ma'nisi kontekstte ekinshi bir is-ha'reketke qatnashı ayqınlasadı.

1. Sha'rt meyil ekinshi bir is-ha'reketin' isleniwi ya islenbewi ushun qoyıl'gan sha'rtti bildiredi: Mısalı: *Jılı-jılı so'ylesen*, jılan ininen shıg'adı. Texnikanı qag'ıydag'a muwapıq *isletsen*, ol seni hesh waqıtta uyatqa qaldırmaydı. Eger qız *tabılmasa*, balan' qun to'leydi (K.S.).

2. Waqıt ma'nisin an'latadı. -Sa/-se formalı sha'rt meyil waqıt ma'nisinde kelgende, ko'binese bas ga'ptin' is-ha'reketi menen bir waqıtta islengen ha'reketni bildiredi: Men koridorg'a *shıqsam*, balalardın' bir qanshası toparlasıp dalag'a qaray juwırdı. Sol ku'ni Temirbek Turg'anbaydikine *kelse*, ol xoja menen so'ylesip otır eken.

3. -Sa/-se formalı sha'rt meyilge da/de ko'mekshi so'zi qosılıp qarşılaşlıq, sha'rt, sebep, ma'nilerin de bildiredi: Olar qansha *baqırısıp so'ylese de*, dawısları sırtqa esitilmeydi (T.Q.). Jay otırspag'a *barsan' da*, toy-merkede *bolsan' da* o'z ornın'dı tawıp otırıwın' kerek (A.A.). Tosınnan *ıyt u'rse de*, ol shorshıp ketedi (B.B.).

4. -sa/-se formalı sha'rt meyil sebep, salıstırıw ma'nilerin de bildirip keledi: Qara bultlar qan'g'ıp ju'rip ku'nnin' ju'zin *bassa*, jer-ja'ha'n gewgim tartadı (K.S.). *Usını qarawıllassam* on'ıp qalar edim (S.X.).

§ 99. **Maqset meyili.** Maqset meyili is-ha'reketin' isleniw maqsetin, niyetin bildiredi. Maqset meyili tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge -maqshi/-mekshi (-baqshi/-bekshi, paqshi/pekshi) affikslerinin' jalg'anıwı arqalı jasaladı: barmaqshi, oqımaqshi, islemekshi, jazbaqshi, so'ylemekshi, aytpaqshi t.b: Birewler olardın' maqsetleri jo'ninde *so'ylespekshi* (S.X.). Eldin' a'ziz bu'rkitleri u'yin'nen duz *tapaqshi* (T.Q.). So'ytip ol jol ju'rmekshi, shıg'ısqa qaray *ju'rmekshi*, qolaylı jol ha'm el bar jerlerdi izlewge urınbay, tog'ay arqalı *ju'rmekshi* (B.Polevoy).

Maqset meyilinin' *-maqshı/-mekshi* forması I, II bette betlew affiksleri menen tu'rlenedi.

Betleniw paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	barmaqshuman	barmaqshımız
II bet	barmaqshusan',	barmaqshısız, barmaqshısan'lar,
III bet	barmaqshı	barmaqshısızlar, barmaqshı

Maqset meyilinin' sintetikalıq forması bolımsızlıq ma'nide ayılmaydı, onın' bolımsızlıq ma'nide qollanıluwı analitikalıq forma arqalı beriledi. Bunday jag'dayda betlew affiksleri bolımsızlıq ma'ni beriwshi emes so'zine jalg'anadı.

	birlik	ko'plik
I bet	ketpekshi emespen	ketpekshi emespiz
II bet	ketpekshi emessen', ketpekshi emessiz	ketpekshi emessen'ler ketpekshi emessizler
III bet	ketpekshi emes	ketpekshi emes.

Maqset meyildin' analitikalıq forması *-maqshı/-mekshi* formadan keyin *edi* tolıqsız feyili ha'm *boldı* ko'mekshi feyilinin' qosılıswı arqalı jasaladı: almaqshı edi, barmaqshı edi, almaqshı boldı, barmaqshı boldı, izlemekshi boldı, t.b.

Maqset meyilinin' *-maqshı/-mekshi* forması ma'ha'lge qatnashlıg'ı jag'man endi islenetug'ın is-ha'reketti bildirip, keler ma'ha'l ma'nisine ku'ta' jaqn keledi. A'sirese bul forma betlik affikli qollanııp anıqlıq meyil formasında kelgende, onın' ma'ha'llik ma'nisi ayqınlasadı. *-Maqshı/-mekshi* formasının' keler ma'ha'l ma'nisin bildiriwin kelbetlik feyildin' - *(a/e) jaq* forması menen salıstırg'anda keler ma'ha'lge qatnashlıg'ın elede anıq biliwge boladı:

	birlik	ko'plik
I bet	isleyjaqpan, islemekshimen	isleyjaqpız, islemekshimiz
II bet	isleyjaqsan', islemekshisen'	isleyjaqsız, islemekshısız isleyjaqsızlar, islemekshısızlar
III bet	isleyjaq, islemekshi	isleyjaq, islemekshi

Bul ko'rsetilgen salıstırıwda eki formada kelgen feyiller de is-ha'rekettin' kelesi waqıtta islenetug'ının bildiredi, olardin' *-jaq* forması arqalı bildirilgen tu'ri tiyislilik, minnetlilik ma'nisindegi keler ma'ha'ldi, al *-maqshı* forması arqalı qollanılg'an tu'ri maqset ma'nili keler ma'ha'l ma'nisin an'latadı.

-maqshi/-mekshi formasının 'ma'ha'l ma'nisine qatnasligi, *edi* toliqsiz feyili ha'm *bol* ko'mekshi feyili menen qosilsip analitikalig formada kelgende ayqin bilinedi. Bunday analitikalig formada kelgende de, sol feyildin' ekinshi komponenti betlik affiksli keledi: *ketpekshi* edim, *ketpekshi* edin', *ketpekshi* boldim, *ketpekshi* boldin', *kelmekshi* edik, *kelmekshi* boldiq, t.b. Bunday jag'dayda, maqset meyili *edi* toliqsiz feyili menen dizbeklesip kelgende maqset ma'nili o'tken ma'ha'ldi jasadı: *Qoshqarbay onin' ko'z jasın qa'ha'ri menen jummakshi edi* (S.X.). Burin aytqan a'psanasın ta'kirarlawdan *ketpekshi edi*. Ol usilayınsha ha'r ku'ni xabar *almaqshi edi* (T.Q.).

Eger *-maqshi/-mekshi* forma *bol* ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelse, onin' ma'ha'llik ma'nisi *bol* ko'mekshi feyilinin' qaysı ma'ha'l formasında keliwine qaray, ma'ha'llik ma'ni de sol formag'a ilayiq bildiriledi: *Torg'ay a'ne qapsıra qushaqlamaqshi boldı* (S.X.). Men orinsız sawal bergenimdi sezıp, ga'ptin' bag'darin' endi basqa jaqqa *burmaqshi boldim* (Sh.A.).

§ 100. Anıqlıq meyil. Anıqlıq meyildin' is-ha'reketi belgili bir waqıt penen baylanışlı bolg'an real ma'nidegi xabardı an'latadı. Bul meyildin' waqıt penen baylanışlıg'ı onin' ma'ha'l kategoriyasına qatnaslı ekenligin bildiredi.

Anıqlıq meyildin' o'zine ta'n arnawlı grammatikalıq forması joq. Onin' ma'nisi betlenip kelgen o'tken, ha'zirgi, keler ma'ha'l formaları arqalı anıqlanadı. Misalı: *Men qalanın' shetindegi shossege qaray kettim.* *Mashina ketip qaldı.* *Men Oshqa baraturman.* *Ha'demey bizin' basqa mashınalar keledi* (Sh.A.).

Demek, anıqlıq meyil formaları u'sh ma'ha'ldede aytiladı. Bul ma'ha'l formaları anıqlıq meyilge de ortaqlı boladı. Bulardı bir-birinen ajratıp qarawdag'ı ayırmashılıqların' formalıq belgisi emes, semantikalıq belgisi boladı. Anıqlıq meyil belgili bir waqıt penen baylanışlı so'ylewshinin' informatsiyasını bildiredi. Sonlıqtan anıqlıq meyil formaları o'z aldına jay ga'p yamasa jay ga'ptin' bayanlawışı xızmetin atqaradı. Misalı: *Aldım.* *Bardım.* *Qalada oqıp atırman.* *Men awılada islep ju'rmen.* *Ku'n sayın jumısqa baraman.* *Erten' poezd keledi.*

Anıqlıq meyildin' ma'ha'l kategoriyası sol anıqlıq meyilden an'lasılğan is-ha'reketin' islenip o'tkenligin, islenip atırğ'anın yamasa endi islentug'unın bildiredi. Bul is-ha'reketin' u'sh tu'rli waqıtlıq ma'nisi belgili grammatikalıq formalar-ma'ha'l kategoriyasını bildiriwshi betlik affiksleri arqalı anıqlanadı: *bardı, baratır, baradı, bardım, baraturman*, t.b.

Demek, anıqlıq meyil, *tiykarınan*, betlew qosımtaların' jalğ'anıwı arqalı jasaladı. Betlik qosımtaları kelbetlik feyildin' *-g'an, -ar, -mas, -jaq*, hal feyildin' *-ıp/-ip, -p, -a, -e, -y* formalarına I-II bettegi *-man, san'* formalarında. I bettegi tu'bir formadag'ı buyırıq meyilge *-dı*

formasında jalg'anadı. Sonday-aq *otr, tur, ju'r, (atr)* feyilleri dara feyil yaki analitikalıq formada kelip, betlik qosımtalı yamasa betlik qosımtasız anıqlıq meyil ma'nisin bildiredi: barg'anman, barg'ansan', bararman, kelermen, barmaspan, aytpaspan, barajaqpan, kelejaqpan; oqıppan, jazıppan, baraman, isleymen; keldi, ketti, bardı; otırman, jatırman, oqip atırman, turman, islep ju'rmen, islep atırman, kelip otır, islep ju'r, qarap tur, t.b.

Anıqlıq meyil formaları kontekste qollanıw o'zgesheliklerine qaray, birneshe modal ma'nili ottenkilerge iye bolıwı mu'mkin. Bul ma'nilik o'zgeshelikler anıqlıq meyildin' ma'ha'l kategoriyasına qatnashlıq jaqlarına qaray anıqlanadı.

FEYILDİN' MA'HA'L KATEGORIYASI

Feyil arqalı bildiriletug'in is-ha'reket yamasa halattın' isleniwi belgili bir waqıtqa qatnash boladı. Is-ha'rekettin' isleniwinin' waqıtqa qatnashlıg'ı feyildin' grammatikalıq ma'ha'l kategoriyasına iye ekenligin bildiredi. Feyildin' ma'ha'l kategoriyası so'ylew momentine baylanış waqıtlıq o'zgesheliklerge iye boladı. Bul waqıtlıq o'zgeshelikler is-ha'rekettin' so'ylew momentinen burın, so'ylew momenti menen bir waqıtta yamasa son' islengenligin bildiredi. Is-ha'reket so'ylew momenti waqtınan burın islense-o'tken, so'ylew momenti waqtında islenip atırsa -ha'zirgi, so'ylew momentinen son' islenetug'in bolsa, keler ma'ha'l ma'nilerin an'latadı: *oqidim, oqıg'an, oqıptı, oqıg'an edi* (o'tken); islep atırman, rawajlanbaqta (ha'zirgi); keledi, baradı, kelemen, baraman (keler ma'ha'l).

Feyildin' ma'ha'l kategoriyası barlıq feyiller arqalı bildirile bermeydi. Bul kategoriya, tiykarman, anıqlıq meyil ha'm kelbetlik feyilge ta'n bolıp keledi. Feyildin' basqa meyilleri, hal feyil ha'm ha'reket atı feyilleri kontekstten tısqarı turıp ma'ha'l kategoriyasına iye emes. Olar betlik affikslerin qabil etip, anıqlıq meyil formasına o'tkende g'ana ma'ha'llik ma'nige iye boladı: bar+dı, oqı+dı, bar+a+man, oqı+p+pan, bar+maq+shı+man, oqı+maq+shı+man, barıp edi, oqip edi, baratır+man, oqip atır+man, t.b.

Feyildin' ma'ha'l kategoriyası so'ylew momentine qatnası, ma'nisine ha'm morfologiyalıq formasına qaray, *o'tken ma'ha'l, ha'zirgi ma'ha'l, ha'm keler ma'ha'l* bolıp u'shke bo'linedi. Olardın' ha'rqaıysının' o'zine ta'n birneshe waqıtlıq ma'nileri ha'm morfologiyalıq formaları bar.

O'tken ma'ha'l

§ 101. O'tken ma'ha'l formaları. Feyildin' o'tken ma'ha'l formaları is-ha'rekettin' so'ylew momentinen burın islengenin ya islenbegenin bildiredi: Ol alg'a qaray *ketti*. Oqıw *pitkermemim*, sizin' awıl'g'a bir jumıslar menen *keldim* (T.Q.). Berdan usı qosıqtı jazıptı (K.S.). Bular birneshe ret urıstan son' ushırasqan edi (Sh.A.).

Feyildin' o'tken ma'ha'l formalari basqa ma'ha'l formalarina qara-g'anda tilde o'nimli qollanuladi ha'm birneshe ma'nilik o'zlasheliklerge iye boladi.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyildin' o'tken ma'ha'li sintetikaliq ha'm analitikaliq formalardag'i feyiller arqali bildiriledi.

O'tken ma'ha'ldin' *sintetikaliq* formalari to'mendegi affiksler arqali jasaladi:

1) aniqliq meyildin' *-di/-di, -ti/-ti* formalar arqali (keldin, keldin', keldi, keldik, keldin'iz (ler), keldi;

2) kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen* forması arqalı (barg'anman, barg'ansan', barg'an, barg'anbiz, barg'ansız (lar), barg'an);

3) hal feyildin' *-ip/-ip, -p* formalı tu'rine betlik affiks jalg'anıwı arqalı (barıppan, barıpsan', barıptı, barıppız, barıpsan', barmaptı).

O'tken ma'ha'ldin' sintetikaliq forması halat bildiıwshi *otır, tur, ju'r, jatır* feyillerine hal feyildin' *-ip/-ip* betlew affikslerinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Biraq bul formalardag'i feyillerdin' o'tken ma'ha'l yaki ha'zirgi ma'ha'l ekenligi kontekst arqalı anıqlanadı: Ayuw mergennin' u'yinde nan jep, shay iship, azıraq *otırıptı*. Sol ju'rısten ekewi bir neshe ku'n jol *ju'riptı*. Tag'ı bir to'beden assa, julqular menen qoylar *ju'riptı* (X.T.).

Bul keltirilgen ga'plerdin' ha'mmesinde de *otırıptı, ju'riptı* feyilleri bir formada kelgen. Biraq, bulardın' kontekstegi ma'ha'llik ma'nileri birdey emes. Da'slepki eki ga'ptegi *otırıptı, ju'riptı* feyilleri ma'ha'llik jaqtan o'tken waqıttag'ı is-ha'reketlerdi bildiriwi sol ga'plerdin' quramında waqıt ma'nili so'zlerdin' sol is-ha'reketlerge qatnashılıg'ınan kelip shıg'adı. Al, son'g'ı ga'ptegi *ju'riptı* feyili ha'zirgi ma'ha'ldi bildiredi. Bul ga'pte sol is-ha'reketlerge qatnashı waqıt ma'nili so'zler joq. Bul feyil so'ylew yamasa xabarlaw waqıtı menen bir waqıtta bolg'an is-ha'reketi an'latadı.

Al, joqarıdag'ı formalarda kelgen to'rt halat feyilleri bolımsızlıq affiksleri arqalı qollanılsa, ashıqtan-ashıq o'tken ma'ha'ldi bildiredi: otırmaptı, turmaptı, ju'rmeptı, jatpaptı, t.b.: Onnan g'a'rezli ushqan qus, juwirg'an an' *qutla almaptı*. Bir ku'nleri Qurtog'ayda hesh an' qalmaptı (Q.x.e.).

O'tken ma'ha'ldin' *analitikaliq* tu'ri to'mendegi feyil formalari arqali bildiriledi:

1) *edi* tolıqsız feyilinin' qatnası arqalı jasalg'an kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen* edi, *-tug'in* edi, *-ar/-er, -r, -mas/-mes* edi, *-jaq* edi, *-ıwshı/-ıwshı* edi, *-maqshı/-mekshı* edi; hal feyildin' *-ıp/-ip, -p* edi; ha'reket atı feyilinin' *-w (-ıw/-ıw)* edi, *-maqta/-mekte* edi formalari: barg'an edim, barg'an edin', barg'an edi; baratug'in edim, baratırg'an edin', baratug'in edi; barar edim (barmas edim), barar edin' (barmas edin'), barar edi (barmas edi); barajaq edim, barajaq edin', barajaq edi; barıwshı edim, barıwshı edin', barıwshı edi;

2) *-ip/-ip,-p* formalı hal feyil menen ko'mekshi feyildin' qosılıswınan jasalg'an analitikalıq formadag'ı feyildin' tamamlang'an tu'rinen boladı: terip aldı, kirip keldi, shug'ıp ketti, jayıp bolıptı, aytıp beripti, alıp qayıptı, kelip ketipti, tınıp qalıptı, taba almaptı, alıp taslaptı, ketip qalıptı, alıp kelipti, t.b.;

3) kelbetlik feyildin' *-g'an/-gen* ha'm anıqlıq meyildin' III bettegi keler ma'ha'l *-a, -e, -y+di/-di* formalarına *eken* tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwinen boladı: bolg'an eken, o'tken eken, alg'an eken, qalg'an eken, kelgen eken, ketken eken, baradı eken, keledi eken, isleydi eken, t.b.

§ 102. O'tken ma'ha'l formalarının' ma'nileri. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerinde o'tken ma'ha'l formalarının' semantikalıq tu'rleri a'dewir ken' qollanıladi.

O'tken ma'ha'l feyilleri is-ha'rekettin' so'ylew waqtınan uluwma burın bolıp o'tkenin bildiriw menen qatar, og'an so'ylewshinin' subiektivlik qatnasının' bar ekenligi ko'rinedi. Is-ha'rekettin' o'tken waqıtta isleniw ya islenbewi so'ylewshige anıq yamasa anıq emes, boljawlı bolıwı, sonday-aq is-ha'rekettin' so'ylew waqtınan a'dewir ilgeri yamasa jaqın waqıtlarda, dawamlı ha'm ta'kirarlanıwshı ma'nilerde bolıp o'tken bolıwı mu'mkin. O'tken ma'ha'l formaları usı sıyaqlı semantikalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe ma'nilik tu'rlerge bo'linedi.

1. **Anıq o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'ldin' bul tu'ri *-dı/-di (-tı/-ti)* sintetikalıq ha'm analitikalıq formalardag'ı feyillerden ha'm sol formag'a I-II betlerdegi birlik, ko'plik sandag'ı betlik affikslerinin' qosılıwı arqalı bildiriledi: pitkerdim, pitkerdin', pitkerdi, pitkerdik, pitkerdin'iz, pitkerdi; jazıp pitkerdim, jazıp pitkerdin', jazıp pitkerdi; oqıp pitkerdik, oqıp pitkerdin'iz, oqıp pitkerdi, t.b.

Anıq o'tken ma'ha'l forması is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewinin' so'ylew momentinen burın, anıq bolıp o'tkenin an'latadı. Bunday is-ha'rekettin' isleniwine so'ylewshinin' o'zi qatnasadı yamasa o'zi anıq ko'rgen, bilgen waqıyalardı xabarlaydı. Anıq o'tken ma'ha'l ga'pte qollanıwına qaray eki tu'rli waqıtlıq o'zgeshelikke iye boladı:

1) is-ha'rekettin' isleniwinin' ku'ta' jaqın waqıtta anıq islengenin bildiredi. Bunday jag'dayda ga'p ishinde, ko'binese *keshe, bu'gin, ha'zir, jan'a*, t.b. waqıt ma'nili ra'wishler qollanıladi: Qutım *bu'gin erte oyandı* (X.S.). Ja'miyla *menen* Sapar *keshe u'yine keldi* (K.S.). Keshe shabarman kelip *aytıp ketti* (S.X.);

2) is-ha'rekettin' anıq islengenligi waqıtlıq jag'ınan uluwmalıq ma'nide ekenligin bildiredi: Aralg'a ju'z tu'ye jiberip, mın' qapshıq un *aldırdım*. Padashılar O'tepti quwanısıp *ku'tıp aldı* (S.X.). Bular tog'aydag'ı qoyan, qırg'awıllardı jep qurtatug'ın bolg'anlıqtan *atıp aldım*. Bunı ku'ta' qıyınshılıq penen *usladım* (X.T.).

2. **Aniq emes o'tken ma'ha'l.** Aniq emes o'tken ma'ha'l hal feyildin' -p,-ip/-ip formasma betlik afikslerinin' qosilwi arqali bildiriledi: aytippan, aytipsan', aytipti; aytippiz, aytipsiz (lar), aytipti; aytpappan, aytpapti, aytpappiz, aytpapsiz (lar), aytpapti, t.b.

Aniq emes o'tken ma'ha'l feyillerinin' is-ha'reketinin' isleniwi so'y-lewshige aniq emes, belgisiz bolip keledi. So'ylewshi sol is-ha'rekettin' islengenin ya islenbegenin, ko'binese o'z ko'zi menen ko'rmeydi, tek basqa birewlerden esitiw, boljaw arqali bayanlaydi: Meni oqitqan mug'allim-lerdin' birazi keynimnen *kelip ketipti* (T.Q.). Burin bul jerlerde el bolg'anin, ata-babalarinin' diyqanshiliq penen shug'illang'anin *aytup beripti* (X.T.). Sizin' paxtalarin'iz son'g'i ku'nleri ju'da' jaqsı *rawajlanipti* (O'.X.). Onin' suwi *ilaylanip ketipti* (S.K.).

3. **Na'tiyjeli o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'l'din' bul tu'ri -g'an/-gen (-qan/-ken) formalı kelbetlik feyil ha'm sol kelbetlik feyille'din' betlik affiksi keliwi arqali bildiredi: alg'anman, alg'ansan', alg'an', alg'انبiz, alg'ansız (lar), almag'anman, almag'ansan', almag'an, almag'انبiz, almag'ansızlar.

-g'an/-gen formalı o'tken ma'ha'l feyilleri is-ha'rekettin' isleniwinin' belgili bir na'tiyjesin, sol na'tiyjenin' ha'zirgi waqıtqa qatnaslı ekenin an'latadı. O'tken jılı planımızdı artig'ı menen *orinlag'انبiz*. Keshegi bir burqıp ag'ıp turg'an qızıl suw muz bolip *qatıp qalg'an* (S.X.). Ol gezlerde poezd bizin' stantsiyadan bir ma'rtebe g'ana *o'tetug'in bolg'an*. Taza suw o'z o'mirinde ko'p waqiyalardı ko'rgen, ko'p waqiyani basinan keshirgen, ko'p waqiyani yadında *saqlap qalg'an* (S.K.).

4. **Buring'ı o'tken ma'ha'l.** Buring'ı o'tken ma'ha'l'din' ma'nisi eki tu'rli analitikalıq formadag'ı feyiller arqali bildiriledi:

1) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ha'm -a/-e,-y+dı anıqlıq meyildin' ha'zirgi keler formasında *eken* tolıqsız feyildin' dizbeklesiwı arqali bildiriledi. Kuzma Borodin Kishi ju'z xanının' oris patshasına qosıp alıw jo'ninde arza qilg'anın, sonda qaraqalpaqtın' da bazı biyelerinin' arzi etkenin *biledi eken* (T.Q.).

5. **Aniq buring'ı o'tken ma'ha'l.** O'tken ma'ha'l'din' aniq buring'ı o'tken ma'ha'l forması eki tu'rli analitikalıq formadag'ı feyiller arqali bildiriledi:

1) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge ha'm -ıp/-ip,-p formalı hal feyilge u'sh bette betleniwshi edi tolıqsız feyildin' dizbeklesiwı arqali an'latıladı. Bul nanlar bizlerdin' bir ha'pte burın org'an biydayımızdin' unnan *jabilg'an edi*. Sol ku'ni tap bizler jer su'riwdi *baslag'an edik* (Sh.A.). Buni ko'rgen Da'rmenbay juwirip kele sala tastı *qozg'altpaqshı bolıp edi*, A'wezov onin' aldın aldı (T.Q.).

Quwanıştıñ ta'sirinen ko'kiregimnin' qanası isinip ketkenlikten o'zimdi irke almay ta'wiraq *jilag'an edim* (Sh.A.). Shayıq penen so'ylesip, bendelerdi qashan bosatıw oyı bar ekenin *sorap edi* (T.Q.).

6. Tamamlanbag'an o'tken ma'ha'l. Tamamlanbag'an o'tken ma'ha'l u'sh tu'rli analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı bildiriledi: 1) -tug'in edi; 2) -ar/-er/, -r, -mas/-mes edi; 3) (-ı/-ı) wshı/wshı edi: keletug'in edim, keletug'in edin', keletug'in edi; barar edim, barar edin', barar edi; kelmes edim, kelmes edin', kelmes edi; barıwshı edi, keliwshı edi, t.b. Ha'r ku'ni otırıp ketiw ushın bizikine Qartabay g'arrı *keletug'in edi*. Bizin' u'ye Ayshat apay da *tez-tez keletug'in edi* (S.A.). Sa'l bilayıraqta, ko'p-ko'mbek ha'm qalın' arshalıqtın' arjag'ında jum-jurtlıq *hu'kim su'rer edi*. Atalı-balalı ekewin bir jil azalag'anda da *ko'p bolmas edi*. (Sh.A.). Ka'rwınlar usı joldan tınımsız *o'tiwshı edi*. Ol waqıttag'ı awıl jasları rayon orayındag'ı orta mektepke qatnap bilim *alıwshı edi*.

7. Keler-o'tken ma'ha'l forması. O'tken ma'ha'l'din' bul tu'ri keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -jaq, maqset meyilinin' -maqshı/-mekshı ha'm ha'reket atının' -ıw/-ıw, -w formalarına edi tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwı arqalı analitikalıq usıl arqalı an'latıladı. Keler-o'tken ma'ha'l'din' -jaq edi, -maqshı edi formaları subiektin' is-ha'reketinin' belgili bir niyet, maqset penen isleniwge tiyisiligin anıq bildiredi: barajaq edim, barajaq edin', barajaq edi; barmaqshı edim, barmaqshı edin', barmaqshı edi, t.b. Balalardıń arasınan elge basshı tayarlap bersen'iz, u'yretsen'iz dep *aytpaqshı edim* (T.Q.). Maman otınshılardıń a'n'gimesin tu'lay *berejaq edi*, olar alıslap ketti. Amanlıq *jılayjaq edi*, ko'zine jas kelmedi, *so'yleyjaq edi*, dawısı shıqpay buwlıqtı (T.Q.). Zerxannın' shur-pırı shug'ıp *turıp ketpekshı edi*, Qumar jibermey qaldı. (S.X.).

Keler-o'tken ma'ha'l'din' -ıw/-ıw, -w edi formaları arqalı da subiektin' is-ha'reketinin' isleniw maqset-niyeti an'lasıladı. Ol waqıttag'ı u'iken wazıypa eldi jat-jamaylardan *tazartıw edi* (S.X.). Shayıqtın' tiykarğ'ı so'yleseyin degeni qazaq xanının' jo'nsız shabıwıllarınan qutılıwdın' jolların tabıw jo'ninde *pikirlisiw edi* (T.Q.).

8. Dawamlı o'tken ma'ha'l. O'tken ma'ha'l'din' dawamlı tu'ri analitikalıq ha'm sintetikalıq formalardag'ı halat bildiriwshı otır, tur, ju'r, jatır (atır) feyillerine ha'm -maqta/-mekte, (-ı/-ı) -wda/-wde qosımtası ha'zirgi ma'ha'l feyillerine edi, eken tolıqsız feyillerinin' dizbeklesiwı arqalı analitikalıq usıl arqalı an'latıladı: otır edim, ju'r edim, tur edim, jatır edim, islep atır edim, qarap tur edin', islep ju'r edin', kiyatır edi, baratır edi, tur eken, otır eken, kiyatır eken, almaqta edi, barmaqta edi, rawajlanbaqta edi, barıwda edi, keliwde edi, t.b.

Dawamlı o'tken ma'ha'l formaları is-ha'reketin' o'tken waqıtta islenip atırg'an, ele tamamlanbag'an dawamlı ha'reket ekenin bildiredi: O'zim de seni keler dep ku'tip *jatır edim*. Balamnın' erteli-kesh aqır bir ku'ni ko'pshilik qatarlı armiyag'a ketetug'inın o'zim de *bilip ju'r edim*. Meni A'liyman qapsıra qushaqlap *jibermey tur edi* (Sh.A.). Tek ashıwlı ko'zi g'ana bayg'a *qadalmaqta edi* (S.X.). Onın' aldında japıraq jayıp, qoyıw

saya salg'an eki tu'p gu'jim joq jerden samal shaqırıp, haywanda otırg'an qazıg'a la'zzet bag'ıshlap, *kewlin ko'teriwde edi* (O'.X.).

HA'ZIRGI MA'HA'L

§ 103. **Ha'zirgi ma'ha'l formaları.** Feyildin' ha'zirgi ma'ha'li is-ha'rekettin' isleniwinin' so'yew waqıtı menen bir waqıtta bolg'anlıg'ın bildiredi: Mamıydın' da dalasınan xosh xabarlar *kelip atır*. Ha'r ku'ni paxta teriw mashinalarının' bunkerinen plannın' 4-5 protsentine barabar paxta *to'gilmekte* («E.Q.»).

Ha'zirgi ma'ha'l formaları sintetikalıq ha'm analitikalıq formadag'ı feyiller arqalı bildiriledi. Qaraqalpaq tilindegi ha'zirgi ma'ha'ldin' sintetikalıq tu'ri to'mendegi feyil formaları arqalı jasaladı:

a) halat bildiriwshi otır, ju'r, tur, jatır feyillerine betlik affiksler tikkeley yamasa hal feyildin' -ıp, -ip, -p forması arqalı jalg'anıp, ha'zirgi ma'ha'ldi jasaydı: otırman, turman, jatırman, ju'rippen, otrıppan, otrıpsan', otrıptı, ju'rippiz, ju'ripsız, ju'riptı, t.b. Mısalı: Men bu'gin sol ataqlı Qızketken qurlısının' biyik rashının' basında *otırman*. Mine, bizler Su'wenlinin' sag'asında *turıppız* (N.D.). Olar ha'zir awılда ju'riptı. Awıl jasları ko'k korabldın' rulinde *otrıptı* (O'.X.).

Halat bildiriwshi otır, ju'r, jatır feyilleri heshqanday betlik affikslerin qabil etpey-aq ha'zirgi ma'ha'l ma'nisin bildiredi: U'lken stolda qarapa'ren', dumalaq ju'zli jigıt *otur*. Onın' ju'reginde bir sırlı waqıya *jatır* (X.S.). Mallar jaylawda *ju'r*,

b) jatır feyilinin' qısqarg'an atır forması hal feyildin' -a, -e qosımtasın qabil etken bar, kel feyiller menen baratır, kiyatır formasında birigip, ha'zirgi ma'ha'l formasın jasaydı. Bektemir menen Xojan birge *baratır* (X.S.). Arıwxan jarısta ha'mmenin' aldında *kiyatır*,

d) feyildin' ha'zirgi ma'ha'l forması ha'reket atı feyilinin' -(ı/i) -wda, -wde, -maqta, -mekte formaları arqalı jasaladı. Ha'zirgi ma'ha'ldin' bul formaları I ha'm II betlerde betlik affiksleri menen tu'rlenedi. Olar bolımsızlıq formada qollanılmaydı: gu'lleniwde, rawajlanbaqta, teriwde, gu'llenbekte, termekte, t.b.

Betleniw paradigması

	Birlik	Ko'plik
I.	islewdemen, kelmektemen	islewdemiz, kelmektemiz
II.	islewdesen', kelmektesen'	islewdesiz, kelmektesiz
III.	islewde, kelmekte	islewdesizler, kelmektesizler islewde, kelmekte

Ha'zirgi ma'ha'ldin' analitikalıq forması hal feyildin' -ıp/-ip,-p ha'm -ma+y formalı tu'rlerine otır, tur, ju'r jatır (atır) ko'mekshi feyillerinin'

dizbucklesip keliwi arqalı jasaladı. Bul formalar arqalı bildirilgen ha'zirgi ma'ha'l feyilleri ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimli qollanıladi: kelip atır, so'ylep tur, islep ju'r, uyqılap atır, ketip baratır, alıp kiyatır, t.b.

Analitikalıq formadag'ı ha'zirgi ma'ha'l feyilleri betlik affiksleri menen o'zgeredi. Bul jag'dayda betlik affiksleri analitikalıq formadag'ı feyillerdin' son'g'ı komponentine qosıladi:

Betleniw paradigması

birlik

ko'plik

1. islep jurmen, oqip atırman
2. islep ju'rsen', oqip atırsan'
3. islep ju'r, oqip atır

- islep ju'rmız, oqip atırmız
- islep ju'rsız, oqip atırsız
- islep ju'rsızler, oqip atırsızlar
- islep ju'r, oqip atır

Otır, tur, ju'r, jatır (atır) ko'mekshi feyilleri arqalı jasalg'an analitikalıq formadag'ı ha'zirgi ma'ha'l feyilleri bolımsız ma'nide kelgende, bolımsızlıq affiksi da'slepki komponentke (tiykarg'ı feyilge) qosıladi: u'ndemey otırıptı, kelmey ju'r, uyqılamay jatır, qozg'almay turıptı, t.b.

Ha'zirgi ma'ha'ldin' analitikalıq forması hal feyildin' -a, -e, -y formalı tu'rine basladı ha'm -ıp/-ip-p formalı tu'rine jiberdi ko'mekshi feyillerinin' dizbucklesip keliwi arqalı da jasaladı: ayta basladı, qaza basladı, tere basladı, a'kele basladı, oqıy basladı, so'yley basladı, qaza basladı, baslap jiberdi, xodlap jiberdi, t.b. Kolxozlasıw endi baslang'an waqıtta jer du'ziwshi bolıp *isley basladım*. Qasımdag'ı joldaslarımna mina a'ynektin' aldında kishkentay jumıs stolım, al onın' qaptalında divan turatug'in edi dep aytıp *bere basladım*. Brigada ja'ma'a'ti pursattı qoldan jibermey, g'awashanın' da'slepki kompleksli ta'rbiyasın rayonda birinshiler qatarında *baslap jiberdi* («E.Q.»).

§ 104. Ha'zirgi ma'ha'l formaların' ma'nileri. Ha'zirgi ma'ha'l feyillerinin' is-ha'reketinin' isleniwi so'ylew momentine qatnaslı anıq yamasa abstrakt (uluwmalıq) is-ha'reketin' ha'zirgi momentte g'ana baslang'anlıg'ın, dawamlılıg'ın bildirip keliwi mu'mkin. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray, ha'zirgi ma'ha'l feyilleri «anıq ha'zirgi ma'ha'l» ha'm «dawamlı ha'zirgi ma'ha'l» bolıp ekige bo'linedi.

1. Anıq ha'zirgi ma'ha'l. Anıq ha'zirgi ma'ha'l is-ha'reketin' isleniwinin' so'ylew momenti menen bir waqıtta anıq islengenligin bildiredi. Is-ha'reketin' anıq islengenligi, tiykarınan, otır, tur, ju'r, jatır (atır) feyillerinin' sintetikalıq ha'm analitikalıq formaları arqalı an'lasıladi. Qosıbay *tunjırap otır*. Ol oy u'stinde, eki dizesin ayqara qushaqlap *ju'resine otır*. Qosıbay to'rde ko'pshikti on' jaq shıg'anag'ına *dastamp jatır* (K.S.). Aqboz at u'stinde Murat shayıq *otır* (T.Q.). Mine, endi ne islerimdi *bilmey*

oturman. Pavlovlardan kelgen bir neshe onlag'an jigiter tinbay *islep ju'r.* Ku'ta' qısqa da'wirde ju'z min' tonnalap o'siwshilikke erisip *atırmız.* A'sirler boyı adamlar bir tu'p daqıl ko'gerte almag'an sho'listler qırlarda endi paxtalar shag'ırayısıp *ashılıp tur.* Ol a'lle qashannan beri-aq turmısqa *asıp atır* (Q.Er.).

2. **Dawamlı ha'zirgi ma'ha'l.** Ha'zirgi ma'ha'ldin' dawamlı tu'rinin' is-ha'reketi so'ylew momentinen burın baslanıp, so'ylew waqtında da dawam etip atırğ'anın bildiredi. Bul ma'ni, tiykarınan, ha'zirgi ma'ha'ldin' -ıwda, -maqta formaları arqalı iske asadıY Olar alg'a qaray *talpınıwda.* Bul jumıslar ha'mmemizde de u'lken ruwxlanıwshılıq *payda etiwde.* Olardin' talantı, uqıbı, sheberligi xalqımız ta'repinen ayrıqsha hu'rmet etilip joqarı *bahalanbaqta* (Q.E.). Gu'n'irengen ashıwlı buwra tolıqın dawıl menen *ahısıwda.* A'ytewir alg'a qaray *ju'rmekte* (N.D.). A'pıwıyayı adam o'z jo'ni menen *kelmekte* (T.Q.).

Ha'zirgi ma'ha'ldin' dawamlılıq ma'nisi hal feyildin' -a, -e, -y forması +basladı, -ıp/-ip, -p foması +jiberdi ko'mekshi feyillerinin' qosılıswı arqalı jasalg'an analitikalıq formalar arqalı da bildiriledi: Ol joqarı o'rmelep rezinka qolg'aptın' ja'rde mi menen tok kelip turg'an simg'a izolyatsiyanı aylandırıp *oray basladı.* Adam organizmine azarsız elektr quwatı tiykarında islenetug'm jan'a apparatlar son'g'ı waqıtları meditsinada ken' *qollanıla basladı.* Ol gu'rri'nin' dawamın *baslap jiberdi.* Oqıwshılar qosıla ku'lip, *shappat urıp jiberdi* (Q.E.).

KELER MA'HA'L

§ 105. Keler ma'ha'l formaları. Keler ma'ha'l formasındag'ı feyiller so'ylew momentinen keyin, kelesi waqıtlarda islenetug'm is-ha'reketlerdi bildiredi. Qaraqalpaq tilinde keler ma'ha'l kategoriyasının' morfologiyalıq formaları to'mendegiler:

1. -a, -e, -y formalı hal feyillerge betlik qosımtalarının' qosılıwı arqalı jasaladı: jazaman, jazasan', jazadı, jazamız, isleymen , isleysen', isleydi, isleyimiz, isleysiz, isleydi, kelemen, kelesen', keledi, kelemiz, kelesiz, keledi, t.b.

2. -ar/-er, -r (bolımlı), -mas/-mes (bolımsız formalı kelbetlik feyillerge betlik qosımtalarının' jalğ'anıwı arqalı: jazarman, jazarsan', jazar, jazamız, jazarsız(lar), jazar, kelmespen, kelmesen', kelmespiz, kelmessiz(ler), kelmes, t.b.

3. -a/-e,-y+jaq formalı kelbetlik feyilinin' betlenip keliwi arqalı jasaladı: barajaqpan, barajaqsan', barajaq, barajaqpız, barajaqsız, barajaq.

Bul formanın' bolımsızlıg'ı eki tu'rli usıl menen beriledi:

a) sintetikalıq usıl: barmayjaqpan, barmayjaqsan', barmayjaq, barmayjaqpız, barmayjaqsız(lar), barmayjaq;

b) analitikaliq usul: barajaq emespen, barajaq emessen', barajaq emes, barajaq emespiz, barajaq emessiz(ler) barajaq emes.

4. -maqshı/-mekshi (-baqshı/-bekshi, -paqshı/-pekshi) formalı kelbetlik feyildin' betlik qosımtaları menen o'zgeriwi arqalı: barmaqshıman, barmaqshısan', barmaqshı, barmaqshımız, barmaqshısız(lar), barmaqshı.

Keler ma'ha'ldin' bul formasının' bolımsız tu'ri *emes* tolıqsız feyili arqalı analitikaliq usul menen beriledi: ketpekshi emespen, ketpekshi emessen', ketpekshi emes, ketpekshi emespiz, ketpekshi emessiz(ler), ketpekshi emes, t.b.

§ 106. Keler ma'ha'l formalarının' ma'nileri. Keler ma'ha'l formasındağı feyiller formalıq o'zgesheliklerge iye bolıwına baylanıslı ma'nilik o'zgesheliklerge de iye boladı. Keler ma'ha'l formaları ma'nilik jaqtan to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. **Ha'zirgi-keler ma'ha'l.** Ha'zirgi keler ma'ha'ldin' ma'nisin *-a,-e,-y* formalı hal feyillerdin' betlik affiksleri menen tu'rlengen formaları bildiriliedi. Bul feyil formaları ha'm ma'nilik, ha'm formalıq jaqtan ha'zirgi ha'm keler ma'ha'lge qatnaslı bolıp keledi.

Ha'zirgi keler ma'ha'l feyilleri o'z ishinde to'mendegi ma'ni o'zgesheliklerine iye boladı:

a) eki ma'ha'lge de qatnaslı, ha'zirgi-keler ma'ha'l ma'nisinde keledi. Bul ma'nide kelgen feyiller so'ylew momentinen burın ha'm so'ylew momentinde de ha'm onnan son' da islenetug'un ha'reketti bildiredi: Qalanı qıdırıp bolg'annan keyin bizler vokzalğa *kelemiz* (S.K.). Respublikamızdın' barlıq soqpaqları, gu'zarları bes ga'rezsizliktin ba'lent pa'rwazı alg'a qaray *baradı* (E.Q.). Tu'ngi smenadamız, elektr jarıg'ı ha'm quwatı bolmasa heshna'rse *isley almaymız* (Q.Er.);

b) ha'zirgi-keler ma'ha'l formaları o'tken-keler ma'ha'l ma'nisinde keledi. Bul ma'nidegi is-ha'reket o'tken waqıtlardag'ı waqıyalardı bayanlawda ken' qollanıladı: Men onın' qasına baraman ha'm ol meni bawırına basadı, biz ekewimiz de ko'pke shekem tawlarg'a tigilip *qarap turamız* (S.K.).

Ha'zirgi-keler ma'ha'l formasındağı feyiller kontekste birde ha'zirgi ma'ha'l, birde keler ma'ha'l, birde o'tken ma'ha'l ma'nilerine awısıp otıradı. Biraq bul formalardag'ı feyillerdin' ga'pten tısqarı, jeke turg'an halında qaysı ma'ha'lde ekenin ajıratıw qıyın. Sonlıqtan bul eki ma'ha'lge (ha'zirgi ha'm keler ma'ha'lge) qatnaslı formalardın' ma'ha'llik ma'nisi kontekste anıqlanıadı. Eger ha'zirgi-keler ma'ha'l formalarında qollanılatug'un feyiller so'ylew momentinen burın ha'm so'ylew waqtında da islenip turg'an is-ha'reketti bildirse, ha'zirgi ma'ha'l ma'nisinde keledi: Ag'am atızda *isleydi*. Men mektepte *oqıyman*. Bizler No'kis qalasında *turamız* (T.Q.).

Bul ga'plerdegi isleydi, oqıyman, turamız feyillerinin' ha'zirgi ma'ha'l ma'nisi usı kontekste g'ana anıq an'lasıladı. Eger olardı konteksten tısqarı, dara so'z formasında aytqanıımızda, ha'zirgi ma'ha'l ma'nisi biraz abstraktlasıp, ha'zirgi ma'ha'l ma'nisin tolıq bildire almaydı. Sebebi olar da dara so'z tu'rinde keler ma'ha'l formasında keledi.

2. **Boljawlı keler ma'ha'l.** Boljawlı keler ma'ha'lde is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewi anıq emes, boljaw ma'nisinde ayıladı. Bul ma'nini keler ma'ha'l'din' bolımlı -ar/-er, -r ha'm bolımsız -mas/-mes (-bas/-bes, -pas/-pes) formaları bildiredi.

Boljawlı keler ma'ha'l feyilleri to'mendegi ma'nilerdi an'latıladıY

a) is-ha'rekettin' kelesi waqıtta ornlanıw ya ornlanbaw mu'mkinshiliginin' bar ekenligin boljap, shamalap ko'rsetedi: Keselxanadan tez arada *shıg'ıp qalarman*. Bu'gin erten' o'zi-aq ju'regi jarılıp q'ler. -Apa, apajanı, ko'zimnin' nuri, julama, endi bala emespen g'oy, saw-salamat qaytarman (S.K.).

Keler ma'ha'l feyillerinin' boljawlı, gu'manlı ma'nisi ga'ptin' quramında *ba'lkim, iitimal, mu'mkin, shamasi, kim bileği*, t.b. sıyaqlı modal so'zler kelgende anıq ko'rinedi: Xosh, Maman, ba'lkim, *ko'rsermiz*, ba'lkim, *ko'rispespiz*,— dedi Borodinnin' dawısı qaltırıp (T.Q.). Itimal, solay etsem, sawap *is qıl'g'an bolarman* (Sh.A.). Siz paxtashılıq tarawında bir ilimpazday jan'alıq ashtın'ız desek, mu'mkin, *qa'telespespen* (O'.X.). Kim bileği, bayram saltanatın o'zlerin'iz benen bayramlaw baxtına *ıye bolarmız* (Q.E.);

b) keler ma'ha'l'din' -ar(-mas) forması anıqlıq ma'nige iye boladı.

Tulpar at *keler* top jarıp,

Ayaqqa altın na'l qag'ıp,

Bıtır ketken jalg'ızım,

Bıyıl *keler* dan'q alıp

(S.K.).

Talaplıg'a nur *jawar*. Aziqlı adam *sharshamas* (naqıl);

d) keler ma'ha'l'din' -ar(-mas) forması is-ha'rekettin' isleniwinin' belgili bir sha'rtke baylanıslı ekenligin bildiredi. Bunday sha'rtli ma'nide keler ma'ha'l'din' -ar(-mas) forması bayanlawısh xızmetinde keledi ha'm sol ga'ptin' quramında ekinshi bir sha'rt ma'nisindegi so'z qullanıladıY

O'lsemdede tiri *qalarman*,

Bir ku'nin'e *jararman*,

Elge dushpan qol salsa,

Eldi qorg'ap qaytpay hesh,

Ahsıp o'lgan *o'kinbes* (S.Q.).

Jaqtı ko'zinde uslap almasan' *bu tinip qalarsan'* (S.X.). Waqtında qızıp islesen', qızıllap qırman *u'yersen'* (naqıl);

e) boljawlı keler ma'ha'l'din' -ar(-mas) forması buyırıq-o'tinish ma'nisindegi is-ha'reketti bildiredi:

Jawg'a ayamay *shabarman*,
Qaytpay qarsi *turarman*,
Jag'asinan *tutarman*,
Teren' suwg'a *atarman* (S.Q.).
Shay-pay iship bolip-aq *ketersen'* (O'.X.).

3. Anıq keler ma'ha'l. Anıq keler ma'ha'ldin' ma'nisi -a,-e,-y+jaq formalı kelbetlik feyildin' betlew affikisli keliwi arqalı bildiriledi: oqy-jaqpan, oqyjaqsan', oqyjaq, oqyjaqpız, oqyjaqsız, oqyjaq, t.b.

Keler ma'ha'ldin' -a,-e,-y+jaq formasında is-ha'rekettin' isleniw ya islenbewi, -ar/-er,-r ha'm -maqsh/-mekshi formalarına qarag'anda anıqlıqqa iye boladı. Ma'selen, bararman feyilinde is-ha'rekettin' ornlanıw ya ornlanbawında boljawlı, gu'manlı ma'ni bar, al barajaqpan feyilende is-ha'rekettin' kelesi waqıtta islenetug'ını anıq, kesip ayıladı. Al barmaqshıman feyilinde ha'rekettin' keleshekte ornlanıwı kesip ayılmaydı, tek so'ylewshinin' is-ha'reketti ornlawg'a maqset- niyetinin' bar ekenligi xabarlanadı. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray anıq keler ma'ha'l feyili to'mendegi ma'ni o'zgesheligine iye boladı:

a) is-ha'rekettin' kelesi waqıtta iske asıwının' anıq ekenligin bildiredi: Ba'ri de sadaqasın berip, pirden pa'tiya *alajaq* (S.X.). No'ker qızdı atqa *o'n'gerip alajaq* (S.X.). Kewlimnin' en' to'rindegi en' son'g'ı u'mit ushqınları da jaqında birotala *so'nip qalajaq* (Sh.A.):

b) anıq keler ma'ha'l forması jaqın keleshekte, yag'nıy so'ylew momentine ku'ta' jaqın waqıtta bolatug'ın is-ha'reketti bildiredi: Eki ko'zi bolıstın' awızında, ne aytsa sonı *ilip alajaq* (S.X.) Murat shayxtın' tog'ız qanatlı otawının' jup keregesi ashıq. Jez shiy esigi tu'riwli. Bu'ypese ishtegiler *erip ketejaq* (T.Q.).

4. Maqset keler ma'ha'l. Keler ma'ha'ldin' bul tu'rinin' ma'nisin -maqsh/-mekshi (-baqsh/-bekshi, -paqsh/-pekshi) formalı maqset meyilinin' betlik qosımtaları menen tu'rlenip kelgen formaları bildiredi: kelmekshimen, kelmekshisen', kelmekshi, kelmekshimiz, kelmekshisiz(ler), kelmekshi, t.b.

Bul keler ma'ha'l forması is-ha'rekettin' isleniwinin' kelesi waqıtta iske asıw yaqi aspaw maqsetin bildiredi.

a) subiektin' is-ha'reketinin' bir na'rseni islewg'e maqset etkenin, niyetlegenin an'latadı: Bular xalıq ushın ag'ıp kiyatır'ın baxıt da'ryasın *baylamaqshı*. Ol suwdan keship *o'ipekshi* (S.K.). Men sol shınlıqqa *jetpekshimen* (O'.A.);

b) maqset keler ma'ha'ldin' -maqsh/-mekshi forması belgili bir sha'rtke qatnaslı ayılıp kelgende, boljawlı soraw ma'nisinde qollanıladı: Eger usınnan bul xalıqqa biz bassılıq etpesek, onın' ar-namısın qor-g'aması, onda pu'tkil Xorezm, Buxaradag'ı dan'qı jayılıp atır'ın Qumo'zek iyshanlarınin' abırayı *qalay bolmaqshı?* Onın' u'stine bir

jag'imızdı jaw shawıp talap atırsa, no'kerler eldin' namısına iyse, bunun aqıbeti *ne bolmaqshi?* (S.X.).

§ 107. **Feyildin' bet-san kategoriyası.** Feyiller bet-san kategoriyaların' formaları menen o'zgerip, is-ha'rekettin' belgili bir betke-subiektke qatnaslı ekenligin bildiredi. Feyillerdin' bet-san formaları menen o'zgeriwi u'sh betke qatnaslı boladı. Ha'rbir bettin' o'zine ta'n morfologiyalıq betlik forması bar. So'ylewshi (I bet forması), tın'lawshı (II bet forması), so'ylewshi ha'm tın'lawshudan basqa bet (III bet forması) formalarında keledi. Feyildin' 1-2 bet formaları, tiykarınan, adamlarg'a qatnaslı ayıladı da, 3-bet forması adam ha'm adamnan basqa predmetlerge de qatnaslı aytila beredi. Misalı: (men) jazaman, isleymen, (biz) jazamız, isleymiş, (sen) jazasan', isleysen', (siz) jazasız, isleysiz, (ol) jazadı, isleydi, (suw) ag'adı, (jawın) jawadı, (o'nim) artadı, t.b.

Betlik formaları ga'ptegi baslawish penen bayanlawishı baylanıstırıp, subiektlik-predikativlik qatnas bildiredi.¹ Usı jaqları esapqa alınıp, geypara izertlewshiler ta'repinen bul formalar «bayanlawishlıq affiks»² dep ataladı.

Betlik formalardı qabil etken so'zler, meyli feyil so'z bolsın, meyli atawish bolsın ga'pte, tiykarınan, bayanlawish xızmetin atqaradı: Men Leningradtan *keldim*. Astashova *Lidaman*. Lida, kempir apam, men-u'shewimiz Ko'kenaydın' qa'birinin' basına *bardıq*. Baturay sizin' *balan'ız*, bu'ginnen baslap mende sizin' *qızın'ızban*. Siz bizim' o'lgen anamızdın' ornına *ana boldın'ız*, sizdi heshqashan tuwg'an anamnan *kem ko'rmespen*. Men kempir apamnın' qasına *barıp oturaman*. Biz usılayınsha g'arri emen ag'ashtın' tu'binde uzaq saatlar boyı *oturamız*. Suw *shuwildaydı*, kempir apam o'zinin' basınan qanday waqıyalar o'tkenin qaldırmaı *aytadı* (S.Q.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zlerdin' betlik affiksleri 1-bet birlik, ko'plik formalarında -man(-ban/-pan), -mız,-m,-q, 2-bet ko'plik formada -n'ız, 3-bette o'tken ma'ha'ldin' -dı formalarında kelgen. Bul formalar sol ga'ptin' quramında feyil ha'm atawish so'zlerdi baslawish penen bette, sanda baylanıstırıp, subiektlik-predikativlik qatnas bildiredi.

Feyildin' betlik kategoriyası meyl, ma'ha'l ha'm san kategoriyaları menen tig'ız baylanışı. Ma'selen, feyildin' anıqlıq meylinin' o'z aldına arnawlı forması joq. Bul meyildin' ma'nisi ha'm forması ha'zirgi, o'tken ha'm keler ma'ha'llerde jasawshı betlik qosımtaları arqalı bildiriledi. Demek, bul jag'ınan qarag'anda, betlik qosımtaları predikativlik bildiriwshi

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М. «Наука» 1979, 233-бет.

² Дмитриев Н. К. Башкорт Отеленен грамматикасы. (1950), 55 ha'm 154-betler; Севортян Э.В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, III, синтаксис, М., 1961, 6-7-betler.

belgilerdin' en' bashısı (orayı) bolıp esaplanadı. Ma'selen, Men awılda *islep atırman* degen ga'ptegi *islep atırman* feyilinin' grammatikalıq ma'nisi-predikativlik, al, forması-sintaksislik ma'ha'l ha'm meyillerdi bildiretug'ın grammatikalıq qurallardın' sistemasın qamtıydı. Ko'rsetilgen betlik formalı feyil formalıq jaqtan ha'zirgi ma'ha'l, anıqlıq meyil, 1-bet formasında kelgen. Demek, feyildin' betlik forması sintaksislik kategoriyalar menen de tıg'ız baylanıslı subiektlik-predikativlik qatnas bildirip te keledi.

Feyildin' betlik formaları birlik sanda -men, sen, (siz), ol, ko'plik sanda-biz, (bizler), siz (sizler), olar sıyaqlı u'sh bette qollanilatug'ın betlik almasıqlarına qatnaslı ayıladı ha'm olar menen koordinatsiyalıq baylanısqa (almasıq baslawısh penen feyil bayanlawıshın' kelisiw baylanısının' bir tu'ri) tu'sedi. Betleniwshi feyiller bir yamasa birneshe subiekttin' is-ha'reketin bildiriwine baylanıslı birlik ha'm ko'plik sanlarında qollanladı. Feyillerdin' birlik ha'm ko'plik sanları u'sh betke tiyisli emes. Ko'plik san 1-2-bettin' ko'pliktegi betlik forması arqalı bildiriledi, geyde 2-bettegi ko'plik formanın' u'stine -lar/-ler affiksleri qosıladı. U'shinshi bette betleniwshi feyil birlik ushın da, ko'plik ushın da birlik formada ayıladı: I bet baramız, kelemiz, bardıq, keldik; II bet barasız(lar), kelesiz(ler), bardın'ız(lar); III bet bardı, keldi, t.b.

Qaraqalpaq tilinde betlik kategoriyasının' u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda qollanilatug'ın birneshe betlik formaları bar. Bul betlik formaları feyillerdin' o'zgesheliklerine qaray tolıq ha'm qısqarg'an variantlarda qollanladı:

1. Betlik affikslerinin' tolıq variantları to'mendegi feyil formalarına jalg'anıp keledi:

a) hal feyildin' -a/-e, -y, -ıp/-ip, -p, kelbetlik feyildin' -g'an/-gen, -ar/-er, -r, -a/-e, +jaq, -maqshı/-mekshi, tilek meyildin' -g'ay/-gey ha'm ha'zirgi ma'ha'l jasawshı otır, tur, ju'r, jatır (atır) formalarına jalg'anadı. Bul feyil formalarına jalg'ang'an betlik affikslerinin' tolıq variantı ha'r tu'rli ma'ha'llerdegi anıqlıq meyil formaların jasaydı.

Betleniw paradigması

birlik	ko'plik
1. bara-man, barıp-pan	1. bara-mız, barıp-pız
2. bara-san', barıp-san'	2. bara-sız-lar, barıp-sız-lar
3. bara-dı, barıp-tı	3. bara-dı, barıp-tı
1. barg'an-man, barar-man	barg'an-bız, barar-mız
2. barg'an-san', barar-san'	barg'an-sız(lar), barar-sız(lar)
3. barg'an, barar	barg'an, barar

birlik	ko'plik
1. barajaq-pan, barmaqshı-man	barajaq-pız, barmaqshı-nız
2. barajaq-san', barmaqshı-san'	barajaq-sız(lar), barmaqshı-sız(lar)
3. barajaq, barmaqshı	barajaq, barmaqshı
1. barg'ay-man,	barg'ay-mız
2. barg'ay-san'	barg'ay-sız(lar)
3. barg'ay	barg'ay
1. otır-man, jatır-man	otır-mız, jatır-mız
2. otır-san', jatır-san'	otır-sız(lar), jatır-sız(lar)
3. otır, jatır	otır, jatır

2. Betlik affiksinin' qısqarg'an tu'rleri anıq o'tken ma'ha'l feyilinin' -dı, analitikalıq formadag'ı o'tken ma'ha'ldin' edi, sha'rt meyildin' -sa/-se formalarına 1 bet, birlikte -m, ko'plikte -n'(lar), -n'(ler), -n'ız(lar), -n'ız(ler) formalarında qollanıladı. U'shinshi bettin' arnawlı betlew forması bolmaydı.

Betleniw paradigması

Birlik	ko'plik	birlik	ko'plik
1. oqıdı-m,	oqıdı-q	oqıg'an edi-m,	oqıg'an edi-k
2. oqıdı-n',	oqıdı-n'ız(lar)	oqıg'an edi-n',	oqıg'an edi-n'ız(ler)
3. oqıdı,	oqıdı	oqıg'an edi,	oqıg'an edi
birlik		ko'plik	
1. barsa-m		barsa-q	
2. barsa-n'		barsa-n'ız(lar)	
3. barsa		barsa	

Bet bildiretug'in feyillerdin' joqarıdag'ı ko'rsetilgen eki tu'rinen basqa, u'shinshi tu'ri de bar. Bul buyırıq meyildin' 3-bet forması -sın/-sin ha'm tilek meyildin' 1-bet, birlik ha'm ko'plik sandag'ı (-a-e) -yın/-yin, -(a-e) -yıq/-yik affiksleri arqalı jasaladı.

Buyırıq meyildin' bet bildiretug'in -sın/-sin qosımtası tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'anıp, so'ylewshinin' (1-bettin') buyrıg'in tın'lawshı (2-bet) arqalı so'ylewshı ha'm tın'lawshıdan basqa betke (3-betke) o'tkeredi: (ol) oqısın, jaz-sın, kel-sin, al-sın, iste-sin, kiyindirsın, suwg'arsın, kiğızsin, t.b.

Tilek meyildin' bet bildiretug'in -(a,-e)+yın/-yin formasının' is-ha'reketi so'ylewshinin' tek o'zinin' o'tinish-tilegin bildiredi: Men bul waqiyani sizlerge *aytip bereyin*. Bayramdi ılayıqlı sawg'alar menen *ku'tip alayıq*.

Bul ga'plerdegi birlik sandag'ı -(a)+yin formalı tilek meyildin' is-ha'reketi so'ylesiwshi (1-bet) ta'repinen islenedi de, ekinshi ga'ptegi ko'plik sandag'ı -(a)+yıq forması 1-bette aytilg'an menen, ko'pshilikke, ha'tte, u'sh betke de ortaqlıqtı bildiredi.

Sorawlar

1. Feyildin' meyil kategoriyası ma'ni ha'm formalıq belgisine qaray neshe tu'rge bo'linedi, atap aytın' ha'm formalıq belgilerin tu'sindirin'?

2. Qaysı meyil ma'ha'l kategoriyası menen tıg'ız baylanıslı qollanıladı, atap ko'rsetin' ha'm onun' basqa meyil tu'rlerinen o'zine ta'n o'zgesheligin tu'sindirin'?

3. Ma'ha'l kategoriyası tuwralı tu'sinik berin'. Feyil ma'ha'l kategoriyası neshew, olardı atap aytın'. Sonın' ishinde qası ma'ha'l tilde ken' qollanıladı ha'm ol qanday ma'nilik tu'rlerge bo'linedi?

4. Ha'zirgi ha'm keler ma'ha'l tuwralı tu'sinik berin'. Olardı ma'nilik bo'liniwlerine misallar keltirin'?

5. Buyriq, tilek, sha'rt ha'm maqset ma'ha'llerge qatnası barma. Olar betlik affiksleri menen tu'rleneme, eger tu'rlenetug'in bolsa, betleniw paradigması keste tu'rinde ko'rsetin'?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология. ч. I. (части речи и словообразования) М. 1952, 414-459-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, «Фан», 1975, 463-509-бетлер.

Қазақ тилинің грамматикасы. I. Морфология. Алматы, 1967, 189-200-бетлер.

Хәзирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, 1994, 215-255-бетлер

Хәзирги каракалпак әдебий тили. Морфология. Университеттиң филология факультети ушын сабаклык. Нөкис, 1981, 156-179-бетлер.

Дөўлетов М. Хәзирги каракалпак тилинде фейилдин функциональ формаларының системасы. Нөкис, 1990, 6-56-бетлер.

FEYİLDİN' BETLİK EMES FORMALARI

HA'REKET ATI

Ha'reket atı o'zinin' do'rendi formasında bet, san, meyil ha'm ma'ha'l ma'nilerin bildirmeydi, tek is-ha'reket protsessinin' ataması g'ana bolıp turadı. Ha'reket atı, tiykarinan, -iw-iw, -w, -maq/-mek (-paq/-pek, -baq/

-bek), gı/-gi, (-qı/-ki), is/-is,-s, sıyaqlı dara ha'm -g'anlıq/-genlik, (-qanlıq/-kenlik), -tug'ınlıq,-jaqlıq, -arlıq-erlik, -maslıq/-meklik, -mag'a/-mege, -arg'a/-erge, -masqa/-meske, -ıwg'a/-iwge, -ıwda/-ıwde sıyaqlı qospa tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul feyil formalarının' basım ko'pshiligi eki so'z shaqabı feyil ha'm atlıqqa ta'n belgilerge iye boladı da, geyparaları tek feyilge qatnaslı bolıp keledi. Olardıń tek feyilge qatnaslı tu'ri infinitivke ta'n belgilerdi bildiredi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, ha'reket atı feyilleri substantivlik (atawısh feyil) ha'm infinitiv feyiller bolıp ekige bo'linedi:

§ 108. Ha'reket atının' substantiv formaları. Ha'reket atı feyili semantikalıq jaqtan eki so'z shaqabının' feyil ha'm atlıq so'z shaqaplarının' ma'nilerine barabar keledi. Onın' feyillik ma'nisi basqa feyil so'zler sıyaqlı, is-ha'reket protsessin yamasa halat bildirip, bolımlı ha'm bolımsız formalarda qollanıladı. Basqa feyil so'zler sıyaqlı atlıq so'zlerdi basqarıp feyil so'z dizbegin du'zedi. Atawısh so'zlerge jaqınlıq jag'ı, atlıq so'zler sıyaqlı seplik, ko'plik ha'm tartım affiksleri menen o'zgerip, substantivlik ma'nige iye boladı. Atlıq so'zler ga'pte qanday sintaksislik xızmet atqarsa, bular da sol xızmetti atqaradı. Usı jaqları esapqa alınıp, qaraqalpaq tilinde bul feyil atawısh feyil dep te ataladı.

Ha'reket atının' substantiv forması, tiykarınan, so'z jasawshı -ıw/-iw, -w; -maq/-mek; (-paq/-pek, -baq/-bek); -g'ı/-gi (-qı/-ki); -is/-is, -s sıyaqlı dara ha'm -g'anlıq/-genlik, -tug'ınlıq/-jaqlıq, -(a/-e), -rlıq/-rlik, -mashq/-meslik, -maqlıq/-meklik sıyaqlı qospa affikslerinin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyillerge jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul feyil formaları so'z jasaw uqıplılıg'ı, qollanıwı, ma'nisi jag'ınan ha'r qaysısı o'zine ta'n o'zgeshelikleri menen bir-birinen ayrılıp turadı.

1. Ha'reket atının' -(ı/-i-w) forması. Ha'reket atı feyilinin' -ıw/-iw, -w (-may/-mey) forması qaraqalpaq tilinde en' o'nimli affiks bolıp esaplanadı. Ha'reket atının' -ıw/iw, -w, bolımsız formada -may/-mey affiksleri feyildin' barlıq tu'bir ha'm do'rendi tu'bir formalarına jalg'anıp, ha'reketi atı feyilin jasaydı: barıw, keliw, islew, juwınıw, kiyiniw, azıqlandıırıw, jasırıw, ku'lisiw, julqılaw, iytermelew, almaw, bermew, barmaw, so'ylemew, t.b.

Ha'reket atının' (ı/-i) w forması to'mendegi ma'ni o'zgesheliklerine iye boladı:

-(ı/-i)+w qosımtası ataw formasında kelgende, ha'reket atı ma'nisindegi is-ha'reketi bildiredi. Bunday jag'dayda ha'reket atı feyili ga'pte subiektlik ha'm atributivlik xızmetlerdi atqaradı: Jerdi *su'diga'rlaw* topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). Bunnan tag'ı da bir neshe mayda salmalar alınıp, ko'p jerlerdi *suwg'arıw* isi ko'zde tutıl'gan. Oris ka'rwan basshısı durıs aytqan eken, bizde *su'yew* joq (T.Q.).

(-ı/i) w formalı ha'reket atı atlıq so'zler sıyaqlı seplik, ko'plik ha'm tartım affikslerin qabıl etedi. Bul formalarda kelgende, ko'binese atawısh

so'zlerdi basqarip, ha'r tu'rli ken'eytilgen ag'zalardın' xızmetin atqaradı: Mine, usınday jag'daylarda *xalıqtın' tolqıwı* ha'meldarlardı da seskendirdi (S.X.). O'z so'zin a'wele *Erjan Serjanovtın' arzasın oqıwdan* basladı (T.Q.).

Ha'reket atının' substantiv forması *(-i/-i) w+ da* orın seplik formasında kelgende eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı:

1) eger ha'reket atı atlıq ma'nisinde kelip orın sepliginde qollanılsa, statikalıq ma'nige iye bolıp, predmetlik ma'ni bildiredi: O'sip kiyatırğ'an a'wladlardı watan su'yiwshilik ruxta *ta'rbiyalawda* mektep ayrıqsha orın tutadı («E.Q.»). *Arba aydawda, qazıw qazıwda* onın' aldına bul a'tiraptan tu'skendeney jigit ele joq (S.X.);

2) *(-i/i)w+da* formalı ha'reket atı ha'reketlik ma'nige iye bolıp kelip, dawamlı ha'zirgi ma'ha'ldi jasaydı. Bunday jag'dayda orın seplik formalı ha'reket atı feyil bayanlawısh funksiyasın atqaradı: Olar alg'a qaray *talpınıwda* (Q.E.). Awıl arası a'dettegidey sıyırlardıń asıg'ıp mo'n'iregen, qoy-eshkilerdin' shabisıp-qaytıp, ilaq-qozılardıń jamırag'an dawısları menen *jan'lawda* (S.X.).

2. Ha'reket atının' -maq forması. Qaraqalpaq tilinde ha'reket atı feyildin' bul forması *-maq/-mek* (*-paq/pek, -baq/-bek*) sıyaqlı fonetikalıq variantlarda qollanıladı. Bul forma ha'reket atının' *(-i/i)w* formasına salıstırğ'anda a'debiy tilde az ushırasadı.

Ha'reket atının' *-maq* forması feyildin' barlıq tu'bir ha'm do'rendi tu'birlerine jalğ'anıp jasala beredi. Onın' bolımsızlıq ma'nisi joq, emes so'zlerinin' dizbeklesiwı arqalı analitikalıq jol menen bildiriledi: barmaq, kelmek, tappaq, islemek, jazbaq, oqımaq, aytpaq, so'nbek, kiyinbek, kiygizbek, jazdırmaq, oqıp shıppaq, jazıp bolmaq, alıp taslamaq, so'ylep bermek, kelmek joq, aytpaq emes, t.b.: Bir dizeden ekinshisine *qonbaq joq*. Ko'zin bir nu'ktege tikken, onnan *almaq joq* (Q.E.). Onnan *qutilmaq joq*. Degen menen o'limnin' izinen *o'lmek joq* (T.Q.).

Ha'reket atı feyildin' *-maq* forması bayanlawısh xızmetinde kelgende, ko'binese kerek, lazım, da'rkar, t.b. bayanlawıshlıq so'z shaqabı ha'm edi tolıqsız feyili menen dizbeklesip keledi. Ha'mme awız birlep sho'p tu'ydi qılıp, is *baslamaq kerek* (Q.E.). Bay aytayın degen so'zin ju'rip baratırıp, jol jo'nekey *aytpaq edi*. Bunın' bir *sharasın ko'rmek lazım*. Bunın' ushın, a'lbette, iyshan-ulamalardıń basları bir qosılıp *ma'sla'ha't qılmaq lazım edi* (Q.E.).

3. Ha'reket atının' -ıs/-is, -s forması. Ha'reket atının' *-ıs/-is, -s* affiksi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde o'nimsiz qollanıladı. Bul affiks feyil tiykarlarına jalğ'anıp, sanawlı g'ana ha'reket atların jasaydı: ju'ris, turıs, bilis, ketis, qalıs, t.b.

-ıs/-is, -s formalı ha'reket atlarının' bolımsızlıq ma'nisi joq, emes so'zleri arqalı analitikalıq formada bildiriledi. Bu'gin *ju'ris joq*. Bul ju'risin' *ju'ris emes*. Bizge qarap *turıs joq*, t.b.

-is/-is, -s formalı ha'reket atı feylleri seplew, tartım ha'm ko'plik affikslerin qabil etip, substantivlenip, leksikalizatsiyalanıwı arqalı bir qatar atawısh so'zler jasaladı: Bir ko'rgen *bilis*, eki ko'rgen *tamis* (naqıl). Men dushpanlarım menen *gu'reste* ku'ta' shınıqqanman. Sizge *tabis* qıleymen (T.Q.). Onın' menen *alts-berisimiz* jaqsı. Olar topqa jaqınlap, ju'rislerin tosan'lattı (T.Q.).

4. Ha'reket atının' -g'ı/-gi, -qı/-ki forması. Ha'reket atı feyilinin' -g'ı/-gi, -qı/-ki forması tariyxıy shıg'ısı -ıw/-iw, -w affiksinin' on' go'ne (arxaik) variantı bolıp, ha'zirgi a'debiy tilde dara tu'rinde ha'reket atı feyili ma'nisinde qollanılmaydı. Ha'reket atının' -g'ı/-gi, -qı/-ki forması tartım affiksli kelip, kel ko'mekshi feyili menen dizbeklesiw arqalı analitikalıq formadag'ı tilek meyildi jasadı: alg'ım keledi, alg'ın' keledi, ketkim kelmedi, jutqım keledi, t.b.: Men jan'ag'ı kishkene qoshantaylardın' dawısın esitip, ishinde qoy qozılap atırg'an mashinanın' jamba *ketkim kelmedi*. Men Qızıldın' qoshantayların ko'rip bolg'annan keyin, taw shoqqısında turıp, tap usı bu'gin Jambasqaladag'ı miynet tozan'larınan *jutqım keledi* (M.Q.).

Ha'reket atı feyilinin' -g'ı/-gi, -qı/-ki forması arqalı jasalg'an tilek meyildin' ma'ha'llerge qatnası kel ko'mekshi feyilinin' ma'nisine formasına baylanıshı bildiriledi: Burqıp aqqan ag'ısın'dı ko'rip, ha'mmenin' qosıq *jazg'ısı keledi* (Q.E.).

Ko'p na'rseler beriw ushın xalqıma,
Xızmet etken adam bolg'ım keledi (Q.J.).

Ha'reket atı feyilinin' qospa formaları kelbetlik feyildin' -g'an/-gen, -ar (mas), -tug'in, jaq ha'm ha'reketi atı feyilinin' -maq/-mek sıyaqlı tiykarg'ı formalarına substantivlik ma'ni beriwshi -lıq/-lik affikslerinin' qosılıwı arqalı jasaladı: jazg'anlıq, barg'anlıq, oqıg'anlıq, islegenlik, bararlıq, aytarlıq, barmaslıq, kelmeslik, baratug'inlıq, keletug'inlıq, aytajaqlıq, kelejaqlıq, barmaqıq, kelmeklik, t.b.

Kelbetlik feyil tiykarlarınan jasalg'an ha'reket atları o'tken (-g'anlıq/-genlik), keler ma'ha'l (-arlıq, -maslıq, -tug'inlıq, -jaqlıq) ma'nilerine iye boladı. Ha'reket atı feyilinin' o'z tiykarınan jasalg'an ha'reket atları (-maqıq) heshqanday ma'ha'llik ma'ni bildirmesten, tek is-ha'reket atın g'ana bildirip turadı. Biraq sol ataw formasında-aq substantivlik ma'ni an'latıladı: aytpaqıq (ne?) lazım, barmaqıq (ne?) ornalı, t.b.

-(a/-e) -rlıq/-rlık, -maslıq/-meslik formaları. Ha'reket atı feyilinin' bul qospa forması keler ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -(a/e) r (-mas) formasına -lıq/-lik affiksinin' jalg'anıwı arqalı jasaladı: alarlıq, almaslıq, ko'rerlik, ko'rmeslik, bararlıq, barmaslıq, isherlik, ishpeslik, t.b.

-(a/-e) rlıq/rlık, (-maslıq) formalı ha'reket atı feyili de keler ma'ha'llik ma'nisin saqlaydı. Ha'reket atının' -(a/e) rlıq/rlık forması substan-

tivlenbeydi. Tek predmetlik ma'nidegi so'zdin' aldına kelip, onun' atributivlik belgisin is-ha'reket arqalı sıpatlaydı: Sol ushın qızdı *jubatarlıq* juwap ayta almaydı. Jolda heshqanday *irkinish bolarlıq* na'rse joq (S.X.). Bolajaq is belgili, jurtımızda *sawarlıq* sawınsız, *jegerlik* ko'liksiz diyqan qalmag'an bolar edi (Q.E.).

-Maslıq/-meslik formalı ha'reket atı feyilleri seplik, ko'plik, tartım affikslerin qabil etip, substantivlenedi, geypara tirkewishler menen dizbeklesedi. Bunday jag'dayda ga'pte tolıqlawısh, pısıqlawısh xızmetlerin atqaradı, biraq atributivlik funktsiyada qollanılmaydı: Usı gu'nakardın' gu'lli gu'nasın biz tiledik, bizge berin'iz, endigiden bılay bunday jaramas isti *islemesligine* o'zimiz kepillik beremiz (Q.E.). Sirkesi suw ko'termey kiyatırğ'an Sultannın' zeynine *tiyip almaslıq ushın* illa' dep awız ashpay kiyatır (Q.M.).

Ha'reket atı feyilinin' -maslıq/-meslik forması bayanlawısh xızmetinde kelgende, *kerek*, *lazım* so'zleri menen dizbeklesip keledi: Eldin' arasına tu'stin' be, o'zin'di snatpaslıg'm' kerek (Q.E.).

Ha'reket atının' -tug'ınhq, -jaqlıq formaları. Ha'reket atının' bul tu'ri keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -tug'im, -jaq formasına substantivlik ma'ni beriwshi -lıq/-lik affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Bul formadag'ı ha'reket atları da tiykarg'ı formadan an'lasılğ'an keler ma'ha'llik ma'nisin saqlaydı:

-tug'ınhq, -jaqlıq formalı ha'reket atları atributivlik qatnas bildirmeydi. Olar tartım ha'm seplik affikslerin qabil etip, substantivlenedi. Bul formalar substantivlik ma'nige o'tiwi arqalı ga'pte baslawısh, tolıqlawısh funktsiyaların atqaradı: Besatar ko'tergen jigittin' *aybatlı bolatug'ınlg'i*, sorap barg'an isinin' *pitpey qalmaytug'ınlg'i* ayıldı (Q.E.). Qutım o'zinin' barlıq o'mirin usı jerde o'tkerip ju'rip, ju'rek seziminin' tolıqlap tasıp, keleshekke *u'mitlendiretug'ınlg'in* jaqsı biledi (X.S.).

§ 109. Ha'reket atının' infinitiv forması. «Infinitiv» termini latınnun' infinitivus degen so'zinen alınıp, meyil, bet, san boyınsha «belgisiz feyil» degen ma'nini an'latadı.¹ Ha'zir bul termin rus ha'm tu'rkiy tillerinde infinitiv yamasa «feyildin' belgisiz forması» dep ataladı.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerindegi infinitivtin' rawajlanıwı ha'm qa'liplelesiwinde rus tilinin' belgili da'rejede ta'siri bar. Bul tuwralı N.K.Dmitriev: «tu'rkiy tillerinde infinitivtin' rawajlanıwı ku'shli a'debiy tillerdin': revolyutsiyag'a shekemgi da'wirde arab tilinin' (o'zinin' masdar forması menen), bizin' da'wirimizde rus tilinin' (o'zinin' infinitivi menen) ta'siri ko'shli rol atqaradı»² dep ju'da' ornlı juwmaq jasaydı. N.K.Dmitrievtin'

¹ Русский язык. Энциклопедия. М.изд-во. «Советская энциклопедия», 1979, 97-bet

² Dmitriev N.K. Bashkort telenen grammatikasi. (1950). 183-bet.

bul pikiri L.A.Pokrovskaya, A.M.Sherbak ha'm R.M.Fedotovtin' miynetlerinde rawajlandirildi.¹

Haqiqatında, «infinitiv» degen ne? Rus tilinin' anıqlawı boyınsha, infinitiv feyil paradigmasının' baslang'ış forması. Ol bet, san, meyil ha'm ma'ha'l belgilerine iye bolmaydı, tek is-ha'reket protsessinin' atamasın g'ana bildiredi. Rus tilinin' bul anıqlawı tu'rkiy tillerindegi infinitiv ushın da a'hmiyetli.

Tu'rkiy tillerindegi infinitiv te rus infinitivi sıyaqlı, bet, san, meyil ha'm ma'ha'l kategoriyalarının' belgilerine iye bolmag'an, tek is-ha'reket protsessinin' atamasın bildiretug'in feyil forması. Biraq bul eki tildin' infinitivi arasında bir-birine sa'ykes kelmeytug'in ta'repleri de bar. Rus infinitivi feyil paradigmasının' baslang'ış forması boladı da, kerisinshe, tu'rkiy tillerinin' infinitivi feyil paradigmasının' baslang'ış forması bola almaydı. Bul wazıypanı tu'rkiy tillerinde buyırıq meyildin' 2 bet, birlik san forması atqaradı.

Qaraqalpaq tilinin' faktleri tiykarında ha'reket atı formalarının' ha'mmesin derlik infinitiv yamasa bul feyil formalarının' heshqaysısı da infinitiv bola almaydı dep juwmaq shıg'arıwg'a bolmaydı. Haqiqatında, ha'reket atına qatnaslı ha'mme formalar o'zinin' da'slepki do'rendi formasında turıp, bet, san, meyil ha'm ma'ha'l belgilerine iye emes, olar tek is-ha'reketin' atamasın g'ana bildiredi. Bul jag'man qarag'anda, sol formaların' ha'mmesin derlik infinitiv dep qarawg'a boladı. Biraq bul formaların' ko'pshiliginin' o'zine ta'n o'zgesheligi, olar atlıqlarg'a ta'n tartım, ko'plik, seplik formaları menen o'zgerip, substantivlenedi. Bul jag'day olardin' ha'mmesinin' derlik infinitiv bola almaytug'in tastıyqlaydı.

Infinitivtin' substantivlik ha'reket atınan o'zine ta'n ja'ne bir o'zgesheligi, ol hesh waqıtta feyil ha'm atlıq so'z shaqaplarının' ekewinin' de ma'nisin bildirmeydi, tek feyil ma'nisinde qatıp qalg'an formada keledi. Bul jag'man infinitiv ha'l feyildin' ekinshi da'rejeli formalarına jaqınlasadı.

Qaraqalpaq tilinde infinitiv, tiykarınan, ha'reket atının' to'mendegi formaları arqalı bildiriledi:

1. Infinitivtin' -mag'a/-mege forması. Infinitivtin' -mag'a/-mege (-pag'a/-pege) forması ha'reket atının' -maq/-mek formasına baris seplewinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Almaq+qa>almaq/g'a> almag'a, aytpaq+qa>aytpaq/g'a>aytpag'a, kelmek+ke>kelme/k/+ge>kelmege, t.b.

Infinitivtin' -mag'a/-mege formasının' tariyxıy shıg'ısı tuwralı tu'rkiy tillerinde eki tu'rli pikir bar: 1) -maq forması eki affiksten quralg'an -

¹Покровская Л.А. Инфинитив и его употребление в гагаузском языке-«Тюркологическом исследовании». М. изд-во. «Наука», 1976, 168-180. Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). 15-16. Федотов М.Р. «Инфинитивы» в тюркских языках.-«Советская тюркология», 1981, 2, 3-9 betler

ma ha'm -q affiksinin' komponenti dep qaralad¹; 2) -ma forması -maq affiksinin' aqırındag'ı k nin' tu'sip qalıwı na'tiyjesinde jasalg'an qısqarg'an variantı dep esaplanadı.² Bul eki pikirdin' son'g'ısı -mag'a formasının' shıg'ısı tuwralı isenerlik boljaw tuwg'ızatug'ını ko'pshilik tyurkologlar ta'repinen bayan etiledi.

Qaraqalpaq tilinin' XVIII a'sirdegi jazba esteliklerinde, xalıq qosıqları ha'm da'stanlarda ha'reket atının' -maq forması baris seplik affiksin eki varianta qabil etken:

a) -maq forması heshqanday o'zgerissiz, o'zinin' da'slepki tolıq formasın saqlap, -maqqa formasında qollanılğ'an: ..shul jumla'da' tamamı quwatım yeduginshe *qatlanmaqqa* ashıqg'uwslı bolurman (*Ahidnama*);³

b) -maq formasının' aqırındag'ı -q tu'sip qalıp, qısqarg'an -mag'a formasında qollanıladi: ..shul jumla'da' quwatım yeduginshe *qatlanmag'a* ashıqg'uwslı bolurman (*Ahidnama*).⁴

Ko'k go'ne kepter emespen,

Ku'nde-ku'nde *kelmege* (Q.x.q.).

Infinitivtin' -mag'a forması, tiykarınan, -maq/-mek formasının' baris seplik affiksin qabil etip o'zgeriske ushurag'an son'g'ı forması. Sebebi, bul formanın' da'slepki tolıq (-maqqa) forması ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde joqarıdag'ı sıyaqlı eki varianta parallel qollanılmaydı.

Ha'reket atının' mag'a forması infinitiv ma'nisinde kelgende, is-ha'reket protsessinin' atamasın bildiredi, bet, san, meyil, ma'ha'l ma'ni-lerine yamasa substantivlik sıpatqa iye bolmaydı.

-Mag'a formalı infinitiv hal feyil sıyaqlı, ekinshi bir is-ha'reketke, yag'niy tiykarıg'ı is-ha'reketke qatnashı bolıp, tiykarınan, maqset ma'nisin bildirip keledi. Sonlıqtan bul formadag'ı feyil tyurkologlar ta'repinen maqset infinitivi dep te ataladı.⁵ Misalı:

Jaqsılar *duslapag'a* keledi,

Sheshenler *aytspag'a* keledi (Q. n.-m.).

Uzaq joldan keldim sizdi *ko'rmege*,

Ko'rip miyrim qanıp *sa'lem bermege* (A.D.).

¹ Котвич В. Исследование по алтайским языкам. М., 1962, 312-бет. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. 1973. 301-бет.

² Соколов С.А. О некоторых именах в тюрешком языке. Канд дисс, М., 1952, 112-бет. Грамматика туркменского языка (1970), 334-бет. Шербак.А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ) 1977, 163-бет. Кузнецов П.И. О происхождении инфинитива на -мак.-«Советская тюркология» 1982. -3. 40-41-бет.

³ Камалов С. XVIII әсирдеги қарақалпақ-рус қатнасықлары. Нөкіс. 1966, 112-бет.

⁴ Сонда. 113-бет.

⁵ Покровская Л.А. Инфинитив и его употребление в гагаузском языке, 169; Федеотов М.Д. «Инфинитиви» в тюркских языках, 5-бет.

2. **-(a/-e)-rg'a/rge forması.** Infinitivtin' bul tu'ri keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -ar/-er, r (-mas/-mes) forması menen baris sepliktin' -g'a/-ge (-qa/-ke) affiksinin' birigiwinen jasalg'an.

N.K.Dmitriev (-a/e)-rg'a/rge formalı infinitivti sol baris sepliktu'rinde qatıp qalg'an forma' dep esaplaydı. Haqıyqatında, bul forma N.K.Dmitrievtin' aytqınınday, ha'zirgi tu'rkiy tillerinde heshqanday o'zgermeytug'in pu'tkilley birigip ketken forma ra'wishinde qollanuladı.

(-a/e)-rg'a/rge (go'ne forması -ırg'a/urg'a) ha'zirgi qaraqalpaq tili ushın xarakterli emes. Bul forma qaraqalpaq klassik shayıflarının' shıg'armalarında ha'm jazba esteliklerde ushırasadı. Infinitivtin' bul forması da tiykarg'ı is-ha'reketke qatnashlı onın' belgisin ha'reket arqalı sıpatlaydı ha'm sintaksislik xızmeti jag'ınan, ko'binese maqset pısıqlawıshı xızmetin atqaradı. Bul xızmette kelgende, -arg'a/erge formalı infinitiv, ko'binese o'zine qatnashlı so'zlerdi basqarıp, ken'eytilgen ag'za tu'rinde keledi:

*Jayqalıp egin egerge,
Sendе bir jer bolmadı.
Jazında qatıq isherge,
Sendе sawın bolmadı.
Alıs jolǵ'a minerge,
Sendе jorg'a bolmadı.
Ko'silip erkin jatarg'a,
Sendе aq u'y bolmadı.
Jaynap bir ku'n kiyerge,
Sendе kiyim bolmadı.
Emin-erkin isherge,
Sendе tamaq bolmadı. (Jiyen juraw)*

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde bul formanın' tek *-(ı/i)-wg'a/wge* formalı tu'rin g'ana rus infinitivinin' ma'nisine sa'ykes keledi dep ko'rsetedi.²

Qaraqalpaq tilinde de basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, ha'reket atının' -ıw/-iw,-w forması ataw formada turıp, bet, san, meyil ha'm ma'ha'l ma'nilerin bildirmey, tek is-ha'reket protsessin atap ko'rsetse infinitiv ma'nisinde keledi: barıw, keliw, alıw, ketiw, islew, t.b. Bul forma kerek, tiyis, mu'mkin, t.b. sıyaqlı so'zler menen dizbeklesip kelgende, onın' infinitivlik ma'nisi anıq bilinedi: barıw kerek, armaw kerek, keliwi tiyis, islewi mu'mkin, t.b.

-(ı/i)-wg'a/wge formalı infinitiv ga'p ishinde tiykarg'ı is-ha'reketke qatnashlı bolıp, is-ha'reketti maqset pısıqlawıshı ma'nisinde sıpatlaydı.

¹ Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы (1950) 185-бет.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II, 468-бет

Bunday jag'dayda *-(1/i)-wg'a/wge* formalı infinitiv dara tu'rinde yamasa ha'r tu'rli formadag'ı so'zlerdi basqarıp, ken'eyip keledi:

Qolımdag'ı jetimdi,
Zorlıq penen alıwg'a.
Umtılıstı antalap,
Aqda'ryanın' boyınan.
Shalshıq suwlı oyınan,
Jeken ordıq jasında.

Jaqsı shıpta toqıwg'a. (Jiyen jıraw)

Mashınalar *qoy da'rislerin to'giwge* jebilgen (Ya.Muratov). Mine, usı ma'sele boyınsha Ka'mekbayg'a Murat *oylasıwg'a* barg'an edi (J.A.). Adamlar a'dettegishe atız shertegine *dem alıwg'a* keldi (O'.X.).

Demek, ha'reket atının' so'z etilgen infinitiv formalarının' ha'zirgi tilde qollanıw da'rejesi birdey emes. Olardıń -mag'a/-mege, *-(1/i) wg'a/wge* formaların a'debiy tilde ken' qollanıladı da, *-(1/i) rg'a/rge* forması qollanılmaydı yamasa ju'da' az qollanıladı. Bul son'g'ı formanın' xızmetin ha'zirgi a'debiy tilde infinitivtin' *-ıwg'a/iwge* forması atqaradı.

KELBETLIK FEYİL

Kelbetlik feyil o'zine eki so'z shaqabının' - feyil ha'm kelbetliktin' ma'nisin biriktiriwshi feyildin' bet bildirmeytug'in forması. Kelbetlik feyildin' kelbetlikke jaqınlıq jag'ı, kelbetlikler sıyaqlı, atlıq so'zlerge qatnaslı anıqlawıshlıq xızmet atqaradı: qaynag'an (suw), su'rilgen (jer), kelgen (adam), orılmag'an (atız), juwılmag'an (ko'ylek), t.b. Olar kelbetlikler sıyaqlı substansivlesip, atlıqlarg'a ta'n seplik, ko'plik ha'm tartım affiksleri menen o'zgeredi. Kelbetlik feyildin' bul o'zgesheligi onın' atawısh so'zlerge, a'sirese kelbetlikke jaqın ekenligin bildiredi. Sonlıqtan bul kategoriya qaraqalpaq tilinde «kelbetlik feyil» terminini menen ataladı. Kelbetlik feyildin' barlıq formalarının' atributivlik-anıqlawıshlıq ma'nini bildirip keliwi bir da'rejede emes. Atributivlik-anıqlawıshlıq funktsiyanı, tiykarınan, kelbetlik feyildin' -g'an/-tug'ın, -ar (mas), -jaq, *-(1/i), iwshı/wshi, -(1/i)-wlı/wli*, ju'da' sıyrek jag'dayda *-maqshı/-mekshi* formaları atqaradı.

Kelbetlik feyil formaları ma'ha'l kategoriyasına qatnash bolıp kelgen menen, o'zinin' tiykarıg'ı do'rendi formasında turıp haqıyqıy meyil kategoriyasına iye bola almaydı. Olar betlik affikslerin qabil etiw arqalı g'ana anıqlıq meyil formasın jasay aladı. Ma'selen, alg'an-alg'anman, keler-kelermen, jazajaq-jazajaqpan, t.b.

Kelbetlik feyiller ma'ha'l ma'nisin bildiriw ushın arnawlı affikslerdi qabil etedi. Kelbetlik feyil jasawshı affiksler ma'ha'l kategoriyasına qatnasına qaray to'mendegi u'sh tu'rge bo'linedi: 1) o'tken ma'ha'l kelbetlik feyil formaları: *-g'an/gen, -qan/-ken*; 2) keler ma'ha'l kelbetlik

feyl formalari: -ar/-er-r, -mas/mas-, -(a/e-y) tug'in, -maqsh/-mekshi;
3) ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyl formalari: -(i/i)-wsh/wshi, -(i/i)-wl/wli, sintetikaliq ha'm analitikaliq formalarindag'i -(-a,-e,-y), -ip/-ip,-p, -turg'an, ju'rgen, otrg'an, jatirg'an feyl formalari.

§ 110. O'tken ma'ha'l kelbetlik feyl formasi. O'tken ma'ha'l kelbetlik feyli tu'bir ha'm do'rendi tu'bir feyllerge -g'an/-gen, qan/-ken (bolimli formasi) ha'm -mag'an/megen (bolimsiz formasi) affikslerinin' jalg'anuw arqali jasaladi: oqig'an, jazg'an, alg'an, kelgen, ketken, kiydirgen, ishkizgen, ilingen, kiyingen, barmag'an, kelmegen, aytpag'an, ishpegen, t.b.

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasi basqa formalarina qarag'anda tilde jiyi qollaniladi. Bul forma o'zinin' ha'reketlik ma'nisin saqlap kelgende, o'tken waqittag'i is-ha'reketti bildiriw menen qatar, predmettin' de o'tken waqitqa qatnashlig'in, yag'niy onin' atributivlik belgisin is-ha'reket arqali sipatlaydi: Eki otaw qatar *tigilgen* (O'.X.). Burin bul do'gerekte el *bolg'an*. Senin' men ushin *jang'an* jalunnan da, *aqqa* suwdan da qaytpaytug'inlig'in'di bilemen (M.D.). Hu'kim su'rgen tinshliqti hawlig'ip *kirip kelgen* jigiz buzdi (S.X.).

Bundag'i da'slepki eki ga'ptegi *tigilgen*, *bolg'an* kelbetlik feylleri o'tken ma'ha'l ma'nisindegi is-ha'reketti bildirip, bayanlawish xizmetinde kelgen, al son'g'i ga'plerdegi *jang'an*, *aqqa*, *kirip kelgen* kelbetlik feylleri de o'tken ma'ha'l ma'nisinde kelip, predmetlerdi is-ha'reket arqali atributivlik ma'nide sipatlap kelgen.

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasi betlew affiksli kelgende, tiykarinan, predikativlik xizmet atqaradi ha'm bul formanin' o'tken ma'ha'lge qatnashlig'i aydinlasadi: oqig'anman, oqig'ansan', oqig'an, oqig'anbiz, oqig'ansiz (lar), oqig'an.

-G'an/-gen formal kelbetlik feyl, ko'binese edi toliqsiz feyli menen dizbeklesip, analitikaliq formadag'i o'tken ma'ha'l feyllerin jasadı.

O'tken ma'ha'l kelbetlik feyllerdin' atawish so'zlerge jaqinlig'i onin' substantivlesiw arqali aniqlanadi. Kelbetlik feyl substantivlenip kelgende, atliq so'zler siyaqli, seplik, ko'plik, tartim affikslerin qabil etedi.

Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasi seplik formalarina ha'm tirkewishli kelip, ha'r tu'rli ken'eytilgen ag'za ha'm bag'inn'qi ga'ptin' bayanlawishi xizmetlerinde ken' qollaniladi: Ustaxananin' aldina *jaqnlay bergenimizde*, joldin' eki boyında iyirilip turg'an qoylar aldımızdan keselep o'te basladı (M.Q.).

§ 111. Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyl formalari. Qaraqalpaq tilinde ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyllerdin' sintetikaliq ha'm analitikaliq formalari bar:

1) sintetikaliq formadag'i ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feylleri feyl tiykarlarına kelbetlik feyildin' -(i/i)-wsh/wshi, -(i/i)-wl/wli affikslerinin'

jalg'anıwı arqal jasaladı: alıwshı, beriwshı, tın'lawshı, barlawshı, keliwshı, ketiwshı, islewshı, baylawlı, qaplawlı, ildiriwli, kesiwli, t.b.;

2) analitikalıq formadag'ı ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilleri -ıp/-ip-p ha'm -a, -e, -y formalı hal feyillerge -g'an/-gen formalı tu'r, ju'r, otr, jatr (atır) ko'mekshi feyillerinin' dizbeklesiwı arqalı jasaladıY islep atır'g'an, so'ylep turg'an, kelip ju'rgen, uyqılap jatır'g'an, oqıp atır'g'an, jazıp otır'g'an, alıp kiyatır'g'an, o'tip baratır'g'an, t.b.

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -ıwshı/-iwshı forması, tiykarınan, atlıq so'zlerdin' aldında kelip, predmetti is-ha'reket arqalı sıpatlaydı: Jazıqsızg'a ja'bir beriwshı puqaranın' ja'lladları (S.X.). Sen men ju'retug'in jollarg'a nur to'giwshı lamposhkalardı sındırwg'a uring'anın' menen o'z su'rdewim bar. Jıynalg'anlar arasınan Xudaybergendi *maqullawshı* sıpsın'larg'a qosımsha artıraqtan erkin «durıs, durıs» degen dawıslar esitildi (T.Q.).

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -ıwshı/-iwshı formasının' substantivlesiwı basqa formalarına qarag'anda o'nimli. Bul forma substantivlesip kelgende, atlıq so'zler sıyaqlı, ko'plik, seplik, tartım affikslerin qabıl etedi ha'm baslawısh, tolıqlawısh xızmetlerin atqaradı: Qumnın' u'stinde *jol ju'riwshiler* irkilip, ebin-jorıq ju'rek jalg'ap aldı. *Baqlawshı* aynalıp kelgende, ku'n en'keyip baratır edi (S.X.).

Bul forma bayanlawısh xızmetinde kelgende, edi tolıqsız feyili menen dizbeklesip, o'tken ma'ha'l formasın jasaydı: Ol sheber *sıbawshı* edi.

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyilinin' -ıwlı/-iwli forması is-ha'reketin' statikalıq ma'nidegi ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı ekenligin bildiredi. Ma'selen, at qazıqta *baylawlı*. Qamshı keregede *ildiriwli* yamasa *baylawlı* at, ildiriwli qamshı degen eki jag'dayda da -ıwlı/-iwli formalı kelbetlik feyillerdin' is-ha'reket protsessi ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslılıqtı bildiredi. Eger -ıwlı/-iwli formalı kelbetlik feyil tur ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelse, sol feyildin' ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslılıg'ı ayqınlasadı: baylawlı tur, iliwli tur, qısqartıwlı tur, t.b. Jumagu'l Seytovann' atına kelgen telegramma ele onın' u'y arxivinde *saqlawlı tur* (Q.E.).

Bul feyildin' o'tken ma'ha'lge qatnaslılıg'ı edi tolıqsız feyili menen dizbeklesiw arqalı bildiriledi: baylawlı edi, qag'ıwlı edi, ildiriwli edi, jıynawlı edi, t.b.

Ha'zirgi ma'ha'l kelbetlik feyillerdin' -ıp/-ip-p, -turg'an, jatır'g'an, t.b. analitikalıq forması predmettin' ha'zirgi waqıtqa qatnaslı ha'reketlik belgisin sıpatlaydı: Og'an A'niw jag'alarındag'ı jin'g'il, toran'g'ıllardın' mayda shaqalarının' shırıldısı da, *ag'ıp turg'an* suwdın' sıldırılısı da esitilmeydi. Qızılqumnın' sheksiz ken'liginde tu'yedey sho'gip, *o'rkeshlenip jatır'g'an* biyik to'beler alıstan tolıqlang'an ten'izdey buldırıp ko'rinedi (X.S.).

§ 112. **Keler ma'ha'l kelbetlik feyil forması.** Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' to'mendegi formaldarı qollanıladi: 1) -ar/-er, -r (-mas/-mes), 2) -a/-e, -y/-tug'in, 3) -a/-e, -y-jaq, 4) -maqshı/ -mekshi.

1. **-(a/-e)-r, -mas/-mes formaları.** Kelbetlik feyildin' -ar/-er, -r affiksli bolımlı, -mas/-mes affiksi bolımsız formadag'ı keler ma'ha'l kelbetlik feyillerin jasıydı: barar, barmas, keler, kelmes, aytar, aytpas, oqır, oqumas, ko'rer, ko'rmes, t.b.

Keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -ar (-mas) forması betlik affiksli ha'm betlik affikssiz qollanılıp, boljawlı ma'ni bildiredi. Bunday jag'dayda, tiykarınan, bayanlawısh xızmetin atqaradı: Qızın' menen so'ylesiwge batlı barg'an adam bir ku'ni du'nyan'a *iyelik etip shıg'a keler*. Nesip bolsa *ko'risermiz*. Anajan qamıqpa, tiri bolsam *qayıp kelermen* (S.X.). -Elin'e barsaq suwsın *ishermiz be?* -Qazaqta suwsın bermeytug'in u'y bolmaydı, *ishersiz* (T.Q.).

Kelbetlik feyildin' -ar (-mas) forması atlıqtın' aldında kelip, sol predmetti is-ha'reket arqalı sıpatlap, atributivlik xızmet atqaradı: O'teshtin' so'zine de, o'zin'e de *itibar berer* adam joq. Onın' usı atawda *jatar* padanı bag'ıp atırg'anına ko'p jil boldı. Joqarıda *qol jetpes* jerde san'laq bar (S.X.). *Jan'ılmas* jaq bolmas, *su'rinbes* tuyaq bolmas («Q.n-m.»). Onın' burılıg'anı da sol, *esitiler-esitilmes* dawıs shıqtı (S.K.).

Keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -ar (-mas) formasının' seplik, tartım affikslerin qabıllap, substantivleniwi siyrek jag'dayda naqıl-maqallarda ha'm klassik shayırlar shıg'armalarında ushırasadı: *Ko'rmes*-tu'yeni de ko'rmes. *Oylanbastın'* tu'bi oyran. *Ko'sherimdi* jel bilsin, *qonarımdı* say bilsin («Q.n-m.»).

-Ar (-mas) formalı kelbetlik feyiller bayanlawısh xızmetinde kelgende, tolıqsız feyildin' edi, eken, emes formaları menen jiyi dizbeklesip keledi. Bul kelbetlik feyil -ar edi, emes formasında kelgende o'tken ma'ha'ldin' tamamlanbag'an tu'rin, al -ar eken formasında kelgende bayanlawıshqa modallıq ma'ni beredi, keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' dara formasınan modallıq ma'ni an'lasılmaydı: So'zdin' tiykarına tu'siniw ushın xalıqtın' basım ko'pshiligi *umtular edi*. Arbanı turg'an jerinen qıymıldatıw bir o'zinin' qolınan *kelmes edi*. Qalayınsha bul awhal *sozıla qoyar eken*. Diydilegen jerine jetip barıwıg'a *hal da'rman kelerme eken?* Qansha ku'ttik, ketip qalg'anımız *qolaysız bolmas pa eken?* (Sh.A.).

2. **-tug'in forması.** Kelbetlik feyildin' -tug'in affiksi shıg'ısı jag'ınan turg'an>tu/r/g'an>tu+g'in so'zinin' o'zgeriske ushırap, bir affikske aynalıwınan payda bolg'an.

-tug'in formalı kelbetlik feyil, tiykarınan, atawısh so'zlerdin' aldında dinamikalıq ma'nide qollanılıp, yag'nıy predmetti ha'reket arqalı sıpatlap, atributivlik funktsiyada sıpatlaydı. Onın' anıg'in tolıp-tasıp ag'atug'in bizin'

Tazasuw g'ana bile di ha'm yadında saqlaydı. Bizin' ata-babalarımız *sa'ykes kelmeytug'in* atı suwg'a da qoymag'an eken (S.K.).

Kelbetlik feyildik -tug'in forması ko'plik, seplik, tartım affikslerin arqalı substantivlenip, baslawish, toliqlawish ha'm pısıqlawish funksiyaların atqaradı. Bul jag'dayda -tug'in affikli kelbetlik feyil, ko'binese toplam formasında keledi: Sol to'men jaqlarda *onin' jag'asında jasaytug'inlar* Tazasuwdı ta'riypledi. Qon'sılar da *Ko'kenaydın' u'yde bolmaytug'inin* sezetug'in edi (S.Q.). O'tken o'mirinin' ishindeki *esinen shuqpaytug'in*-tuwg'an anası ha'm kishkene inisi menen xoshlasqan jılı (M.D.).

Kelbetlik feyildin' -tug'in forması tikkeley betlik affiksleri menen o'zgermeydi. Bul forma bayanlawish xizmetinde kelgende, edi, emes toliqsız feyilleri ha'm bol ko'mekshi feyili menen dizbeklesedi ha'm betlik affiksleri sol ko'mekshi so'zlerge qosiladı: Qolindag'ı jalg'ız qızı bolg'anliqtan tapqanun qızına *kiygizetug'in edi*. Ol kiyim kiygende adam qarap turg'anday bolp *jarasatug'in edi* (M.D.). O'zinnin' qalaysha ha'm qayaqtan bul jerlerge kelip qalg'anımdı, menin' ata-anamnın' kim ekenligin *bilmeytug'in edim* (S.K.).

3. -a, -e, -y+jaq forması. Kelbetlik feyildin' -jaq affiksi -a, -e, -y ha'm -ma+y/-me+y formalı hal feyillerge jalg'anıp, keler ma'ha'l kelbetlik feyilin jasadı: barajaq, kelejaq, so'yleyjaq, oqyjaq, barmayjaq, kelmeyjaq, aytpayjaq, t.b.

Keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' -a, -e, -y+jaq forması ataw formasında atlıq so'zlerdin' aldında kelgende, atributivlik ma'nide keledi: Usı kishkentay a'n'gimede *aytlajaq* waqiyalardıń barlıg'ı Tazasuw menen baylamış. Shaması, suwdin' dawısının' esitiliwine qaray alg'a *ju'rejaq* jolının' uzaq jaqınlıg'in anıqlasa kerek (S.K.). Ol aldag'ı waqıtları *isleyjaq* jumısların ko'z aldına keltirdi (Q.E.).

Bul forma heshqanday so'z o'zgertiwshi affikssız, ataw formasında ga'ptin' aqırında kelgende, bayanlawishlıq xızmet atqaradı: -Bul jynaqtın' ma'nisi ne? Bunda ne ga'p *bolajaq?*—dep soradı Axmet. -Bunda so'z so'y-lenejaq, tu'sinesen' be? Sizlerdin' jan'ag'ıday halın'ızdı ko'rip *ku'yinejaq* (Q.E.).

-a, -e, -y+jaq formalı kelbetlik feyildin' betlik affiksi arqalı o'zgeriwi feyildin' anıqlıq meyilin jasadıY oqyjaqpan, jazajaqpan, oqyjaqpız, jazajaqpız, oqyjaqsız, jazajaqsız, t.b. Bul formanın' edi toliqsız feyili menen dizbeklesip keliwinen feyildin' analitikalıq formadag'ı o'tken ma'ha'li jasaladı: Anaw qara o'giz benen qızıl tana su'zisip, tas bolmasa birin-biri *jarıp taslayjaq edi* (S.X.). *Jig'ilajaq edi*, Polat jasawıl su'yep qaldı (T.Q.).

4. -Maqshı/-mekshi forması. Kelbetlik feyildin' -maqshı/-mekshi forması ha'reket atı feyilinin' -maq/-mek formasına professiya bildiriwshi -shı/-shi affiksi qosılıp, maqset ma'nili keler ma'ha'l kelbetlik feyili

jasaladı. Onın' bolımsızlıq forması **emes** tolıqsız feyildin' dizbeklesiwı arqalı analitikalıq formada bildiriledi: barmaqshı, kelmekshi, aytpaqshı, jazbaqshı, barmaqshı emes, aytpaqshı emes, t.b.

Kelbetlik feyildin' -maqshı/-mekshi forması betlik affiks qollanıl-g'anda is-ha'reketin' kelesi waqıtta islenetug'ının bildiredi: Shıması izin mag'an a'kelip *toqsırmaqshı* (T.Q.). Bular xalıq ushın ag'ıp kiyatır-g'an baxıt da'ryasın *baylamaqshı*. Maqseti jetim qalg'an Aqbotı sorlını toqallıqqa *almaqshı* (S.X.).

-maqshı/-mekshi formalı kelbetlik feyildin' bol ko'mekshi feyil ha'm edi tolıqsız feyil menen dizbeklesiwı o'nimli. Bul forma bol ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelgende, ko'binese bayanlawısh, pısıqlawısh, substantivlenip, baslawısh, tolıqlawısh xızmetlerin de atqaradı. Bayanlawısh xızmetinde kelgende, ha'r tu'rli ma'ha'llik ma'nilerge qatnashı boladı: Men onı *unıshlandırmaqshı bolaman*. Dayım, Qartabay g'arrı, Aysha apay menı *jubatmaqshı boldı* (S.Q.). Kemedegilerdin' bir shetke burıp *qaslaqlamaqshı bolg'anı* iske aspadı (J.S.). Ba'lkim, olar Mamannın' bendelerdi *basatmaqshı bolg'anın* qarawıllardan esitken (T.Q.).

Bul feyil -maqshı edi formasında kelgende, tiykarınan, o'tken ma'ha'l ma'niisn bildirip, bayanlawısh xızmetin atqaradı: Izinen burıp o'lgenshe *sabamaqshı edi*, onı sha'ynek ko'terip kelgen Aqbotanın' su'ykimli sawlatı irikti. Ol jarag'ın alıp *qarsılıq qilmaqshı edi* (S.X.). Ol Tazasuw boyına *kelip oturmaqshı edi*, bet-qolların juwmaqshı edi ha'm kishkene uwısları menen suwdan *qanıp ishpekshi edi* (S.Q.).

HAL FEYİL

§ 113. Hal feyil formaları haqqında tu'sinik. Hal feyil-feyil ha'm ra'wishlik belgilerge iye bolg'an feyildin' atributivlik pısıqlawıshlıq forması.

Hal feyiller da'slepki do'rendi formasında bet, san ha'm ma'ha'l ma'nilerin bildirmeydi. Sonlıqtan, hal feyiller morfologiyalıq belgisi jag'ınan betlik emes feyillerdin' sistemasına kiredi.

Hal feyil leksika-semantikalıq jaqtan is-ha'reket protsessin bildiredi, bolımlı ha'm bolımsızlıq, da'reje formalarına iye boladı. Biraq hal feyildin' affiksleri feyildin' da'reje ha'm bolımsızlıq formalarından keyin jalg'anadı. Hal feyildin' -ıp/-ip, -p, -a/-e, -y, -may/-mey sıyaqlı o'nimli formaları betlik affikslerin qabil etip, anıqlıq meyildin' jasalıwına tiykar boladı.

Hal feyil ha'reketlik ma'nisin pu'tkilley jog'altıp adverbializatsiyalanıp kelgende, ra'wish so'z shaqabının' toparına o'tedi: qayta (joba qayta qaraldı), qaytarıp (qaytarıp so'z aytpadı), qayta-qayta, so'yley-so'yley (so'yley-so'yley sheshen bolasan'), ko're-ko're (ko're-ko're ko'sem bolasan'), arnap, ile shala, ko're sala, ala sala, t.b.

Hal feyil formaları tiykarı ha'm do'rendi qospa affiksler bolıp eki toparg'a bolınedi. Birinshi toparg'a hal feyil jasawda o'nimli qollanıla-

tug'in -ip/-ip, -p, -a, -e, -y, -may/-mey formalı tiykarg'i dara affiksler, ekinshi toparg'a shug'isi jag'man eki yamasa u'sh affikstin' qosilwınan payda bolg'an -g'alı/-geli (-qalı/-keli), -g'ansha/-genshe (qansha/-kenshe), -mastan/-mesten, g'anday/-gendey (-qanday/-kendey), -tug'ınday, -mastay/-mestey, -g'anlıqtan/-genlikten (-qanlıqtan/-kenlikten) sıyaqlı qospa affiksler kiredi.

§ 114. Hal feyildin' dara formaları. Hal feyildin' -(i)i-p forması.

Hal feyildin' -p formasının' ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde -ip/-ip, -p sıyaqlı u'sh morfologiyalıq variantı qollanladı.

-p formalı hal feyildin' bolımsızlıq ma'nisi -ma+y/-me+y forması arqalı bildiriledi: barıp-barmay (qayttı), kelip-kelmey (ketti), ketip-ketpey (qaldı), islep-islemey (ju'r), t.b.

Hal feyil formaları tiykarg'i is-ha'rekettin' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiriliwi menen qatar, tiykarg'i is-ha'reketti de bildiredi. Bul jag'day analitikalıq formadag'i feyillerdin' jasalwında anıq ko'rinedi. Analitikalıq formadag'i feyillerdin' quramında tiykarg'i ma'ni hal feyilde saqlanadı. Qosımsha grammatikalıq ma'ni ko'mekshi feyil arqalı bildiriledi: *aytıp berdi, buzılıp qaldı, oqıp shıqtı, islep atır, oynap ju'r*, t.b.

-p formalı hal feyil tiykarg'i is-ha'rekettin' belgisin bildirip, onın' qosımsha ekinshi da'rejeli is-ha'reketi ma'nisinde keledi. Ekinshi da'rejeli is-ha'reket xızmetinde kelgende, tiykarg'i feyil menen jupkerlesiwshi baylanısqa tu'sedi. Bunday jag'dayda tiykarg'i feyil menen -p formalı hal feyil ha'r tu'rli pısqılawıshlıq ma'nilerdi bildiredi: *Quralay dala gıyasına ra'ha'tlenip* otladı. Ol *qısımp* terley basladı (T.Q.). *Senin' erlik islerin'di ko'rip* quwandıq (A'.T.). Ol *so'zden soqqı bergisi kelip* omı shımsıshıp so'yledi (Q.D.). Ol o'zinin' Shıbıqlı awılında *oqıp ju'rip*, miynet etiwge qızıqsındı (X.S.).

Hal feyildin' -a/-e, -y forması. Feyildin' tu'bir ha'm do'rendi tu'bir-lerine -a/-e, -y affiksleri jalg'anıp hal feyil jasaladı. Onın' bolımsızlıq ma'nisi -may/-mey forması arqalı bildiriledi: bara, kele, ala, ko're, so'yley, bara-bara, ko're-ko're, so'yley-so'yley, almay, bermey, ko'rmey, t.b.

Hal feyildin' -a/-e, -y forması qospa feyil jasawda o'nimli qollanladı. Bul forma ko'mekshi feyil menen qosılıp qospa feyil jasap kelgende, tiykarg'i ha'reketlik ma'ni hal feyil arqalı bildiriledi. Onın' ha'r tu'rli ekinshi da'rejeli ko'mekshi grammatikalıq ma'nileri ko'mekshi feyildin' qatnası menen an'lasıladı.

-a/-e,-y formalı dara hal feyillerge betlik affiksleri jalg'anıp arqalı anıqlıq meyildin' keler ma'ha'li jasaladı: baraman, barasan', baradı, kelemen, kelesen', keledi, isleyimiz, isleysiz, isleydi, t.b.

Hal feyildin' -may/-mey forması. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde hal feyildin' bolımsız forması -may/-mey (-pay/-pey, -bay/-bey) sıyaqlı altı allomorfolıq variantta qollanladı.

N.A.Baskakov -ip/-ip-p formalı hal feyillerdin' geyde kelme-p, barma-p tu'rinde qollanilatug'ının ko'rsetedi, biraq bul formanı a'debiy til ushın norma bolmaydı dep esaplaydı.¹

Haqıyqatında da ha'zirgi a'debiy tilde -ip/-ip-p formalı hal feyil sol formasın saqlag'an tu'rinde bolımsız formada qollanılmaydı dep qarawg'a bolmaydı. Bul forma betlik affiksli kelgende -p affiksi bolımsızlıq formadan keyin -map/-mep tu'rinde saqlanadı: oqmappan, jazbappan, tu'sinbepsen', barmaptı, kelmepti, barmap edi, kelmep edi: Ko'p oqıg'an jigitsen', ja'miyetlik rawajlanıwdı ele *tu'sinbepsen'* (T.Q.). Salımp aturg'an komp-leksli ferma qurılısına baratug'm jol u'stine asfalt *to'selmepti* («E.Q.»).

Hal feyildin' -may/-mey forması -ip/-ip-p ha'm -a,-e,-y formalı hal feyiller sıyaqlı dara, ta'kirarlang'an, toplam formasında ha'm qospa feyillerdin' quramında ken' qollanıladi.

§ 115. Hal feyildin' qospa formaları. Hal feyildin' qospa formaları, onun' dara formaları sıyaqlı tiykarg'ı is-ha'rekettin' ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip keledi. Qaraqalpaq tilinin' faktleri tiykarında to'mendegi feyil formalarının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri esapqa alınıp hal feyildin' qospa formaları dep qaraladı.

Hal feyilinin' -g'ansha/-genshe forması. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde hal feyildin' bul forması -g'ansha/-genshe -qansha/-kenshe sıyaqlı to'rt allomorfallıq variantta qollanıladi.

Bul qospa forma shıg'ısı jag'ınan kelbetlik feyildin' -g'an/-gen formasına ra'wish jasawshı -sha/-she affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Semantikalıq jaqtan ekinshi bir is-ha'reketke qatnaslı onun' isleniw shegin bildiredi: alg'an-sha, ko'rgen-she, barg'an-sha, kelgen-she, t.b.

-G'ansha/-genshe formalı hal feyiller ga'p ishinde, tiykarınan, jeke ha'm toplam formalarında qollanıladi. Sintaksislik funktsiyası jag'ınan tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onun' ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildirip, pısqılawısh xızmet atqaradı: A'kem *biyday qırmanın alg'ansha* qaldı (T.Q.). *Qorqaqlıq etip da'wrın su'rgenshe* ma'rtlik penen o'lgen artıq (naqıl);

Barjay etpegenshe senin' kewlin'di,

Perzentin'men kewli qarar tappag'an. (Q.S.).

Biz *qashan tappag'ansha* u'mitsizlenbeymiz (J.S.).

Hal feyildin' -g'alı/-geli forması. Hal feyildin' -g'alı/-geli qospa forması shıg'ısı jag'ınan kelbetlik feyildin' o'tken ma'ha'l -g'an/-gen formasına -lı/-li affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı: -g'anlı/-genli, -g'alı/-gelli, -g'alı/-geli, barg'alı, kelgeli, aytqalı, ketkeli, t.b.

Hal feyildin' bul formasının' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde -g'alı/-geli, -qalı/-keli sıyaqlı to'rt allomorfallıq variantı bar.

¹ Баскаков Н.А. Каркалпакский язык, II, 462-бет

-G'ali/-geli formalı hal feyil jeke qollanılıp kelgende, tiykarg'ı is-ha'rekettin' subiektisinen basqa, o'zine ta'n subiektke iye bolip, bag'innm'qı ga'ptin' bayanlawishi xızmetin atqaradı: Jiyemurat awılǵ'a kelgeli, qansha o'zgerisler bolıp atır. (T.Q.). Baspashının' g'awasatı shıqqalı, bazar-asharg'a da barmaytug'in boldıq. (Sh.S.).

-G'ali/-geli formalı hal feyil toplam formasında kelgende, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnashı onın' ekinshi da'rejeli ha'reketi bolıp keledi. Bunday jag'dayda is-ha'reketti waqt pısıqlawishi ma'nisinde sıpatlaydı: Ol usı u'ye kelgeli dalag'a shıqqag'an edi. (T.Q.).

Hal feyildin' -g'ali/-geli forması beri (berli) tirkewishi menen dizbeklesip kelip tiykarg'ı is-ha'rekettin' isleniwinin' baslanıw waqtın bildiredi. Bul tirkewishli formanın' waqtıhıq ma'nisi tirkewishsiz tu'rine qarag'anda anıq boladı: Sarımbet *ketkeli beri*, awılǵa ko'p o'zgerisler bolıptı. (A.A.). Yasen ag'a menen Nikolay azang'ı *saat jetilerde ketkeli* berli ele qaytıp kelgen joq. (S.S.).

Hal feyildin' -g'anday/-gendey forması. Hal feyildin' -g'anday/-gendey qospa forması kelbetlik feyildin' o'tken ma'ha'l -g'an/-gen, -qan/-ken formalarına uqsashıq ma'ni beriwshi -day/-dey affiksiniń jalǵ'anıwı arqalı jasaladı. Sonday-aq siyrek jag'dayda kelbetlik feyildin' keler ma'ha'l -tug'in formasına -day ha'm keler ma'ha'ldin' bolımsız -mas/-mes formasına -tay/-tey affiksleriniń jalǵ'anıwı arqalı da hal feyil formaları jasaladı. Yalǵ'anday, bergendey, aytqanday, esitkendey, keletug'ınday, alatug'ınday, barmastay, kelmestey, t.b.

Hal feyildin' -g'anday/-gendey forması ga'pte tiykarg'ı is-ha'reketke qatnashı sın, salıstırıw, sebep, maqset, t.b. pısıqlawishlıq ma'nilerdi bildiredi: Samal da *qasarısqanday* ısqırıp tur (S.X.). Waqt gu'lli jer betin *tanıp bolmastay etip* gu'llendiredi (S.K.). An'shı iyt azg'ana juwırdı da, shamasın bilgendey qan'sılap turıp qaldı (K.S.). Ol praktikalıq jumislardıń barısın xabarlag'anday bolıp so'yledi (T.N.).

Hal feyildin' -mastan/-mesten forması. Hal feyildin' bul tu'ri -mastan/-mesten (-bastan/-besten, -pastan/-pesten) sıyaqlı 6 allomorfaıhıq variantta qollanıladı. Bul qospa forma shıǵ'ısı jag'ınan keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' bolımsız -mas/-mes formasına shıǵ'ıs seplik formasındaǵı -tan/-ten affiksiniń qosılıwı arqalı jasaladı: barmastan, kelmesten, aytpastan, so'ylespesten, oqımastan, u'ndemesten, oylanbastan, t.b.

Hal feyildin' bolımsız -mastan/-mesten forması -may/-mey forması menen ma'nilik jaqtan ku'ta' jaqın keledi. Olardı birinin' orına birin almastırıp ta qollana beriwge boladı: U'ndemey shıǵ'ıp ketti-u'ndemesten shıǵ'ıp ketti, aytpay ketti, aytpastan ketti, uyqılamay shıqtı, uyqlamastan shıqtı, t.b.

-Mastan/-mesten formalı hal feyili de basqa hal feyil formaları sıyaqlı, ga'p ishinde dara ha'm toplam formalarında qollanıladı. Hal feyildin' bul tu'ri dara feyil formasında qollanılg'anda, ko'binese jay ga'ptin' struktura-

sında tiykarg'ı is-ha'reketin' sınıın bildirip keledi Arzımbet irkilmesten juwap berdi (S.X.). Qız benen jigit u'ndemesten bir-birine qatadı (O'.A.).

-Mastan/-mesten formalı hal feyil toplam formasında kelgende, ken'eytilgen pısıqlawısh kelip, tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslıqta, waqıt, t.b. qatnaslardı bildiredi: Ol *hesh kimgе sezdirместен* shug'ıp ketti (M.D.). *Tegerang'a ketpesten aldın da* at qosshım edi, ha'zir no'kerim (Sh.S.).

Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten forması. Hal feyildin' -g'anlıqtan/-genlikten forması ha'reket atı feyilinin' -g'anlıq/-genlik qospa affiksi menen shug'is seplik formasındag'ı -tan/-ten affiksinin' qosılıwı arqalı jasaladı. Bul formanın' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde 4 allomorfallıq (-g'anlıqtan/-genlikten, -qanlıqtan/-kenlikten) variantı qollanıladi.

Qaraqalpaq tilinde, ha'tte tu'rkiy tillerinde de -g'anlıqtan/-genlikten formanın' feyildin' funksional formaların' qaysı tu'rine kiretug'inlig'i tuwralı arnawlı so'z etilmeydi. Bul forma geypara tu'rkiy tillerindegi miynetlerde ra'wish yamasa ha'reket atı feyili dep qaraladı. Ma'selen, E.İ.Mamanov «kelbetlik feyildin' -g'an formasına -dıq/-dik affikslerinin' jalg'anıwınan jasalg'an do'rendi (alg'andıq, ko'rgendik) so'zlerge shug'is sepliginin' -tan/-ten jalg'awının' qosılıwınan ra'wishtin' jan'a forması jasaladı» dep ko'rsetedi.¹

N.A.Baskakovtın' miynetinde -g'anlıqtan/-g'anlıg'ınan formalı feyiller ha'reket atı feyilinin' o'tken ma'ha'l semantikalı tu'ri dep ko'rsetiledi.² Sonday-aq B.Quthmuratovtın' miynetinde de bul feyil formaları ha'reket atı feyilinin' shug'is sepliktegi forması dep beriledi.³

A.A.Yuldashev -g'anlıqtan/-genlikten formalı feyildin' funksionallıq jaqtan -p formalı hal feyilge ku'ta' jaqm ekenligin ko'rsetedi.⁴

Haqıyqatında, -g'anlıqtan/-genlikten formalı feyil shug'ısı jag'ınan u'sh affikstin' birliginen quralg'an qospa forma. Bul affiks -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge atawısh so'z jasawshı -lıq/-lik affiksinin' jalg'anıwınan jasalg'an ha'reket atı feyilinin' -g'anlıq/-genlik qospa formasına shug'is sepliktin' -tan/-ten affiksinin' qosılıwınan jasalg'an. Sol u'sh affikstin' birigiwinen u'shinshi bir jan'a ma'ni payda boladı. Onın' en' da'slepki -g'an forması o'tken ma'ha'l kelbetlik feyil, ekinshi -g'anlıq qospa forması ha'reket atı feyilinin' substantivlik, al u'shinshi -g'anlıqtan qospa forma hal feyilge ta'n bolg'an sebeplik ma'ni bildiredi. Bul son'g'ı formadan o'tken ma'ha'llik yamasa substantivlik ma'ni an'lasılmaydı. Bul forma tiykarg'ı is-ha'reketke qatnash qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketi

¹ Современный казахский язык. (1962) 325-бет

² Баскаков. Н. А. Каракалпакский язык, II, 325-бет

³ Кутлымуратов В. Хэзирги заман каракалпак тилинде хэрекет атлары, 10-бет.

⁴ Юлдашев. А. А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. 11-бет

bildiredi. Demek, -g'anliqtan/-genlikten formalı feyiller ha'reket bildiriwi arqalı ra'wishlerden ayrılıp turadı. Ekinshiden, bul forma ha'reket atı feyilindey, tek ha'rekettin' atın bildiriw menen g'ana sheklenbeydi, ol tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı, onın' menen sebeplik ma'nide baylanıladı.

Hal feyildin' -g'anliqtan/-genlikten forması substantivlenbeydi, tap usı formasın o'zgeretpegen, qatıp qalg'an forma tu'rinde hal feyildin' bir pu'tin qospa affiksi dep qaraladı.

-g'anliqtan/-genlikten formalı hal feyillerdin' bolımsızlıq ma'nisi onın' tu'bir forması arqalı beriledi: barmag'anliqtan, kelmegenlikten, islenbe-genlikten, oqımag'anliqtan, t.b.

Hal feyildin' -g'anliqtan/-genlikten formasının' is-ha'reketi tiykarg'ı is-ha'reketten burın islenedi, tiykarg'ı is-ha'rekettin' isleniwine, onın' ju'zege shıg'ıwına sebepti boladı, yag'nıy son'g'ı is-ha'rekettin' isleniwi da'slepki is-ha'rekettin' isleniwine qatnaslı boladı: Suw bolmag'anliqtan, bul a'tiraptan el ketti (M.D.). Bıyl qıs qattı kelgenlikten, muz qalın' qatqan edi (K.S.).

Hal feyildin' -g'anliqtan/-genlikten forması ga'p ishinde, ko'binese atawısh so'zlerdi basqarıp hal feyil toplamı, dara ha'm qospa so'z formalarında keledi. Sintaksislik funktsiyası jag'ınan jay ga'plerdin' quramında sebep pısıqlawısh, al bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' quramında sebep bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetin atqaradı.

Sorawlar

1. Qanday feyiller betlik emes feyillerdi bildiredi? Atap ko'rsetin', olardin' bir-birinen ayırmaşılıg'ı tuwralı tu'sinik berin'.

2. Ha'reket atı feyilinin' eki so'z shaqabına qatnaslı o'zgesheliklerin aytın'. Qanday jag'dayda ha'reket atı sibstantivlenedi?

3. Tu'rkiy tillerindegi ha'reket atının' infinitiv formasının' rawajlanıwı ha'm qa'liplesiwinde qaysı shet tillerdin' ta'siri bar. Bul tuwralı tu'rkologlardın' pikirlerin keltirip tu'sindirin'?

4. Kelbetlik feyildin' morfologiyalıq formaların aytın'. Onın' en' o'nimli forması qaysı, atap ko'rsetin' ha'm ol qaysı ma'ha'l ma'nisin bildiredi?

5. Hal feyildin' dara ha'm qospa formaları tuwralı tu'sinik berin'. Onın' -g'anliqtan/-genlikten formalarınin' neshe qosımtanın' qosılıwınan du'zilgenin tu'sindirin' ha'm bul tuwralı tu'rkologlardın' pikirlerin so'ylep berin'?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология. ч. I. (части речи и словообразование) М., 1952, 415-473-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 504-527-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, 1994, 256-320-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Univeritet», 2006, 174-200-betler.

Хазирги каракалпак тили. Морфология (сабаклык). Нөкис, 1981, 184-194-бетлер.

Дәүлетов М. Хазирги каракалпак тилинде феийлдин функциональ формаларынын системасы. Нөкис, 1990, 57-113-бетлер.

KO'MEKSHI FUNKTSIONAL FEYILLER

§ 116. Toliqsız feyil. Qaraqalpaq tilinde toliqsız feyildin' sanı ko'p emes. Ol tek g'ana bir tu'birden (er-e) payda bolg'an edi, eken, emes formalarında qollanladı. Toliqsız feyildin' bul formaları erdi>e(r)+di>edi erkan>e(r)+kan>eken, ermish>e(r)+mish>emes formalarında rawajlanıp qa'liplesken.

Toliqsız feyildin' edi, eken, emes formaları jeke turıp ha'reketlik ma'ni an'latpaydı. Olar atawish ha'm feyil so'zlerge dizbeklesip, sol so'zlerge ha'r tu'rli ko'mekshi grammatikalıq ma'ni beredi: adam edi, qızıqlı edi, aytıp edi, u'lken eken, aytqan eken, adam emes, qızıqlı emes, joq emes, kelgen emes, t.b.

Toliqsız feyil formaları atawish so'zlerge dizbeklesip kelip, analitikalıq formadag'ı qospa feyillerdi jasay almaydı. Olar atawish bayanlawshıtın' quramında kelip, og'an predikativlikke ta'n belgiler-ma'ha'l ha'm modalıq ma'nilerdi beriwshi baylanıstırıwshı (svyazka) wazıypasın atqaradı: Kuzma Borodin o'r minezli, qatal so'zli adam *edi* (T. Q.). Tu'n dumannın' sebebinen be, qısqası, ig'al *eken* (O'. X.).

Edi toliqsız feyili. Toliqsız feyildin' bul forması er>e tu'birine feyildin' o'tken ma'ha'l affiksinin' (-di) jalg'anıwı arqalı jasaladı. Bul dara tu'rinde qollanılmaydı ha'm belgili grammatikalıq ma'ni de an'latpaydı, ol o'zi dizbeklesip kelgen so'zi menen birlikte belgili grammatikalıq ma'nige iye boladı.

Edi toliqsız feyili, ko'binese -p, -ıp / -ip, -g'anday / -gendey formalı hal feyillerge, kelbetlik feyildin' ko'pshilik formalarına, ha'reket atı feyilinin' -ıwda/ -iwde, -maqta/-mekte, sha'rt meyildin' -sa/-se formalarına ha'm ha'zirgi ma'ha'l jasawshı otır, tu'r, ju'r, jatır feyillerine, sonday-aq atawish ha'm geypara modal so'zlerge dizbeklesip, sol so'zlerge o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi. Edi toliqsız feyili joqardag'ı feyil formaları ha'm atawish so'zlerge dizbeklesip kelgende, to'mendegi ma'nilerdi an'latadı:

1. Zat ha'm zatlıq ma'nidegi so'zlerge dizbeklesip, sol predmettin' o'tken waqıtqa qatnaslı ekenligin bildiredi: Men *kim edim*, sol jılları? Men onda jalan' ayaq ju'rgen, ata-babamızdan gu'ndeden basqa heshna'rse qalmag'an jarlının' *qızı edim* (Sh.A.). Qa'dimgi tanıs jartastın' u'sti burınnan batıl bolıp jatırğ'an *Shuqırsay edi* (O'.X.).

Edi toliqsız feyilinin feyil so'zleri menen dizbeklesip keliwi tilde ju'da' o'nimli qollaniladi. Ol to'mendegi feyil formaları menen dizbeklesip, feyildin' o'tken ma'ha'l analitikaliq formasın jasadı:

1) edi feyili hal feyildin' -p edi, -g'anday edi: Qıyıq ko'zleri Irisqul biydin' aybatlı na'zerine *tu'sip edi*, shıdamay atının' ju'wenin erkine jiberdi (T.Q.). Qıyg'ırıp *shaqırıp edi*, hesh jerden ses shıqpadı (Q.x.e.).

Edi toliqsız feyili hal feyildin' -g'anday edi formasında kelip, sol feyilge modallıq ma'nige jaqın bolg'an o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi: Ol bul turısında a'llekimdi ku'tip turg'anday edi (Sh.A.);

2) edi toliqsız feyili kelbetlik feyildin' -g'an edi, -r edi, -tug'in edi, -mas edi, -jaq edi, -wshı edi, -maqshı edi formaları menen dizbeklesip, o'tken ma'ha'l ma'nilerin bildiredi: Qamshını O'mirzaq ata qayın'nan *islegen edi*. Ol jeti jurttın' tilin *biler edi* (Q.x.e.). Shayqımız bir aytqanın heshqashan *ta'kirarlamas edi*. Maman otınshılardı'n a'n'gimesin *ın'lay berejaq edi*, olar uzaqlap ketti (T.Q.). Men anaw-mınaw na'rseni *bildirmewshi edim* (G.T.).

Geyde -r edi toliqsız feyil forması keler ma'ha'l ma'nisin yamasa o'tken ma'ha'l menen keler ma'ha'llik ma'nini de bildirip keledi. -r edi forma keler ma'ha'l ma'nisin bildirip kelgende, sha'rt bag'ınını'qılı qospa ga'ptin' yamasa sha'rt meyil toplamlı ga'plerdin' bayanlawshı xızmetinde keledi: «Axunoy» sag'an tiyisli bolg'anda, onda paxta *taw bolar edi*. Sa'l eglensen' *basılar edi*. Ko'ndi u'stine to'kkeninde mıyig'in'nan *batar edin'* (O'.X.);

3) edi toliqsız feyili -wda (edi), -maqta (edi), formalı ha'reket atı feyiline dizbeklesip, dawamlı o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi: Bult tezlik penen awıl betke qaray japırılıp *keliwde edi* (S.Ayniy). Endigi ma'sele bolajaq brigadamızg'a brigadir *belgilewde edi*. Awıl xojalıqları tez *rawajlanbaqta edi* (İ.Q.);

4) edi toliqsız feyili ha'zirgi ma'ha'l jasawshı otır, tur, ju'r, jatr feyillerine dizbeklesip, o'tken ma'ha'ldi jasadı: Sol waqıtta men ananın' baxtı ko'pshilik el- xalqtın', yag'nıy bir tu'birden ko'gerip shıqqan shaqaday ajıralmas na'rse ekenin *oylap otır edim*. Jer, sol ret sen de bizler menen birge aylı aqshamda salqın tartıp, tıp-tınısh bolıp *mu'ligip jatr edin'* (Sh.A.). Saratannın' jumsaq jeli *esip tur edi* (O'.X.);

5) edi toliqsız feyili -sa/-se edi formasında kelip, sha'rt ha'm tilek meyil ma'nilerinie jaqın ma'nidegi feyildin' analitikaliq formaların jasadı: kelse edi, barsa edi, oqısa edi, alsa edi, qabıl etse edi, orınlasa edi, u'yretse edi, oqısam edi, kelsen' edi, bersen' edi, t.b.

Bul feyil formaları o'z aldına qollang'an jay ga'plerdin' yamasa bag'ınını'qı ga'ptin' bayanlawshı xızmetinde keledi: Sen onnan en' bolmasa qırqag'arı asırıp *bersen' edi*. Ag'am mag'an *qarsılıq ko'rsetpese edi* (O'.X.). Men mexanizator *bolsam edi*.

Eken toliqsiz feyili. Bul toliqsiz feyil atawish ha'm feyil so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerge ma'ha'l ha'm modalliq ma'nilerdi beredi.

Eken toliqsiz feyili atawish so'zler menen dizbeklesip kelip, ma'ha'llik ma'ni bildirgende, sol eken so'zinin' feyil so'zlerge beretug'in ma'ha'llik ma'nisine barabar kelmeydi. Sebebi eken toliqsiz feyili feyil menen dizbeklesip kelgende, feyildin' o'tken ma'ha'l kategoriyasin jasawshi grammatikalıq qural retinde xızmetin atqaradı.

Al, atawish so'zlerge dizbeklesip kelip ma'ha'llik ma'ni bergende, sol atawish so'zlerdin' predikativlikke ta'n ma'ha'llik ma'nige iye ekenligin bildiredi. Biraq ma'ha'l kategoriyasin jasay almaydı. Bunday jag'dayda toliqsiz feyiller sol so'zlerge predikativlik ma'ni beriwshi atawish qospa bayanlawishtin' quramındag'ı baylanıstırwshılıq xızmetin atqaradı.

Eken toliqsiz feyili atawish ha'm feyil so'zler menen dizbeklesip kelgende, to'mendegi ma'nilerdi an'latadı:

1. Eken toliqsiz feyili predmet ma'nisindegi atlıq so'zler menen dizbeklesip, sol predmettin' o'tken waqıtqa qatnaslı ekenin bildiredi: Ol menin' a'japam *Ko'kenay eken*. Ol shınarday boylı-sınlı *qız eken* (S.K.). Ol shayqımızdın' *xızmetkeri eken* (T.Q.).

Eken toliqsiz feyili atawish so'zler menen dizbeklesip bayanlawish xızmetinde kelgende, sol eken feyili dizbeklesken atlıq so'z so'ylewshige belgili, so'ylesiwshinin' sol predmetti ko'rip bilgenligi an'lasıladı ha'm xabardın' jaqın waqıtta bolg'anın bildiredi: Bul temir joldın' *adamı eken*. Bul olardan sa'l boyshan'law demesen', tap menin' Jaynag'im qatarlı jas bala *jigit eken* (Sh. A.). Bul olardın' qaladan talap alg'an *oljalari eken* (J. S.).

2. Eken toliqsiz feyili kelbetlik, ra'wish so'zler menen dizbeklesip kelgende, subektin' hal-jag'day, belgi, mug'darlıq ma'nilerin bildiredi: Qon'ıratın' jeri *sorlıq eken*, adamları *qorqaq eken*, biyleri, sawdagerleri *iytlerdey eken*. Biyler de *ma's eken* (T. Q.). Qon'ıratın' joli *uzaq eken*. Aral da balıq ko'p eken.

Eken toliqsiz feyili, tiykarınan, kelbetlik feyildin' -g'an, -r, -jaq, -mas, -maqshı formalı tu'rlerine, sha'rt meyilinin' -sa, anıqlıq meyildin' -dı formasına ha'm feyildin' ha'zirgi ma'ha'lin jasawshi otır, tur, ju'r, jatır ko'mekshi feyillerine dizbeklesip, feyildin' o'tken ma'ha'l analitikalıq formasın jasaydı.

Eken toliqsiz feyili -g'an eken formasında kelgende to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

a) -g'an eken forması boljawlı ma'nidegi buring'ı o'tken ma'ha'l ma'nisin beredi: Sol jerlerde burınları erkinlikti, o'mirdi su'ygen bir kish-kene xalıq jasag'an eken. (S. K.). Erte waqıtları usı qalanı jaw *shapqan eken* (Q.x.e.);

b) -g'an eken forması is-ha'rekettin' jaqın waqıtlarda bolg'anın bildiredi: Sol waqıtta esik betke kempir apamı da *kelgen eken* (S.K.). Bul

tentekler da'rya betke baramız dep, a'kesinin' traktorının' aldına shıg'ıp *ketken eken* (Sh. A.);

d) -g'an eken formasının' is-ha'reketi basqa bir is-ha'reketten son' bolg'anın bildiredi: Xan Irisqul biydikinde qonıp, ka'rwan basını sol jerge *aldırğ'an eken* (T. Q.);

f) -g'an eken formasınan an'lasılğ'an is-ha'rekettin' basqa bir is-ha'reketten burın bolg'anın bildiredi: Bir qarasam, bizin' A'liyman sol gu'llerden bir da'ste julıp alıp, mennen tartınıp bir jaqqa a'ketip *baratırğ'an eken* (Sh.A.).

3. -r, -ar/-er eken ha'm -mas/-mes eken foramları gu'manlanıw, boljawlı ma'nilerin bildiredi. Bunday jag'dayda kelbetlik feyil menen tolıqsız feyildin' arasında soraw janapayı yamasa kelbetlik feyildin' aldında soraw almasıg'ı kelip, soraw ga'p ma'nisinde qollanıladı: «Sa'l to'menirek tu'ssem qalay *bolar eken?*». Ol jer onshelli tik jar emestey edi, biraq qozg'alsam iyt *sezip qalmaspa eken?* (S.K.). Bunun' sonı ne *is bolar eken?* Xosh hawazlı, qatı qulaq balanın' keleshek ta'g'diri qanday *bolar eken?* (K.S.).

Bunday sorawlıq ma'ni eken tolıqsız feyilinin' -dı eken forması arqalı da bildiriledi: Og'an ne boladı *eken?* Onı armiyag'a alıp keteme eken, ya basqa bir na'rse *boladıma eken?* Shappattay xat jazıp bir xabarnı bildirgende *ne qıladı eken*, balası bar bolg'ır. Birdey shette ju'rgenlikten, a'ke-sheshe degendi umıtıp, tas bawır bolıp *kettime eken ya?* (Sh. A.). Ko'zimiz ilingenine bir kese shay ishim *boldıma eken?* (T. Q.).

4. Eken tolıqsız feyil kelbetlik feyildin' -jaq eken, -maqshı eken formalarında kelip, niyetli keler ma'ha'l feyillerin modallıq ma'nidegi o'tken ma'ha'lge o'tkeredi: Sen bizdi *o'ttirejaq ekensen'* (T.Q.). Ayaq-qolın *baylayjaq eken*, bala ko'nbepti (K.S.). Sen qalag'a *barmaqshı ekensen'*.

5. Eken tolıqsız feyildin' -sa eken forması sorawlı tilek ma'nisin bildiredi: Al endi jas jigitleydi jıynawg'a qashan atlı *jibersek eken?* (T.Q.). Xan ha'zireti ag'zamnın', ullı patshamnın' buyırıqların ne menen *o'tsek eken?* (K.S.). Ha'zirden baslap birotala ma'n'gige *ırzalasıp qoya bersekpe eken* (Sh. A.).

6. Eken tolıqsız feyil ha'zirgi ma'ha'l jasawshı *otur, tur, ju'r, jatır* feyillerine dizbeklesip, ha'rekettin' o'tken ma'ha'lge qatnaslı ekenin bildiredi: Qosıbay barsa, Qayıp ashınıp jalbarınıp so'ylep *otur eken* (K.S.). Ol esikke jaqın *kelip tur eken* (T.Q.). Samsaz bolıp jerge u'n'ilip otırsam, qumırsqalar sabannın' mayda qıyqumların su'yrep *qıbırlap ju'rgen eken* (Sh.A.). Esimdi jıynap ko'zimdi ashşam, kempir apam meni bawırına basıp to'sekte *jatır eken* (S. K.).

Emes tolıqsız feyili. Tolıqsız feyildin' emes forması, tiykarınnan, -er (e) tu'birine kelbetlik feyildin' bolımsız -mes (er+mes>emes) formasının'

qosiluvı arqalı jasalg'an. Toliqsız feyildin' bul tu'ri atawış ha'm feyil so'zlerge dizbeklesip, bolımsızlıq ha'm biykarlawshılıq ma'ni beriwshi element sıpatında ken' qollanıladi.

Emes toliqsız feyili atawış ha'm feyil so'zlerge dizbeklesip to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1. Atawış ha'm modal so'zlerge dizbeklesip, biykarlawshılıq ma'ni bildiredi: Menin' pa'mlewimshe, a'ytewir, sol *ataw emes* (Sh.A.). Bul *durıs emes* (O'.X.). Baslı sır *bunda emes* (T.Q.).

2. Bolımlı ma'nide aytilg'an atawış so'zlerge bolımsızlıq ma'ni beredi: Ol *aqıllı emes*. Jaman niyetler tilge basıla berse, *jaqsı emes* (T.Q.). Ol *uzın boylı emes*, kelte tompaq adam edi (O'.X.). Ne aytıp otırg'anlıg'ın tu'siniw *mu'mkin emes* (S.K.).

3. Kerisinshe emes toliqsız feyili bolımsızlıq ma'nidegi atawış so'zlerge, a'sirese -sız/-siz affiksi arqalı jasalg'an qatnaslıq kelbetliklerge bolımlılıq ma'ni beredi: Oylasqan adamg'a «o'zin' bil» dew-a'm adamgershilik *nishanı emes*. Sizlerdin' padashı g'arrın'ızday jılayman, *ashko'z emespiz* (T.Q.). Raxmet penen Ma'lpeydin' qarım-qatnası jaman emes. Jerimiz *suwsız emes* (O'.X.). Ajarı *ısqınsız emes* (K.S.).

4. Emes toliqsız feyili atawış so'zler menen dizbeklesip kelip salıstırılshı ma'ni bildirip te keledi. Bunday jag'dayda predmet yamasa waqiya, ha'diysele salıstırıladi: Yabılardin' ko'kiregi qıtaylardin' *ko'kiregindey emes* (T.Q.) Biraq baxıt jazdın' ku'nleri birden aspannan nu'serlep jawatug'ın *jawın emes*.

5. Emes toliqsız feyili, tiykarınnan, kelbetlik feyildin' -g'an, -tug'ın, -r, -ar/-er, -jaq formaları, jekke siyrek ha'reket atı feyilinin' -w, -ıw/-iw formalı tu'rleri menen dizbeklesip kelip bolımsızlıq ma'ni an'latadi. Sonın' menen qatar, feyildin' ma'ha'l kategoriyasına da qatnaslı bolıp keledi:

1) toliqsız feyildin' emes forması kelbetlik feyildin' -g'an forması menen dizbeklesip kelip, o'tken ma'ha'ldin' bolımsız formasın jasadı: Sonda anası bas ushınnan bir eli bilay *jiljig'an emes* (Sh.A.). Men esimdi bilgenli onın' bu'gingidey quwanışın *ko'rgen emespen* (K. S.);

2) *emes* toliqsız feyili -tug'ın, -jaq formalı keler ma'ha'l kelbetlik feyillerine dizbeklesip, sol feyillerdin' ma'ha'llik ma'nisine o'zgeris kirgizbesten, keler ma'ha'ldin' bolımsız formasın jasadı: Olardin' bir ushı eleberin shubatılıp *ko'rinetug'ın emes* (S.S.). Haqıyqattanda da, ol basqa jaqqa *barajaq emes* (X.S.). Ol eleberin *keletug'ın emes*.

3) toliqsız feyildin' emes forması kelbetlik feyildin' -ar/-er, -r formalı tu'ri menen dizbeklesip, ha'rekettin' dawamlılıg'ın bildiredi. Bunday jag'dayda kelbetlik feyildin' aldında waqıtlıq sozılımlılıq yamasa ku'sheytıwshi ma'ni beriwshi *ele, sira* so'zleri qollanıladi: Bulardin' ku'shli

jaqtısı *ele so'ner* emes. Da'riya tasıwı *ele qaytar emes*. Jan'bir *sira' tınar emes* (G.İ.).

§ 117. **De ko'mekshi feyili.** Bul feyil o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen o'zgerip ko'mekshi so'z xızmetinde keledi. Ol ko'pshilik jag'dayda tilde dedi, deydi, dep, depti, degen, degendey, degenşe, deytug'm, der, demes, dewshi, dese, desti t.b. formalarda o'zgerip qollanıladı.

De feyili tuwra ga'p yamasa dialog ga'plerdegi avtor so'zlerinde dara formasında kelip, bayanlawısh xızmetin atqaradı. Bul jag'dayda *ayt, so'yle* feyillerinin' sinonimi ma'nisinde qollanılıp, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisin saqlag'anday bolıp ko'rinedi: «O'mirdi usılayınsha quramız!» – *dedi* Bekimbet (O'.A.). – Amanbısan', qutlı dalam? – *dedi* a'sten g'ana (Sh.A.). → Duris, mug'allım, men basladım, – *dedim* (T.Q.).

De so'zi ha'zirgi a'debiy tilde ken' rawajlanıwı na'tiyjesinde birneshe ko'mekshi grammatikalıq ma'nige o'tip polifunksionallıq xızmetlerde qollanıladı. Bul feyil ko'pshilik jag'dayda so'z benen so'zdi ha'm ga'p penen ga'pti baylanıstırıp da'nekerlik xızmet atqaradı:

a) feyilden ha'm atawısh so'zlerden bolg'an qospa bayanlawıshıtın' quramında baylanıstırıwshılıq xızmette keledi: Men bolsam instituttı pitkereyin dep turman (G.İ.). Mine, usı dıg'ırıq sonnan berli «*Dosnazar dig'ırıq*» *dep ataladı* (İ.Q.). Awıl adamları menin' a'kemdi *Nurjan usta dewshi edi* (G.İ.).

b) de feyili hal feyil formasında buyırıq ha'm anıqlıq meyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlarg'a, geyde eliklewish so'zlerge dizbeklesip pisqlawısh ma'nilerin beredi: Ol *sheleklerdin' suw shalpıldamasın dep* eplep ju'rip kiyatur (O'.X.). Segizinshini pitkeriwden Qaraqalpaqstang'a ketemen dep direktorg'a arza berdim (T.Q.). Uzaqtag'ı shubar ala u'yrekler tosattan tolqın shayqalg'anda *g'arq-g'arq dep* jan-jaqqa pıtırıp qashtı (M.Aybek).

d) de feyili kelbetlik feyil formasında atlıq, tan'laq, eliklewish ha'm geypara basqa da so'z dizbeklerine dizbeklesip, anıqlawısh penen anıqlanıwshı so'zdin' arasında baylanıstırıwshılıq xızmet atqaradı: Geologiyalıq ekspeditsiya U'stirtin' ken' qushag'ındag'ı «*Qosbulaq*» *degen jerge* jaylasqan edi (J.Sap.). Qara sıyırdın' mo'-mo' degen dawısına Qaljanın' qulag'ı erben' ete qaldı («E.Q.»).

e) de ko'mekshi feyili hal feyildin' dep, degendey, degenşe ha'm sha'rt meyildin' dese, desek t.b. formalarında bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshının' quramında kelip, bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen baylanıstıradı: Men sizlerge Volodiyanın' tikken teregin *ko'rsetemen dep*, g'arri ornınan turdı (A.Bek.). Ta'jibay ata *ko'ship kelemen degenşe*, bul jerlerdin' ot-sho'bi o'sip turadı (J.S.). Kimde kim alg'a *talpınaman dese, jamanlıq ashaman dese*, onı pu'tkil jurttı quwatlaydı (O'.X.).

§ 118. **Ko'mekshi feyildin' modal ma'nili formaları.** Bir qatar feyiller so'ylewshinin' ha'reketke yamasa predmet, belgi ha'm is-ha'reket waqiya-

larg'a bolg'an ha'r tu'rli qatnasların bildirip, modal ma'nili bolıp ta keledi. Bul ma'nide, tiykarınan, eken, de, bol, bolar, ko'rinedi, qalar, shig'ar, *usaydı (qusaydı)* tolıqsız ha'm ko'mekshi feyiller o'nimli qolla uladı.

Eken feyili. Bul feyil atawish so'zler menen dizbeklesip kelgende sol so'zdin' predikativlik ma'nisin anıqlap eki tu'rli xızmet atqaradı. Birinshidep, atawish bayanlawishtın' quramında bayanlawishlıq xızmet atqarsa, ekinshiden, sol o'zi dizbeklesken so'zge modallıq ma'ni berip, onın' predikativlik ma'nisin ayqınlastıradı. So'ylewshi ta'repinen aytilg'an xabardin' burın so'ylewshige belgili emes ekenligi eken feyili arqalı bildiriledi ha'm so'ylewshi ushın sol xabardin' son' ma'lim bolg'anlıg'ı an'latıladı: O'zi sonday suwko'z g'arri eken (T.Q.). Janay degen g'arriınin' jalg'ız g'ana jas qızı bar eken. Atı Altınshash eken (S.Q.).

Eken feyili to'mendegi feyil formalari menen dizbeklesip modallıq ma'ni an'latadı:

1) -g'an/-gen formalı kelbetlik feyil menen dizbeklesip, ha'qıyqatlıqqa so'ylewshinin' qatnası bar ekenligin bildiredi. Bul modallıq ma'ni so'ylew momenti waqtında xabardı an'latadı: Vagonlardın' ba'ri de adamlarg'a liqqa tolg'an eken (Sh.A.). Or qorg'anının' qurılısı sozilıwına bayanlısh kishi ju'zge adam ku'shi salıng'an eken (T.Q.).

2) Eken feyili -r, -mas formalı kelbetlik feyil ha'm -sa/-se formalı sha'rt meyiller menen dizbeklesip so'ylewshinin' tiykarg'ı pikirge boljaw, o'tinish-tilek, a'rman etiw qatnasların bildiredi: Adam balası jerge qashan toyıp, qashan *qanaatlanar eken* (Sh.A.). Qızım bir sa'tke bolsa da *kelip kete almaspa eken* (S.Q.). Ga'pti *neden baslasam eken*, qalay g'ana aytıp berermen, dep oylana beremen (Sh.A.)

De feyili. Bul feyil to'mendegi modallıq ma'nilerdi bildiredi:

1) de feyili I bet formasında kelip, o'kiniw, shamalap aytıw ma'nisin an'latadı: Eginnin' basında oraq orıp ju'rip Subanqul menen tanısqañımda *on jetide shig'arman deymen* (Sh.A.).

2) de feyili (-sa/-se eken) deymen formasında kelip, o'tinish-tilek ma'nisin bildirip keledi: Men kempir apamınin' qolların uslap sıypalayman, og'an azıraq ta bolsa *jen'ilirek bolsa eken deymen* (S.Q.).

3) Modallıq ma'ni degen feyili menen betlik formalı eken tolıqsız feyilinin' dizbeklesip, bayanlawishtın' quramında keliw arqalı da bildiriledi. Bunday jag'day is-ha'rekettin' isleniwinin' minnetli ekenligin an'latadı:

Bildim dalam, oy-do'n'lerin tegislep,

Tikenlerin *shapsın degen ekensen'*.

Tayın asqa iye bolmay ko'p islep,

Baxtın so'ytıp *tapsın degen ekensen'*.

(M.S.).

De feyili ha'r tu'rli formalarda atawish so'zler menen dizbeklesip kelip te modallıq ma'ni bildiredi: Shayqımızdın' bunı aytıp otırg'anının' ma'nisi

kim azan'dı birge azalamasa, *shin dos emes demekshi* (T.Q.). Ana bolıw degen qanday *a'diwli is deysen'-a!* (Sh.A.).

Bol feyili. Bul ko'mekshi feyil modal ma'nili bolıp kelgende, bolar, bolmas, boladı formalarında qollanılıp, is-ha'rekettin' ha'r tu'rli modallıq ma'nilerin aqlatadı:

1) -sa/-se, -g'an/-gen -maqshı/-mekshi, -g'anday/-gendey formalarda kelgen sha'rt meyil. kelbetlik feyil ha'm feyiller menen dizbeklesip, o'tinish-tilek, *gumanlanıw, boljaw, niyet-maqset* t.b. modallıq ma'nilerde keledi: Nede bolsa jen'is penen tiri qaytsa bolar tu'binde (Sh.A.). Joln'da qurban bolayın, qulinım, *aman kelsen' bolar* (J.Sap.). Mag'an qayta shawıp ju'rmese bolar edi (X.T.). İtimal, solay etsem, sawap is qılg'an bolarman (Sh.A.). Dayım, Qartabay g'arrı, Ayshat apay meni jubatpaqshı boladı (S.Q.).

3) bol feyili -ıwg'a/-ıwge formalı infiniv penen dizbeklesip, is-ha'rekettin' isleniw mu'mkinshiliginin' bar ya joq ekenligin bildiredi: İslewge boladı, bariwg'a boladı, ayıwg'a bolmaydı, bariwg'a bolmaydı t.b.

4) bolımsız formadag'ı *bol* ko'mekshi feyili I, II betlerdegi -sa/-se formalı sha'rt meyilge dizbeklesip is-ha'rekettin' isleniwini' minnetli ekenligin an'latadı: - Tolg'anay jen'ge, qalay etsen'de belin'di bekkem buwıp, ko'pshiliktin' tapsırmasın orınlawg'a azamatlarsha *taq turmasan' bolmaydı*. Qasımg'a xat jazbasam bolmas endi (Sh.A.).

Bol ko'mekshi ha'r tu'rli formalarda atawısh bayanlawıstın' quramında kelipte shamalaw, boljaw ma'nilerindegi modallıq ma'ni bildiredi: Siz jetpiske jaqınlap qalg'an *adam bolarsız*. Qanbiybi, balan' er jetse heshkimnen *kem bolmas* (J.Sap.).

Ko'rinedi feyili. Bul feyil modallıq ma'nide kelgende -g'an/-gen kelbetlik feyil ha'm -g'anday/-gendey bolımlı hal feyil menen dizbeklesip, boljawlı ma'ni an'latadı: Poezd tek ju'k tiyegen vagonlardı *tartıp baratırg'anday ko'rinedi* (Sh.A.).

Ko'rinedi feyili atawısh so'zler menen dizbeklesip kelip te boljawlı modallıq ma'ni an'latadı: Ol *bilimli ko'rinedi*. Onın' baqqan malları bıyl semiz ko'rinedi (O'.X.).

Qalar feyili. Qalar feyili, ko'binese keler ma'ha'l kelbetlik feyil formasında -p, -ıp/-ip formalı hal feyil qollanılıp, boljawlı modallıq ma'ni bildiredi: Aqlıqlı da *bolıp qalarmız* ele (Sh.A.). Ag'an' kelermen degenshe awqatta *pisip qalar* (Sh.Q.).

Qusaydı (usaydı) modal feyili. Bul eki so'z ma'nisi jag'ınan bir-birine sinonim. Biraq, olar ma'nisi jag'ınan ha'reketti bildirmeydi. Bul ko'pshilik jag'dayda feyil ha'm atawısh bayanlawıstın' kelip, shamalaw, boljaw ma'nilerin an'latadı: Men qostı o'zim ayday bereyin, o'gizler de *juwasıp qalg'an qusaydı* (A.A.). -Shayıqtın' otawı aldında irkilgen kim? -

Shayıqtın' u'iken ulı *Xelwet shayıqqa qusaydı* (T.Q.). Staptsiyag'a eki eshalon kelipti, onda barlıq awıldın' balaları bar qusaydı (S.A.).

Usaydı so'zinin' qollanılıwında qusaydı so'zine qarag'anda ayırmashılıq bar. Qusaydı so'zi ko'pshilik jag'dayda -g'an, -tug'in formalı kelbetlik feyil menen dizbeklesedi, heshqanday leksikalıq ma'ni an'latpaydı. Al, usaydı modal so'zinde ha'reket halatqa jaqın leksikalıq ma'ni an'latıladı. Sonlıqtan bul so'z -g'an formalı kelbetlik feyilge dizbeklesiw menen qatar, ko'binese baris seplik formasındag'ı atawısh so'zler menen dizbeklesedi: ko'rgen qusaydı, ko'rgenge qusaydı, qusqa qusaydı.

Bunnan basqa da al, ko'r, kel ko'mekshi feyilleri de geypara tiykarg'ı feyiller menen dizbeklesip modal ma'nilerin bildiredi. Misalı: al feyil — a, -e, -y formalı hal feyiller menen qosılıp (bara aladı, ko're aladı, oqıy aladı, bara almaydı, oqıy almaydı) is-ha'rekettin' iske asıw mu'mkinshiliginin' bar ya joq ekenligin, ko'r, kel feyilleri de usı taqlıqte modallıq ma'nilerdi bildiredi: al ko'rme, bara ko'rme, bara ko'rmesin, alg'im keledi, ko'rgim keledi, oqıg'ısı keledi t.b. buyırıq, tilek ma'nilerindegi modallıqtı an'latadı.

Sorawlar

1. Ma'nili ha'm ko'mekshi feyillerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? Ne ushın olar ma'nili ha'm ko'mekshi feyil bolıp bo'linedi, misallar keltirip tu'sindirin'?

2. Ko'mekshi funksional feyiller qanday tu'rlerge bo'linedi ha'm olardın' bir-birinen o'zgesheligi tuwralı tu'sinik berin'.

3. Tolıqsız feyillerdi aytn', olar qanday tu'rlerge bo'linedi ha'm ha'r bir tu'rinin' o'zine ta'n qollanılıw o'zgesheliklerin tu'sindirin'?

4. de feyili tuwralı tu'sinik berin', ol ga'pte qollang'anda o'zgerip keledi ha'm o'zgergen formalarınin' feyildin' qanday tu'rlerine qatnashı ekenligin aytn'.

5. Ko'mekshi funksional feyiller qanday jag'dayda modal ma'nili bolıp qollanıladı? Modal ma'nili feyillerdi atap aytn' ha'm qanday so'zler menen dizbeklesip, modal ma'ni yuildiriwin misallar keltirip tu'sindirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, Фонетика и морфология, ч. I М., 1952, 365-386-бетлер.

Хожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент, 1966.

Хожиев А. Тўлиқсиз феъл. Тошкент, «Фан», 1970.

Қазак тилиниң грамматикасы. I, Морфология. Алматы, 1967, 155-160-бетлер.

Хәзирги карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалығу хәм морфология. Нөкис, 1994, 74-86 хәм 307-319-бетлер.

RA'WISH

Tayanish so'zler: *ra'wish, ra'wish so'z shaqabi, ra'wishtin' ma'nisi, tu'rleri, sapa ra'wishi, pisiqlawishliq ra'wishler, sin ra'wishi, mug'dar da'reje ra'wishi, waqit, orin, sebep, maqset ra'wishleri, ra'wishtin' da'rejeleri, jay da'reje, salistiruv da'reje, arttiruv da'reje.*

§ 119. Ra'wish haqqinda tu'sinik. Ra'wish — tiykarinan, is-ha'rekettin' belgisin, geyde belgi yamasa zattin' belgisin bildiretug'in so'z shaqabi. Ra'wish is-ha'reket ha'm halattin' belgisin bildirip kelgende, ko'binese feyiller menen baylanisadi: Ekspeditsiya awilg'a *tu'ste* kelip jetti (G'.S.). Ol oyin *tez* juwmaqladi. Quyash *kem-kemnen* qizdira basladi (T.Q.). Atamurat ag'anin' jasi da *birazg'a* barip qaldi (Q.J.).

Ra'wish belginin' belgisin bildirip kelgende kelbetlik penen, zattin' belgisin bildirip kelgende atliq penen baylanisadi: Qalanin' orayliq ko'shelerine *ko'p* qabatli jaylar saling'an. Qurilisqa *az* qarji jumsaldi («E.Q.»).

Ra'wishler morfologiyaliq belgisi boyinsha o'zgermeytug'in so'z shaqabinin' toparina kiredi. Sonliqtan olar o'zi qatnasli so'zler menen ko'binese so'z tu'rlewshi qosimtasiz baylanisa beredi. Biraq, grammatikalik belgisi boyinsha kelbetlikler siyaqli, sol o'zleri qatnasli so'zlerdi, jay, salistiruv ha'm arttiruv ma'nilerinde sipatlap, da'reje kategoriyasina iye boladi: Son'g'i ku'nleri Nurxoja kem-kem *keshirek* qaytatug'in bolip ju'r (O'.X.). Bul jerde jer asti suvlari *ku'ya' to'mende* jaylasqan (X.Z.). Kitapxanamizda kitaplar *og'im ko'p* (J.S.).

Sonday-aq, ra'wishler o'zine ta'n arnavli -sha/-she, -lay/-ley, -lap/-lep ha'm t.b. qosimtalar arqali jasaladi¹: orissha, tu'rkshe, menin'she, sonsha, shiykiley, jaslay, ko'plep, eki qollap, t.b.

Ra'wishler sintaksislik xizmeti boyinsha is-ha'reketke qatnasli pisiqlawish wazıypasın atqaradi: Atamurat ku'ndegisinen *bu'gin erte* turdi. Ol *ha'r jerde* irkildi (T.Q.). Oqıwshılar oqıwg'a *a'bden* qunıqtı (O'.X.).

§ 120. Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rleri. Ko'pshilik a'debiyatlarda ra'wishler leksika-grammatikalik ma'nisine qaray, sapa (anuqlawishliq) ra'wishler ha'm pisiqlawishliq ra'wishler bolip eki toparg'a bo'linedi.²

¹Ra'wishtin' jasalwı sabaqlıqtın' «So'z jasalwı» bo'liminde berildi.

²Виноградов В. В. Русский язык. М. «Высшая школа», 1972, 296-бет; Современный русский язык. II. (Морфология. Синтаксис), изд-во Московского университета, 1964, 187-бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., -Л, 1960, 294-бет; Хангилдин В. Н. Татар теле грамматикасы, Морфология ва синтаксис, Казан, 1959, 265-бет; Современный казахский язык. Фонетика и морфология. Алма-Ата, 1962, 367-бет; Грамматика современного башкирского литературного языка. М., «Наука», 1981, 199-бет; Ha'zirgi zaman uyg'ur tili. II qisim. Morfologiya va sintaksis. Alma-Ata, 1966, 153-бет; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Universitetin' filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No'kis, 1981, 200-бет.

Sapaliq ra'wishlerdin' toparına is-ha'rekettin' isleniw sapasın, sın ha'm usılın, san-mug'darın bildiretug'ın ra'wishlerdi jatqaradı. Ekinshi topardın' quramında is-ha'rekettin' isleniw waqtın, ornın, sebep-maqsetin ha'm t.b. belgilerin bildiretug'ın ra'wishler qaraladı.

Ra'wishler is-ha'reket, belgi ha'm zatlıq ma'nidegi so'zlerge qatnasına qaray ha'r tu'rli ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı. Ra'wishler is-ha'reket yamasa belginin' sapasın bildirip kelgende, is-ha'rekettin' qalay islengenin, isleniw sın bildirip, qalay? qa'ytip? qalayınsha? t.b. sorawlarğa juwap beredi. Bul ra'wishlerdin' toparına: usılay, usılayınsha, birden, tosattan, birdey, arabsha, a'bden, jildam, tikkeley, tez, tez-tez, t.b. ra'wishleri kiredi.

Sapa ra'wishlerinın' ja'ne bir tu'rleri is-ha'rekettin' isleniw san-mug'darın, is-ha'rekettin' isleniwınin' sapalıq da'rejesin bildirip, qansha? qanshadan? qanshalap? (neshelep), t.b. sorawlarğa juwap beredi. Ra'wish-tin' bul tu'rine: az, azıraq, ko'p, ko'birek, birtalay, a'dewir, juwg'arada, waqıtsha, uzaq, jaqın, alıs, jarıma-jarı, ko'plep, azlap, birewlep, ekewlep, qayta, qayta-qayta, t.b. so'zleri kiredi. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sapalıq (anıqlawıshlıq) ra'wishler sın ra'wishi ha'm mug'dar-da'reje ra'wishi sıyaqlı eki tu'rge bo'linedi.

Pısıqlawıshlıq ra'wishlerdin' toparına is-ha'rekettin' isleniw waqtın, ornın, sebebin, maqsetin bildiretug'ın ra'wishler kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi ra'wishler boyınsha geypara izertlewlerde ra'wishlerdin' waqt, orn, mug'dar-da'reje, sın, ten'ew, ku'sheytiw, maqset, sebep ra'wishi sıyaqlı 8 tu'ri ko'rsetiledi.¹ Son'gı grammatikada² joqarıda atalg'an ten'ew ha'm ku'sheytiw ra'wishinen basqa ra'wish-tin' 6 tu'ri ko'rsetilgen. Bunda ten'ew ha'm ku'sheytiw ra'wishleri sın ha'm mug'dar-da'reje ra'wishlerine birlestirilip berilgen.

Haqıyqatında, joqarıda atalg'an ten'ew ha'm ku'sheytiw ra'wishlerin o'zi baylanısqa so'zlerge ma'nilik qatnaslarına qaray sın ha'm mug'dar-da'reje ra'wishlerine birlestirip u'yrengen maqul. Sonda ra'wishler ma'nilerine qaray, da'stu'riy u'yrenilip kiyatırğ'an sın, mug'dar-da'reje, waqt, orn, sebep ha'm maqset ra'wishleri bolıp 6 tu'rge bo'linedi. Bul 6 tu'ri ha'zirgi ilimiy miynetlerde ha'm sabaqlıqlarda qa'liplesken tu'rde u'yrenilip kiyatır.³

§ 121. Sın ra'wishi. Sın ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw sapasın, qalay islengen sın, usılın bildiredi. Olarg'a o'zi baylanısqa so'zlerge qatnaslı

¹ Eshbayev J. Qaraqalpaq tilinde ra'wishler. No'kis, 1976, 59-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. I bo'lim. Morfologiya, No'kis, 1974, 219-bet.

² Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. So'z jasalıw ha'm morfologiya. No'kis, 1994, 322-bet.

³ Sonda, 322-bet; Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Morfologiya. No'kis. 1981, 200-204-betler; Da'wletov M., Berdimuratov E., Qutlımuratov B. Qaraqalpaq tili (6-klass ushın sabaqlıq). No'kis, «Bilim», 2005, 257-bet.

qalay? qa'ytip? qalayinsha? t.b. sorawları qoyıladı. Sın ra'wishi ma'nisinde: tez, a'ste, jildam, da'rhal, zorg'a, a'bden', nayatıy, onssha, o'zbekshe, a'dettegishe, menin'she, usılayınsha, jaslay, tiriley, ko'kley, birden, tosattan, topa-toristan, ju'resine, uzınına, kesesine, birge, birjo'n, jo'nekey, jayaw, jalan'bas, jalan'ayaq, emin-erkin, o'rılı-gu'rılı, tum-tıraqay, olpılı-solpılı, ile-shala, shaqqan-shaqqan, t.b. ra'wishler qollanıladı.

Sın ra'wishleri is-ha'reketke yamasa basqa zatlarg'a qatnashlı ten'ew, salıstırıw ma'nilerin de an'latıp keliwi mu'mkin. Biraq, olar o'zi qatnashlı so'zdi sıpatlaw ma'nisi jag'ınan sınılıq ma'nige ku'ta' jaqın: Bizler o'mirdi *usılayınsha* quramız (O'.X.). Biybixan a'kesinen *jaslay* jetim qaldı (N.D.). Ekinshı ku'ni oqıw *a'dettegishe* baslandı (O'.X.). Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de dıqqat etilgen ra'wishler ten'ew ha'm salıstırıwshılıq ma'nisin beredi. Biraq, sıpatlaw ma'nisi, soraw qoyılıwı jag'ınan sınılıq ma'nige ku'ta' jaqın.

Sın ra'wishlerinin' ma'nisin geypara turaqlı so'z dizbekleri de bildiredi: Sarı uwayım'g'a berilip kiyatır'g'an Qa'mekbay *tu'yeden postın taslag'anday* atınan tu'sti (J.A.). Bayraqlardın' tu'rleri *ko'zdi ashıp jumg'ansha* o'zgerip turdı («E.Q»). Kishkene eki ilaq *xannan xabarsız din'-din'* sekirip ju'r (S.S.).

§ 122. **Mug'dar-da'reje ra'wishi.** Mug'dar-da'reje ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw mug'dar-da'rejesin, sanın, belgi yamasa zattın' artıq-kemlik mo'lsherin bildiredi. Mug'dar-da'reje ra'wishine qansha? qanshadan? qansha ret? qanshalap? sorawları qoyıladı. Mug'dar-da'reje ra'wishlerinin' toparına is-ha'reket, belgi yamasa zattın' belgisin ku'sheytip ya pa'seytip ko'rsetetug'ın ra'wishler kiredi: ko'p, birtalay, a'dewir, azg'antay, ara-tura, juwg'arada, anda-sanda, waqıtsha, qayta, qayta-qayta, qaytıp, qaytarıp, tag'ı, ja'ne, en', nayatıy, og'ırı, az, azıraaq, azmaz, azg'antay, sa'l, sa'l-pa'l, biraz, onsha-sonsha, onshama, bunshama, qanshelli, sonshelli, biren'-saran', az-azlap, ju'zdey, mın'day, t.b.

Mug'dar-da'reje ra'wishinin' ma'nisin geypara turaqlı so'z dizbekleri de bildiredi: Aradag'ı tim-tırılılıq *bir kese shay ishimge* sozıldı (T.Q.). Waqıt *et pisirimge* aynaldı (O'.A.). Men izinen *qarıs boyı* qalmadım (J.S.). Qara suw *qara ko'rim jerge* aparadı (naqıl). *Ko'z jeter jerde* siyrek o'sip turg'an mayda sho'plerdin' basqa heshna'rse joq (O.B.).

§ 123. **Waqıt ra'wishi.** Waqıt ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw waqtın, onın' qashan, qay waqıtta islengenin bildiredi. Olarg'a qashan? qay waqıtta? qashannan? qashannan beri? sorawları qoyıladı. Waqıt ra'wishleri ko'binesi feyiller menen, gejde atawish so'zler menen de baylanısadı: **Ha'zir** ol awıldag'ı emlewξανanın' bas shıpakeri. *Ha'zirgi ku'nde* bizge mal da, jan da qa'dirli. A'liybeکتin' jası *biylil* qırq u'shte (O'.A.). Waqıt ra'wishinin' ma'nisin to'mendegi so'zler bildiredi: bu'gin, biylil, ha'zir,

jan'a, keshe, erten', biltir, endi, burin, ertede, azanda, tu'nde, keshe, ku'ndiz, qista, jazda, gu'zde, ba'ha'rde, mudami, ba'rqulla, ba'r'hama, a'wele, bayag'ida, birdeyine, ugayı, ku'nde, qısı-jazı, ku'ni-ti'ni, bazda, geyde, en' a'wele, a'wel bastan, qısın, jazın, t.b.

Waqıt ra'wishinin' ma'nisin geypara waqıt ma'nili turaqlı so'z dizbekler de beredi: Ol *qas qarayg'anda* ten'izden keldi. *Ko'zimin' tirisinde* og'an qırq jıllıq ta'jiriybemdi bereyin (O'.A).

§ 124. **Orın ra'wishi.** Orın ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw ornın, shıqqan jerin, bet alıs bag'darın bildiip, qayda? qayjerde? qayaqqa? qaydan? qayerden? t.b. sorawlarg'a juwap beredi. Orın ra'wishinin' ma'nisinde to'mendegi so'zler qollanıladi: to'mende, joqarıda, alda, artta, izde, keyinde, sonda, usında, uzaqta, aldına, artına, to'rde, alista, alıstan, ha'r jerde, hesh jerde, hesh jaqta, ha'r jaqta, ha'r jaqtan, tum-tusqa, tum-tustan, jan-jaqtan, bir jerde, t.b.

Orın ra'wishleri is-ha'reketke qatnasına qaray to'mendegi orın ma'nilerin bildirip keledi:

1) is-ha'rekettin' belgili bir isleniw ornın bildiredi: *To'mende* joqarı volthi elektr liniyaları ko'rinip tur («E.Q.»). Da'niyar *aldımızda* ketip baratur (Sh.A.). *Aspanda* asıqtay bult joq (N.D.). *To'rde* jupını kiyiz to'sewli jatur (T.Q.);

2) is-ha'rekettin' shug'iw, baslanıw ornın bildirip keledi: Terimshiler *jan-jaqtan* atız basına jynala basladı (S.X.). *Alıstan* ag'arıp shan' ko'rindi (J.S.). *Batıstan* bult ko'terilip kiyatur (T.Q.);

3) is-ha'rekettin' bag'ıtın bildiredi: Ol geyde to'men salg'an basın *joqarı* ko'terip, terezeden *sirtqa* qarap aldı. Olar tankisin ırg'ıtıp *alg'a* ju'rip ketti (J.S.). Bir-birine qaramay, *tumli-tusqa* taradı («Alpamıs»);

4) is-ha'rekettin' ornının' belgisizligin bildirip keledi: Qıyqıwlap shaqırıp edi, *hesh jerden* ses shıqpaydı. Qansha ko'z juwırtıp qarag'an menen *hesh jerde* ko'rinbeydi (Q.x.e.). Ol *bir jaqqa* ketip edi (T.Q.).

Orın ra'wishinin' ma'nisin geypara orın ma'nisindegi turaqlı so'z dizbekler de an'latadı; *Jeter jerde* el joq (N.D.). *Ko'z ushında* duman ko'rindi (O'.A.). *Ko'z jeter jerde* ko'k suwdan basqa hesh na'rse ko'rinbeydi (O.B).

§ 125. **Sebep ha'm maqset ra'wishleri.** 1. Sebep ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw ya islenbew sebeplerin bildiredi. Olarg'a ne sebep? ne sebepli? ne sebepten? nelikten? sorawları qoyıladi. Bul ra'wishtin' toparın ju'da' az mug'dardag'ı ra'wishler quraydı. Olar to'mendegiler: ilajsız, ilajsızdan, biykar, biykarg'a, bosqa, qurı-bosqa, bostan-bosqa, t.b. Mısalı: Men aldın'nan *biykarg'a* alıppan qoy (O'.A.). Ol *ilajsızdan* tu'yeni sho'girdi (U.P.). Biraq olar da bosqa a'werelenedi (T.Q.).

2. Maqset ra'wishi is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiredi. Olar o'zi qatnaslı so'zge baylanıslı nege? ne maqset penen? qanday maqsette? degen

sorawlarg'a juwap beredi. Maqset ra'wishi de sebep ra'wishleri sıyaqlı ju'da' az mug'dardag'ı so'zlerdi quraydı: arnap, a'deyi, jorta, jortag'a, jay, jaysha, esheyin, tegin, qastan, bilqastan, qasaqana, t.b. Misalı: Ol bul xattı u'y-ishine *arnap* jazıptı (O'.A.). Olar azang'a shekem qashırmay saqla dep *qasaqana* o'zime tapsırdı (T.Q.). Ol *jorta* mıyıq tarttı. O'zim *bilqastan* so'ylesiwge keldim (J.A.).

Sebeb ha'm maqset ra'wishleri ga'pte bayanlawishqa qatnaslı sebep ha'm maqset pısıqlawishi xızmetin atqaradı.

§ 126. Ra'wishtin' da'rejeleri. Ra'wishler de kelbetlikler sıyaqlı da'reje kategoriyasına iye. Ra'wishtin' da'rejeleri is-ha'rekettin' belgisin basqa bir is-ha'reket belgileri menen salıstırıp, is-ha'rekettin' yamasa belginin' isleniw sapasının' artıq ya kemligin, ku'sheyiw ya pa'seyiw belgilerin bildiredi: burn-burnıraq, keyin-keyinirek, ko'p-ko'plew, ju'da', tez, og'ırı joqarı, jap-jaqın, ap-alıs, t.b.

Ra'wishtin' da'rejeleri bildiretug'in ma'nilerine qaray jay da'reje, salıstırıw da'reje ha'm arttırıw da'reje bolıp bo'linedi.

Jay da'reje. Bul da'reje o'zinin' da'slepki tu'bir ha'm do'rendi formasında qollanıladı: burn, erte, kesh, keyin, son', tez, jildam, az, ko'p, shaqqan, bu'ginshe, to'mende, t.b. Misalı: Olardı bizler *burn* ko'rdik (J.A.). Qoylar *azanda* o'riske *erte* jayılp ketti (O'.X.).

Jay da'reje ra'wishleri son'g'ı eki da'rejenin' jasalıwı ushın tiykar boladı.

Salıstırıw da'reje. Salıstırıw da'reje tiykar ra'wishlerge -ıraq/-irek (-raq/-rek), -law/-lew qosımtalarının' jalg'anıwı arqalı jasaladı: azıraq, ko'birek, burnıraq, erterek, tezirek, azlaw, ko'plew, keshlew, shaqqanlaw, t.b.: Ne ushın tın' ha'm partaw jerlerdi o'zlestiriw haqqında *burnıraq* oylamadıq («E.Q.»). A'jiniyaz basqa mollalarg'a qarag'anda ko'shege *ko'birek* shıg'adı (K.S.). Tu'yessin'irdin' birinshi gu'llew da'wiri aprel ayı bolıp, may ayının' aqırında tuqımı pisedi. Bul da'wirde tuqımdı *ko'birek* beredi. Ekinshi ma'rte tuqım beriw da'wiri avgust-sentyabr ayları. Biraq, bul da'wirde birinshi tuqım beriw da'wirine qarag'anda *azlaw* boladı (X.Z.).

Arttırıw da'reje. Ra'wishtin' arttırıw da'rejesi ju'da', dim, og'ada, ku'ta', og'ın, en', nayatıy, t.b. janapaylıq ma'nidegi ku'sheytiw ma'nili so'zlerdin' tiykar ra'wishlerdin' aldınan dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: ju'da' erte, og'ırı tez, dim a'ste, og'ada ko'p, en' aldın, en' joqarı, ju'da' to'men, t.b. Bul janapaylıq xızmettegi so'zler ra'wishlerdin' ma'nisin da'slepki jay da'reje halınan ku'sheytip ha'm ta'sirli etip ko'rsetedi. Misalı: Bul jerde jer astı suwları *ku'ta' to'mende* jaylasqan. Onın' quramında gipstin' mug'darı *ju'da' ko'p*. Qızılsha U'stu'rt sharayatında taslaqlı, qumlı, gipsli topıraqlarda *og'ırı ko'p* o'sedi (X.Z.). Adamnın' sayız jeri *dim ko'p* boladı eken, balam (Sh.S.).

Ra'wishtin' arttırıw da'rejesi tiykar ra'wishlerdin' aldında janapaylıq xızmettegi ku'sheytkish ma'nili buwınlardın' qosılıp, juplasıp keliwi arqalı da bildiriledi: Ol seni *ku'pa'-ku'ndiz* org'a jig'adı. Awıl adamları *ep-erte* orınlarınan tıwp, malların o'riske aydap atır (T.Q.).

Sonday-aq, ra'wishlerge g'ana janapaynıw' dizbeklesip keliwi de arttırıw da'reje ma'nisin an'latadı: Onın' kitapxanasında *ko'p g'ana* ilimiy kitaplar bar edi (K.M.). Olar awıldan *tap jan'a g'ana* shıg'ıp ketken edi (T.Q.).

§127. Ra'wishtin' sintaksislik xızmeti. 1. Ra'wishler sintaksislik xızmeti jag'ınan is-ha'reket protsesin sm, mug'dar-da'reje, waqıt, orın, sebep ha'm maqset ma'nilerin de sıpatlap, sol atamalardağı pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Adamlar *bu'gin* azang'ı saat jetide mashınag'a mindi (T.Q.). Polat *a'dettegishe* azan menen dene shıng'ıw isledi. *Bul jerde a'dettegishe* adamlar ko'p edi (Sh.R.). O'mir g'arnı shopandı *jorta* qorqıtpaıshı boldı. Jol *tag't* dawam etti (T.Q.). Burshaq *biraz* jawdı. Keyninen *azg'antay* jamg'ır silpilep aldı (O'.X.).

2. Ra'wishler atlıqlasıp kelgende, baslawısh, tolıqlawısh ha'm bayanlawısh xızmetlerin atqaradı: *Ko'p* qorqıtadı, teren' batıradı (naqıl). Ko'pke juwirg'an *azdan* bos qaladı (naqıl). Qızketkenin' keleshegi *aldında* (N.D.).

3. Sin, mug'dar-da'reje ra'wishleri atlıqlarg'a qatnaslı bolıp kelgende, anıqlawısh xızmetin atqaradı: Aradan *ko'p* ku'nler o'tti. Fermer xojalıg'ımızda bıyıl salıdan *ko'p* zu'ra'a't alındı («E.Q.»). Azmaz sho'k-kishlep edim, *a'lleqanday* o'zgeshe ses shıg'adı (A'.T.). Awıl xojalıg'ın qayta qurıwdın' na'tiyjesinde ijara xojalıg'ımızda *az* qarjı jumsalıp, *ko'p* o'nim alındı («E.Q.»).

Sorawlar

1. Ra'wishtin' o'zgeshelikleri qanday, ol qanday so'z shaqapları menen baylanıadı?

2. Ra'wish morfologiyalıq belgisi boyınsha qanday so'z shaqaplarının' toparına kiredi? Ne ushın ol o'zgermeytug'ın so'z dep ataladı?

3. Ra'wishtin' so'z jasawshı qosımtaların aytın', mısallar keltirin'?

4. Ra'wishtin' ma'nisine qaray tu'rlerin aytın', ha'rbir tu'rine mısallar keltirin'?

5. Ra'wishtin' da'rejeleri neshew, olardı atap aytın' ha'm mısallar keltirin'?

6. Ra'wish qanday sintaksislik xızmet atqaradı? Ga'p tu'rinde mısallar keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. ч. I. М. 1952. 217-223-бетлер.

Виноградский Э.В. Русский язык. (грамматическое учение о слове). изд. 2-е, М., 1972, 272-317-бетлер.

Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 528-540-бетлар.

Шоабдурахмонов Ш., Аскарлова М., Хожиев А. ҳам баскалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Дарслик. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980, 401-405-бетлар.

Қазақ тилинің грамматикасы. I, Морфология. Алматы, 1967, 201-218-бетлар.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы ҳам морфология. Нөкис, 1994, 321-326-бетлар.

Современный татарский литературный язык. Лексикология. Фонетика, морфология. М., «Наука», 1969, 295-313-бетлар.

BAYANLAWISHLIQ SO'Z SHAQABI

Bayanlawishliq xizmette qollanilatig'im so'zler bayanlawishliq so'z shaqabi (predikativler)¹ dep ataladi. Bayanlawishliq so'z shaqabinin' toparin bar, joq, kerek, za'ru'r, da'rkar, tiyis, lazim so'zleri quraydi. Olar qollaniliw ma'nisine qaray ekige bo'linedi: barliq joqliq ma'nili so'zler ha'm minnetlilik ma'nili so'zler.

§ 128. Barliq/joqliq bayanlawishliq so'zleri. Bul tu'rdegi bayanlawishliq so'zlerdin' toparin bar, joq so'zleri qurap, olar o'z aldina barliq yamasa joqliq ma'nilerdi an'latadi ha'm bayanlawishliq xizmet atqaradi: Ha'rekette bereket bar (naqil). Portfeldin' mayda zatlar salatug'im qaltasi da bar (Sh.A.). Qusta su't joq, jilqida o't joq (naqil).

Bar, joq so'zleri qaraqalpaq ha'm basqa da tu'rkiy tillerinde jaqin waqitlarg'a deyin ha'r tu'rli so'z shaqaplarina qatnasli u'yrenilip keldi. Ma'selen, V.A. Gordlevskiy bar, joq so'zlerin feyillik xizmet atqaratug'im atawishlar dep esaplasa², N.K. Dmitriev da'slep olar *bardur, joqdur* tu'rinde atawish bayanlawish xizmetinde qolanilg'an boliw mu'mkin dep ko'rsetedi.³ A.N. Kononov bar, joq so'zlerine dir, dir baylanistirwshilari (svyazka) qosilip, atawish bayanlawish jasalg'anin so'z etedi.⁴ V.N.

¹ «Bayanlawishliq so'z shaqabi» ataması «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi»nda (1994, 407-бет) «predikativler» ataması menen atalg'an. Usunday atamalar tatar (V.M. Xangildin. Tatar tele grammatikası, Kazan, 1959, 243-бет), azerbayjan (Dj. S. Axmedov. Predikativy v sovremenном azerbaydjanском языке. АКД, Ленинград, 1970), saqıq uyg'ur (Э.Р. Тенишев. Строй сарык-уйгурского языка. М., 1976 115-бет), (Sh. Raxmatullaev. Ha'zirgi a'debiy o'zbek tili (darslik), Tashkent «Universitet», 2006, 209-бет) tillerindegi miynetlerde de qollanilg'an.

² Гордлевский В.А. Грамматика турецкого языка. Избранные сочинения, том II, М., ИВЛ, 1961 33-бет

³ Dmitriev N.K. Bashqort tilinin' grammatikasi. O'fo', 1950, 64-бет

⁴ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л., 1956. 393-бет

Xangildin *bar*, *joq* soʻzleri *kerek*, *tiyis*, *muʻmkin* soʻzleri menen bir qatarda, olar feyil ushın taʼn bolgʻan xızmetti -xabar xızmetin bildiriş keliwi menen ayırılıp turadı dep koʻrsetedi.¹ K.M.Lyubimov *bar*, *joq* soʻzlerininʼ, koʻbinese bayanlawıshlıq xızmette qollanilatugʻının esapqa alıp, olardı predikativlik kelbetlikler dep esaplaydı.²

Demek, joqarıda koʻrsetilgenindey tuʻrkiy tillerinde oʻtken aʼsirdinʼ 70-jıllarına deyin *bar*, *joq*, *kerek*, *zaʼruʻr*, *daʻrkar*, *tiyis*, *lazım* soʻzlerininʼ qaysı soʻz shaqabına qatnashlıgʻı tuwralı haʼr tuʻrli pikirler aytilip kelgeni belgili. Sonʼgʻı jıllarda bul soʻzler ayırım tuʻrkiy tillerinde amawlı izertlenip, modal soʻzlerdinʼ toparına kirmeytugʻın oʻz aldına soʻz shaqabı retinde uʻyrenilip kiyatır.³

Bar, *joq* soʻzleri gaʼpte oʻz aldına bayanlawıshlıq xızmette kelgende, gaʼp obiekktivlik barlıq haʼm joqlıq mazmunga iye boladı. Miynetke ilayıq ziyinet *bar* (naql). Ol jerde tek bolgʻanı uʼsh xojalıq *bar*. Doʻgerekte heshkim *joq* (Sh.A.).

Jarlarınʼ koʻrer kuʼni *joq*,

Uʼstine tartar tom *joq* (Berdaq).

Bul gaʼplerdinʼ mazmunında soʻylewshininʼ heshqanday subiekktivlik qatnası *joq*. Gaʼp mazmunı jagʻınan soʻylewshi taʼrepinen zat yamasa waqıyalardınʼ obiekktivlik barlıq yamasa joqlıq maʼnilerinde qurılıgʻan.

Bar, *joq* soʻzlerine dur baylanıstırwshı (svyazka) haʼm dı janapayı qosılıp kelip te dara atawısh yamasa qospa bayanlawıshlar duʼziledi. Bunday jagʻdayda baylanıstırwshı haʼm janapaylıq xızmettegi qurallar gaʼptinʼ mazmunına obiekktivlik yamasa subiekktivlik modallıq maʼni qosadı:

Mısalı:

1. Begler taʼriyip etsem qalpaq jurtnı,
Xup aʼjep tamasha elleri *bardur*.
2. Aʼrif bolıp haq yolına erishken.
Muʼrshidiw mukammal pırleri *bardur* (Aʼjiniyaz)
3. Jılagʻandı sorama, oʻlgeni *bardı*, kuʼlgendi sorama, bilgeni *bardı* (Q.f.)
4. Awılda oʻzgeris *bardı* birqansha,
Salındı deysenʼbe sovxozda monsha (İ.Yu.).

¹ Xangildin B.N. Tatar tili grammatikası, Kazan. 1959, 243-bet

² Любимов К.М. Предикативное прилагательное в тюркских языках. — «Советская тюркология», 1974, №4, 86-bet

³ Ахмедов Дж.С. Предикативы в современном азербайджанском языке. АҚД. Ленинград. 1970; Тенишев І.Р. Строй сарык - уйгурекого языка. М., 1976, 115-bet; Raxmatullaev Sh. Haʼzirgi aʼdebiy oʻzbek tili (darslik). Tashkent 2006, 209-bet; Haʼzirgi qaraqalpaq aʼdebiy ulininʼ grammatikası, Noʻkis. 1994, 407-410 better.

Bul keltirilgen misallardin' 3-4 ga'plerinin' mazmuninan subiektiv modallıq ma'ni an'lanadı. Bulardag'ı modallıq ma'ni bayanlawıshlıq xızmettegi bardı janapayımın' qosılıwı arqalı bildirilgen.

Bar, joq so'zleri bayanlawıshlıq so'z shaqabı bolg'anlıqtan o'z aldına yamasa qospa bayanlawıshlıq quramında kelgende de birlik, ko'plik sanlarda betlik jalg'awları qosıladı. Misal: Seyilbek men qasın'da *barman*, qorqpa, qarag'im, - dep alg'a qaray entelep ju'rip baratır(X.S.). Ele men o'z diydime *jetken joqpan*. Nesin aytasız, bir orında tepsinip turg'an *joqsız ba?* (I.Q.).

Bayanlawıshlıq so'zlerdin' betlik paradigması

	Birlik	Ko'plik
I bet	barman/joqpan	barmız/joqpız
II bet	barsan'/joqsan'	barsızlar/joqsızlar
III bet	bar/joq	bar/joq

Bar, joq so'zleri edi tolıqsız feyil ha'm -g'an/-gen, (-qan/-ken) tu'rindag'i kelbetlik feyiller menen dizbeklesip, qospa bayanlawısh bolıp kelgende, u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda tartımlanadı. Bunday du'zliste tartım jalg'awı kelbetlik feyilge jalg'anadı da, bar, joq so'zleri ataw formasın saqlaydı: Portfeldin' jiltırawıq temirden islengen qulıp *bar edi* (Sh.A.). *Joq edim*, bar boldım, kamalg'a keldim (A'jiniyaz). Qazıwda ju'rip onın' qasında Allayardin' *tu'negeni bar* (I.Yu.). Ten' atanın' balası ten'likke tursa da, kemshilikke ko'ngen joq (Q.f.)

Suw boyına barg'anım joq,
Suwg'a *na'zer salg'anım joq* (X.q.).

Bayanlawıshlıq so'zlerdin' tartım paradigması

		Birlik	Ko'plik
I	bet	ko'rgenim bar /joq	ko'rgenimiz bar/joq
II	bet	ko'rgenin' bar /joq	ko'rgenin'iz bar /joq
III	bet	ko'rgeni bar /joq	ko'rgenleri bar /joq

Bar, joq bayanlawıshlıq so'zler dara yamasa so'z dizbegi tu'rinde anıqlawıshlıq xızmette de qollanıladı: *Bar* adamlar qalmastan jıyın-terimge qatnastı («E.Q.»). *Bası joqtın* ası joq. *Quyrig'ı joq, jalı joq*, qulan qaydan ku'n ko'rer («Q.f.»).

Ku'shi bar zalım xalıqtı,
Sıylatpaq ushın jılatar (S.M.).

Bar, joq so'zleri substantivlenip kelgende seplik jalg'awları menen tu'rlenedi. Bul jag'dayda ataw formasındag'ı bar, joq so'zleri ga'ptin' bas ag'zaları, al basqa sepliklerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli agzaları xızmetlerin atqaradı: *Bar barn* aytadı, *joq jog'in* aytadı. *Bardin'* isi pa'rman

menen, *joqtin* 'isi a'rman menen. Shin jaqsının' ashıwı *bar*, kegi *joq*. *Joqqa* ju'yrik jetpeydi (naqıl).

Ko'pti qasın'nan qashırma,
Barın'di joq dep jasırma (Berdaq).

Bayanlawıshlıq so'zlerdin' seplik paradigması

Birlik

Ko'plik

Ataw	bar/joq	barlar/joqlar
İyelik	bardın'/joqtın'	barlardın'/joqlardın'
Barıs	barğ'a/joqqa	barlarg'a/joqlarg'a
Tabıs	bardı/joqtı	barlardı/joqlardı
Shuğ'ıs	bardan/joqtan	barlardan/joqlardan
Onın	barda/joqta	barlarda/joqlarda

Bar, joq so'zleri dialog ga'plerdin' qurılıslarında ga'plik intonatsiyag'a iye bolıp, o'z aldına tolıq emes ga'p tu'rinde de qollanıladı. Bunday jag'dayda soraw ga'plerge juwap ma'nisindegi barlıq, joqlıq ma'nidegi tolıq emes ga'p tu'rinde keledi: 1. Balan'ız bar ma? - *Bar* (N.D.). - Ol adamdı tanıysan' ba? - *Joq*. Atın esitkenmen (X.X.).

Bar, joq ha'r tu'rli so'z jasawshı qosımtalar qosılıp, basqa so'z shaqapları da jasaladı: barlıq, joqlıq, barshılıq, joqshılıq (atlıq), barday, joqtay, barlı-joqlı (kelbetlik), barla, joqla (feylil). Misallar: *Barlıq* ne isletpeydi, *joqlıq* ne qıldırmaıdı (A.A'). Ol zatların barın *barday*, jog'ın *joqtay* ko'rip shıqtı. Olardın' *barlı-joqlı* halı bar. Endi onun' qulag'ına o'zin *joqlap* atırg'an hayalının' sestı kelıp atırg'anday boldı (Sh.S.).

§ 129. **Minnetlilik ma'nili bayanlawıshlıq so'zler.** Minnetlilik ma'nili so'zlerdin' toparın kerek, za'ru'r, da'rkar, tiyis, lazım so'zleri quraydı.

Kerek, za'ru'r, da'rkar, tiyis, lazım so'zlerinin' modal so'zlerdin' toparına kirmeytug'inlig'i tuwralı 70—jıllarda ayırım tu'rkiy tillerinin' ilimiy gramatikalarında obiekıiv pikirler ayıldı. Ma'selen, Sh.Rahmatullaev za'ru'riyat ma'nisin bildiriwshı kerek, da'rkar, za'ru'r, lazım sıyaqlı so'zler modal so'zler emes, ba'iki modal ma'nili so'zler' dep pikir bildiredi. Son'g'ı baspadan shıqqan «Ha'zirgi adebiy o'zbek tili» sabaqlıg'ında «kesimlik leksemalar tu'rkimi»² dep o'z aldına so'z shaqabı retinde u'yreniw usınıs etildi.

Soday-aq qaraqalpaq tilinde A.Bekbergenovtın' izertlewlerinde de ga'ptin' son'ında bayanlawısh xızmetinde qollanılatug'ın kerek, da'rkar,

¹ O'zbek tilinin' grammatikası. I tom, morfologiya. Toshkent, «FAN», 1975, 589-bet

² Raxmatullaev. Ha'zirgi a'debiy o'zbek tili (darslik) Toshkent, «Universitet», 2006, 209-bet

lazım so'zleri «predikativler» qatarına kiredi dep ko'rsatildi¹. Biraq usı avtor ta'repinen atalg'an so'zler «Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin grammatikası» atlı miynetinde «modal so'zler» bo'liminde «ga'pte qollanılıwına ha'm ga'ptin' basqa ag'zalan menen baylanısına qaray modal so'zler: jeke ma'nili modal so'zler» ha'm «komponentlik modal so'zler» bolıp eki toparg'a bo'linedi» dep ko'rsatiledi. Sonday-aq usı grammatikada kerek, za'ru'r, da'rkar so'zleri o'zlerinin' tiykarǵı ma'nisinde qollanılıg'anda modallıq ma'ni an'latpaydı, olar belgili bir ga'pte ayırım so'zler menen dizbeklesip kelgende g'ana so'ylewshinin' aytilg'an pikirge subiektiv qatnasım bildirip, modallıq ma'nige iye boladı dep pikir bildiriledi. Bul aytilg'an pikirler tiykarında qaraytuǵım bolsaq, onda bul so'zler modal so'zlerdin' toparında u'yreniliw kerek boladı. Haqıyqatında, atalg'an so'zler o'zlerinin' tiykarǵı ma'nisinde o'z aldına qollanılıg'anda ataw sepligindegi yamasa basqa sepliklerde so'zler menen baylanısıp, dara ha'm qospa bayanlawısh tu'rinde minnetlilik, za'ru'rlik, lazımlılıq ma'nilerin an'latadı. Olardıń modallıq ma'nisi belgili bir modallıq ma'nige jaqın so'zler menen baylanısıp kelgende g'ana an'latıladı. Misalı: 1. Adamǵa jaqsı dos *kerek*. 2. Ma'kkeni ha'm ju'werini erte piser eginlerden bosag'an jerge egiw *za'ru'r* («E.Q.»). *Itimal*, ol ku'ta' aqılı qabag'an iyt *bolsa kerek* (K.M.). Bul misallardag'ı 1-2 ga'plerdegi o'z aldına ha'm qospa bayanlawısh quramında qolanılıg'an *kerek*, *za'ru'r* so'zlerinin' qatnasındag'ı ga'plerden heshqanday subiektivlik modallıq ma'ni an'lanıp turg'anı joq. Olar mazmunı jag'ınan is-ha'reketin' isleniwiniń minnetliliǵın, za'ru'rliǵın g'ana bildiredi. Al 3-ga'ptin' ma'nisinen subiektivlik modallıq ma'ni an'latıladı. Bul ga'ptin' modallıq ma'ni bildiriwine ga'ptin' basındag'ı *itimal* modal so'zi, qospa bayanlawıshın' quramında sha'rt meyil qatnasıp, boljawlı modallıq ma'ni an'latılıg'an. Usı sıyaqlı o'zgeshelikleri esapqa alınıp, minnetlilik ma'ni bildiriwshi atalg'an so'zler bar, joq so'zleri menen bir qatarda bayanlawıshlıq so'z shaqabı retinde qaraladı.

Minnetlilik ma'nili bayanlawıshlıq so'zlerden kerek, za'ru'r so'zleri ataw sepliginde atawıshlar menen baylanısıp, o'z aldına bayanlawısh bolıp keledi: Traktorshı bolıw ushin tawdı jig'atug'ım ku'sh te *kerek*. O'ner de barlıq iste adam ushin *za'ru'r* (T.Q.).

Qorqıp hesh jerden qaytpag'an,

G'ayrathılar mag'an *kerek* (Berdaq).

Sonday-aq, atalg'an bayanlawıshlıq so'zlerdin' basqa tu'rleri, ko'binese ha'reket atı, jekke siyrek kelbetlik feyil, sha'rt meyil menen dizbeklesip kelip qollanılardı. Bunday jag'dayda ha'reket atı menen dizbeklesken tu'rleri bir bas ag'zalı ga'plerdin' iyesiz ga'p tu'rin du'ziwde jiyi qollanılardı. Misalı:

¹Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde so'z shaqapları — Вопросы каракалпакского языкознания. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1983, 227-бет; Хәзіргі карақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкіс «Билим» 1994, 410-бет.

Eginlerdi tez *jynap aliw kerek*. Xan sarayına *jetpegi da'rkar*. Qıw tu'spey turıp qawınları *jynap aliwımız kerek* (K.M.). A'llette, o'z *ostımın*' jag'dayları menen *tanısıwım tiyis* (Sh.S.). Bir gramm da paxta zay *bolmawı kerek* (J.A.). Onın' endi bag'anag'ı baspaq jalmag'an ko'ylekke juwap *beriwı kerek* (Sh.A.).

Bayanlawışlıq xızmettegi kerek so'zi -sa/-se affiksli sha'rt meyil yamasa qospa feyil formasındağ'ı kelbetlik feyil menen dizbeklesip qospa bayanlawış bolıp kelgende, boljawlı modallıq ma'nini an'latadı. Bunday jag'dayda qospa bayanlawıştın' quramındağ'ı kelbetlik feyil menen kerek so'zinin' arasın baylanıstırıwshı -iw/-iw yamasa -sa/-se affiksli bol ko'mekshi feyil qatnasadı: Olar a'lleqashan *shıg'ıp ketken bolıwı kerek*. Sovxozda onın' familiyasın heshkim *bilmese kerek*. Mashınadag'ılar *evakuatsiya qılınğ'anlar bolsa kerek* (T.Q.). Awırıwdın' zardabı a'lleqashan *o'tıp ketken bolsa kerek* (K.M.).

Bayanlawışlıq so'zler ataw ha'm iyelik sepliginde atlıq so'zlerdin' aldında kelip, anıqlawışlıq xızmet atqaradı: kerek kitap, za'ru'r is, da'rkar wa'jler, t.b. Bul so'zler -lı/-li, sıız/-siz so'z jasawshı affikslerinin' jalğ'anıwı arqalı qatnaslıq kelbetlik tu'rinde de anıqlawışlıq wazıypada keledi. *Kerekli* kitap, *za'ru'rli* is, *tiyisli* pul, *lazımlı* jumıs, t.b.

Minnetlilik ma'nili bayanlawışlıq so'zler substantivlenip, betlik, tartım, ko'plik formalarında qollanıladı, seplik jalğ'awları menen tu'r-lenedi.

Minnetlilik ma'nidegi bayanlawışlıq so'zlerdin' betlik, tartım, seplik paradagması

Birlik

Ko'plik

I bet	kerekpen, za'ru'rmen	kerekpiz, za'ru'rmiz
II bet	kereksen', za'ru'rsen'	kereksizler, za'ru'rsizler
III bet	kerek, za'ru'r	kerek, za'ru'r

Birlik

Ko'plik

I bet	keregim, za'ru'rim	keregimiz, za'ru'rimiz
II bet	keregin', za'ru'rin'	keregin'iz, za'ru'rin'iz
III bet	keregi, za'ru'ri za'ru'ri	keregi, za'ru'ri

Ataw	kerek, keregi	keregimiz, kerekleri
İyelik	kereginin',	keregimizdin', kereklerinin'
Baris	keregine,	keregimizge, kereklerine
Tabis	keregin,	keregimizdi, kereklerin
Shıg'ıs	kereginen,	keregimizden, kereklerinen
Orın	kereginde,	keregimizde, kereklerinde

Sorawlar

1. Ne ushın bar, joq, kerek, za'ru'r t.b. so'zler bayanlawish so'z shaqabi dep atalg'an? Olar usı sabaqlıqqa deyin qaysı so'z shaqabının' quramında u'yrenilip keldi?

2. Bar, joq so'zlerinin' ma'nileri tuwralı tu'sinik berin'. Olardıń betlik, tartım ha'm seplik paradigmaların keste tu'rinde tu'sindirin'?

3. Minnetlilik, za'ru'rlik ma'nili bayanlawish so'zlerge tu'sinik berin'. Olar ne ushın usı ma'nilerde ataladı? Mısallar keltirip tu'sindirin'?

4. Minnetlik ma'nili bayanlawishlıq so'zler qanday jag'dayda betlik, tartım, ko'plik tu'rde tu'rlenip keledi? Keste tu'rinde misal keltirin'.

5. Bayanlawishlıq so'z shaqabi qanday jag'dayda anıqlawishlıq xızmette qollaniladı? Misal keltirip tu'sindirin'.

A'debiyatlar

Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. Казан, 1959, 243-246-бетлер.

Ахмедов Дж. С. Предикативы в современном азербайджанском языке. АҚД. Ленинград, 1970.

Тенишев И.Р. Строй сарык-уйгурского языка. М., «Наука», 1976, 115-бет.

Хазирги каракалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, 1994, 407-410-бетлер.

Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 209-213-betler.

MODAL SO'Z SHAQABI

§ 130. Modal so'zler haqqında tu'sinik. Ga'ptin' quramına kirip, onın' mazmunının' anıqlıg'ı yamasa anıq emesligi tuwralı isenim, tastıyqlaw, maqullaw, boljaw, gu'man etiw, t.b. sıyaqlı ma'nilerdi bildiretug'in so'zlerge modal so'zler delinedi.

Modal so'z shaqabının' toparın a'lbette, durıs, shınında, durısında, haqıyqatında. so'zsız, shaması, ba'ikim, mu'mkin, itimal, awa, joq,

menin'she, menin' baxtıma, tilekke qarsı, demek, ma'sulen, qullası, qısqası, na'tiyjede, aytqanınday, aytpaqshı, t.b. so'zler quraydı.

Tu'rkiy tillerde modal so'zlerdi birinshi ret N.K.Dmitriyev basqa so'z shaqaplarının' toparına kirmeytug'in ma'nili so'zler menen janapaylar arasındag'ı ortalıq so'z dep qaraydı.¹ A.N.Kononov janapay menen modal so'zlerdi ko'mekshi so'z shaqabı retinde birlestirwıdi, sonday-aq olardı arnawlı janapay ha'm atawish janapaylar dep bo'liwı usınıs etedi.² N.A.Baskakov ta qaraqalpaq tilindegi janapaylar menen modal so'zlerdi bir so'z shaqabı retinde qaraydı.³

Modal so'zler ko'pshilik tu'rkiy tillerinde 50-jillardan son'g'i ha'm ha'zirgi izertlewlerde, joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlarda ma'nili so'zlerdin' de, ko'mekshi so'zlerdin' de toparına kirmeytug'in, o'z aldına ayırıqsha so'z shaqabı retinde u'yrenilip kiyatır. Ha'zirgi geypara tu'rkiy tillerindegi jan'asha tallaw jasaw tiykarında du'zilgen Sh.Raxmatullaevtin' avtorlıg'ındag'ı sabaqlıqta modal, tan'laq so'zlerdi da'neker ha'm janapaylar menen bir qatarda, «grammatikalıq so'z shaqapları» dep esaplaydı. Sonın' menen qatar, usı to'rt so'z shaqabının' uluwmalıq belgisi retinde olardıń grammatikalıq ma'ni bildiriwi ha'm ga'plerdin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqara almaytug'inlig'ı ko'rsetiledi.⁴

Demek, modal so'zlerdin' o'z aldına so'z shaqabı ekenligi ha'zirgi tu'rkiy tillerinde, sonın' biri qaraqalpaq tilinde de da'lillengen dep esaplawg'a boladı.

Modal so'zler morfologiyalıq jaqtan o'zgermeytug'in so'z shaqaplarının' toparına kiredi. Sonlıqtan olar qa'liplesken modal so'z formasında basqa ma'nili so'z shaqaplarınday morfemalarg'a ajratılmaydı.

Modal so'zlerdin' o'z aldına so'z shaqabı bolıwı olardıń ha'r tu'rli so'z shaqapları tiykarında qa'liplesiwine de baylanışlı boladı:

1. Atıqlardıń tu'bir ha'm qosımtalı tu'rlerinin' modallıq ma'nige o'tiwi arqalı qa'liplesedi:

a) tu'bir formadag'ı mu'mkin, itimal so'zleri ga'ptin' quramında intonatsiyalıq jaqtan bo'linip ayılıw arqalı modal ma'nige o'tedi. Bunday jag'dayda modal so'z ga'ptin' basında yamasa basqa orınlarında kelip, kiris ag'za xızmetin atqaradı: *Mu'mkin*, ol bu'gin-aq barar. Jılgeldi murtlash, *mu'mkin*, ishki girbin'lerinen arılg'an shıg'ar (O'.X.);

b) tu'bir so'z + III bet tartım jalg'awının' qosıhwınan: shaması, qısqası, misahı, aqırı, t.b.;

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М., -Л., 1948, 131-бет

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.,-Л., 1956, 345-бет.

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. II, ч. I. М., 1952, 477-бет.

⁴ Raxmatullayev Sh. Ha'zirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universite», 2006, 129-130-бетler.

d) kelbetlik jasawshı -lı/-li, -sız/-siz affikslerinin' atawış so'zlerge qosılıwı arqalı: belgili, so'zsiz, shubhasız, t.b.;

e) shıg'ıs, orın sepligindegi atawış so'zlerdin' modal ma'nige o'tiwi arqalı qa'liplesedi: haqıyqatında, durısında, shınında, rasında, anıg'ında, haslında, tiykarında, tiykarınan, haqıyqattan, negizinde, t.b.

2. Ra'wishlerdin' modal ma'nili bolıp keliwi arqalı qa'liplesedi: menin'she, bizin'she, oylawımsha, aytıwınsha, a'lbette, aqırında, t.b.

3. Feyillerdin' modal ma'ni bildiriwinen kelip shıg'adı: demek, aytayıq, bilesen'be, ko'rmeysen' be, aytqanday, aytpaqshı, t.b.

4. Modallıq ma'nige o'tken kelbetlik ha'm ra'wishlerden qa'liplesedi: jaqsı, jaqsısı, durısı, ras, qalay, t.b: *Jaqsı*, Qaljan ag'a bul arzadan xabarın'ız barma? (S.X.). *Qalay*, ha'mmesi jay bolıp atır ma? -dedi u'y iyesi (T.Q.).

5. So'z dizbeginin' modallıq ma'nige o'tiwi arqalı qa'liplesedi: menin' oylawımsha, onın' aytıwına qarag'anda, menin' baqtıma, tilekke qarşı, qısqaşın aytqanda, bir so'z benen aytqanda, haqıyqatın aytqanda, t.b.

Modal so'zier ga'ptin' tiykarg'ı ag'zaları menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi, sonlıqtan olar sintaksislik so'z dizbeginin' ma'nili sın'arı ha'm sintaksislik baylanısqa tu'setug'in ga'p ag'zası bola almaydı. Olar ga'ptin' qaysı ornında kelse de, pu'tin ga'ptin' mazmunı menen modallıq ma'nide baylanısadı ha'm ga'ptin' kiris ag'zası xızmetin atqaradı.

Solay etip, modal so'zler ha'zirgi grammatika iliminde o'zine ta'n ma'nilik o'zgesheliklerge iye, so'ylewshinin' ga'ptegi aytilg'an mazmunga' qatnasların bildiretug'in grammatikalıq so'z shaqabı retinde qaraladı.

§ 131. Modal so'zlerdin' ma'nileri. Modal so'zler pu'tin ga'pten an'lanilg'an mazmunga' yaki onın' bir ag'zasına qatnasına qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı. Bul subiektivlik ma'nilik qatnaslar qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktleri tiykarında to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

1. Pikirlerdin' anıq ekenligin bildiriwshı modal so'zler. Bular pikirdin' anıq, u'zil-kesilligin, sonday-aq isenim, tastıyqlaw ma'nilerin bildiredi: Olar mınalar: haqıyqatında, durısında, shınında, anıg'ında, so'zsiz, so'z joq, a'lbette, shubhasız t.b. Misalı: *Haqıyqatında*, O'mirbek g'arrı sol qıyınshılıqtı bastan keshirgen adam edi. *Durısın aytqanda*, ishinen ta'wir ko'rip ju'rgen qızlardın' ko'pshiligi u'y ishinin' adamlarınan tartınadı. **Durıs**, bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.). Elge, *so'z joq*, jen'is penen keledi (O'.A.). *Shubhasız*, mina oramaldın' iyesi kim bolsa, suwdı sol ashqan (T.N.). *A'lbette*, siz meni tanıysız (K.M.).

2. Pikirdin' anıq emes ekenligin bildiriwshı modal so'zler. Bular pikirdin' gu'milji ekenligin, shamalaw, dusmallaw ma'nilerin bildiredi: Shaması, ma'ga'r, ba'łki, ba'łkim, mu'mkin, itimal, qaydem, sira', t.b. Misalı: *Shaması*, bir jerlerge tayıp ketip jig'ig'an bolsa kerek. *Ma'ga'r*, usı mashına menen Aydana kiyatırg'an shıg'ar (O'.X.). *Ba'łkim*, ol u'ydin'

a'tirapın ayıanıp ju'rgen shıg'ar. *Qaydem*, Jumagu'ldin' u'yretkenlerin aytayın, a'ytewir (T.Q.). *Mu'mkin*, og'an Aydananın' so'zleri ga'sir etken shıg'ar. *Itimal*, ol wa'desinen shıg'ar (O'.X.). *Sira'*, esigin ılıq qoyatug'in bolsa kerek (O'.A.).

3. Aytılğan pikirge emotsional-modallıq qatnas bildiriledi. Qıynalıw, tilek, o'tinish, a'rman etiw, tan'lanıw, o'kiniw ma'nilerin an'latadı: baxtımg'a, menin' baxtıma, tilekke qarısı, iqtıyarı, ne qılayıq, meyli, a'ytewir, qa'ne, qa'nekey, a'tten', netesen', a'dira' qaldıq, t.b. Misalı: *Menin' baxtıma*, Kavkaz tawlarının' buldırıp ko'ringen taslarına qarap, bir na'rselerdi oylap, jol ju'riwge onsha asıqpay otırdı (A.P.). *Tilekke qarısı*, ol kisi bu'gin joq, erten' keledi, -dedi. *Ne qılayıq*, ba'rimizdin' de belimiz qayıstı (T.Q.). *Ba'rekella*, isin' on' bolsın, tabısın' menen quthqlaymız (A.Bek.). *Meyli*, biyshara jigit baxıtlı bolsın. *Qa'ne*, o'zimizdin' awıldın' jigıtleri basqasha. *Qa'nekey*, Qutimbaydın' a'ljuwaz hayallarınan' u'stinen shıqsam (T.Q.). *A'ytewir*, usı jalg'ız balanın' u'ylengenin ko'rip o'lsek a'rmanımız joq emespe? (G.İ.). *A'tten'*, bul quwanış uzaqqa sozılmadı (T.Q.). *Netesen'*, esikte qulıp uratug'in tutqa joq bolıp shıqtı. *A'dira' qalg'ır*, usı urısınan' bası da, ayag'ı da joq, kerek desen', belgili tema u'stinde de emes (O'.A.).

4. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikir menen baylanışlıg'in, birgeligin, na'tiyjesin, juwmag'in, sheshimin bildirip keledi: demek, qullası, qısqası, aqırı, olay bolsa, ma'selen, so'ytıp, na'tiyjede, qısqasın aytqanda, t.b.: *Demek*, awırwdın' zardabı da a'lleqashan o'tip ketken bolıwı kerek (K.M.). *Qullası*, Du'ysenbaydın' so'zi tawsılmadı. *Qısqasın aytqanda*, toy o'kpesiz bolmaydı dep ata-babalar biykar aytpag'an (T.Q.). *Negizine kelgende*, sol eki sıyır bala-shag'an'nın' ırısı g'oy (O'.X.).

5. Bayan etilgen pikirdin' kimge tiyislılıg'in, da'regin bildiredi: menin'she, menin' oyımsha, bayqawınsha, pa'mleniwinsha, onın' aytıwinsha, t.b.: *Menin'she*, usı awılda onın' su'yenshikleri bar (T.Q.). *Menin' oyımsha*, mına paxtalar jan'a sort. *Bayqawımsha*, bul mın' aytsan' da oy jer g'oy (O'.X.).

6. Aytılğan pikirdi eske tu'siriw, eskertip o'tiw, misalg'a keltiriw ma'nilerin an'latadı: aytpaqshi, aytqanday, aytayıq, ma'selen, misalı, t.b.: *Aytpaqshi*, senin' ku'yew balan'nan bir o'tinish bar (T.Q.). *Aytqanday*, jumistin' jag'dayın aytayın (K.S.). *Aytayıq*, jil sayın balıq ishki ko'lden teren'ge ko'shedi (O'.A.). *Ma'selen*, To'rtku'l rayonında irrıgatsiya tarawların ma'wsimge tayarlaw da'slepten qızg'in qolg'a alındı («E.Q.»).

7. Pikirge kelisim beriw, qayılsılıq bildiriw, ta'wekel etiw ma'nilerinde qollanıladı: meyli, yaqshi, a'jep, ta'wekel, iqtıyarı t.b. *Meyli*, endigi ga'pti Amanqul biy ayta qoysın. *Yaqshi*, u'yin'e qayta ber, bir batpan ju'weri bergizip jibereyin, -dedi. *A'jep*, ka'ramatlı jasawıl bası (T.Q.). *Iqtıyarı*,

kindi alsa da aldina shıqpa (G.İ.). Onda tap usı ta'repke qaray ju'reyik, ta'wekel (K.S.).

8. Maqullaw ha'm biykarlaw ma'nilerin bildiredi: awa, joq (jaq, yaq), jaqsı (yaqshı), maqul, jaraydı, qoy, qoy-shı, t.b.: *Awa*, anaw biyik tawg'a qarap bag'darlap ayday ber (T.N.). *Jog*, ol traktorshılıq oqıwıg'a barsın. *Jaraydı*, erten' ka'rwın jolıg'a jetin'ler, —dep xan atının' ju'wenin qaqtı (T.Q.). *Qoy*, bul na'ma'rtlik mag'an heshqanday jaraspaydı (J.S.). *Qoyshı*, sen de qaydag'ı bir na'rseni so'yleysen'—aw (K.S.). *Maqul, maqul*, ju'rin'ler (S.X.).

9. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikirge qarama-qarsılıg'ın bildiredi: kerisinshe, qaytama, ba'ribir, sonnan kelgen, t.b.: *Kerisinshe*, Mamanbıy awıllar arasında jaqsı qılıqları menen ken'nen ma'lim boldı. Jaqsı jigit eken, qaytama, u'yege jaqınlatıp ketti. *Ba'ribir*, Esengeldi biy gu'derin u'zbedi. *Sonnan kelgen*, ol biyshara da baydın' ba'ybishesinin' jaqsı so'zin bir esite almadı (T.Q.).

10. Aytılğan pikirge dıqqat awdarıw, qaratıw, ko'rsetiw ma'nilerin an'latadı: qa'ne, mine, a'ne, minekey, qara, ko'rdin' be, bilesen' be, isenesen' be, t.b.: *Qa'ne*, Maman, ne oylap qayttın', ne ken'es beresen'. —Keshe ol naysap kolxozg'a kiremen dep wa'de bergeni edi. *Mine, ko'rdin' be*, qanday jol oylap tapqan?—dep Jiyemurat ornınan ushıp turdı (T.Q.). *A'ne*, ba'ri de kiyatır (O'.X.). *Minekey*, aldımızda eki jol ashılıg'an sıyaqlı (O'.A.). *Qara*, ilish te bizler menen ku'nnin' shıg'ıwın qarsı alıp tur, —dedi lyotshiklerdin' birewi (A.Bek.).

11. Aytılğan pikirge sorawlıq yamasa ta'sirliklik tu's beredi: qalay, bu'ne, tap, aytarsız ba, t.b.: *Qalay*, ka'tqudalar, jaman elge qon'sı bolmag'anbız-a?. *Bu'ne*, jerden altın tapqanday quwanasan'. *Tap*, bu'ginnen baslap jumıstı qızg'ın qolıg'a almasa bolmaydı. *Aytarsız ba, Za'ru'riyatlıq* degen ne? (T.Q.).

12. So'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin ko'rsetedi: birinshiden, ekinshiden, u'shinshiden, bir jag'ınan, ekinshi jag'ınan, t.b.: Jilli suw qoylar ushın ku'ta' paydalı. Bul, *birinshiden*, qoylarg'a bir ret jem bergeni menen barabar bolıp, olardin' tez semiriwine alıp kelse, *ekinshiden*, jilli suw ishken qoylar ish taslamaydı (J.S.). —Menin'she, ha'zir asıqpaw kerek. Sebebi, ko'rgen adamdı gu'nalı etiwge hu'kimet, *birinshi jag'ınan*, isenbeydi, *ekinshi jag'ınan*, so'zimiz pa'tiwasız boladı (T.Q.).

Joqarda so'z etilgen haqıyqıy modal so'zlerden basqa, tolıqsız ha'm ko'mekshi feyillerden modalıq ma'nige o'tken eken de, bolar, shıg'ar, qalar, ko'rinedi, usaydı (qusaydı), t.b. sıyaqlı bir qatar so'zler de isha'reket, yamasa zat, belgi ha'm waqıyalar tuwralı aytılğan pikirge so'ylewshinin' subiektivlik qatnasların bildirip, modal ma'nili bolıp keledi.

§ 132. Modal so'zlerdin' sintaksislik xızmeti. Modal so'zler a'dettegi basqa ma'nili so'zler sıyaqlı grammatikalıq ga'p ag'zası bola almaydı.

Sebebi, olar ga'p ag'zalan menen sintaksislik baylanisqa tayspeydi, tek pu'tin ga'ptin' mazmunu yamasa onun' bir ag'zasi menen ma'nilik jaqtan g'ana baylanisadi.

Modal so'zler to'mendegi sintaksislik xizmetlerdi atqaradi.

1. Modal so'zler pu'tin ga'ptin' mazmunina qatnashi bolgan ga'ptin' kiris ag'zasi xizmetin atqaradi. Kiris ag'za xizmetinde kelgende modal so'zler ga'ptin' qaysi ornında kelse de, o'zine ta'n intonatsiya arqali bo'linip aytiladi ha'm u'tir menen bo'linip jaziladi: *Demek*, aytqani kelgen eken-da'. Biz, *mu'mkin*, keshigermiz. Waqtında jetip baramiz, *a'lbette*. *Tilekke qarsi*, bizin' zamanlaslarımızdın' ko'pshiligi sizge usamaydi (T.Q.).

2. Maqullaw, biykarlaw, boljaw, isenim ha'm t.b.ma'nilerin bildiriwshi modal so'zler ga'plik intonatsiyag'a iye bolip, dialogliq qurılımlarda so'z-ga'p tu'rinde de keledi: —Toqta! Kim ol? Naziyra emes pe? —*Awa*. — Basqa adamlar joq pa? —Jaq (B.B.).

— Bug'an qarsi bolganlar *bar* shig'ar?

— *A'lbette*.

— Ma'lpey soyaqta shig'ar?

— *Itimal* (O'.X.).

Endi ne de bolsa, no'ker saqlap, el bolıwdın' g'amin jen'ler.

— Amanqul biy maqul ma?

— *Maqul* (T.Q.).

Sorawlar

1. Modal so'z shaqabi tuwralı tu'sinik berin'. Modal so'zlerdin' izertleniwi tuwralı pikir aytqan tu'rkologlardı atap ko'rsetin'?

2. Modal so'zler qanday so'z shaqapları tiykarında qaliplesiwine misallar keltirip tu'sinik berin'?

3. Modal so'zler qanday ma'nilerdi bildiredi? Olardın' tu'rleri boyınsha misallar keltirip tu'sindirin'.

4. Modal so'zlerdin' sintaksislik xizmetlerin ayın', misallar keltirin'.

A'debiyatlar

Дмитриев Н.К. Башкорт теленен грамматикасы. УФА, 1950, 133-134-бетлер.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М. —Л. , 1956, 345-355-бетлер.

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык . т. II, ч. I, М. , 1952, 477-481-бетлер.

Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Изд. 2-е. М. , 1972, 568-581-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, «Universitet», 2006, 135-137-бетлер.

Хазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалыу хэм морфология. Нөкис, 1994, 411-413-бетлер.

KO'MEKSHI SO'Z SHAQABLARI

Tayanish so'zler: *ko'mekshi so'z, tirkewish, da'neker, janapay, tu'pkilikli tirkewish, atawish tirkewish, feyil tirkewish, dizbeklewshi da'neker, bag'indirwshi da'neker, sebep da'nekeri, na'tiyje da'nekeri, sha'ri da'nekeri, soraw janapayi, ayirtw-sheklew janapayi, ku'sheytiw janapayi, modal janapay t.b.*

§ 133. Ko'mekshi so'z shaqabi haqqinda tu'sinik. Ko'mekshi so'zler da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasıp yamasa birotala ayırılıp, ko'mekshi grammatikalıq ma'ni bildiriwshi so'zlerdin' toparın quraydı. Olardın' ko'mekshi grammatikalıq ma'nisi basqa ma'nili so'zler menen birge anıqlanadı. Ma'selen, menen, ushin, sayın, deyin, da/de, ya, g'a, biraq, sebebi, g'oy, g'ana, tek, ma/me, t.b. so'zler dara turg'anda tolıq leksikalıq ma'ni an'lata almaydı. Olar ga'ptin' yamasa so'z dizbeginin' quramında ma'nili so'zler menen qollanılıp, sol so'zlerge ko'mekshi grammatikalıq ma'ni qosadı. Misalıt: Qar u'sh ku'nnen berli tu'nletip jawıp tur. Artıq ag'a menen Atamurat ko'lden shug'ıwdan-aq tog'ayg'a qaray bag'dar aldı. Ku'nnin' suwıqlıg'ı a'dewir basılayın depti, tek jag'ımsızlaw g'ana samal esip tur (O'.X.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen so'zler ma'nili so'zler menen birge qollanılıp, sol so'zlerdin' yamasa ga'plerdin' quramında ko'mekshilik xızmet atqarıp kelgen. Olardın' birewleri (berli so'zi) o'zinen buring'ı so'zge dizbeklesip, sol so'zge waqıtlıq ma'ni qosadı ha'm oni basqa bir so'z benen (bayanlawish penen) grammatikalıq baylanısqa tu'siredi. Ekinshi birewleri (menen so'zi) ga'ptegi so'zlerdin' arasında da'nekerlik xızmet atqarıp, baylanıstırıp kelse, ja'ne birewleri (aq, tek, g'ana so'zleri) o'zleri qatnashlı so'zlerdin' aldında, geybirewleri keyninde kelip, sol so'zlerge ku'sheytiwshi yamasa ayırıwshi qosımsha janapaylıq ma'ni qosadı.

Ko'mekshi so'zlerdin' geyparalarında tolıq leksikalıq ma'ni saqlanıp ta keledi. Bunday jag'dayda sol so'zler basqa ma'nili so'zlerge tirkesken tu'rinde emes, o'z aldına ma'nili qa'lpinde qollanıladı. Ma'selen, aldın, keyin, son', jaqın, burın, bo'ten, basqa, t.b. so'zler: aldın keldi, keyin qaldı, son' keldi, burın shıqtı, bo'ten adam joq, t.b.

Demek, ko'mekshi so'zlerge ta'n tiykarg'ı belgiler: 1) o'z aldına tolıq leksikalıq ma'ni an'latpaydı, olardın' ko'mekshi, grammatikalıq ma'nisi ma'nili so'zler menen birge kelgende g'ana ju'zege shug'adı; 2) so'z o'zgeritiwshi ha'm so'z jasawshı qosımtalar menen o'zgermeydi; 3) o'z aldına ga'p ag'zası xızmetin atqarmaydı.

Ko'mekshi so'zler grammatikalıq ma'nisi ha'm xızmetine qaray: tirkewish, da'neker ha'm janapay bolıp u'sh toparg'a bo'linedi.

TIRKEWISHLER

§ 134. **Tirkewish haqqında tu'sinik.** Atlıq ha'm atlıq ma'nisindegi so'zlerge dizbeklesip, olardı basqa bir ma'nili so'zlerge baylanisuraturug'in ko'mekshi so'zler tirkewishlik xizmetti atqaradı. Tirkewishler o'zi dizbeklesetug'in so'zden keyin kelip, olardin' sepleniwin talap etedi ha'm sol so'zlerdi basqa bir ma'nili so'zler menen basqariwshi baylanisqa tu'sirip, basqariwshi ha'm basqarılıwshi so'zlerdin' arasında ha'r tu'rli waqıtlıq, orınlıq, sın, sebep, maqset, salıstırıwshılıq ha'm t.b. ma'nilerdi bildiredi: Ol qabaqtı tolı suw *menen* ko'terip kiyatır. Usılar *ushın* irkilip qaldım. Qardın' beti qorag'a *deyin* sozilg'an. (A. O.). Men seni ko'p jillardan *beri* sınap ju'rmen (O'.A.)

Tirkewishler shig'ısına qaray u'sh toparg'a bo'linedi: tu'pkilikli tirkewishler, atawish tirkewishler ha'm feyil tirkewishler.

1. Tu'pkilikli tirkewishlerdin' toparına jeke turg'anda leksikalıq ma'nisine iye emes tirkewishler kiredi. Olar mınalar: *ushın*, *deyin*, *sayın*, *kibi*, *yan'lı*, *sıyaqlı*, *menen*, *haqqında*, *jo'ninde*, *arqalı*, t.b. Olardin' grammatikalıq ma'nisi o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge qollanilg'anda an'lanadı.

2. Atawish tirkewishlerdin' toparın atawish ha'm ra'wish so'zlerden ko'mekshi so'z xızmetine o'tken: *keyin*, *son'*, *burın*, *aldın*, *basqa*, *jaqın*, *qarsı*, *janında*, *qasında*, *u'stinde*, *tusında*, *artında*, *ishinde* ha'm t.b. *sıyaqlı* so'zler quraydı. Bunday so'zler qollanılıwına qaray ko'mekshi so'z ma'nisinde de, *dara* leksikalıq ma'nili so'z retinde de qollanıladi.

3. Feyil tirkewishlerdin' toparın ko'mekshi so'z xızmetine o'tken feyil tiykarlı so'zler: *baslap*, *boylap*, *jag'alap*, *qaray*, *qarap*, *qarag'anda*, *qaramastan*, t.b. *sıyaqlı* so'zler quraydı. Bular da ga'p ishinde qollanılıw o'zgesheligine qaray birde ko'mekshi, birde ma'nili so'z retinde qollanıla beredi. Tirkewishlik xızmette kelgende, olar o'zinen burın seplenip kelgen so'zler menen dizbeklesedi.

Tirkewishler, ko'binese ataw, baris, shig'ıs, geyde ju'da' siyrek tabis seplik jalg'awlı atawish ha'm atawishlıq xızmettegi so'zler menen qollanıladi. Tabis sepligindegi so'zler menen tek eki feyil tirkewish (*jag'alap*, *boylap*) dizbeklesip, sol so'zler menen birge orın ma'nisin bildiredi: *Paroxod ketip baratırg'an jaqqa qarap jag'ıstı jag'alap* juwirıdı (K.S.). *Esiktin' aldındag'ı salmanı jag'alap* qashının' basına shıqtı (N.D.) *Asfalt joldı boylap* eki yarım saattay ju'rdik (J.S.).

§135. **Ataw, iyelik sepligindegi so'zler menen dizbeklesetug'in tirkewishler.** Tirkewishlerdin' birazı ataw, geyde iyelik sepligindegi atawish so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerdi o'zinen son'g'ı so'zler menen ma'nilik baylanisqa tu'siredi. Olardin' baslıları mınalar: *menen*, *haqqında*, *jo'ninde*, *tuwralı*, *arqalı*, *ushın*, *sayın*, *boyı*, *boyınsha*, *kibi*,

yan'lı, sıyaqlı, ta'rizli, qurlım, shelli, sebepli, qa'lpinde, tu'rde, ra'wishte, sıpatında, qa'ddinde, retinde, a'tirapında, betke, u'stinde, t.b.

Menen tirkewishi. Ha'zirgi a'debiy tilde *menen* tirkewishi (fonetikalıq variantları *menen*) ataw formalı so'zler *menen* jiyi qollanıladi. Iyelik sepligindegi almasıqlar *menen* dizbeklesip kelgende, sol almasıq *penen* birgelikte ekenligin an'latadı: *Sen menin' menen* so'ylespekshimisen'. Men senin' *menen* endi birge ju'rmeymen (O'.A.). Palwan bolsa, barlıq sorawlarına juwap berip, onin' *menen* birge ju'redi (J.S.).

Menen (*benen*, *penen*) tirkewishi o'zi dizbeklesip kelgen basqarıwshı so'zler *menen* birge to'mendegi ma'nilerdi an'latadı:

1. Orın, waqıt ha'm sebep ma'nilerin bildiredi: Olar sheldin' *bası menen* shertekke qaray ju'rđi (N.D.). Eshki ilaqların ertip *soqpaq penen* ketip baratır (S.S.). Sen olardı *tu'ni menen* fermag'a aparıp qos (J.A.). Tereklik keshtin' erkin *samalı menen* shayqalıp tur (S.X.). Gu'lsimnin' selk-selk ku'lkisi *Temirbektin' kirip keliwi menen* tıyıldı (T.Q.).

2. Is-ha'rekettin' iske asıw usılın bildiredi: Serkebay *tunjırawı menen* otır (T.Q.). Bahqshılar ba'ha'rdin' keliwin *asıw ıshıq penen* ku'tti. (O'.A.).

3. Qural ha'm ko'lik ma'nilerin bildiredi: Ayaqtan jaramag'an jerler *nasos penen* suwg'arıldı (A.B.). Bizler *avtomobil menen* jetip keldik (M.D.).

4. Is-ha'reket qaratilg'an materiallıq, zatlıq ma'nilerdi bildiredi: Sirtına tutqan shiyelerin *zerbaraq penen* orattı («Alpamıs»). Bag'dın' aynalası *diywal menen* qorshalg'an (N.D.).

5. Birgelik ha'm qarım-qatnashlıq ma'nilerdi an'latadı: Artıq bir ku'ni *eki jigit penen* Turdıgu'ldin' u'yine keldi (J.A.). Qonaqlar *Aysuluw menen* amanlastı (M.D.).

6. *Menen* tirkewishi -g'an affiksli kelbetlik feyil *menen* dizbeklesip, qarсылashlıq ma'ni bildiredi: Ol *ketken menen* qayıp keledi (T.Q.). *Baqırg'ani menen* arjag'ındag'ılarg'a dawısı jetpeydi (Q.D.).

Haqqında, tuwralı, jo'ninde, jayında tirkewishleri. Bul tirkewishler atlıqlarg'a dizbeklesip, sol atlıq so'zler *menen* birge obiektlik ma'ni bildiredi. Olar tuwra obiektlik ma'ni bildirip kelgende, tuwra tolıqlawıshlar sıyaqlı, ko'binese awıspalı feyiller *menen* baylanısadı. Bunday jag'dayda olar tabıs sepliginin' ma'nisine barabar bolıp, olardı tabıs seplik tu'rinde almastırıp aytıw'ga boladı: 1. Birew *kolxoz tuwralı* a'n'gime etse, birew tozdı aytadı (T.Q.). Birew kolxozdı a'n'gime etse, birew tozdı aytadı 2. Basqalar g'awırlasıp, *ha'r na'rse jo'ninde* sorap atır (M.D.). Basqalar g'awırlasıp ha'r na'rse sorap atır. Bul eki jag'dayda da aytarlıqtay stillik o'zgerisler sezilmeydi.

Haqqında, tuwralı, jo'ninde, jayında tirkewishleri o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri *menen* birge is-ha'rekettin' kim, ne, kimler, neler jo'ninde ekenligin bildirip, qıya tolıqlawısh ma'nisine jaqın keledi. Bunday

jag'dayda olardı tabıs sepligindegi so'zler menen almasırwǵa bolmaydı: Men *bul haqqında* hesh na'rse ayta almayman (J.A.). Birat keshe ol *Serkebay ag'a tuwralı* jaman pikir aytpadı. Ol o'zin *Aytjan jolında* haq dep esapladı (T.Q.). Ol *balası jayında* biraz a'n'gimelesti (O'.A.).

Arqalı tirkewishi. Bul tirkewish atlıq, almasıq ha'm -ıw formalı ha'reket atı feyili menen dizbeklesip, sol so'zler menen birge to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1) atlıq, almasıqlar menen dizbeklesip kelgende, zatlıq, qarın-qatnas quralı ha'm ornın ma'nisin bildiredi: Ku'n sayın *ratsiya arqalı* eki jaq xabarlasıp turadı (A.O.). *Sen arqalı* bilmegenimizdi bildik (A.O.). Bizler *Aralskiy arqalı* tez kelip jettik (N.D.);

2) -ıw affiksli ha'reket atı menen dizbeklesip kelgende, is-ha'reketin' iske asıw usulın bildiredi: Ol *emlew arqalı* buring'ıday bolıp jazıldı («E.Q.»).

Ushın tirkewishi, ko'binese ataw sepligindegi atlıq, iyelik sepligindegi almasıq, kelbetlik feyildin' -g'an ha'm ha'reket atının' -ıw, -g'anlıg'ı affiksli so'zler dizbeklesip kelip, to'mendegi ma'nilerde qollanladı:

1) ataw sepligindegi atlıq ha'm iyelik sepligindegi almasıqlar menen dizbeklesip kelip, is-ha'reketin' birewge ya bir na'rsege arnalg'anlıg'ın an'latadı: Al men *o'zim ushın, o'zime derek jigittler ushın* hesh g'am jemeymen (A.Bek.). Pa'rawan keleshek turmıs *adamlar ushın* du'ziledi («E.Q.»). Siz bul ma'rdanalıqtın' ha'mmesin *menin' ushın* isledin'iz (Q.x.e.)

2) kelbetlik feyildin' -g'anı, -geni, ha'reket atının' -g'anlıg'ı affiksli tu'rleri menen dizbeklesip kelgende sebep ma'nisin beredi: *Unatqanı ushın* og'an jaqsı ken'es berdi (J.S.). Olar *qon'sı oturg'anlıg'ı ushın* bir-birine tanıs edi (J.Sh.).

3) -ıw/ -iw, -maq affiksli ha'reket atı feyiline dizbeklesip kelgende maqset ma'nisin bildiredi: Olar *tu'slenip alıw ushın* jan'ag'ı u'yg'e kirdi (A.A.). Bir ku'ni men qulınlardı o'z ayag'ına *otlatıw ushın* alıp shıqtım (J.S.).

Sonda bir juwan qarını,

Almaq ushın ol arını.

Bir urdı soqır g'arrını,

Qız abaysız turg'an eken. (Berdaq).

Sayın tirkewishi. Bul tirkewish ko'binese ataw tu'rindegi waqıt ma'nili atawıshlarǵa ha'm -g'an, -gen affiksli kelbetlik feyillerge dizbeklesip waqıtlıq ma'ni bildiredi: *Jil sayın* balıq ishki ko'lden teren'ge qashadı. Leytenantın' dawısı *sekund sayın* shıg'ıp turdı (O'.A.). Ol *ko'rgen sayın* qoyların tu'wellep turdı (J.S.).

Sayın tirkewishi -g'an, -gen affiksli kelbetlik feyilge dizbeklesip kelip sını ha'm sebep ma'nilerin beredi: Atlar *qamshılag'an sayın* shabısın tezletti

(T.Q.). Turmısmız *bag'an sayın* abadanlasıwda («E.Q.»). Gu'di *biyiklegen sayın* onın' basına qamıs shıg'arıw, tasıw qıyng'a tu'sti (O'.A.).

Sebepli, boyınsha, u'stinde, arqasında tirkewishleri atlıq, almasıq, ha'reket atı feyillerge dizbeklesip *sebepl* ma'nisin bildiredi: Mine, *usı sebepli* rayonnan bir adam barıp awıl menen tanıstırsın degen pikirge kelisim berip edim. *Awezovtıń usınısı boyınsha* olar ko'p irkilip turmadı. Jiyemurat *usı soraw u'stinde* oylanadı (T.Q.). *Ko'p ishiwdin' arqasında* miyge ta'sir etti (J.S.).

Sıyaqlı, ta'rizli, shelli, yan'lı, kibi, taqlette, t.b. usı sıyaqlı tirkewishler atawısh so'zler menen dizbeklesip kelip, ten'ew, salıstırıw ha'm ku'sheytiw ma'nilerin beredi: Iq jag'ı *tuyıq sıyaqlı* ko'rindi. Kesesindegi shayın eki kesege bo'lip quyıp, *suwıtıp ishkisi kelgen adam ta'rizli* tiklenip otırdı (T.Q.). Qızı kelip aman-esen, *da'rya kibi* tastı ana (J.A.).

Bag'ı-ha'rem, baqsha ha'm de terekler,

Ko'zlerime *shen gel shelli* ko'rindi. (Berdaq).

Tu'rde, pishinde, sıpatında, ra'wishte, qa'lpinde, retinde, qa'ddinde, t.b. sıyaqlı tirkewishler atawısh so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerdi is-ha'reket penen salıstırıwshılıq *sın* ma'nisinde baylanıstıradı: Bul jası u'iken mexanizatorın' o'n'irin ordenleri *ornılı tu'rde* bezep tur («E.Q.»). Jamal menen Erejep orınlarınan turıp, *salqın pishinde* sa'lemlesti (K.S.). Ol otag'ası *sol bag'dın' ta'rbiyashısı sıpatında* sezilip tur (O'.A.). Baslıq bul tuwralı *tolıq ra'wishte* bayanlama jasadı (A.Bek.).

§ 136. Barıs sepligindegi so'zler menen qollanılatug'm tirkewishler.

Tirkewishglerdin' geyparaları barıs sepligindegi so'zlerdi talap etip, og'an qosımsha ko'mekshi ma'ni qosadı ha'm o'zinen son'g'ı so'zlerdin' biri menen grammatikalıq baylanısqa tu'siredi. Bul seplik talap etetug'm tirkewishler to'mendegiler: *taman, jaqın, juwıq, salım, bola, qarısı, qarag'anda, qaramastan, qaray qarap, say, sa'ykes, t.b.*

Taman, jaqın tirkewishleri. Bul tirkewishler barıs sepligindegi atawısh so'zlerge dizbeklesip, sol so'z benen birge orın, waqıt ma'nilerin an'latadı: Endi ol *aldına taman* en'terilip turmaqshı bolg'anda, esik ashılıp xoja kirip keldi (T.Q.). Gu'rrin'lesiwdin' *aqırına taman* Palwan o'zin erkin sezdi (J.Sh.). Palwan *esiktin' aldına jaqın* kelip sa'lem berdi. *Keshke jaqın* xalıq toparlasıp ten'i-qurbıları menen gu'rrin'lesip atır (J.Sh.).

Jaqın tirkewishi barıs sepligindegi sanlıq ha'm atlıqlarg'a dizbeklesip, san-mug'dar ma'nisin bildiredi: Bul waqıtta ha'kimnin' ha'wlisinin' *aldına jetpiske jaqın* qala jigitleri jıynalg'an edi. (J.S.). G'ashırday u'iken aq eshekke *bir arbag'a jaqın* seksewil ju'klengen edi. (J.Sh.).

Juwıq, salım tirkewishleri waqıt ma'nili atawısh so'zler menen dizbeklesip, waqıtlıq ma'ni beredi: Balıqshılar *saat ong'a juwıq* ken'sege jıynaldı (O'.A.). *Keshke salım* ayırım adamlar shegin bolıp u'ylerine qaytıw'g'a beyimlesken (S.S.).

Deyin, sheyin, shekem tirkewishleri. Bul tirkewishler o'zleri dizbeklesip kelgen so'zleri menen birge to'mendegi grammatikalıq ma'nilerde qollaniladı:

a) baris sepliktegi atlıqlarg'a dizbeklesip, is-ha'rekettin' mug'darlıq ornın bildiredi: Men sizdi *u'yin izge deyin* shıg'arıp salaman (O'.A.). Bala u'yinen *stadiong'a sheyin* juwirıp bardı (J.Sh.). Tashkentten *Smolensk oblastına shekem* bir ha'pte ju'riwge tuwra keldi (O'.A.);

b) waqıt ma'nili atawishlarga dizbeklesip, is-ha'rekettin' waqıtlıq mug'darin an'latadı: Bu'gin balalar *qas qaray'ang'a deyin* u'yerine tarqaspay oynap jattı (T.Q.). Keleshek o'miri jo'ninde ekewi *ko'p waqıtqa shekem* so'ylesip jattı (M.D.). Olardin' oylasig'ı *quptang'a sheyin* pitpedi (T.Q.).

Qarsı, qaramastan, qaramay tirkewishleri. Bul tirkewishler atlıq so'zler menen dizbeklesip, sol so'zlerge qarsılashq ma'ni beredi: Shabbazg'a kelip toylarda *xang'a qarsı* qosıqlarımı ayta basladım (J.Sh.). Diyqanlar qıstın' qa'ha'rli *suwig'ına qaramastan* egiske tayarlıq jumısların ku'sheytip jiberdi (J.S.). Ol *o'zinin' jaslig'ına* qaramay Atamuratqa is te buyırıp qoyar edi (T.Q.).

Qarsı tirkewishi is-ha'rekettin' bet als-bag'darı ma'nisin bildiredi: Anaw qarawıtıp kiyatır'ın *adamg'a qarsı* baratır (T.Q.). Erjan shawıp kiyatır'ın *baspashılardin' aldına qarsı* ju'rđi (Q.D.).

Qarag'anda tirkewishi baris sepligindegi atawishlarga dizbeklesip salıstırwshılıq ma'ni beredi: Samal *ku'ndizgige qarag'anda* biraz pa'seygen. Balıqtın' jolların *basqalarg'a qarag'anda* Qa'llibek ju'da' ko'p biletug'ın edi. (A.B.).

Qaray, qarap tirkewishleri. Bul tirkewishler baris sepligindegi atlıq ha'm betlik almasıqları menen dizbeklesip kelgende, is-ha'rekettin' bet-als ornın bildiredi: Ekewinin' de atları tikke-tikke shapshıp *awılg'a qaray* jo'nedi (T.Q.). Aldımızdag'ı saydan baspashılar *bizlerge qarap* qumırıs-qaday o're basladı (J.S.).

Qaray tirkewishi waqıt ma'nili atawishlar menen dizbeklesip waqıtlıq ma'ni an'latadı: *Keshke qaray* ku'n jelemik tarttı. *Ba'ha'rge qaray* jerge ko'k sho'pler shıg'a basladı (X.S.).

Qaray, qarap tirkewishleri geyde baris sepligindegi atawishlarga dizbeklesip sın ma'nisin beredi: Pilis etiginin' *ushına qarap* oynap ketti (A.O.). Ol delbe kisidey *basının' awg'an jag'ına qaray* ju'rip kiyatır (K.S.).

§ 137. *Shıg'ıs sepligindegi so'zler menen qollanilatug'ın tirkewishler.* Shıg'ıs sepligindegi so'zlerdi talap etip, onı ekinshi bir ma'nili so'zler baylanıstıratug'ın ko'mekshi so'zlerdin' toparın to'mendegi tirkewishler quraydı: keyin, son', aldın, burın, ilgeri, beri, berli, bermag'an, baslap, beter, go'ri, basqa, bo'ten, o'zge, tıs, tısqarı, aslam, artıq. Bul tirke-

wishler shıg'is sepligindegi atawish so'zler menen dizbeklesip, ha'r tu'rli grammatikalıq ma'nilerdi bildiredi.

Keyin, son' tirkewishleri. Bul tirkewishler shıg'is sepligindegi atawish yamasa atawishlıq xızmettegi so'zler menen dizbeklesip, to'mendegi ma'nilerde qollanıladı:

a) is-ha'rekettin' isleniwinin' waqıtın bildiredi: *Arbalar eki saattan keyin* A'miwda'ryag'a kelip jetti (J.S.). *Palawdan son' ko'k shay ishti* (J.Sh.). *Biraz otırg'annan son' hal-jag'day sorastı* (T.Q.);

b) -g'annan, -gennen affiksli kelbetlik feyil menen qollanııp, sebeplik ma'nilerdi bildiredi: *Erten' bazar bolg'annan keyin* u'ydi ko'rip qaytayın dep edim. (A.A.). Ol *qurdasın ko'rgennen son'* so'ylesip qalg'an shıg'ar (T.Q.).

Burn, aldın, ilgeri tirkewishleri waqıtlıq ma'nige jaqın bolıp, olar o'zleri dizbeklesip kelgen so'zlerge qosımsha grammatikalıq ma'ni beredi ha'm is-ha'reket penen waqıtlıq ma'nige baylanıstıradı: *Georgiy onnan burn* qaytıwdı oylag'an edi (A.Gaydar). Ol *awqatlanıwdan aldın* qolların sabınlap juwdı (Sh.A.).

Beri, berli, bermag'an tirkewishleri. Bul tirkewishler shıg'is sepligindegi waqıtlıq ma'nili atawish so'zlerge, -g'an affiksli kelbetlik feyil ha'm -g'alı affiksli hal feyilge dizbeklesip waqıtlıq ma'ni an'latadı. Olar o'zi dizbeklesken so'zi menen birge is-ha'rekettin' isleniwinin' jaqın arada yamasa uzaq waqıttan beri dawam etip kiyatırg'anın bildiredi. *Jıynalista ko'riskennen beri* bir-eki ret ushırastı (O'.X.). *Gu'ljan u'yine kelgeli beri* sharshag'anın da umıttı (E.O'). *Bir jıldan berli*. Erpolat *segiz ku'nnen bermag'an* heshkim menen so'ylespedi (M.D.).

Baslap tirkewishi shıg'is sepligindegi waqıt ma'nili atawish so'zler menen kelip, waqıtlıq ma'ni an'latadı: *Bir ku'ni yarım aqshamnan baslap* bizin' artilleriya iske kiristi (N.D.). *Perdegu'l sol ku'nnen baslap* buzawg'a qolaylı jay isledi (O'.A.).

Beter tirkewishi shıg'is sepligindegi atawish so'zlerge dizbeklesip, sol so'zdin' ma'nisin basqa bir waqıyag'a salıstırıp, ku'sheytip ko'rsetedi: *Olenin o'zin da'slepkiden de beter* batıl tuttı (J.Sh.).

Go're tirkewishi de shıg'is sepligindegi atawish so'zlerge dizbeklesip, sol dizbeklesken so'zine basqa bir predmet, waqıyalarg'a qatnashlı salıstırılıshlıq ma'ni beredi. Ayırım aylanbalar payda bolg'an jerler *da'ryadan go're* ko'birek ko'lge usaydı (K.M.). Samal *buring'ıdan go're* biraz pa'tlengen (A.O.).

Basqa, o'zge, bo'ten tirkewishleri shıg'is sepliginde atawish ha'm atawishlıq xızmettegi so'zler menen qollanııp, sol so'zlerge ajratılıshlıq ma'ni beredi: *Qazan-tabaq bette shıydek jabılg'an sho'pshekten basqa* heshna'rse ko'rinbeydi (T.Q.). Saray ishinde *qarawıllardan o'zge* adam joq edi (K.M.). *Kemede o'zinen bo'ten* jan joq (M.S.).

Aslam, artıq tirkewishleri san mug'dar ma'nisindegi ata'wish so'zler menen dizbeklesip mug'darlıq ma'ni an'latadı: El ishinen *mirnan aslam* no'ker jıynap qayttı (K.M.). *Ol qırq jıldan artıq xan bolg'an edı* (J.Sh.).

Sorawlar

So'z shaqaplan qanday toparlarg'a bo'linedi? Ko'mekshi so'zlerdin' ma'nili so'z shaqaplarınan ayırmashılıg'ı qanday, olar ne ushın ko'mekshi so'zler dep ataladı?

Ko'mekshi so'zler neshege bo'linedi, atap aytın', olardin' birinen o'zgesheligi qanday, misallar keltirip tu'sindirin'?

Tirkewishler ne ushın ko'mekshi so'z toparına kiredi. Onun' ma'nili so'zlerden ayırmashılıg'ın aytın'? Misallar keltirin'.

Tirkewishlerdin' tu'rlerin aytın', qaysı tirkewishler tu'pkilikli tirkewishke, qaysı tirkewishler atawish toparına kiredi, atap aytın'?

Tirkewishler qaysı seplik qosımtalı so'zler menen dizbeklesedi. Ataw, iyelik seplikleri menen dizbeklesetug'ın tirkewishlerdi aytın'?

Bars, shıg'ıs seplikleri menen qollanılatug'ın tirkewishlerdi aytın', misallar keltirin'?

DA'NEKERLER

§ 138. **Da'nekerler haqqında tu'sinik.** Da'nekerler-ten' ma'nili so'z-lerdi, ten' ha'm bag'inın' qılı qospa ga'plerdin' sın'arların baylanıstırıwshı ko'mekshi so'z shaqabı. Da'nekerler de basqa ko'mekshi so'zler sıyaqlı, grammatikalıq jaqtan o'zgermeydi ha'm o'z aldına tolıq leksikalıq ma'nige iye bolmaydı. Sonlıqtan olar grammatikalıq ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı.

Da'nekerler sintaksislik xızmeti jag'inan jay ga'plerdin' quramında birgelikli ag'zalardı, qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdi o'z ara ma'nilik jaqtan baylanıstırıwshı da'nekerlik xızmetti atqaradı.

Izertlewshiler ga'p ha'm ga'ptegi so'zlerdi baylanıstırıwda da'nekerler intonatsiyag'a qarag'anda a'dewir son' payda bolg'an dep esaplaydı. Bul pikirdi ko'mekshi so'zlerdin', sonın' biri da'nekerlerdin' tariyxiy shıg'ısı, rawajlanıwı jag'inan ma'nili so'zler almasıq, feyil, sanlıq, ra'wishlerdin' da'slepki leksikalıq ma'nisin joyıtıp, ga'p ha'm ga'ptegi so'zlerdi baylanıstırıwshı ko'mekshi grammatikalıq quralg'a aynalg'anlıg'ı tástıyıqlaydı.¹

Da'nekerler morfologiyalıq qurılısına qaray, *dara da'nekerler* (da, de, ha'm, ja'ne, al, lekin, sebebi, sonlıqtan, ga', ga'hi, eger, o'ytkeni, bir, biresse, birde, geyde, bazda, t.b.) ha'm *qospa da'nekerler* (sol sebepli, sonın'

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. II. ч I. Части речи и словообразование. М., 1952, 452-бет; Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., Изд-во «Наука», 1987 50- бет; Мусаев К.М. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., «Наука» 1988 509-510-бетлер.

ushın, sol ushın, sonım' na'tiyjesinde, nege desen', degen menen) bolıp bo'linedi.

Da'nekerler sintaksislik xızmeti ha'm ma'nisine qaray, dizbeklewshi da'nekerler ha'm bag'ındırıwshi da'nekerler bolıp eki toparg'a bo'linedi.

DIZBEKLEWSHÍ DA'NEKERLER

Dizbeklewshi da'nekerler jay ga'plerdin' quramında ten' ma'nili birgelkili ag'zalardı, qospa ga'ptin' quramında ten' ma'nili jay ga'plerdi baylanıstıradı. Olar ten' ma'nili birgelkili ag'zalardin' yamasa jay ga'plerdin' arasında tek baylanıstırıwshi xızmetti g'ana atqarıp qoymay, baylanıstırıp kelgen sintaksislik kategoriyalardin' quramında ha'r tu'rli grammatikalıq ma'nilerdi payda etedi.

Dizbeklewshi da'nekerler ten' ma'nili so'z benen so'zdi ha'm jay ga'plerdi baylanıstırıp ma'nisine qaray to'rt tu'rge bo'linedi: 1) biriktiriwshi da'neker, 2) qarсылas da'neker, 3) awıspalı da'neker, 4) gezekles da'neker.

§ 139. Biriktiriwshi da'nekerler. Biriktiriwshi da'nekerlerdin' toparın da-de, ha'm, ha'm de, ja'ne, ja'ne de, tag'ı, tag'ı da, menen, benen, penen, al da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler birgelkili ga'p ag'zaların ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'plerdi ten' ma'nide baylanıstıradı. Dizbeklewshi da'nekerlerdin' birgelkili ag'za ha'm jay ga'plerdi baylanıstırıp da'rejesi birdey emes. Joqarıda atalg'an da'nekerlerdin' al da'nekerinen basqası birgelkili ag'zalardı baylanıstırıp ken' qollanıladı.

Da-de, ta-te da'nekerleri. Bul da'nekerler ga'p ishinde baylanıstırıp shılıq xızmetine qaray haqıyqıy da'neker ha'm janapaylıq da'neker bolıp bo'linedi. Da-de da'nekeri haqıyqıy da'nekerlik xızmette qollanılg'anda so'z benen so'zdi, eki sın'arlı birgelkili ag'zalardı yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramında g'ı jay ga'plerdi baylanıstıradı. Olar to'mendegi jag'daylarda haqıyqıy da'nekerlik xızmetlerdi atqaradı:

1) birgelkili bolmag'an eki so'zdin' arasın baylanıstıradı: Ol ızalanıp ton'qıldadı da ju'rđi (A'.T.). Jolbarıs toran'g'ıldın' tu'binde birazg'a shekem arman-berman keselep ju'rđi *de* qoydı (O'.A.);

2) eki sın'arlı birgelkili ag'zalardin' arasında biriktiriwshi da'nekerlik xızmette qollanıladı: A'llen waqıtta Alaqus Gu'ljannın' qasına jetip keldi *de*, quyrıg'ın bıl'g'an'lattı (S.A.). Ol kemesinin' basın qır jag'ag'a tiredi *de*, awzı arqag'a qarag'an baraqtın' qasına kelip toqtadı (O'.A.);

3) eki sın'arlı dizbekli qospa ga'plerdi baylanıstıradı: Qapı qattı ashıldı *da*, awızdan u'lken deneli adam ko'rindi (K.S.). Qızlar barlıq zatların avtobusqa saldı *da*, o'zleri onı ku'tpey-aq institutqa qaray jol aldı (T.N.). Bizler ha'zir shay ishıp bolamız *da*, ha'mmemiz bag'qa mına na'ishelerdi tigemiz (M.Ka'rim).

Da-de da'nekerleri to'mendegi jag'daylarda janapaylıq-*da*'nekerlik ma'nide qollanıladi:

1) o'zi dizbeklesken so'zlerge ku'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı son'g'ı so'z benen baylanıstıradi: Batıstan ko'terilgen qara bulklar Shag'ırlıq tawlarınin' *aspanın da* qaplap alg'an edi (J.S.). Abat asıqpay otırıp qozılardıń *ekewin de* paltosına oradı (T.Q.);

2) birgelkili ag'zalardıń ha'rbir sın'arı menen qaytalanıp kelip, da'nekerlik-janapaylıq ma'ni beriw arqalı birgelkili ag'zalardı baylanıstıradi: Suwg'a salıng'an na'rete *de*, ko'rgen aw *da*, tartqan jilim *da* sıg'asıp baliqqa tolg'an. Arbanın' astınan ko'terilgen shan' *da*, do'n'gelekte atlardıń doynaq taslawları *da*, sherim dizginler *de*, aspanda qalıp baratır'g'an bulklar todası *da*, do'gerek dashtag'ı sho'pler *de*, salmalar menen bulaqlar *da*, tuslarınan o'tıp atır'g'an basqa atlılar menen arbalar *da*, jol boyındag'ı qarlıg'ashlar *da*, qullası, bulardıń ba'rı *de* baxıt pa'rwazında pa'lpa'llengen go'zzalıqtın' ko'rinisi edi (Sh.A.).

Geyde da-de da'nekeri eki sın'arlı birgelkili feyil bayanlawıshlardı da baylanıstırıp keledi. Bunday jag'dayda bir subiektin' ha'r tu'rli is-ha'reketin bir-birine in'g'aylastırıp, is-ha'reketin' isleniwinin' bir waqıtta bolg'annı bildiredi. Birgelkili feyil bayanlawıshlardı kontaktlıq onn ta'rtipte baylanıstıradi. Birgelkili feyil bayanlawıshın' arasına irkilis belgisi qoyılmaydı: Eki dos bir-birine jalt qarastı *da* tu'sinisti (B.B.). Ayparsha bizler menen xoshlastı *da* ketip qaldı (G.İ.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı, menen da'nekerleri. Bul da'nekerler, ko'binese eki sın'arlı birgelkili ag'zalardı ha'm dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin ten' ma'nide baylanıstıradi: Neft *ha'm* gaz xalıq xojalıg'ının' barlıq tarawlarında paydalanıladi. Aldına da'stu'rxan tolı nan *menen* qant qoydı. Olar ken'sede ko'p waqıt otırdı, oylastı *ha'm* ken'esti (J.A.). Ta'biyat julma jil o'zinin' ma'wsimi kelip, az irkilis jasaydı *da*, *ja'ne* aldına qaray zırlay beredi (O'.X.). Shıdamadı, *tag'ı* ta'kirarladı (T.Q.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı da'nekerleri birgelkili ag'zalardıń ha'r biri menen qaytalanıp ta keledi. Bunday jag'dayda birgelkili ag'zalardıń ma'nisi ayqınlanadı ha'm ga'p stillik jaqtan ekspressivlik tu's aladı: Irısquı biy *ha'm* ashıwlı, *ha'm* quwanışlı so'yledi (T.Q.). *Ja'ne* qaraydı, *ja'ne* qosıg'ın dawam etedi (M.D.). *Tag'ı* Petkanın' qasına bardım, *tag'ı* ishke kirdim (Sh.S.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı, tag'ı da da'nekerleri, tiykarınan, mezigilles dizbekli qospa ga'plerdin' sın'arların ten' ma'nide baylanıstıradi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaları bir waqıtlı ha'm izbe-izli islenen *is-ha'reketlerdi* bildiredi: *Endi ol eplep turıwdı oyladı* ha'm qarmalanıp ju'rip bir sho'ptin' putag'ına qolı tiydi (S.S.). Mine, eki qoy o'leyin dep atır *ja'ne* neshe janlıqtın' jaralang'annı bilmeymen (M.D.). Tu'nde pu'tkil ja'ma'a't atınan qutlıqladım, *tag'ı* o'zim quwandım. Bul oydı baslıq ta ko'rđi, *tag'ı* bir o'lshewshı *de* ko'rđi (O'.X.).

Al da'nekeri. Al da'nekerinin' sintaksislik xizmeti basqa biriktirivshi da'nekerlerge salıstırg'anda a'dewir ken'. Ol biriktirivshi da'nekerlerdin' toparına kirgen menen, tek usı ma'nide sheklenip qalmaydı. Ma'nilik jaqtan qarsılas, salıstırmalı dizbekli qospa ga'plerdin' sin'arların da baylanıstıradı. Al da'nekeri biriktirivshi da'neker xızmetinde kelgende, dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinen an'latılǵ'an is-ha'reket, waqıyalardıń bir waqıtta ha'm izbe-izli islengen mezgillesligin bildiredi: Ha'wizge tırıldap suw quyıwdan jan-jaqtan ha'kkelek atıp g'arqıldasqan qurbaqalar kele basladı, al o'li balıqlardıń to'slikleri aq qag'azday jaltırıp, suw betine qalıqtı (T.Q.). Sol waqıtta jay jang'an ottın' ushqını jaling'a aynaldı, al jalınnan o'rt payda boldı (X.S.). Kempir aqlıg'ın jubattı, al Gu'layım'atızda isledi (S.S.).

§ 140. Qarsılas da'nekerler.Qarsılas da'nekerlerdin' toparın biraq, lekin, sonda da, solay da, so'yitse de, solay bolsa da, bolmasa, al da'nekerleri ha'm da'nekerlik xızmettegi degen menen, onın' menen, tek, qalay da, a'tten', t.b. sıyaqlı ko'mekshi so'zler quraydı. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan birgelkili ag'za ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bir-biri menen qarama-qarsı ma'nide baylanıladı.

Qarsılas da'nekerler, tiykarınan, birgelkili bayanlawıshlardı, geyde birgelkili anıqlawısh, tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlardı da baylanıstırıp keledi: Jawingerler aqırg'ı oq qalg'ang'a shekem sawash ju'rgizdi, *biraq* keyin sheginbedi. Alliyar olardı shıramıtadı, *lekin* tanımadı. Boyı kishkene, *biraq* og'ını iri dawıslı Su'yindik biy orınsız qızbaytug'ın g'arri edi (T.Q.). Kelinshek onın' ha'reketlerinen-aq a'lle na'rselerge kewli toqlıg'ın, *biraq* asıg'ıslıg'ın an'g'ardı (T.Q.).

Qarsılas da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' sin'arların baylanıstırıwda geypara o'zgesheliklerge iye boladı:

1. Biraq, lekin da'nekerleri ma'nileri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an jay ga'plerdi qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı: Dawıl tinayın dedi, *biraq* qar japalaqlap jawıp tur (S.S.). Malları bos ju'r, *lekin* atı joq (A.Bek.). Qazan-tabaq, oshaq ornı joq, *biraq* ha'mme jerine kiyiz to'selgen (T.Q.).

2. Bayanlawıshları birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız feyilden bolg'an jay ga'plerdi baylanıstıradı: Ol jaslıg'ında qarıwlı adam bolg'an, *biraq* jarlılıq ja'biri og'an mu'mkinshilik bermegen (O'.X.). Aldında yarım bettey jazılǵ'an xat jatır, *lekin* qa'lemi ko'rinbeydi (Sh.R.).

3. Jay yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshlarının' ekewi de bolımsızlıq yamasa bolımlı ma'nide kelgende, olardı qarama-qarsı ma'nide baylanıstıradı: Shayıqtın' bul ga'pi Mamang'a unamadı, *biraq* u'ndemedi (T.Q.). Bag'anag'ı ızg'ırıq pa'seydi, *lekin* ku'n suwıq eken (A'.Ya.).

Sonda da, solay da, solay bolsa da, sonday da bolsa, so'yitse de, degen menen da'nekerleri de jay ga'plerdi baylanıstırıwda geypara o'zgesheliklerge iye boladı.

Sonda da da'nekeri qarsılaşlıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdin' arasinda kelip, olardin' qarsılaşlıq ma'nisine anıqlıq beredi: Aqların'nın' su'yeneri joq, *sonda da* tas ju'reklik etkisi keledi (T.Q.). Baxıt biraz sharshayın dedi, *sonda da* ol jumısın toqtatpadı (Q.D.). Attan tu'sip piyadalap ju'rgen eken, *sonda da* betley almag'an, dawıl olardin' bet terisin sıyııp taslag'an (Sh.A.).

Solay da, solay bolsa da, sonday da bolsa, so'ytse de, degen menen da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda *sonda da* da'nekerine sinonim bolıp keledi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqa dizbekli qospa ga'plerde da'slepki jay ga'ptin' mazmunına, ko'binese son'g'ı jay ga'p qarama-qarsı keledi: Aqsulıw da Turdibektin' turpayı so'zlerine ashıwlanıp qalg'an, *solay da* ol tuwısqa degen so'zdi ayrıqsha bahalaydı (S.X.). Og'an ha'mme ko'meklesti, *so'ytse de* ol wa'desin orınlay almadı (X.S.). Barlıq ma'selede o'zinin' haq ekenligine isendi, *solay bolsa da* bul ushırasıw onın' aq kewlin qabartarlıqtay iz qaldırıp ketti (Sh.R.). Dayım da qara aspandı qapılıp berdi, *degen menen* aytqanının' ba'ri durıs edi (Sh.S.).

Al, bolmasa da'nekerleri. Bul da'nekerler da'slepki jay ga'pten an'lanıl'g'an is-ha'reket, waqıyag'a son'g'ı jay ga'pti qarama-qarsı ma'nide qoyıw arqalı baylanıstıradı. A'sirese *al* da'nekeri qarsılaşlıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdi qarama-qarsı ma'nide baylanıstırıw ushın qollanıladı. Misalı: Olar u'ylerine qayıtw'g'a asıqtı, *al* men bolsam, jan'a jumıs haqqında oyladım (O'.A.) Uluwma onın' quwanışı qısqa bolg'an, *al* qayg'ısı ju'da' erte kelgen (A.Bek.). Dayın'dı ko'rip qayt degen son' barıp edik, *bolmasa* qonaq jerimiz quwg'an joq (Sh.S.).

Al da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin salıstırmalı ma'nide baylanıstırıp ta keledi. Bunday jag'dayda jay ga'pler menen mazmunı jag'man bir-birine qarama-qarsı qoyılıw arqalı salıstırıldı: Ata-anası jarlı qusaydı, *al* kelin bala miynet su'ygish, kishi peyil qız eken. Adamlar jerde da'n o'sirip jetistirse, *al* jer adamnın' o'zin o'sirip jetistiredi (Sh.A.).

Tek, degen menen, qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zleri de qarsılaşlıq da'nekerlik xızmette qollanıladı. Tek ko'mekshi so'zi dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp kelgende, biraq da'nekerine sinonimles boladı: Apa, ha'zir men quwanıstan qus bolıp ushqım keledi, *tek* qanatım joq da' (O'.X.). Gerbish to'selgen bul jaydın' aynası joq, *tek* g'ana maylı qag'az jabıstırıl'g'an to'bedegi tu'n'liktin' qurttay jarıq tu'sip turadı (A.Muxtar).

Qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zleri da'nekerlik xızmette kelgende, baylanıstırılıshı da'nekerlik xızmeti menen qatar, dizbekli qospa ga'ptin' son'g'ı jay ga'pine ku'sheytiwshilik-modallıq ma'ni de beredi: Biraq

jawrag'anım o'zime ma'lim edi, *qalay da* a'lleqashan umitlup baratirg'an erkeligim tuta qoymadı (Sh.S.). Qonip ketsek-a'm bolar edi, *a'tten*, bulka'ra suwıqlıq qıladı (T.Q.). Negizinde maydan iyeleri shempionlarg'a ta'n oyın ko'rsete alg'an edi, *a'tten* 'a'wmet bul saparı olarg'a qıya baqpaqı («Q.J.»).

§ 141. Awıspalı da'nekerler. Awıspalı da'nekerlerdin' toparın, tiyka-rınan ya, ya'ki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, a'lle, ne da'nekerlerdi quraydı. Sonday-aq awıspalı (ayırıwshı) da'nekerlik xızmette ha'tte, ha'tteki, ba'lkim, a'sirese, meyli, kerek bolsa, kerek desen', t.b. ko'mekshi so'zleri de qollanıladı.

Awıspalı da'nekerler jay ga'plerdin' quramında birgelkili ag'zalardı, dizbekli-qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdı baylanıstıradı. Ma'nilik jaqtan olar sol sintaksislik kategoriyalar arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyalardın' awıspalı ma'nide keletug'ının bildiredi.

Awıspalı da'nekerler, ko'binese birgelkili ag'zalardın' ha'r biri menen ta'kirarlanıp qollanıladı. Olar ta'kirarlanıp qollanılg'anda ha'r bir birgelkili ag'zanın' aldında keledi ha'm birgelkili ag'zalardın' arasında intonatsiya islenedi: Ol menin' xatımdı sira' oqımag'anday, *ya* ga'p qozg'amaydı, *ya* juwap bermeydi (T.Q.). A'sirese oraqtın' waqtı kelgende ha'pte boyına u'ydi ko'rmey, ku'ni-tu'ni qırman basında, *bolmasa* da'n qabıllaytug'ın stantsiyada, *yamasa* jolda ju'retug'ın edik (Sh.A.) Menin'she, *ya* Aydos, *ya* Begis, *ya* Mirjıq barıwı kerek (T.Q.).

Awıspalı da'nekerler qaytalanbay, eki sin'arlı birgelkili ag'zalardı baylanıstırıp kelgende, birgelkili ag'zalardın' arasında pauza islenbeydi: Men erten' *ya* arg'ı ku'ni keshte kelemen. Onı Arzıw *ya* Shımbıykege bildirgen joq (J.A.).

Awıspalı da'nekerlerdin' birgelkili ag'zalardın' arasında joqarıdag'ı sıyaqlı eki tu'rli qollanıwı geypara o'zgesheliklerge iye boladı. *Ya, yamasa* da'nekerleri eki sin'arlı birgelkili ag'zalardı baylanıstırıp kelgende, ma'nileri bir-birine jaqın bolg'an awıspalılıqtı bildiredi. Al birgelkili ag'zalardın' ha'r biri menen qaytalanıp kelgende, birgelkili bolıp kelgen so'zlerdi bir-birinen ayırımlap, daralap ko'rsetedi: Bilayınsha, onın' sin-simbati el gezgen da'rwishke *ya* mollağ'a uqsas edi (O'.X.). Sag'an qurılıshı *ya* neftshinin' arasınan Maqsetti izlewdirin' keregi joq (Sh.S.). *Ya* qashqan-lardan, *ya* quwg'ınshılardan hesh da'rek tappadı (T.Q.). *Ne* atız-shelde, *ne* jolda qıbrılag'an jan joq (O.B.).

Da'nekerlik xızmettegi a'sirese, ha'tte, ha'tteki, ba'lkim, kerek bolsa ko'mekshi so'zleri, ko'binese birgelkili ag'zalardın' arasında qaytalanbay, bir ret kelip qollanıladı. Bul da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler ko'p sin'arlı birgelkili ag'zalardın' arasın baylanıstırıp kelgende birinin' ma'nisin basqalarınan ayırımlap, ku'sheytip ko'rsetedi: Sol jan'alıg'ının' biri xat jazsa da, kitap oqısa da, *ha'tteki* awqat jegende de stoldan paydalanıw

edi (T.Q.). Murzabek penen Jumagu'ldin' so'zi ha'm isi, *a'shese* ju'regi bir-birine ug'ınısqan waqıtta g'ana olardin' muxabbatı turaqlı muxabbat bolatug'in edi (O'.A.).

Meyli, ba'lkim ko'mekshi so'zleri de ya, ya'ki da'nekerleri siyaqlı birgelkili ag'zalardin' ha'rbir sin'arı menen qaytalanıp qollanladı. Ma'nileri ya, ya'ki da'nekerlerine jaqın sinonimlik ma'nide kelip, birgelkili ag'zalardı sol da'nekerler menen aralas kelip te baylanıstıradı: *Meyli* shel jag'alap baratırğ'anda bolsın, *meyli* u'yinde otırğ'anda bolsın, mudamı bir na'rselerdi oylap, waqtı-waqtı gu'rsinedi (Sh.S.). Xosh inim! *Ba'lkim* ko'risermiz, *ba'lkim* ko'rispespiz, -dedi Borodinnin' dawısı qaltırap (T.Q.). Biraq ta Nesibelinin' *meyli* u'yinde bolsa da, *meyli* jumısta bolsa da, *ya'ki* basqa jerde bolsa da agronom bolıw a'rmanı oyınan turnaq ushı shıqqan emes (O'.A.).

Awıspalı da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' awıspalı tu'rın qurawg'a qatnasadı. Ya, ya'ki, yamasa, ya bolmasa da'nekerleri eki jay ga'pti baylanıstıradı yamasa ha'rbir jay ga'p penen qaytalanıp kelip te qollanladı. Usı da'nekerlerdin' qatnasındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reketleri awıspalı ma'ni bildiriw menen qatar, boljawlı ma'nige de iye boladı: Bul so'zdi o'z adamlarına İsmayıl ayttı *ya* saray adamları ayttı (K.M.). *Ya bolmasa* bir jeri buzıldı ma' eken, *yamasa* Xojabay nasazlıq etip, jolda awdarılıp qaldıma eken (O'.X.).

Bolmasa, ya bolmasa, ya'ki bolmasa da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları, ko'binese modallıq ma'nide keledi ha'm ga'ptin' uluwmalıq mazmunınan da modallıq ma'ni an'latadı: *Ba'lkim*, og'an shorılardin' o'zleri bir ba'le qılğ'an shığ'ar, *bolmasa* bizin' hayallar arag'a ot taslawı itimal (O'.X.). Endi anıqlap oylanıp qaran', qa'ne, shopandı sizlerge men tayarlap berdim be, *ya'ki bolmasa* mag'an sizler tayarlap berdin'iz be? (Sh.S.).

A'lle da'nekeri, tiykarınan, dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir jay ga'pi menen qaytalanıp qollanladı. Bul da'nekerdin' qatnasında du'zilgen dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri modallıq ma'nige iye boladı: *A'lle* oshaqta ot bar, *a'lle* shıra janıwlı (O'.X.). *A'lle* birew keledi dep oylayma, *a'lle* sol jaqtan bir so'z boladı deyme, a'ytewir jaltaq-jaltaq qaraydı (Sh.S.).

§ 142. Gezekles da'nekerler. Gezekles da'nekerlerinin' toparın ga', ga'hi, geyde, ga'de, bazda, bir, birese, birde, a'ri da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler birgelkili ag'zalardı ha'm dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi gezekleslik ma'nide baylanıstıradı.

Gezekles da'nekerlerden ga' da'nekeri birgelkili ag'zalardı baylanıstırında o'nimli qollanladı. Bul da'neker shığ'ısı ha'm ma'nisi jag'ınan ga'hi da'nekerine jaqın, ha'tte om ga'hi da'nekerinin' qısqarg'an variantı dep qarawg'a boladı.

Ga', ga'hi da'nekerleri tu'rkiy tillerine shig'ısı jag'ınan tariyxıy-ma'deniy qatnasıqlar tiykarında parsı tilinen o'zlesken. Ga'hi, ga' denekeri da'slepki shig'ısında u'sh sesten quralg'an goh, kah' tu'rinde qollanılğ'an. Olar ha'rbir tu'rkiy tilinin' son'g'ı rawajlanıw da'wirlerine baylanıslı awızeki so'ylew tilinin' ta'siri tiykarında fonetikalıq o'zgeriske ushirap, ga'hi, ga' tu'rinde qollanılatur'ın bolğ'an. Ma'selen, bul da'neker ha'zirgi o'zbek tilinde gah, goh tu'rinde qollanıhwı menen qatar, goho, gohi, qaraqalpaq tilinde ga'hi tu'rinde o, i sesleri qosılıp, eki buwınlı bolıp qollanıladı. Demek, bir buwınlı gah da'nekerinin' qısqarg'an ga' yamasa eki buwınlı ga'hi tu'rinde qollanıhwı onın' rawajlanıwı ha'm transformatsiyasının' na'tiyjesi boladı.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde ga'hi da'nekerlerinin' ga' variantı jiyi qollanıladı. Onın' eki buwınlı tu'ri (ga'hi) XIX a'sirdegi klassik shayırlardıń shig'armalarında, a'sirese da'stanlarda o'nimli ushurasadı:

Ga'hi, yıg'lap, *ga'hi* ku'ldim,
 Yaman ishlerden shekildim (A'jiniyaz).
 Jaman adam nasaqshıl,
 A'ytewir jerge usaqshıl,
Ga'hi ko'kshil, *ga'hi* aqshıl,
 Ol ba'leden aqıl alma. (O'tesh).
 G'osh jigit basınan ne ishler kesher,
Ga' qan yutıp, *ga'hi* ku'nde pal isher (A.M.).
Ga'hi ju'ris, *ga'hi* jorg'a,
 On eki muqam oynadı («Q.»).

Gezekles da'nekerleri, ko'binese jay ga'plerdin' quramında birgelkili ma'nili atawish ha'm feyil so'zlerdi baylanıstırıp, predmet, belgi ha'm is-ha'rekettin' isleniwindeki gezekleslikti bildiredi, birgelkili ag'zalardıń ha'rbiri menen qaytalanıp keledi:

Ga'hi ko'ide, *ga'hi* sho'ide,
 Batır jetken jerlerge,
 Miyman bolıp baradı («Qoblan»).

So'ytıp, aq shashlı analar, ka'ywanı hayallar meni *ga'hi* o'tmishke, *ga'hi* baxit tan'ı atqan ku'nlerge ertip ketedi (O'.X.). Ja'lmen *birese* o'zinen o'ktemirek otırğ'an Jiyemuratqa, *birese* esik bettegi Temirbekke qaraydı (T.Q.). Tog'ay arasınan *a'ri* mun'lı, *a'ri* jag'ımlı nama sharıqladı (Sh.S.).

Gezekles dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri, tiykarınan, *birese*, birde, bazda, ga', ga'de, geyde da'nekerleri arqalı baylanıladı. *Birese*, birde,

¹ Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., «Наука», 1973. 376-бет; Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., «Наука», 1987, 119-бет; XIII-XIV асрлар туркий адавий ёдгорликлар тили. Toshkent, «Фан», 1986, 225-бет.

bazda da'nekerleri ma'nilik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın, bir ma'nide keledi. Bul da'nekerlerdi ga'p ishinde birinin' ornuna birin' almastırıp qollana beriwege de boladı: Onın' *birese* qolları ko'teriledi, *birese* ayaqları shaltlıq ha'reketlerin tastıyqlaydı (S.S.). Hawa rayı ku'nine qur' qubıladı: *birde* quyash ko'rinip aynalanı ısıtadı, *birde* silpilep jawın jawadı (T.Q.).

Ga', *ga'de*, *geyde* da'nekerleri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda ken' qollanıladı. Olar ha'r bir jay ga'p penen qaytalanıp ta, yamasa eki jay ga'ptin' arasın baylanıstırıp ta kele beredi: Aspanda kewilsiz ag'arg'an ay *ga'* bult arasınan sig'alap qaraydı, *ga'* ol da ton'ıp ko'tpege kirgende y bult arasına jasırınadı (M.L.). Ol *geyde* shashın tsilindr qıladı, *geyde* o'zi rusalka boladı, *geyde* eki tal shashın qasının' u'stine kekil etip tu'sirip, basqasın bir burım etip o'redi (T.Q.). Aspan bul jag'ımsız dawıstan jerkenip silkingendey boldı, *bazda* gu'ldirmama qattı gu'rkirep-gu'rkirep jiberdi (O'.X.).

BAG'INDIRIWSHI DA'NEKERLER

§ 143. Bag'ındırıwshı da'nekerler haqqında tu'sinik. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' toparın o'ytkeni, sebebi, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', nege degende, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, eger, eger de, onda, sonda g'ana da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi birin' ekinshisine ma'nilik jaqtan bag'ındırıw jolı menen baylanıstıradı. Jay ga'pleri bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' qatnasında du'zilgen qospa ga'pler da'nekerli bag'ının' qılı qospa ga'p boladı: Biz buni isley alamız, sebebi jaqtılıq biz ta'repte (As.M.). Ishke kirgende İvan onı birden tanıy almadı, sonlıqtan ol sa'l irkilin' kiredi (B.Bek.). Bul bag'ının' qılı qospa ga'plerdin' jay ga'pleri sebebi, sonlıqtan da'nekerleri arqalı baylanısқан. Olar eki jay ga'ptin' arasında kelip, sol jay ga'plerden an'lanılğ'an mazmunın' bir-birine baylamslı iske asatug'm-lig'm yamasa iske asqanlig'ının' mazmunı boyınsha bir-birine g'a'rezli ekenligin bildiredi.

Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdi semantika-funksionallıq aspektte dizbeklewshi da'nekerler ha'm bag'ındırıwshı da'nekerler dep eki toparg'a bo'liw N.A.Baskakovtın' miynetlerinen baslanadı.¹ Sog'an qaramastan, bag'ındırıwshı da'nekerler orta mekteplerge ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalğ'an sabaqlıqlarda² jaqing'a deyin o'z aldına u'yrenilmey, dizbeklewshi da'nekerlerdin' quramında qaralıp keldi. Qaraqalpaq tilinde de, basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı, dizbeklilik ha'm bag'ının' qılıq da'nekerler arqalı

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II. ч. I. Части речи и словообразование. М., 1952. 516-бет.

² Da'wletov A., t.b. Qaraqalpaq tili. 7-klass ushın sabaqlıq. No'kis. «Bilim», 1999, 60-бет.

an'latadı. Da'nekerler dizbeklilik ha'm bag'ının'qılıqtı olardıń da'nekersiz tu'rine qarag'anda biraz ayqıńıraq bildiredi.

Bag'mın'qılıq tiykannan sebep (sebebi, o'ytkeni, nege desen'); na'tiyje (sonlıqtan, sol sebepli, sonın' ushın, na'tiyjede, t.b.), sha'rt (eger, eger de, onda, t.b.) da'nekerleri arqalı bildiriledi. Bul da'nekerlerdin' bag'ının'-qılı qospa ga'pti du'ziwdegi rolin esapqa almay, dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdi bayanlawısh formalarının' bildiriwine qaray shegaralawshılıq bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'plerdi de dizbekli qospa dep u'yreniwge alıp keledi. Ma'selen, ha'zirge deyin qazaq, qaraqalpaq tillerinde joqarıda atalg'an bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı du'zilgen qospa ga'pler dizbekli qospa ga'p dep qaralıp kiyatır.¹

Biraq qazaq, qırğ'ız, qaraqalpaq tillerindegi son'g'ı izertlewlerde atalg'an da'nekerler arqalı baylanısqa qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'pler dep qaraladı.² Sonday-aq son'g'ı ko'pshilik grammatikalıq izertlewlerde de bag'ındırıwshı da'nekerlerdi dizbekli da'nekerlerdin' toparında emes, o'z aldına bo'lip, bag'ındırıwshı da'neker dep u'yreniw ken' orın aldı.³ Demek, bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' teoriyalıq tiykarları ilimiy miynetlerde jetkilikli da'rejede anıqlang'an. Sonlıqtan joqarıda ko'rsetilgen da'nekerlerdi qaraqalpaq tilinde qa'liplesken tu'rde bag'ındırıwshı da'neker dep u'yreniw ha'zirgi grammatikalıq izertlewlerdin' talabına tolıq juwap beredi.

Bag'ındırıwshı da'nekerler ga'pte qollanıw ma'nisine qaray, sebep da'nekeri, na'tiyje da'nekeri ha'm sha'rt da'nekeri bolıp u'shke bo'linedi.

§ 144. Sebeb da'nekerleri. Sebeb da'nekerinin' toparına sebebi, o'ytkeni, nege desen' da'nekerleri kiredi. Bul da'nekerler ma'nilik jaqtan qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyaların' isleniw ya islenbew sebebin bildiredi. Bundag'ı da'nekerler arqalı baylanıs-

¹ Казак тилинин грамматикасы. II синтаксис. Алматы, «Ғылым» баспасы, 1967, 165, 174-176-бетлер; Аманжолов С., Хасанов А., Уйыкбаев М. Казак тили. 9-класка ранаглан сабақлық. Алматы, «Рауан», 1992, 20-бет. Хәзирги карақалпақ тили. Синтаксис. Университеттин филология факультетлери ушын сабақлық. Нөкис. 1986, 211, 222-223-бетлер; Нәжимов А. Хәзирги карақалпақ тили. Синтаксис. Қоспа гәплер бойынша практикум қолланба. Нөкис, 1990, 37-бет.

² Баскаков Н.А. Сложное предложение в карақалпақском языке. - «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». ч. III, Синтаксис. М., 1961, 223-бет. Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, «Наука», 1974, 160-167-бетлер. Мирталиев М., Қырғыз тилиндеги татаал сөйлемдер Фрунзе, «Илим», 1981, 86-бет. Хәзирги карақалпақ тилинин грамма-тикасы. Синтаксис. Нөкис. 1992 450-бет. Дәулетов Карақалпақ тилиндеги қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери. Нөкис, 1993. 41-44-бетлер. Дәуенов Е., Дәулетов М. Карақалпақ тили. VII-VIII класстар ушын сабақлық. Нөкис. 1983, 190-бет.

³ Хәзирги карақалпақ әдебиі тилинин грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис. 1994, 381-385-бет. Дәуенов Е. Хәзирги карақалпақ тилинде көмекши сөзлер. Нөкис. 1994. 74-78-бет.

qan jay ga'plerdin' birewi bas ga'p, ekinshisi bag'min'qi ga'p bolip keledi. Bag'min'qi ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan g'a'rezli bolip, bas ga'pten an'lanilg'an is-ha'rekettin' isleniw sebebin bildirip keledi: Dushpanlar meni jen'e almaydi, *sebebi* xalqımız buzılmas miytindey bekkem (A.). Biz elimizdin' tabisların maqtanış etemiz, *sebebi* bul tabislar pu'tkil du'nyada paraxatshılıq isine xızmet etedi («E.Q.»). Bul kitap meni ju'da qızıqtırdı, *o'ytkeni* men usı waqıtqa deyin olar haqqında heshna'rse bilmeytug'in edim (A.G.). Ba'lkim, ol kelmes, *nege desen* 'onu men ko'shede ko'rdim. Bizler so'ylesiwdi toqtattıq, *nege desen* 'Olga Nikolaevna Shishkindi doskag'i shaqırdı (N.N.).

Bul ga'plerdin' quramındağ'ı jay ga'plerdi baylanıstırıwshı bag'ındırıwshı da'nekerler son'g'ı jay ga'ptin' aldında kelip, da'slepki ga'ptegi is-ha'rekettin' isleniw sebebin bildiredi, son'g'ı ga'p ma'nilik jaqtan da'slepki ga'pke (bas ga'pke) bag'ınıshlı bolip keledi.

§ 145. Na'tiyje da'nekerleri. Na'tiyje da'nekerlerinin toparın sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde da'nekerleri quraydı. Bul da'nekerler de qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'plerdi ma'nilik jaqtan baylanıstırıp, na'tiyje bag'mın'qılı qospa ga'pti du'ziwge qatnasadı. Na'tiyje da'nekerleri arqalı baylanısqan qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' na'tiyje bildiriwshı jay ga'pi son', sol na'tiyjeni ju'zege keltiriwshı jay ga'p burın keledi. Na'tiyje da'nekerleri is-ha'rekettin' na'tiyjesi bolg'an jay ga'ptin' (bas ga'ptin') aldında turadı: Ko'bisinin' nawaları, suw saqlag'ishları joq, *sonlıqtan* qudıqlardıń suwları qumg'a sin'ip, na'tiyjeli paydalanılmay atır. («E.Q.»). Ku'n ayaz edi, *sol sebepli* ol qalın' kiyingen (Q.D.). Ol elatlı punktlerden alıs, *sol ushın* sol jerden jumısshılar poselkasın salıw kerek (S.S.). Geypara adamlar meni tın'lag'ısı kelmedi, *na'tiyjede* suwdın' kiyatır'g'an jag'ındağ'ı qashını suw basıp ketti (T.N.).

§ 146. Sha'rt da'nekerleri. Sha'rt da'nekerinin' toparına eger, eger de, onda da'nekerleri kiredi. Bul da'nekerler qospa ga'ptin' quramındağ'ı jay ga'plerdi sha'rt ma'nisinde baylanıstıradı. Da'nekersiz sha'rt bag'mın'qılı qospa ga'pke qarag'anda da'nekerli tu'rinin' ma'nisi birqansha anıq boladı. Sha'rt da'nekerlerinin' bag'mın'qılı qospa ga'ptin' quramında ko'rinip turıwı arqalı onın' sha'rt bag'mın'qılı qospa ekenligi ug'ınıladı: *Eger* tog'aydın' ishinde Alabas degen boz attı minip ju'rsen' g'ana, ol bunday u'rginlerden seni omrawlap alıp shig'adı. *Eger* kimde kim mag'an dus kelgen oqıwshı bola beredi dese, ol qa'telesedi (Sh.A.). *Eger de* brigada ag'zaları og'an tuwısqanlarsha ja'rdem bermegende, heshqashan da ol jaqsı burawlawshı bolıp jetise almag'an bolar edi (A.S.).

Geyde qospa ga'ptin' bag'mın'qı sın'arının' bayanlawıshı sha'rt meyli ha'm g'anda qosımtalı hal feyilden bolıp, sha'rtlik ma'nisi onsha anıq bolmay kelgende, onın' ma'nisin anıq bildiriw ha'm ku'sheytiw ushın eki

da'neker de eger, onda toliq qatnasadi. Bunday jag'dayda eger da'nekeri birinshi jay ga'ptin' aldinda keledi: *Eger* buzaw teris kelgende, *onda* siyirdin' tuwıwı qıyınlasadı («E.Q.»). *Eger* bul marallar hesh jaqqa ketip qalmaq usı a'tirapta ju'retug'im bolsa, *onda* mehriban Shaqlı Maral Orazqul ag'ay menen Bekey apayg'a jaqında a'jayıp bir qon'rawlı besik a'kelip beredi.

Sorawlar

1. Da'nekerler qanday so'z shaqabi? Olardin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytın'.
2. Da'nekerler qanday tu'rlerge bo'linedi? Dizbeklewshi da'nekerlerdin' toparına qanday da'nekerler kiredi atap aytın' ha'm olar qanday so'z ha'm ga'plerdi baylanıstıradı?
3. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdi atap aytın' ha'm olar qanday ga'plerdi baylanıstıradı? Mısallar keltirin'.
4. Bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' bo'liniw tu'rlerin aytın'. Sebep ha'm na'tiyje da'nekerlerinin' bir-birinen o'zgesheligin mısallar keltirip tu'sindirin'.
5. Dizbeklewshi ha'm bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı qanday? Olar ne ushın birewleri dizbeklewshi, ekinshileri bag'ındırıwshı da'neker bolıp bo'lingen?

JANAPAYLAR

§ 147. Janapaylar haqqında tu'sinik. Ga'pke yamasa ga'ptegi o'zi qatnaslı so'zlerge qosımsha janapaylıq ma'ni qosatug'im ko'mekshi so'zler janapaydin' toparın du'zedi. Janapaylardın' qatarına to'mendegi ko'mekshi so'zler kiredi: ma/me (pa/pe, ba/be), tek, g'ana, tek g'ana, bolsa, gilen', gilkiy, ilgiy, ha'tteki, da/de (ta/te), tap, g'oy, aq, ha'm, aw, shı/shi, o's, sesh, a, a', o, mis/mis, mish/mish, t.b.

Janapaylar so'z tu'rlewshı ha'm so'z jasawshı qosımtalar menen o'zgermeydi, ga'p ag'zası bola almaydı. Olar so'zlerge, so'z dizbekleri, geyde ga'plerge ha'r tu'rli qosımsha u'steme ma'ni beriw ushın qollanıladı. Misalı: Sen *de* solay deysen' *be*? Asawdı *da* arqa moynın sıypalap u'yretedi deydi *g'oy*. Men tu'sinip turman-*aw*, Ayımxannın' gu'manı *g'oy* (İ.Q.). A'met *te* bul saparı a'kesi, *tek* sırtqı ko'rinisi boyınsha g'ana emes, ishki qurılısı menen *de*, so'zleri menen *de* jabayı ko'rinip, og'an jek ko'riniwshilik penen erdi (T.Q.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de diqqat etilgen ko'mekshi so'zler birewleri o'zi qatnaslı so'zdin' keyninde, ekinshi birewleri aldında kelip, sol so'zlerge qosımsha u'steme ma'ni berip kelgen. En' son'g'ı ga'ptin' quramında ma'nisi jag'ınan eki tu'rli janapay kelip, olardin' birewleri (de) o'zi qatnaslı so'zge ku'sheytiwshilik ma'ni, ekinshileri (tek, g'ana) ayırıw-sheklew ma'ni qosadı.

Janapaylar ga'p ishinde o'zi qatnaslı so'zler ha'm ga'plerge soraw, ayırıw-sheklew, ku'sheytiw ha'm modallıq ma'nilerdi beredi. Usı sıyaqlı

o'zgesheliklerine qaray: soraw janapayi, ayırıw-sheklew janapayi, ku'shey-tiw janapayi ha'm modallıq janapayi bolıp 4 tu'rge bo'linedi.

§ 152. Soraw janapayları. Soraw janapaylarının' ma'nisin *ma/me* (pa/pe, ba/be), *she* ko'mekshi so'zleri bildiredi. Bul janapaylar qatnasqan ga'pten sorawlıq ma'ni an'latiladi. Soraw janapayları, ko'binese bayanlawish xızmetindeki so'zlerdin' keynine dizbeklesip qollaniladi: Darya baylang'an. Usı o'zimizdin' A'miwda'rya *ma?* Iras aytasan' *ba?* Dıg'ırıqtan qırq adımday to'menirekte emes *pe?* (İ.Q.) Endi sen basın'a qong'an baqıtı ba'rha turadı dep oylaysan' *ba?* (O'.X.).

Ma/me (pa/pe, ba/be) soraw janapayları boljaw ma'ni bildirip keledi: Xabar ha'mmede a'lleqanday seskeniw me, sergeklik pe, a'ytewir bir tu'rli sezim payda etti. Qaraqus pa'lpellep barıp, biyik jalg'ız toran'g'ılg'a qaray sarıqtı da, qona almadı *ma*, yamasa an'g'a ku'shi jepedi *me*, qaytadan din' aspaŋ'a ko'terilip, toran'g'ıldın' u'stin aynaladı (T.Q.).

Ma/me janapayi so'zlerge dizbeklesip qollanıl'g'anda sol qa'lpin o'zgerpeydi. Al, geyde ekinshi bettegi tu'bir *menen qosımtanın' arasinda mi/mi* (pı/pi, bı/bi) tu'rinde o'zgerip aytiladi: Qalay, sawsap qalg'an joqısan', soldat dedi ku'lip (Sh.A.). —Amanbısan qutlı dalam? —dedi a'ste g'ana (Sh.A.). Saw-salamat ju'rmisen', balam? (A.A'.).

She soraw janapayi ataw formasındag'ı atlıq, almasıq ha'm basqa da so'zler menen birge qollanılıp, juwap ma'nisindegi sorawlıq ma'ni an'latadi. Ol o'zi dizbeklesken so'zi menen birge ko'terin'ki dawıs penen aytilıp, sorawlıq ma'ni birqansha ku'shli boladı: Orazan batırdın' qılıshın berip ketken jetim *she?* Sol bulaqlardan suw shıqpasa *she?* (Sh.R.).

§ 149. Ayırıw-sheklew ha'm anıqlaw janapayları. Ayırıw-sheklew janapaylarının' toparın tek, g'ana, tek g'ana bolsa, gilen', gilkiy, ilgy siyaqlı ko'mekshi so'zlerdin' toparı quraydı. Al anıqlaw janapayi ma'nisin g'oy, nag'ız, da'l ko'mekshi so'zleri bildiredi.

Ayırıw-sheklew janapayları o'zleri qatnaslı so'zlerdi basqa so'zlerden ayırımlap, sheklep ko'rsetedi. Tek janapayi o'zi qatnaslı so'zdin' aldında, al g'ana janapayi keyninde keledi. Bul eki janapay geyde ekewi qosılıp ayırıwshılıq ma'ni bildiredi: *Tek* Irisqul biy tikeymey, shayıqqa o'z to'rinen orın awıstırıw ushın sa'l jıhstı (T.Q.). Adam degen *tek* ju'ziwdı g'ana bilmeytug'inbedi. *Tek g'ana* baslıq Tinaliyevtin' ha'zirshe balalardı marapatlag'ısı kelmeytug'in edi (Sh.A.).

Bolsa janapayi o'zi qatnaslı so'zdin' keynine dizbeklesip kelip, onı basqa so'zlerden ayırıp, bo'leklep ko'rsetedi: Shimshıqlar *bolsa* jug'ırlasıp, ana shaqadan mına shaqag'a ushıp qonıp ju'r (Sh.R.). Kempir apam *bolsa* Oksananın' shashların tarap atır (M.Karim).

Gilkiy, gilen', ilgy ko'mekshi so'zleri janapaylıq xızmette qolang'anda o'zleri baylanıslı so'zlerden burın kelip, sol so'zlerge birgelkili ajratırıwshılıq ma'ni beredi: *Gilkiy* qon'ırathılar bolıp Sarıtawdı jag'alap otırdı (K.M.).

Qalanın jaylarının ko'pshiligi ha'zirgi usulda saling'an ko'p qabath *gilen'* aq jaylar (M.S.). *Ilg'iy* pisken iri qawınlar palızlarda ten'keyisip jatır.

Ha'tteki, ta'nha, bir so'zleri de janapaylıq xızmette kelip, o'zleri dizbeklesken so'zlerge ajratıwshı-ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: Du'rmiyinnen en' mayda na'rseler, *ha'tteki* esheyinde ko'zge tu'speytug'in qıyım-sıyqımlarg'a deyin ko'rinip turdı (Sh.A.). Jekkelikte tuwılg'an o'z oylarına heshkim, *ta'nha* o'z ko'zi menen qarap, biypa'rwa bolmawı tiyis (T.Q.). *Bir* men emes, awıldın jigitlerinin' ba'ri solay (S.S.).

Anıqlaw janapayının' toparın g'oy, nag'ız, da'l ko'mekshi so'zleri quraydı. Bul janapaylardan g'oy so'zi o'zi qatnaslı so'zden (bayanlawishtan) keyin kelip, pikirdi anıq etip beriw ushın qollanıladı: Balalıq minez de o'z aldına bir o'tkinshi qızıq o'mir g'oy. Batırlıq bizin' analarımızdan da shıqqan g'oy (K.S.). Shay sho'jeni alajaq bolg'anda men baqırdım g'oy (J.A.).

Nag'ız, da'l janapayları o'zleri qatnaslı so'zlerdin' aldında kelip, olardıń ma'nisin da'l anıqlap ko'rsetedi: Sen o'zin' *nag'ız* gu'res adamısan' (İ.Yu.). Qaltamnan bir rupiydi alıp qarasam *da'l* o'zi eken. Mangusta degen maqluq jılanın' *nag'ız* piri eken (M.S.).

§ 150. Ku'sheytiw janapayları. Ku'sheytiw janapaylarının' toparın da/de, ha'm, tap, aq, dag'ı, dı/di ko'mekshi so'zler quraydı. Bul janapaylar jeke so'z yamasa ga'ptin' ma'nisin k'sheytiw ushın qollanıladı.

Da/de janapayı o'zi qatnaslı so'zlerden keyin keledi. Ol jay ga'plerdegi belgili bir so'zdin' yamasa birgelkili ag'zalardıń keynine dizbeklesip kelgende, sol so'zdin' ma'nisin basqa so'zlerge qarag'anda ku'sheytip ko'rsetedi: Biz niyet etip barg'an du'kanımızg'a *da* kire almadıq (Sh.S.). Bul jag'day Aytbaydı *da* qorqıttı (A.A.). Adam bende menen sheshilip so'ylespeytug'in bul adamnın' o'mir su'rip atırg'anlıg'ın heshkim elestirmedi *de*, qızıqpadı *da* (İ.Yu.).

Ha'm ko'mekshi so'zi janapaylıq xızmette qollanılg'anda da/de janapayına sinonim bolıp keledi. Bul da da/de janapayı sıyaqlı jeke so'zler menen kelgende, sol so'zden keyin, al birgelkili bolıp kelgen so'zler menen qollanılg'anda, sol so'zlerdin' ha'ribirinin' aldında kelip, olardıń ma'nisin ku'sheytedi: Aysholpannın' menin' menen *ha'm* isi bolmadı (J.A.). Ko'k jiyegin bu'gin *ha'm* ko're almadıq (S.S.). Jıyın-terimge mug'allimler *ha'm*, oqıwshılar *ha'm* jedel qatnastı.

An'latıw: da/de, ha'm ko'mekshi so'zleri ga'pte qollanıwına qaray, birde da'neker, birde janapay xızmetinde kelgende to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1) da'nekerlik xızmette qollanılg'anda en' kemi eki so'zdi (birgelkili ag'zalardı) yamasa dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstıradı: Ol qapmın' aldında sa'lkem eglenip turdı *da*, ishkerige kirip

ketti (Sh.S.). Altı shopan bag'ana azanda qoylardı jayıp ketti ~~da~~, Erpolat wa'jlerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi (M.D.);

2) janapaylıq xızmette qollanılg'anda jeke so'zlerge bo'sımsha ku'sheytıwshılık ma'ni beredi: Bul a'distin' o'zi *de* kim kimdi jeh'er eken degendey gu'reske usaydı. Jıynalg'anlardın' *ha'm* pikiri usınday edi (Sh.S.).

Tap, aq janapayları da ku'sheytıwshılık ma'ni beredi. Tap so'zi o'zi menen qollanlatug'in so'zdin' aldında, aq janapayı keyninde keledi. Bul janapay qatnasqan ga'pti janapaysız qollanılg'an tu'rine salıstırılǵ'anda da'slepکیدen go'ri stillik jaqtan o'tkirlik seziledi: Quwat *tap* bizdi a'skerlikten o'zi qaytarg'anday, mardıyıp to'rde maldas qurınıp ahptı. Du'kan artınan kombinizon kiygen birew jaqınlasıwdan-*aq* qudashasınday sıylap, ekewimizdi birden qushaqladı (Sh.S.).

Dag'i janapayı jay ga'plerdin' bayanlawıshı menen birge kelip, ga'pke ku'sheytıwshılık ma'ni beredi: Aqırı, tu'yesi bar adam en' keminde sıyrı bar adam menen ha'mdam boladı *dag'i* (T.Q.). O'miri qısqa eken *dag'i* (A.S.).

§ 151. Modalıq janapaylar. Modal ma'nili janapaylardın' toparın aw, ay, shı/shi, o's, shesh, sana, sen'o, sa/se, dı/dı, a, a', o, mıs/mıs, mısh/mısh, t.b. ko'mekshi so'zler quraydı. Bul janapaylar ga'ptegi aytlug'an pikirge so'ylewshinin' boljaw, o'tiniw, tan'lanıw, buyırıw, kek etiw, mısqıllaw, t.b. sıyaqlı subiektivlik qatnasların an'latadı: Mısalı: 1. Onın' mashqalasın o'z ko'zi menen ko'rse eken-*aw* (Sh.S.). 2. Oy qoyan ju'rek-*ay*. 3. Joq bolshı-*ay*, -dep qolın bir siltedi (Z.V.). 4. O'mir degen-*a'*, biz ketkende erinleri tu'rilgen kishkene g'ana jumalaq qara qız edi. 5. Pa, esirtedi-*da!* -dep ha'wes penen basın shayqadı (Sh.S.).

Ay, aw, a, a', o, da' janapaylarının' ma'nisi o'zleri dizbeklesip kelgen so'zlerdin' yamasa ga'plerdin' ma'nisine beyimlesip, olar o'zgermeli boladı.

Shı/shi, shesh, o's, sa, sana, san'o, t.b. janapayları ko'binese buyırıq, o'tinish ma'nisin bildiredi: Qa'ne, Volodiyajan, qalay qolg'a tu'sip qalg'anın'dı ha'm olardıń qolınan qalay qutılǵ'anın'dı aytıp ber-shi, -dep o'tindi anası (Z.V.). Ha', g'arri, shig'o's beri (Sh.S.). -Ba'rin bershesh, ba'rin (İ.Q.). Qoysan'a (T.Q.). Atlardı aytaqansha jalg'ız janın'dı ayt-san'o! (K.S.). Qaydag'ını aytpa-sa! (G.E.).

Mıs/mıs, mısh/mısh, emish janapayları ga'ptin' keyninde bayanlawısh-larg'a qosılıp ayılıp, ga'pke kek etiw, mısqıllaw ma'nilerin beredi: Paxta jıynalıp bolg'an son' ketedimis, -deydi g'oy jurı (T.Q.). Urıstan qorqadımish (K.S.). Jayhun boylarına jetkende bir sahabası usınday aqıl beredimish (T.Q.). Og'an hesh adamnın' da ku'shi jetpeydiemish (K.A.).

Sorawlar

1. Qanday so'zler janapay dep ataladı? Olardı atap ko'rsetin' ha'm tu'rine misallar keltirin'?

2. Janapaylar qanday tu'rlerge bo'linadi? Atap aytin'. Ma/me qanday jag'dayda so'zlerden bo'lek, qanday jag'dayda so'zge qosilip jaziladi? Misal keltirip tu'sindirin'?

3. Ayiriv-sheklew ha'm ku'sheytiw janapaylarning aytin', olarning ma'nilerin misallar keltirip tu'sindirin'?

4. Modal ma'nili janapaylarning toparin qanday ko'mekshi so'zler quraydi? Olardi atap aytin' ha'm ma'nileri boyinsha tu'sinik berin'.

5. Janapaylarning tirkewish ha'm da'nekerlerden ayirmashiligi'nin aytin' ha'm ko'mekshi so'zinin' janapay ha'm da'nekerlik xizmette qollanilivina misal keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 414-523-бетлер

Ўзбек тили грамматикаси. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 541-575-бетлер.

Қазақ тилинің грамматикаси. I, Морфология. Алматы, 1967, 219-235-бетлер.

Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек тилида ердамши сөзлер. Тошкент, 1953.

Дәуєнов Е. Каракалпак тилинде көмекши сөзлер. Нөкис, «Билим», 1994.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 130-135-betler.

TAN'LAQ

§ 152. Tan'laq haqqida tu'sinik. Tan'laqlar leksika - semantikalik ha'm grammatikalik belgileri boyinsha ma'nili so'zler toparina da, ko'mekshi so'zlerge de kirmeytug'in so'z shaqabinin' o'z aldina bir tu'rin quraydi. Olar leksikalik jaqtan nominativlikni bildirmeydi, tek so'ylewshinin' tuyg'i-sezimlerin ha'm subiektivlik bahasin bildiriw ushin qollaniladi.

Tan'laqlar morfologiyalik belgisi boyinsha o'zgermeytug'in so'z shaqaplar toparina kiredi, al grammatikalik ma'nisi boyinsha adamnin' so'ylew waqtinda ha'r qiyli sezimlerde -tan'laniw, o'kiniw, quwaniw yamasa shadlaniw, buyiriw, t.b. siyaqli tuyg'ilardi an'latadi.

Tan'laqlar ayirim so'z shaqabi retinde basqa ma'nili so'z shaqaplardan to'mendegi belgileri boyinsha ayirilib turadi:

1) tan'laqlar tohq leksikalik ma'nidegi tu'sinikka iye bolmaydi. Olar adamnin' qanday da bir sezimi arqali payda bolg'an emotsionallik ma'nidegi so'zdin' atamasin bildiredi: *Oho*, sen ele u'p-u'iken jigit bolip qalipsan' g'oy. *Yashaqay*, Sara apam kiyatir (A.Bek.). *Jariqliq*, ko'lik degenge ne jetsin, mu'taj waqtinda isin'e jaraydi (Sh.A.);

2) tan'laqlar o'zgermeytug'in so'z shaqabi bolg'anliqtan, so'z o'zgertiwshi ha'm so'z jasawshi qosimtalarga iye bolmaydi. Olar atliqlasqanda ju'da' siyrek jag'dayda g'ana bul belgilerge iye bolivi mu'mkin;

3) tan'laqlar ga'ptin' quramında onın' basqa ag'zaları menen sintaksislik baylanisqa tu'speydi. Sonlıqtan olar sol o'zgermegeni ga'lipinde grammatikalıq ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı.

Tan'laqlardıń ma'nisi, ko'binese uluwma ga'ptin' mazmunı ha'm kontekst arqalı anıqlanadı. Olar ga'ptin' bir ag'zasına qatnaslı bolmay, pu'tin ga'ptin' mazmunı menen baylanisadı: *Pay, a'itegene-ay*, ekewi de qara jerdin' qırtısın aylandıratug'ın diyqan edi-aw (Sh.A.). *A'itegene-ay*, soz bolg'anına, perzent, aqlıq degennin' nesin aytasan' (J.A.).

Tan'laqlar pu'tin ga'ptin' mazmunına, kontekstke qatnaslı bolıp keledi degende, a'llette, bir tan'laq so'zdin' ga'ptin' quramında ha'r qıylı emotsionalıq ma'ni bildirip keliwi esapqa alınadı. Ma'selen, *pay, pah* tan'laq so'zleri ga'ptin' uluwmalıq mazmunına qatnaslı birde tan'lanıwdı bildirse, birde quwanıw ya qıynalıw ma'nilerin an'latadı, yag'mıy bir tan'laq so'z kontekstke qatnaslı unamlı ha'm unamsız sezimlerdi payda etedi: 1. *Pay*, ja'nwarlardın' tu'ynekleri, -dep to'men en'keyip, g'awashanın' go'reklerine qaradı (N.D.). 2. *Pah*, jaqsı bolar edi-aw!-onda dep shulg'ındı Sıdıq. 3. *Pay, netersen'-ay, pah, netersen'-ay*. Keshe ku'n awıp baratırğ'anda bolsa, bu'gin ol iyterdi qaydan tabamız (Sh.S.). 4. *Way*, ja'niwarlar, bir jilda miywe bergeni me? -dedi joldasım. 5. *Way*, ja'niwarlar, ash bolıp qalıptı-aw (N.D.).

Bul ga'plerdegi *pay, pah, way* tan'laq so'zleri kontekstke qatnaslı ha'r tu'rli ma'nilerdi bildirip kelgen. Demek, tan'laqlar ga'p ishinde birgelkili formada kelgen menen, qollanıwına qaray, ko'p ma'nili spatqa iye bolıp ta keledi.

Qaraqalpaq tilindegi tan'laqlar ma'nilik jaqtan u'sh toparg'a bo'linedi: 1) emotsional (tuyg'ı-sezim) tan'laqlar; 2) imperativ (buyırq) tan'laqlar ha'm 3) etiketlik (turmıs-salt) tan'laqlar.

§ 153. **Emotsional tan'laqlar.** Tan'laqlardıń bul tu'ri haqıyqıy tan'laq ma'nisin bildiredi ha'm ju'da' o'nimli qollanıladı. Emotsional tan'laqlar shug'ısı jag'ınan so'ylewshinin' haqıyqatlıqqa qatnaslı kewil-ku'y, tuyg'ı-sezimlik bildiriwi na'tijesinde payda boladı. So'ylewshi qanday da bir sırtqı ta'sir; ta'biyat qubılıslarının' ta'siri arqalı quwanıwı, shadlanıwı, kewilleniw yamasa o'kiniw, qıynalıw, tan'lanıw sezimlerin bildiriwi mu'mkin. Tan'laqlardıń usı sıyaqlı ma'nilik o'zgeshelikleri *unamlı* ha'm *unamsız* sezim ma'nilerinde qollanıladı:

1. Emotsional tan'laqlardıń unamlı tu'ri to'mendegi ma'nilerdi bildiredi:

1) kewli tolıw, su'ysiniw, quwanıw, ra'ha'tleniw ma'nisindegi tan'laqlar: *pa, pah, pay, o, pa du'nyay, yasha, ya quday, hay-hay* t.b.: *Pa, du'nyay, tuwıp-o'sken jer qanday qa'dirli* (N.D.). *Ha, ha, doynaq taslawına qara* (Sh.A.). *Tu'pa'lem, a'y at eken-aw* (A.Bek.). Rastan ba, *pah-pah, a'ne na'tijeli is* (A.Bek.). *Aluqay*, Palman ag'am kiyatır (N.D.);

2) tilek etiw, a'rman etiw ma'nisin beredi: —Bar, *jolin' bolsin!* — dedi.

—Qırman qızıllasin! —*Awmiyin*, aytqanın'ız kelsin, ag'a (N.D.). *Inshalla*, aytqanıwız kelsin, qa'nekey dushpanlardın' u'stine bir shısqaq (A.Bek.). *Pay*, mina jerlerdi ashıp, egin eksen'da', altın ko'gerer edi (Sh.S.);

3) sag'ınıw ma'nisin an'latadı: —*Aynalayın qarag'im*, seni de ko'ter ku'nler bar eken g'oy! —*Aynalayın qarag'im-aw*, tez kelip qalarma eken (N.D.).

2. Unamsız sezimlerdi to'mendegi tan'balardıń toparı quraydı: a'tten', a'ttegen-ay, astapıralla, yapırmay, o'ybey, waq-ay, waq-waq, ah, u'wh, oy sorım-ay, o'ybey sorım-ay, ha'sseniy, ah-uh, biyshara-ay, haw-haw, t.b. *Bul tan'laqlardıń ko'pshiligi ga'ptegi qollanıw mazmunı jag'man so'ylewshinin' jag'ımsız sezimlerin bildiredi: Haw*, qaydan kelip qaldım', inim (A.Bek.). *O'ybey*, sizler de demde kelip qaldım'ızlar ma?;

2) Way, du'nyası qung'ır, ne sebepten bunday. *Shirkin*, tamır-tanısta er jigittin' tusında eken (N.D.). *Aha*, g'arrı sag'al, tu'stin' be qolg'a (İ.Yu.). *Ah*, sondag'ı gu'z ayı, qaran'g'i tu'ndegi joldın' azabın-aw! *İlayım*, sol jaqtanınan turmasın! —dep g'arg'andı Tanabay (Sh.A.). *Yapırmay*, meni shaqırıp ne qıladı eken. *Yapırmay janım*, keshigip qalmasam bolar edi (N.D.).

§ 154. Imperativ tan'laqlar. Tan'laqlardıń bul tu'ri adamlar'ga, u'y haywanları ha'm basqa da janlı ja'niwarlar'ga qatnaslı aytiladı. Olar qollanıwına qaray, buyırıw, qaradıw, shaqırıw, aydaw, toqtadıw ha'm t.b. ma'nilerdi bildirip keledi. Imperativ tan'laqlar qollanıwı boyınsha eki toparg'a bo'linedi:

1. Adamlar'ga qatnaslı tan'laqlar: ha, ha'-a', hay, qarag'im, shırag'im, posh, tss, allo, marsh, t.b. Bular adamlardıń dıqqatın tartıw, buyırıw ma'nilerin bildiredi: *Haw*, qızım, aqılsız bolma, men seni o'lim ushın emes, o'mir ushın tuwg'anman (T.Q.). *Qarag'im*, sen otırıp tur, men da'rriw kelemen (N.D.). *Posh! Posh!* Jol ber, shıg'im' bir shetke (M.T.). —Ne dedin'iz? — *Tsss?* —dedi.

2. U'y haywanları ha'm basqa da janlı-ja'niwarlar'ga qatnaslı tan'laqlar: haw-haw, ha'wkem-ha'wkem, ma'h-ma'h, qurray-qurray, dige-dige, gu'r-gu'r, shuw, ix, sha'k, hayt-kish, tur-r, sho'k-sho'k, jit, pish, ha'l-ha'l to't, to'te-to'te, hal-g'aq, shay-shay, t.b. Sıyr sawıp atırg'an qatınlardın' «*ha'wkem-ha'wkem*» degen dawısları esitildi (N.D.). Bir ku'ni xojayın qurı shelekti dan'g'ırlatıp, atılg'a «*ma'h-ma'h*» —dep jaqınlay basladı (Sh.A.). *Shu'w*, ja'niwar qara jorg'a, o'nerdi ko'rsset, qa'ne (İ.Yu.). Tawıqlar menen sho'jelerdi ko'rgen Turdigu'l: «*To' ha to' b*», —dep quwdı. «*Jit*»-degen dawısınin' erksiz shuqqanın da bilmey qaldı (J.A.). «*Sherim-sherim*» desen', jolbarıs adamg'a tiymey o'te beredi, degendi esitetug'in edim

(A'.Sh.). «Hayt-hayt, hayt-hayt»!!! Sa'temshiligine qara, davısqa qarap doynaq taslaydı, eneg'ar!

§ 155. **Etiketlik tan'laqlar.** Etiketlik tan'laqlardın' toparına qarım-qatnas, turmıs-saltqa baylanıslı sa'lemlesiw, xoshlasıw, xoshmetlew, qutlıqlaw, tilek etiw, juwap qaytarıw, kewil aytıw, t.b. ma'nilerdegi a'dep-ikramlılıqqa baylanıslı so'zler kiredi: assalawma a'leykum, wa'leykum assalam, xosh, xosh bol, sa'lem, qutlıqlayman, keshirersiz, a'piw etin', marhamat, raxmet, harma, bar bol, qayırılı kesh, kesh jariq, qamang'a bereket, t.b.

Tan'laqlardın' bul tu'ri da'slepki shıg'ısında tolıq leksikalıq ma'nige iye ekenligi belgili. Biraq, olar tilde qollanıwı jag'ınan da'slepki leksikalıq ma'nisinen awısıp, ekinshi bir leksika-grammatikalıq ma'nige — adamlardın' qarım-qatnas, turmıs-salt da'stu'rine baylanıslı ma'nilerdi bildiretug'ın tan'laq so'zlerdin' toparına o'tken. Bul ma'ni sol so'zlerdin' emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latıwı arqalı anıqlanadı.

Etiketlik tan'laqlar, ko'binese dialog tu'rindedi ga'plerdin' quramında qollanıladı: İbrayım attan tu'sip, ken' peyillenip qushag'ın jaydı:

— *Assalawma a'leykum*, ba'ybetshe?

— *Wa'leykum assalam!* — Tanabay kelgenlerdin' qolınan aldı.

— *Saw-salamatsız ba?*

— *Qudayg'a shu'kir.*

— *Irza bol*, jora? Meni keshir, esitip tursan' ba, jora, meni keshir!

— *Amanbisan'*, qutlı dalam?—dedi a'ste g'ana

— *Shu'kir*, Tolg'anay. Sen keldin' be? (Sh.A.)

Sol baratırğ'anda ol: «*Xosh bol*» ene! Meni keshir, menin' ketkenim endi! Men de onın' keyninen juwırıp baratırıp: «*Xosh bol*», shırag'ım!. «*Xosh bol*», A'liyman! Baxıtlı bolg'aysan', *xosh bol!* (Sh.A.)

— *Ata, harma!* — dep Sadullanın' betine qaradım.

— *Bar bolın'*, — dep qısqa g'ana juwap berdi (N.D.). *Raxmet*, Murat Muxammedovish, menin' jataqخانag'a qayıtıwım kerek edi (K.M.).

§ 156. **Tan'laqlardın' intonatsiyası ha'm sintaksislik xızmeti.** Tan'laqlardın' tekst ha'm ga'p qurawdag'ı xızmetleri ha'r tu'rli. Olar tekst ha'm ga'p quramında ha'r tu'rli intonatsiyalıq o'zgesheliklerge iye boladı. Tan'laqlardın' intonatsiyalıq o'zgesheligine qaray sintaksislik xızmetleri anıqlanadı:

1. Eger tan'laqlar tekst ishinde o'z aldına ga'plik intonatsiya menen aytılsa, bunday jag'dayda olar *tan'laq so'z-ga'p* xızmetin atqaradı. Tan'laqlardın' ga'plik xızmette qollanıwı, ko'binese tekstke qatnaslı tuwra ga'pli qurılımlarda ha'm dialog ga'plerde keledi:

— *Ba'rekella!* Ju'da' jaqsı. Ha'rkim o'z ma'kanınan kamal tapsa (S.X.). Su'yinshi, Tolg'anay apa, Jorabek atamnın' kelini bosandı!

— *Qoy-a!* — Qasnan bosandı? — Bu'gin tan'nın' aldında (Sh.A.).

— «*Himm!*» - Al endi qayda barmaqshusan'? —U'yge, Sarı hawız an'g'arina. — «*Oho-ho!*-dep tan'landı shofër. —*O!»*. Gu'lsarı! -dep quwanıp ketti ol. *Wah, sen-a'y!* —dedi A'jimurat son'ınan. —Sonday bir tu'lkini jiberdin' de qoydin' (Sh.A.).

Barlıq ko'she o'z mu'liki yan'lı,

Posh! — dep shawqım etkenleri bar (M.T.).

2. Tan'laqlar ga'ptin' quramında tamamlanbag'an, ga'plik emes intonatsiya menen aytilıp, sol ga'ptin' mazmunınan qatnaslı bolıp kelse, kiris ag'za xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda olar pa'sen' intonatsiya menen aytiladı, ga'ptin' basqa ag'zalarınan u'tir arqalı ajratıladı: *Ba'rekella*, azamat jigitle, mag'an etken bul hu'rmetin'iz altınnan da artıq (A.Bek.). *Raxmet*, bul aytqan ken'eslerin'izdi esapqa alaman (Yu.L.). Bul ne ko'rgensizlik, *toba* (İ.Yu.). *Yapırmay*, A'liymanın' sondag'ı quwanıwın-ay!. «*Him*, avtobazarda ta'wir-aq o'zgeris bolg'an eken-aw», — dep quwandım. *Shu'w ha'y*, o'gizler, quya ber jawın, shuw ja'niwar! —dep eki o'gizdin' arqasına shıbıq tarttı (Sh.A.).

3. Demek, tan'laq so'zler ga'ptin' quramında basqa so'zler menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Olar tikkeley so'z o'zgeriwshi qosımtalar menen o'zgermeydi. Bul jag'ınan qarag'anda tan'laqlar tikkeley grammatikalıq ga'p ag'zası xızmetin atqara almaydı. Biraq, geyde tan'laqlardıń ju'da' siyrek ga'p ag'zası wazıypasın atqaratug'ın mu'mkinshilikleri ushırasadı. Bul jag'dayda tan'laq so'zler atlıqlasıp, geypara so'z o'zgeriwshi ha'm so'z jasawshı qosımtalardı qabil etedi yamasa betlik emes formada kelgende, ko'mekshi feyil menen dizbeklesip, bir intonatsiya basımında aytiladı da, analitikalıq formadag'ı feyil yaki feyil toplamı formasında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı. Mısalı: Adamlar ılay atıp atırg'anda «*ba'rekellasin*» jetkerip tur (T.Q.). Alıstan *ura* esitildi (X.S.). Bizler jaqınlag'an sayın *way-waylar*, *bay-baylar* anıg'ıraq esitildi. Erpolat astındag'ı qara narg'a *sho'k-sho'k* dep buydasın eki ret qaqtı (M.D.).

Bul ga'plerdegi diqqat etilgen so'zler o'zleri qatnaslı so'zler menen sintaksislik baylanısqa tu'sip, belgili ga'p ag'zalan-baslawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh ha'm pısqılawısh xızmetin atqarıp kelgen.

Sorawlar

1. Tan'laqlardıń o'zine ta'n o'zgeshelikleri boyınsha tu'sinik berin'. Olar qanday so'z shaqabınım' toparına kiredi?

2. Tan'laqlar ma'nisine qaray neshege bo'linedi? Atap ko'rsetin', mısallar keltirin'.

3. Haqıyqıy tan'laqlarg'a onın' qaysı tu'ri jatadı? Olardıń ma'nilik bo'liniwlerin' tu'sindirin'.

4. Imperativ tan'laqlar qanday ma'nilerde qollaniladi? Misallar keltirip tu'sindirin'.

5. Etiketlik tan'laqlardin' toparina qanday so'zler kiredi ha'm ular qanday ga'plerdin' quraminda qollaniladi? Misal keltirin'.

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 235-237-бетлер

Ўзбек тили грамматикасы. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 591-601-бетлер.

Қазак тилинин грамматикасы. I, Морфология. Алматы, «Ғылым», 1967, 247-252-бетлер.

Грамматика туркменского языка. Ч. I Фонетика и морфология. Ашхабат, «Ылым», 1970, 475-480-бетлер.

Ҳазирги каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994, 419-427-бетлер.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent. «Universitet», 2006, 138-139-betler

ELIKLEWISH SO'ZLER

§ 157. Eliklewish so'zler haqqinda tu'sinik. Eliklewish so'zler ma'nisi ha'm formalıq o'zgesheligine qaray ayniqsha so'zlerdin' toparın quraydı. Olar ma'nili so'z shaqaplarında anıq leksikalıq-semantikalıq ha'm grammatikalıq ma'nilerge iye emes. Olardin' ma'nisi aynaladag'i janlı ha'm jansız zatlardin', ta'biyat qubılıslarının' ha'reketlerinen kelip shıg'atug'in ses shıg'arıw qubılısları yamasa ko'rinislerge eliklewden payda boladı ha'm sol eliklew ma'nisinde qollaniladı: *Sıldır-sıldır* suw ag'ar. *Shıyq* etip qapı ashıldı. Saydın' arjag'ındag'i jag'a menen iyten qorqqan tu'łki a'tirapına *jalt-jalt* qarap, qashıp baratırğ'an edi (Sh.A.). Bul attin' ayıbı tek qoraz usap *qoqan'-qoqan'* jorg'alawg'a u'yrengen (M.Sh.).

Aynaladag'i janlı, jansız zatlardin', ta'biyat qubılıslarının' ha'reketlerinen payda bolğ'an seslerge, ha'r qıylı ko'rinislerge eliklew arqalı jasalg'an so'zlerdin' toparına eliklewish so'zler dep ataladı.

Eliklewish so'zler ta'biyat qubılısların su'wretlew, personajlardın' obrazın jasawda prozalıq ko'rkem shıg'armalar, da'stanlar, naqıl-maqallarda ken' qollaniladı: .. *Qıyır-qıyır* izler. Ju'z metr ju'rgennen keyin terektin' u'stinen ja'ne bir qırg'awıl *pırr* etti. Dalada qonıq ha'wlisinin' otları *jilt-jilt* etip ko'rinedi. Ha'wlıge jaqınlag'anımızda *uw-shuw* bolıp shag'allar ulıdı. Qalpag'ımın' ernegi menen betin sıpırdı ha'm olardı oyatıw maqsetinde *o'he-o'he* dep jo'teldi (A.A.).

Awzındag'ı suwlıg'ın *g'ashır-g'ashır* tisleedi.
Astındag'ı qara at *shın'g'ır-shın'g'ır* kisnedi

(«Alpamis»).

Eliklewishler so'zler ma'nisi boyınsha eki toparg'a bo'linedi: 1) seske eliklewish so'zler ha'm 2) ko'riniske eliklewish so'zler.

§ 158. Seske eliklewish so'zler. Seske eliklewish so'zler adamların', haywanatlardıń', basqa da janlı ha'm jansız zatlardın' ha'reketlerinen, ta'biyat qubılıslarınan payda bolg'an seslerge eliklewdi bildiredi: tars, du'rs, tırs, g'ars, bilsh, shuyq, du'n'k, pırr, g'u'rr, tars-tars, gu'rs-gu'rs, du'rs-du'rs, shuyq-shuyq, pır-pır, uwdır-juwdır, g'ashır-g'ashır, g'arq-g'arq, gu'ldır-gu'ldır, shu'yık-shu'yık, shın'g'ır-shın'g'ır, shırt-shırt, t.b.

Seske eliklewish so'zler adamlarg'a, basqa da janlı ha'm jansız zatlarg'a eliklew qatnasına qaray to'mendegi semantikalıq toparlarg'a bo'linedi:

1. Adamlardıń' so'ylew ag'zaları ha'm basqa da ha'reketleri arqalı kelip shıqqan seslerge eliklewdi bildiredi: Aldımdag'ılar *g'awır-g'awır* so'ylesedi, birewler ku'lisip kiyatır (Q.D.). U'ydin' ishi *g'ubır-g'ubır* so'z boldı (J.A.). Bazda apam Biybizada kempir menen so'ylese qoysa bir uyadan ushqan qumınılarday *jug'ır-jug'ır* so'ylesedi (T.Q.). Ko'zinen *mo'lt-mo'lt* jas shıqtı. Olar qasarısqannan keyin A'jimurat solıg'ın basa almay, *lıq-lıq* etip otırıp ko'zinin' jasin qolının' artı menen sıpırdı (Sh.A.). Xan dawısı qarlıqqan iyttay *lars-lars* ku'ldi (T.Q.). Asqardıń' ayaqları *dir-dir* etedi (A.Bek.);

2. Ha'r tu'rli haywanlardın', quslardın' seslerinen, zatlardın', ta'biyat qubılıslarınan ha'reketlerinen payda bolg'an seslerine eliklewdi bildiredi: Ju'nleri *jilt-jilt* etip taralg'an atlarg'a qarag'an sayın qarag'ın' keledi. Tu'liki ekewinin' de kewlin qaldırmay arasınan *jilt* etip o'tip ketetug'ınday tuwrılap keldi (Sh.A.). Shimshıqlar *jug'ır-jug'ır* etip ana shaqadan, mına shaqag'a qonıp ju'r. Jolg'a jaqın bu'klerden ushqan qırg'awıllarg'a bazda atlardın' qulaqları *selten'-selten'* etedi (T.Q.). Padadan qaytqan mallar *mo'-mo'-mo'* degen dawısların sozıp, balalarına jetkenshe asıg'adı (O'.X.). Qamıslardıń' arası *tısrı* ete qaldı. Ku'nge ku'yıp, ku'yrep turg'an qamis qoralar ko'zdi ashıp jumg'ansha *bij-bij* alıstı (T.Q.). Bir waqıtta *gu'rp-gu'rp* mıltıq atıldı (G'.S.). Bir waqıtta mashına *taq-taq* etti de, ju'risin pa'sen'letip toqtap qaldı (N.D.). Ku'shli samal tereklerdin' basların iyildirip *g'uw-g'uw* etedi (O'.X.). Gu'ldirmama tap jaydın' tas to'besinde *gu'ldır-gu'ldır* etip, jan'g'ıng'ı Donnın' arg'ı jaqlarına jayılp ketti (M.Sh.). Aspan birden *pat-part* etti de, jawın quya basladı (O'.X.).

§ 159. Ko'riniske eliklewish so'zler. Ta'biyat qubılıslarınan, adamlardıń', janlı-jansız zatlardın' ha'reketlerinen ko'rinisine eliklewden payda bolg'an so'zler ko'riniske eliklewish so'zlerdin' toparın quraydı: jalt, jult, jarq, zon'q, jimp, selk, jalp, jalt-jalt, jalt-jult, jult-jult, jalp-jalp, jarq-jurq, gu'rben'-gu'rben', jag'al-jag'al, dag'al-dag'al, alba-dulba, olpı-solpı, zır-zır, dir-dir, burq-burq, buwdaq-buwdaq, t.b.

Ko'rinishe eliklewish so'zler to'mendegi semantikalıq tıparlarga bo'linedi:

a) ta'biyattag'ı ha'r tu'rli qubılıslardıń ko'rinisine eliklewdi bildiredi: Bir waqları *jalt-jult* etip shaqmaq shaqtı. Bir ma'ha'lleri ku'nın ju'zi *jilt* etip ashula basladı. Jerge qumartqan juldızlar *jimin'-jimin'* etedi (O'.X.). Donnın shep jag'asındag'ı qumlıqlar, shen'gellikler, shıq basqan tog'aylıqlar quyashtıń emeski shapag'ı menen *jalt-jult* etedi (M.Sh.);

b) adamlardıń, basqa da janlı predmetlerdıń ha'reketlerine kelip shug'atug'ın ko'rinislerine eliklewdi an'latadı: Ol *jalt* burılıp artına qaradı. Ko'zinen *mo'lt-mo'lt* jas aqtı. Ol o'zinin' g'arrılıg'ına qaramastan *g'abir-gu'bir* kiyinip sırtqa shıqtı (A.Bek.). Sarimbet tap uyqıdan shorshıp oyang'anday *selk* etip, Ma'mbetke *jalt* qaradı (A.A'). Arbanın' do'geresindegi qardıń u'stine *ıbir-jibir* qoyan izleri ap-anıq bolıp tu'sip qalg'an (M.Sh.);

d) ha'r qıylı zatlardıń sırtqı ko'rinisine eliklewdi bildiredi: Alistan *buwdaq-buwdaq* shan' ko'rindi. Quyash ku'n astinan *jarq* etip, bo'lmenin' ishi jaqtulanıp ketti (T.Q.). Ol qolındag'ı temir shu'ydi *bilg'an'-bilg'an'* etkizip oynatıp, qasları *jibir-jibir* etip, qanı qashıp bozarıp ketken iyegi *qalsh-qalsh* etip dirildep, o'zin zordan tutup tur (M.Sh.).

§ 160. Eliklewish so'zlerdin' sintaksislik xızmeti. Eliklewishler sintaksislik xızmeti jag'ınan o'z formasın o'zgeretpegen qa'lpinde, pısıqlawish ha'm anıqlawish bolıp keledi.

1. Eliklewish so'zler dara, jup ha'm ta'kirar tu'rinde yamasa hal feyil formasındag'ı *etip* ko'mekshi feyili menen dizbeklesip kelip sın pısıqlawish xızmetin atqaradı: Adamlar *duw* ku'listi. Ol esikke jaqınlag'an jerde *g'ilt* toqtadı (K.S.). Ja'lmen bunın' ha'reketine *g'arq-g'arq* ku'ldi. Ergenek *sıqır* etip ashıldı (T.Q.). Ayag'ın g'az-g'az basıp alg'a qaray *tompan'-tompan'* jilisti (S.V.).

2. Eliklewishler atlıq so'zlerdin' aldında kelip, onı ses ha'm ko'rinislik jaqtan sıpatlap kelgende, anıqlawish boladı. Anıqlawish wazıypasında kelbetlik feyil formasındag'ı *et* ko'mekshi feyili menen dizbeklesken eliklewishler de keledi: At tuyaqlarının' *pitır-pitır* du'rsildisi uzaqtan-aq Sa'nemnin' dıqqatın awdarg'an edi (T.Q.). Alistan *buwdaq-buwdaq* shan' ko'rindi. Birazdan keyin ha'wlide *du'rs-du'rs*, *shaldır-shaldır etken* dawis esitildi (A'.T.).

3. Eliklewish so'zler atlıqlasıp kelip, baslawish xızmetin atqaradı. Bul jag'dayda olar ataw formasında yamasa tartımlanıp keledi: Uzaqtan *taq-tuq* esitildi. Ko'shede arman-berman shabısqa, *uw-shuw* barg'an sayın ku'sheyilmekte (A. A'). Sebelep turg'an jawınının' birgelki *pitır-pitırı* uyqın'dı keltiredi (M.Sh.).

4. Atlıqlasqan eliklewishler tabıs, barıs, shıg'ıs sepliklerinde qollanııp, tolıqlawish bolıp keledi: Ol qasınan o'tken adamdı, ha'tteki bir-eki urılg'an

toqıldını da sezbedi (İ.Yu.). Dondag'ı muz sen'lerinin' *g'ashur-g'ashurin* aniq esitesen' (M.Sh.). Alıstan esitilgen *tasır-tusırg'a* qulaq saldım (A'.Sh.). Atım kanaldag'ı *gu'mbir-sambırdan* u'rkip ketti (A'.T.).

5. Eliklewish so'zler ta'kirarlanıp ha'm juplasıp qollanılg'anda bayanlawish xızmetin de atqaradı. Eliklewishlerdin' bayanlawish xızmetin atqarıwı, ko'binese ko'mekshi feyiller menen dizbeklesip qospa bayanlawish bolıp kelgende a'melge asadı. Mısalı: Ju'yrikten ju'yrik shıqsa ayaqları *tıpır-tıpır* (naqıl). Toqpaqtay qara shashi *duwdar-duwdar* (K.S.). Ju'z min' jilg'i tastay *mij-mij* (G'.S.). Bult arasınan ay *jarq etti* (K.S.). Nazımbettin' qolındag'ı Polat suw menen *jarq-jurq etedi* (O'.A.).

* *Sorawlar*

1. Eliklewish so'zlerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri qanday? Mısallar keltirip tu'sindirin'.

2. Eliklewishler qanday tu'rlerge bo'linedi? Ha'r qaysısına mısallar keltirip aytıp berin'.

3. Eliklewish so'zler qanday ko'rکم shug'armalarda ken' qollanıladı? Olardın' o'zgeshelikleri tuwralı tu'sinik berin'.

4. Eliklewish so'zlerdin' sintaksislik xızmeti qanday? Olar qanday jag'dayda ga'p ag'zalarının' xızmetlerin atqaradı?

A'debiyatlar

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II, Фонетика и морфология, ч. I (части речи и словообразование). М., 1952, 239-256-бетлер

Кононов А.Н. Грамматика современного Узбекского литературного языка. М. -Л., 1960, 338-341-бетлер.

Ўзбек тили грамматикасы. I том, Морфология, Тошкент, 1975, 602-608-бетлер.

Қазақ тилинин грамматикасы. I, Морфология. Алматы, «Ғылым», 1967, 254-260-бетлер.

Хәзирги каракалпақ әдебий тилинин грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Нөкис, «Билим», 1994, 429-439-бетлер.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., «Наука», 1987, 123-139-бетлер.

SHA'RTLİ QISQARTIWLAR

- A.A'. -A.A'liev
Abay
A.B. -A.Begimov
A.Bek. -A. Bekimbetov
A.D. -A. Dabilov
A.G. -A. Gaydar
As.M. - As. Muxtar
A.O. -A. Orazov
A.O'. -A.O'tepbergenov
A.S. -A. Sadiqov
A'jiniyaz
A'.T. -A'. Ta'jimuratov
A'.Ya. - A'. Yakubov
A'.Q. -A'. Qarlibayev
Berdaq
B.B. - B. Bekniyazova
«E.Q»- «Erkin Qaraqalpaqstan»
G.İ. - G. İzimbetov
G'.S. -G'. Seytnazarov
X.S. -X. Seytov
X.q. - Xaliq qosig'ı
X.Z. -X. Zaripov
İ.Q. -İ. Qurbanbaev
İ.Yu. -İ. Yusupov
Jiyen jiraw
J. A. -J. Aymurzaev
J.M. -J. Muratbaev
J.Sap. - J. Sapparov
J.S. -J. Seytnazarov
J.Sh. -J. Sharipov
Ku'nxoja
K.M. -K. Ma'mbetov
K.S. -K. Sultanov
Q.D. -Q. Dosanov
Q.E. -Q. Ermanov
Q.Er. -Q. Erniyazov
Q.f. - Qaraqalpaq folklori
Q.J. -Q. Jumaniyazov
«Q.J.»- «Qaraqalpaqstan jasları»
«M.»- «Ma'spatsha»
M.D. -M. Da'ribaev
M.K. -M. Karimov
M.L. -M. Likonin
M.Q. -M. Qarabaev
M.S. -M. Seytniyazov
M.T. -M. Tursinzade
N.D. -N. Da'wqaraev
N.N. -N. Nosov
O.B. - O. Bekbawilov
O'.A. -O'. Ayjanov
O'.X. - O'. Xojaniyazov
S.A'. -S. Ayniy
S.B. -S. Boronin
S.X. -S. Xojaniyazov
S.Q. -S. Qapaev
S.M. -S. Muxanov
S.N. -S. Nurimbetov
S.S. -S. Saltev
T.J. -T. Jumamuratov
T.Q. -T. Qayıpbergenov
T.M. -T. Ma'tmuratov
T.N. -T. Na'jimov
U.P. -U. Pirjanov
Sh.A. -Sh. Aytmatov
Sh.R. -Sh. Rashidov
Sh.S. -Sh. Seytov

MAZMUNI

So'z basi	3
Kirisiw	5
I taraw	8
Morfemika	8
II taraw	27
Morfologiya	27
III taraw	33
So'z jasalrw	33
Qospa so'zler	39
So'z shaqaplarinin' jasalrw	45
Atliqtin' jasalrw	45
Kelbetliktin' jasalrw	55
Feyildin' jasalawı	60
Qospa feyiller	66
Ra'wishtin' jasalrw	75
IV taraw	83
Morfologiya	83
Kirisiw	83
So'z shaqapları	88
Atlıq	92
Kelbetlik	107
Sanlıq	111
Sanlıqlardın' ma'nisine qaray tu'rleri	113
Almasıq	119
Almasıqtın' ma'nisine qaray tu'rleri	122
Feyil	135
I Feyildin' morfologiyalıq kategoriyaları	140
Feyildin' meyl kategoriyası	148
Feyildin' ma'ha'l kategoriyası	159
Ha'zirgi ma'ha'l	164
Keler ma'ha'l	166
Feyildin' betlik emes formaları	173
Ha'reket atı	173
Kelbetlik feyil	181
Hal feyil	186
Ko'mekshi funksional feyiller	192
Ra'wish	201
Bayanlawıshlıq so'z shaqabı	207
Modal so'z shaqabı	213
Ko'mekshi so'z shaqabları	219
Tirkewishler	220
Da'nekerler	226
Dizbeklewshi da'nekerler	227
Bag'ındırıwshı da'nekerler	234
Janapaylar	237
Tan'laq	241
Eliklewish so'zler	246

**Abathay Da'wletov, Ma'denbay Da'wletov,
Ma'mbetkerim Qudaybergenov**

HA'ZIRGI QARAQALPAQ A'DEBIY TILI

**MORFEMIKA. MORFONOLOGIYA.
SO'Z JASALIW. MORFOLOGIYA**

*«Bilim» baspasi
No'kis — 2010*

Redaktori *P. Nurjanov*
Xud.redaktori *I. Serjanov*
Tex.redaktori *Z. Allamuratov*
Operatori *A. Begdullaeva*

Original-maketten basirwg'a ruqsat etilgen waqti 13. 01. 2010-j. Ofset qag'azi.
Kegl 10. Formatı 60x90 1/16. Tip «Tayms» garniturası. Ofset usılında basıldı.
Ko'lemi 15,75 b.t. 19,05 esap. b.t. Buyırtpa № 156 . Nusqası 1000 dana.

«Bilim» baspasi. 230100. No'kis qalası. Qaraqalpaqstan ko'shesi, 9.

Tashkent qalası, «Nisim» ti pografıyası, Sh. Rashidov, 71.